

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2013

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – 280 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 грудня 2013 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вержбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Валентина Молоткіна

- доктор історичних наук, професор

Ігор Фареній

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2013

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Людмила Белінська, Едуард Зваричук

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1654 РР.)

У статті проаналізовано становлення конфесійної політики Богдана Хмельницького 1648–1654 рр., досліджено її характер, визначено основні напрями, розкрито та показано здобутки та прорахунки.

Ключові слова: Православна церква, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, конфесійна політика, національно-визвольна війна.

Актуальність обраної теми визначається тим, що сьогодні в українській історичній науці, усе більше й більше, з'являється наукових розвідок, пов'язаних із вивченням діяльності різних релігійних конфесій. Українські історики відкривають невідомі сторінки історії Церкви в Україні, розвінчують радянські ідеологічні штампи, окреслюють нові напрями вивчення впливів релігійних громад та духовництва на суспільну думку, а також толерантно та виважено підходять до формування нового бачення місця Церков в історії українського народу.

Саме такого толерантного та виваженого підходу, на нашу думку, потребує вивчення конфесійної політики Богдана Хмельницького під час національно-визвольної війни українського народу, коли на політичну арену вийшла нова суспільна сила козацтво, яка увібрала у себе кращі риси, притаманні українцям, з найдавніших часів, зокрема відданість вірі та звичаям предків [23, с. 71].

Об'єктом дослідження є національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Предметом – державна політика з регулювання міжконфесійних відносин цього періоду.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити становлення конфесійної політики Б. Хмельницького 1648–1654 рр.

Відповідно до мети слід розв'язати наступні завдання: дослідити характер конфесійної політики Б. Хмельницького у 1648–1654 рр.; визначити її основні напрями; розкрити та показати здобутки та прорахунки конфесійної політики гетьмана в окреслений період.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики представлені у відповідному історіографічному та джерельному матеріалі. Джерельна база дослідження складається з широкого комплексу архівних та опублікованих джерел. У статті використано опубліковані джерела: “Акты относящиеся к истории Южной и Западной России” [1–2], “Документи Богдана Хмельницького” (упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич) [3] та “Унія в документах” (упорядник В. Теплова) [4]. Окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у працях І. Власовського [6], М. Грушевського [7–10], Л. Кизи та Л. Коваленко [11], С. Плохія [15], В. Степанкова [17], М. Харишина [19], В. Щербака [22], Д. Яворницького [23] тощо.

На середину XVII ст. Україна не мала державної незалежності, її етнічні землі перебували у складі Польського королівства й частково Великого князівства Литовського, Молдавії, Кримського ханства, Австрії та Трансильванії. Близько 5 млн українців, котрі проживали у Речі Посполитій, починаючи з кінця XVI ст., відчували наростання національно-релігійного гноблення. В умовах рішучого наступу Контрреформації, католики чинили жорсткі утиски Православній церкві й вірі, насаджувався католицизм у його польській моделі, яка ґрунтувалася на ідеї “передмур'я”, оплоту християнства проти антихристиянського варварства й поєднувалося з реакційною теорією виняткових расових прав польського шляхетського народу [17, с. 3].

У 20–30-х рр. XVII ст. представники українського суспільства неодноразово зверталися до польської влади та короля вирішити питання Православної церкви. Так, на конвокаційному сеймі, влітку 1632 р., новообраний король Владислав IV, враховуючи звернення, спільно з сенатом постановили – розділити єпископії й населення Православної церкви між православними та уніатами, залишити дві митрополії, православну й уніатську, а єпископії розділити на дві частини: за православними залишити Львівську, Перемишльську, Луцьку єпископії і створити для них одну нову єпископію у Білорусії, а за уніатами закріпити – Полоцько-Вітебську, Володимирську, Холмську і Пінсько-Туровську єпископії [7, с. 288].

Цей закон ратифіковано королем 1 листопада 1632 р. під назвою "Пункти заспокоєння народу руського". Таким чином, польська влада намагалася досягнути задоволення мінімальних вимог православних, але аж ніяк не збиралась вирішити проблему в цілому.

Упродовж другої половини 30-х – першої половини 40-х рр. XVII ст. на польських сеймах неодноразово ставилося питання про "універсальну унію", яку підтримували такі представники вищого православного духовенства, як М. Смотрицький, П. Могила та інші. Вони розглядали її як з'єднання рівних Церков, а не підкорення Уніатською Православної церкви. Римська курія виступила проти єдиного патріархату. Водночас, вона засвідчувала прихильність до "універсальної унії", але як – об'єднання православних з католиками і підлеглість православних Римському папі [9, с. 424–425].

На жаль, і в 40-х рр. XVII ст., компроміс так і не був досягнутий цьому було декілька причин: по-перше смерть у 1647 р. П. Могили, київського митрополита; по-друге, початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького унеможливили проведення собору для запровадження "універсальної унії". Закликаючи український народ піднятися на боротьбу, гетьман у своїх зверненнях неодноразово вказував, щоб "люди одного Бога, однієї віри та крові приготували зброю для оборони стародавньої грецької віри" [19, с. 92].

Перебуваючи під конфесійними утисками польського уряду, який прагнув поглинути Православну церкву, Б. Хмельницький звертався до московського царя з приводу протекції та допомоги відстояти православну віру. Про це до Москви писав російський посланець Климов, який перебував весною 1648 р. в Україні. Він зазначав, що у Польщі й Литві усіх "ляхів побили за те, що віру християнську ламали й багатьох християн побивали й насильно до своєї віри приводили" [5, с. 101].

Не отримавши допомоги з боку Росії, Б.Хмельницький змушений був знову відправити послів на конвокаційний сейм, який проходив у Варшаві у червні 1648 р. зі скаргами на утиски українського народу, козацтва та православ'я і вимогами щодо збереження православних церков та прав духовенства [6, с.71]. Однак питання православної віри було відкладено на майбутній сейм і занесене для виконання у "Pacta conventa" майбутнього короля. Новий цісар Ян Казимир у присязі у листопаді 1648 р. підтвердив "Pacta conventa" Владислава IV, зобов'язуючись негайно заспокоїти людей "грецької віри". Обмінявшись з гетьманом посольствами, король пообіцяв врахувати думку Б. Хмельницького щодо залишення "грецької віри" недоторканою, як раніше, без унії та уніатів [6, с. 81]. Зокрема, у листі до гетьмана, польський король погодився на недоторканість "грецької віри" та припинення утисків з боку уніатів [7, с. 305].

Таким чином, 15 листопада 1648 р. сформульована релігійна програма національно-визвольної війни, яка з наступними роками ставала радикальнішою у вимогах до Речі Посполитої.

Гетьман рішуче став на захист інтересів Православної церкви. Така політика гетьмана задовольняла православне духовенство, яке підтримувало визвольну боротьбу. В діяльності гетьмана, під час його перебування у Києві, помітне місце зайняли зустрічі з єрусалимським патріархом Паїсієм. 27 грудня 1648 р. патріарх у Софіївському соборі, без сповіді, у присутності значної кількості віруючих відпустив йому всі сьогочасні гріхи та благословив на "війну з ляхами" [13, с. 144].

Таким чином, у ході національно-визвольної війни мало місце поєднання конфесійної із соціальною боротьбою українського населення. Так, з актових книг Руського воєводства відомо більше 100 імен представників православного духовенства, які разом із селянами нападали на панські маєтки. Чимало священиків стали полковниками (І. Грабовецький, М. Чевага, Коритко, Яремко, Якуш та ін.) [23, с.265].

У середині лютого 1649 р. в Переяславі завершилися переговори з польським посольством, на яких Б. Хмельницький вручив Адаму Киселю текст договору про перемир'я та листи до короля Яна Казимира і коронного канцлера Є. Оссолінського. Характерно, що у тексті угоди не були включені пункти про "грецьку релігію". Вони містилися у листі до короля, відомого у літературі, як "Пункти прохання й.к.м. Війська Запорізького" (чи "Пункти супліки") [15, с. 161], що становили собою розгорнуту програму вимог українського уряду у сфері релігії: 1. Ліквідація на всій території Речі Посполитої унії. 2. Київський митрополит має мати місце в сенаті перше після примаса польського. 3. Київський воєвода повинен бути з руського народу і дотримуватися грецької релігії, щоб не нападав, як нинішній, на церкви Божі. 4. Костьоли і монастирі католицькі в Києві, як є, так і залишаються, але єзуїтських шкіл в Києві не може бути [3, с.107].

Практично це був перший документ, підписаний Б.Хмельницьким, більшу частину якого містили релігійні питання. "Пункти прохання" Б.Хмельницького польський уряд не затвердив і Переяславське перемир'я не було підписане королем Яном Казимиром.

Весняно-літня кампанія 1649 р. спочатку складалася для української армії вдало, але внаслідок укладення кримсько-польського договору, Б.Хмельницький змушений був піти на укладення миру. Запропонований ним проект Зборівського договору налічував 18 пунктів, 11 з яких торкалися питань релігійно-національного характеру. У кінцевому тексті договору було уже не одинадцять, а чотири пункти стосувалися релігійного й національного характеру. Інші пункти угоди було принесено в жертву на користь територіальних поступок з боку Речі Посполитої та збереження козацького реєстру.

На підставі Зборівської угоди, Ян Казимир видав “народу руському” привілей на відновлення Владиславового акту, тобто зрівняння прав Православної церкви з Уніатською [4, с. 242–243].

За православними визнавалися права на єпархії Луцьку, Холмську, Вітебсько-Мстиславську, повернуто права, відібрані конституцією 1641 р., на єпархію Перемишльську, архимандрію Жидичинську і Лещинський монастир з маєтками передавалися в управління київського митрополита, єзуїтам заборонялося відкривати свої школи у Києві і т.д. [8, с. 263].

Дискусії навколо Зборівського договору не вщухали ще довгий час. Так, Ватикан після підписання договору, скерував до польського короля “Повний протест з приводу Зборівського миру” і через свого нунція Джованні де Торреса, просив не ратифікувати Зборівську угоду [12, с. 88]. Разом з тим, підписаний мирний договір не задовольняв ані козаків, ані уряд Речі Посполитої. Обидві сторони розпочали підготовку до нового етапу війни.

Відтак, на початку березня 1650 р., Б. Хмельницький зібрав старшинську раду в Києві, на якій висловив своє незадоволення ратифікацією статей Зборівського договору. Рада сформулювала нові вимоги, що стосувалися конфесійної сфери українців. Вони знайшли відображення у листі до Яна Казимира, а також інструкціям послам, які 10 березня 1650 р. відправилися до Варшави. Б. Хмельницький вирішив добиватися скасування унії на українських землях. Зокрема, у листі до короля він пропонував компромісний варіант – після смерті “старших панів уніатів” передавати православному духовенству церкви, кафедри, маєтності [3, с. 158–159].

Гетьман усвідомлював значення релігійного чинника в розгортанні національно-визвольної боротьби і ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я зміцнить авторитет його влади. Відтак, грецький митрополит Йосаф Коринфський, на знак визнання церковних заслуг Б. Хмельницького, привіз українському гетьманові освячений у Єрусалимі на гробі Господнім меч [16, с. 65].

Однак, з 1650 р. почали ускладнюватися стосунки між гетьманом і київським митрополитом. Митрополит Сильвестр прагнув до союзу України з Польщею, а гетьман навпаки, погоджувався на союз з Московською державою. Хоча на політичних переговорах Б. Хмельницького з Московією питання про підпорядкування митрополії не розглядалося, проте вони, щиро чи не щиро, але велися найперше в ім'я православ'я, для спасіння його від гніту в Польщі. Для Б. Хмельницького ідея захисту православ'я була чи не основним аргументом, який змусив би Московією в союзі з Україною розпочати війну проти Польщі. “Ми, – казав гетьман, – ласки царської шукаємо і бажаємо, тому що від Володимирового святого хрещення одна наша благочестива віра з Московською державою і ми мали єдину владу, а роз'єднали нас не правдами своїми і насиллям лукаві ляхи” [6, с. 299].

Царський же уряд розцінював боротьбу українського народу, як силу, здатну підірвати могутність Речі Посполитої, бачив у ній реальну можливість повернути Росії спірні землі України, Білорусі та Литви і залишитися там. Б. Хмельницький скерував до Москви українське посольство, яке було прийняте царем і патріархом Никоном 23 квітня 1653 р. На великому російському соборі українці просили царя за честь свою стояти і проти польського короля війну вести, а гетьмана Богдана і усе військо Запорізьке з містами їх і з землями прийняти під “государеву руку” для православної християнської віри і святих Божих церков [18, с. 558].

1 жовтня 1653 р. на Земському соборі у Москві, цар погодився взяти Україну під свою государеву руку. До Переяслава прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним і 8 січня 1654 р. на козацькій раді оголошено про визнання Українською державою російської протекції. Символом релігійного єднання був прапор, який вручив гетьману В. Бутурлін. На прапорі були зображені Спаситель, Богородиця, преподобні печерський Антоній та Феодосій і великомучениця Варвара [20, с. 153].

Цей акт в Україні був сприйнятий населенням досить неоднозначно. Значна його частина не приховувала свого незадоволення. Українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром, не мало бажання підпорядковуватися Московському патріархату. Конфлікти розпочалися відразу. Відомо, що 16 січня 1654 р. російський посол В. Бутурлін запитав митрополита, чому той у Москву не писав і царської милості не шукав. Митрополит Сильвестр ухилився від безпосередньої відповіді. На наступний день, коли В. Бутурлін почав приводити до присяги поселенців Печерського

монастиря – шляхту, міщан та дворових слуг, митрополит із лаврським архімандритом Йосипом Тризною заборонили їм присягати. "Як тільки довідається литовський король, – заявив Сильвестр Косів, – що я шляхту та дворових людей своїх до присяги послав, то звелить тих єпископів і духовенство, що по литовських містах перебувають порубати, я буду перед Богом відповідати за всі ті душі. Крім того, шляхта його та дворові люди маєтностей не мають, служать за наймом і тому присягати їм не годиться. Тільки через два дні після вмовлянь та погроз митрополит дає на це свій дозвіл" [2, с. 174].

У лютому 1648 року Сильвестр відмовляє царським воєводам надати землі Софійського митрополичого монастиря для побудови під Києвом нової фортеці. Свою відмову владика мотивував тим, що хоч Б. Хмельницький і піддався під "государеву руку", тільки він, митрополит, із всім собором про то бити чолом не послав і живе з духовними людьми сам по собі, ні під чією владою. Митрополит, як і раніше, незважаючи на особи та чини, твердо оберігав власність Київської митрополії. А якщо стануть бояри та воєводи на тому місці ставити город, – попередив С. Косів, – то він буде з ними битися [6, с. 300]. Конфлікт дійшов до гетьмана і царя. Справа закінчилася тим, що цар грамотою від 30 березня 1654 р. змушений був розпорядитися замінити ділянку монастирської землі, відведеної під забудову фортеці, на іншу. При цьому, він примирливо писав гетьману, щоби митрополит не ображався, оскільки землі ніхто не збирається відбирати.

Наприкінці березня 1654 р. Олексій Михайлович видав жалувану грамоту гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей, яка гарантувала митрополиту і усім духовного чину людям права на їх маєтності [10, с. 816]. Таким чином, Москва намагалася заручитися, насамперед, підтримкою авторитетного духовенства Київської митрополії, влада якої розповсюджувалася на вказані території. Намагаючись зблизитися з українськими ієрархами, уряд Московії, з одного боку, без зволікань надав вагому матеріальну допомогу, різного роду жалувані грамоти владикам, великим монастирям, а з другого – почав реформувати за допомогою високоосвічених фахівців з України Церкву в Московії, що дозволяло привести її відповідно до норм вселенського православ'я.

Незадоволений таким рішенням московського царя, гетьман видав низку універсалів, які гарантували недоторканість Православної церкви в Україні. В окремій грамоті були подані статті, у яких зазначалося:

1. Ствердити всі права та привілеї митрополії, здавна надані їй великими князями руськими та королями польськими.
2. Залишити її під послушенством Константинопольського патріарха.
3. Визнати право митрополита, єпископів та ігуменів перебувати на своїх посадах до смерті. Через вільне обрання духовенство та миряни визначають їх наступників. Втручання духовних Московської патріархії не допускається.
4. Найвищою інстанцією українських церковних судів є суд митрополита. Апеляція до Москви забороняється. Засудженні духовні відбувають покарання на батьківщині.
5. Визнати канонічну підлеглість православних Литви (тут маються на увазі й білоруські землі) та Волині Київському митрополитові, як це було здавна. Гарантувати їм вільні зносини з митрополитом.
6. Надати монастирям маєтки поблизу Києва, взамін тих, що лишилися під Польщею. Відібрати землі, незаконно займані шляхтою.
7. Нікого з українського духовенства до Великої Росії не затягувати. Коли у когось виникне необхідність побувати у справах в Росії, то нікого силою там не затримувати [2, с. 705–764].

У березні 1657 р. Б. Хмельницький можливо востаннє спробував добитися гарантійних документів Православної церкви. У листі до Московського патріарха Никона він відверто писав про те, що весь собор священний і весь чин духовний зажадав пожалувати і утвердити царськими грамотами їх права, привілеї свободи. Гетьман заявив, що він і усе військо Запорізьке підтримують українське духовенство та молять великого святителя Никона як найшвидше виконати їхню волю [2, с. 762–764]. Проте, у Москві промовчали і на цей раз. Способи, якими царизм почав зміцнювати свої впливи в Україні, змусили дуже розчарувати гетьманський уряд. Б. Хмельницький, усвідомивши ситуацію фактично зосередив усю владу над Україною в своїх руках [24].

13 квітня 1657 р. помирає київський митрополит С. Косів, людина, котра усе своє життя віддала збереженню незалежності, самобутності Православної церкви в Україні. Б. Хмельницький, вважаючи вибори нового владика внутрішньою справою України, визнав за непотрібне навіть повідомляти Москву про смерть митрополита, що глибоко обурило царських урядовців. Без відома Москви гетьман затвердив місцєблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а день виборів призначив, на 15 серпня 1657 р. Від свого імені Б. Хмельницький скерував універсали-запрошення до єпископів у Львів і в Перемишль і в Луцьк, щоби вони приїхали

на обрання митрополита на основі давнього права, як перед тим споконвіків було [24]. Проте, виборів нового глави Православної церкви в Україні йому вже не судилося побачити. 6 серпня 1657 р. гетьман помирає.

Список використаних джерел

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографической комиссией. – С.П., 1861. – Т. 3 (1638–1654). – 602 с. 2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографической комиссией. – С.П., 1878. – Т. 10 (1653–1654). – 862 с. 3. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / [упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич]. – К., 1961. – 740 с. 4. Унія в документах: Сборник / [составитель В.А.Теплова, З.И.Зуева]. – Минск: "Лучи Софии" – 1997. – 520 с. 5. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією / [ред. колегія В.А.Дядиченко, О.К.Косименко, Ф.П.Шевченко]. – К., 1954. – 331с. 6. Власовський І. Нарис історії Православної Церкви: У 4-х томах, 5 книгах. / І. Власовський – К., 1998. – Т.2 (XVII ст.) – 360 с. 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 1990. – 524 с. 8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – Ч. 1 (1638–1648). 9. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч.2 (1648–1650). 10. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – 1995. – Т. 9. – Ч. 2 (1654–1657). 11. История средних веков. – М., 1991. – Т.2. – 273 с. 12. Кизя Л. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану / Л. Кизя, М. Коваленко. – К., 1959. – 290 с. 13. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії будівництва в XVII ст. / В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 139–153. 14. Неопознаний мир веры (по благословению Святейшего патриарха Московского и всея Руси Алексия) – Издание Сретенского монастыря, 2001. – 351 с. 15. Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. / С. Н. Плохий. – К., 1989. – 223 с. 16. Слободянюк П. Українська церква: історія Руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с. 17. Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: Спроба порівняльного аналізу / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–21. 18. Толстой М. В. История русской Церкви / М.В. Толстой. – Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. – 1991. – 736 с. 19. Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657 рр.) / М. В. Харишин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 92–100. 20. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на Великоорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1. – 868 с. 21. Шмитт Г. История польского народа / Г. Шмитт. – С.-П., 1866. – Т.2. – 349 с. 22. Щербак В. Козацтво і православ'я / В. Щербак // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 71–77. 23. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. / Д.І. Яворницький. – К., 1990. – Т.1. – 578 с. 24. Бібліотека – Історія // Розділ 3. Київська митрополія за часів Богдана Хмельницького – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:title481&catid=68&Itemid=43.

Людмила Белинская, Эдуард Зварычук

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО (1648–1654 ГГ.)

В статье рассмотрен генезис межконфессиональной политики Богдана Хмельницкого в 1648–1654 гг., исследован её характер, определены главные направления, позитивные и негативные стороны.

Ключевые слова: Православная церковь, Римо-католическая церковь, Греко-католическая церковь, конфессиональная политика, национально-освободительная война.

Liudmyla Belinska, Eduard Zvarychuk

CONFESSIONAL POLITICS OF BOHDAN KHMELNYTSKY (1648–1654)

The paper explores the genesis of the formation of confessional politics Bohdan Khmelnytsky in 1648–1654, studied her character identifies the key trends are analyzed and shown to the achievements and failures.

Key words: Orthodox Church, the Roman Catholic Church, the Greek Catholic church, denominational politics, liberation war.

УДК 94(477)

Катерина Махобей

**КОНТРАБАНДНИЙ ПРОМИСЕЛ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

Розглянуто напрямки протидії контрабанди та інших порушень митного законодавства на території Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., які запроваджувалися урядом Російської імперії. У статті подано аналіз історичного досвіду правового регулювання митної охорони кордону, обумовленого потребою захисту національних інтересів.

Ключові слова: контрабанда, карантин, кордон, митна варта, Правобережна Україна.

Протидія контрабанді має загальнодержавне значення. Поняття контрабанди не може існувати без державного кордону та регулювання зовнішньої торгівлі. Тому припинення контрабанди в усі часи покладалося на митні установи в особі їх службовців. У кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. державна політика щодо протидії контрабанді вказувала на неточність визначення терміну "контрабанди", а це надавало змогу тлумачити його по-різному.

Дослідженням контрабандного промислу займалися багато вчених, серед яких слід виділити роботи Е. Канкріної [13] та К. Ладигенського [9]. Сучасні дослідники історії митної справи українських земель у складі Російської імперії також значне місце відводять висвітленню діяльності митних органів у протидії контрабанди. Слід виділити роботи Б. Угарова [26], Ю. Земського [7], В. Бойка [1]. Однак напрямки з боротьби з контрабандою, затвердженні урядом Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., потребують більш глибокого дослідження.

Термін "контрабанда" запозичено з італійської "contra" – "супротив" та "bando" – "урядовий наказ" [37, с. 211]. Цей термін пояснюється як "порушення державних законів так і незаконне провезення чи пронесення заборонених товарів, таємне переправлення через кордон" [26]. На теренах Російської імперії цей термін з'явився ще до початку XVIII ст., що означало "...будь-яке порушення, встановлене законом та іншими нормативно-правовими актами правил перевезення товарів і цінностей через кордон" [1, с. 52]. Незаконне перевезення товарів через кордон Російської імперії та Речі Посполитої припадає на XVIII – початок XIX ст. Збільшення контрабанди пов'язувалося із введенням нових тарифів. Найбільше вплинув митний тариф, прийнятий 1724 р., згідно з яким, митний збір зріс, приймалися урядові заходи, скеровані на закриття кордонів держави. Порушення митних правил, у тому числі контрабанда, у досліджуваній період було одним з серйозних злочинів у митному законодавстві. Збільшення масштабів таких протизаконних дій відбувалося відповідно до пропорційного зростання мита та заборони ввезення продукції на територію Російської імперії.

Завданням митних органів держави була протидія та боротьба з контрабандою. Підставами виникнення порушень митного законодавства можна розглядати зв'язку із недоліками митного управління, невідповідності службовців статусу "добросесність" [10, с. 19], нерозвинутістю та слабкістю економіки держави [11, с. 108]. Основною рисою, що породила несприятливі наслідки в економічному розвитку імперії, було недосконале законодавство з питань протидії контрабанді.

У "Митному статуті" 1755 р. визначалися вимоги до осіб, які перетинали кордон Російської імперії чи провозили товари через митницю, без здійснення відповідного декларування товару. Були встановлені відповідні правила перевезення товарів через кордон, порушення хоча б одного з них визначалось як порушення митного законодавства. Механізм перевезення товарів передбачав, що товари перевозилися до пакгаузів, де передавалися пакгаузному інспектору в присутності директора, цолнера, контролера, екера, вагмейстера і штемпельмейстера; товари записувалися у пакгаузну книгу, власник товару скріплював це печаткою; посадові особи митниць (директор або цолнер) записували усі товари, що передавалися до реєстру і давали дозвіл на перевірку товарів; перевірку товарів проводили службовці митниці, присутні під час реєстрації товару; мито сплачувалось власником товару та подавалося в оголошенні; власник отримував квитанцію про сплату мита за підписом директора та цолнера про випуск його товару з пакгаузу; пакгаузний інспектор, згідно з пред'явленою квитанцією та підписом власника у книзі, видавав товар останньому; власник вивозив товари під контролем доглядачів за межі митниці [8, с. 369].

Якщо оголошення було складене невірно чи у невідповідності до наявного товару, тоді це вважалось порушенням митного законодавства. Якщо знаходили заборонений чи прихований товар, його конфісковували [8, с. 369].

У другій половині XVIII ст. проводилися заходи з метою попередження чи призупинення контрабандного ввозу товарів, що постійно зростає. Причинами погіршення ситуації виявилось підвищення мит, зловживання службовим становищем митників, неорганізованість охорони кордонів.

Особлива увага зверталася на зміну форм, методів та засобів здійснення цих порушень, у зв'язку з чим упродовж досліджуваного періоду змінювалося законодавство щодо організації боротьби з митними правопорушеннями, а також відповідальності за їх вчинення [4, с. 11].

Звичайно, що держава піклувалася про охорону кордонів і у політичному, так і у митному напрямку. Все ж порушення митного законодавства залишалося гострою проблемою, адже кордон залишався відкритим для контрабандистів. Іменним указом сенату від 6 березня 1797 р. [22, № 17871] у західні губернії призначено спеціальних митних інспекторів, до обов'язків яких входило припинення контрабандного руху товарів та нагляд за дотриманням правил перетину кордонів Російської імперії. З метою недопущення перевезення до імперії "забороненої" літератури (насамперед це стосувалося католицьких і уніатських видань, "вільнодумних" європейських книг тощо) указом Павла I від 11 лютого 1798 р. [23, № 18367] для Волинської, Подільської та Мінської губерній при Радивилівській митниці засновано спеціальну цензурну установу. Окремим указом від 4 листопада 1798 р. визначено розмір платні цензорам цієї установи. Передача книг, іноземного листування та іншої забороненої літератури вільно здійснювалось як у Радивилівському окрузі, так і поза ним, внаслідок слабого контролю за лініями кордону [27, арк. 15].

Контрабанда завдавала значного збитку державі, тому у цей період виникла посада прикордонного об'їждчика. Такий процес був початком охорони кордону.

Імператриця, спостерігаючи за ситуацією на прикордонних територіях держави, наказала сенату підготувати закон для створення спеціальної митної сторожі, метою якої був би контроль кордонів та затримання контрабанди [25, с. 45]. Уряд держави приймав заходи боротьби із контрабандою, але незначні успіхи не відповідали затраченим зусиллям та витраченим коштам. Одним з напрямів протидії контрабанди було часткове або вибіркоче припинення торгівлі певними продуктами. Через розвиток митних відносин намагалися ліквідувати усі можливі види контрабанди. Так, Російська імперія у 1789 р. визнавала імпорт будь-яких товарів як контрабанду, і наголошувала на посиленні боротьби з незаконним увезенням імпортованих товарів [8, с. 423].

Поступово російські урядовці почали відмовлятися від загальних заборон. Іменний указ сенату від 14 серпня 1818 р. [24, № 27477] збільшив асортимент товарів, дозволених для провезення через Радивилівську митницю. Російський уряд дозволив провезення товарів через Гусятинську митницю, при цьому значно зменшивши мито, яким вони обкладалися [9, с. 84]. Водночас саме через Гусятинську митницю проходили заборонені товари, здебільшого книги та таємне листування [28, арк. 2].

Усіх службовців митниці, які сприяли поширенню контрабанди та зловживали своїм службовим становищем, віддавали під суд. Наприклад, слідство, яке велось на території Гусятинської митниці, згідно зі зверненням дружини єврея, Волька Загара. Вона скаржилась на те, що її чоловіка взято під варту на митниці, конфісковано значну суму грошей. Коли вона відвідувала свого чоловіка, то тамтешні охоронці відібрали у неї шубу, гроші та пригрозили наклепом та причетністю до кримінальної справи [28, арк. 1]. У кінцевому результаті звільнено арештанта з-під варту, а підозрюваним виявився справник м. Кам'янець-Подільського Лешкевич. Останнього відразу перевели на службу до м. Летичів. У ході слідства стало зрозумілим, що він допускав неправдиві наклепи, що зводились службовцями на певних осіб і згодом, після сплати грошової винагороди за добросесне ім'я, звільняли від надуманих звинувачень [27, арк. 2–3].

27 вересня 1782 року Катерина II видала іменний указ "Про утворення особливої Митної прикордонної лінії та варту для протидії потаємного провезення товарів". Згідно з розпорядженням створювалася на кордонах правобережних губерній митна прикордонна сторожа, що складалась з митних службовців та прикордонних наглядачів, які мали контролювати прикордонну територію. Вони патрулювали ділянки цілодобово, щоб попередити незаконний перетин кордону контрабандистами та провезення ними товару. Якщо службовець не міг затримати порушника, то мав переслідувати його до найближчого населеного пункту, повідомляти про це місцеву владу та прикордонного наглядача [25, с. 46].

Під час патрулювання кордону сторожа мала при собі табельну зброю, але користуватися нею могла лише у окремих випадках. Варіанти були обмежені: для нанесення не смертельного поранення, після двічі поданого та проігнорованого оклику "Стій! Стріляти буду!"; при виявленні озброєної групи осіб, після двічі поданої команди "Розійтись!" та пострілу вгору [12, с. 6]. Без попередження прикордонникам дозволялося стріляти, якщо на них нападали чи пробували втекти. Коли охоронці помічали порушників, то зобов'язані були двічі окликнути особу. Якщо вимоги не

виконувалися, то службовець митниці мав затримати контрабандиста. Заборонялося використовувати табельну зброю у відношенні до осіб, які уже перебували на кордоні [12, с. 6].

Пошук контрабанди стимулювався переданням частини конфіскованих товарів на користь затримувачів, або їм видавалася грошова винагорода за проданий товар. З 1764 р. нагороджені мали пільги зі сплати мита, тобто вони могли сплатити за отриманий прибуток мито упродовж 6 місяців. Звичайно, можна було відмовитися від контрабандного товару і взяти лише грошову винагороду. У такому випадку митниця самостійно продавала товар на аукціоні [8, с. 423]. Але при усіх варіантах розвитку подій контрабандисти арештовувалися, а їх товар конфісковувався. Учасники затримання отримували винагороду від контрабандистів. Якщо ж останні не мали коштів, то держава продавала товар та виплачувала винагороди, а порушник ставав державним боржником.

Нагороду за затримання контрабандистів отримували як митники, так і звичайні селяни, що не перебували на митній службі. Якщо митник помер чи переводився на іншу посаду в митниці, то винагорода, яку він не встиг отримати, сплачувалася його спадкоємцям або він отримував її уже на новій посаді [7, с. 424]. Наприклад, за листопад 1839 р. у Радивилівському окрузі за затримку та викриття контрабандного товару виплачено нагороди сріблом таким особам: наглядачам прикордонної сторожі Кобельникову – 1432 крб. 38 коп., Хинцинському – 381 крб. 93 коп., Малюгу – 104 крб. 80 коп.; митним об'їждчикам Коновалову – 174 крб. 80 коп., Юрису – 151 крб. 62 коп., Долгову – 151 крб. 62 коп. [5, арк. 130].

Наглядачів та об'їждчиків після року перебування на одній ділянці переводили, це здійснювалося з метою уникнення службових зловживань. Також не менше трьох разів на рік проводився об'їзд митних територій радником казенної палати для контролю за прикордонною сторожею та митницями в цілому. Однак усі ці міри не скорочували обсяг контрабанди на кордонах держави, тому Катерина II 1789 р. видала указ про заборону ввезення на територію Російської імперії шовкових, шерстяних, паперових та інших іноземних товарів. Для того, щоб протидіяти контрабанді на початку XIX ст. введено у дію "Положення про створення Прикордонної казачої сторожі" [25, с. 52].

4 січня 1811 р. видано рішення "Про утворення військової сторожі на кордоні західних губерній" [21, № 24480] для забезпечення стабільної митної безпеки. Протяжність митного кордону на правобережних губерніях Російської імперії ділилась на частини, кожна з яких мала не менше 150 верст. У документі зверталася увага на права, обов'язки та відповідальність митних чиновників при здійсненні своїх посадових обов'язків [20, с. 683–685].

Кордони правобережних губерній Російської імперії охоронялися у дві лінії. Зокрема, у Радивилівському окрузі встановлено дві лінії прикордонної варті [16, с. 19]. Охорона на першій лінії здійснювалася козацькими загонами, одним пішим службовцем та двома кінними, що на відстані 2, 5–3 і навіть 4 верст один від одного. На другій лінії перебували об'їждчики, що на той час мали статус вільнонайманих осіб. Ця лінія проходила нерівномірно на відстані 2–4 версти. Пости тут утворювались від 7 до 10 верств один від одного, об'їзд здійснювався лише двома кінними охоронцями. Наприклад, на кордоні поблизу селища Гусятин дві лінії об'єднали в одну. Такі дії мали позитивне значення, але не призвели до уникнення незаконного перетину кордону. Контрабандист спостерігав, вичікував, поки повз нього проїде об'їждчик, і тоді спокійно переходив кордон, адже другої лінії на території Гусятинської застави не було. Спостерігалися інші випадки незаконного перетину кордону. Так, контрабандисти відволікали увагу стражників, спершу пускаючи селян, які видавали себе за порушників, а коли їх піймали охоронці, то справжні порушники кордону в іншому місці успішно переходили кордон [2, арк. 1].

5 серпня 1827 р. затверджена нова прикордонна сторожа з військовою організаційною структурою. Головними завданнями цього органу було: охорона кордонів та боротьба з контрабандою, проведення прикордонного нагляду. На сторожу покладалися відповідні обов'язки, такі, як: "недопущення провезення чи пронесення товарів і затримання їх, а також недопущення проїзду чи переходу осіб через кордон не у вказаних місцях, припинення розбоїв, крадіжок і всяких правопорушень на прикордонній смузі, здійснення в деяких місцях границі Імперії карантинного нагляду" [25, с. 53].

Після протидії контрабанди, уряд імперії продовжував удосконалювати законодавство боротьби з митними правопорушеннями. Спершу відновлювалася система винагород для осіб, що затримували контрабандний товар. Відповідно до "Закону про митне управління" (1811 р.) передбачалось 80 % суми штрафу за контрабанду, а 20 % відраховувалось до пенсійного фонду митних службовців та їх сімей. З цих 80 % – 2/3 видавалось особі, яка затримала контрабандиста, інші надходили начальнику митного округу та членам митниці [25, с. 53]. Службовець, що керував затриманням контрабанди особисто, отримував премію вдвічі більшу за інших осіб, решту отримували рівні частки [8, с. 424].

У середині XIX ст. за викриття контрабанди, але з порушеннями митних правил, доглядач отримував 50–66 % вартості товару, а якщо це відбулося поза розташуванням митниці – 47 %. За кожного контрабандиста митник отримував 45 крб. [8, с. 424]. Митники отримувала винагорода не лише за виявлення контрабанди, але і за затримання контрабандистів. Адже уряд Російської імперії уже не чекав допомоги від цивільного населення, а покладався лише на службовців митних органів та їх зусилля.

Під затриманням контрабанди розумілося затримання не лише самого товару, а і його власника. І лише при виконанні цієї умови виплачувалася винагорода у повному обсязі. У разі затримання контрабанди без власника, винагорода складала 15 % суми штрафу і сплачувалася особі, що надала достовірні свідчення про власника товару. Надавалася доплата у розмірі 1,5 ставки до окладу, якщо службовець отримував медаль із золота чи срібла "За хоробрість" [12, с. 7].

У XVIII–XIX ст. встановлено правила виявлення контрабанди та продаж конфіскованих товарів на аукціоні. Спершу визначалася торгова вартість контрабанди та отримувався дозвіл із Департаменту зовнішньої торгівлі на проведення аукціону, а далі подавалося оголошення про торги. У якому вказувався час, місце, товари, які виставлятимуться на аукціоні та ціни на них. Усі документи про конфіскований товар та його збут зберігалися на випадок апеляції власника контрабандного товару [8, с. 425].

Основною вимогою щодо контрабандного товару було фіксування його у митних книгах. Конфісковані товари записувалися у відомостях, що подавалися до Департаменту зовнішньої торгівлі. Також туди записувався прибуток митниці від проданого конфіскованого товару. На службі Департаменту зовнішньої торгівлі перебували особи, що вели слідство з контрабандних справ. Ці чиновники приймали рішення про конфіскацію контрабандного товару, а митники лише затримували. Інколи прийняття невідповідного рішення гальмувало роботу усієї митної установи упродовж року. Уряд Російської імперії вживав жорстких дій щодо контрабандистів. Порушників митного законодавства арештовували та передавали до військового суду. Осіб могли засудити до заслання у Сибір. Дворян, участь яких була доведена у контрабандних діях, виключали з дворянського зібрання та позбавляли усіх привілеїв [2, с. 19].

Ще однією проблемою у протидії контрабанди на прикордонних землях Російської імперії була різноманітність національних меншин. Згідно з описом Подільської губернії, у 1819 р. на її території проживав значний відсоток євреїв та поляків. Переважання тієї чи іншої національності впливало на напрямки митної політики та призводило до збільшення митних порушень.

Євреї здебільшого займалися торгівлею, а близькість кордонів породжувала незаконну (контрабандну) торгівлю. Згодом вони витіснили вірменських купців з території Поділля [3, с. 130].

У власності євреїв перебувала більшість промислових підприємств та ремісничих лавок. До початку XIX ст. ця етнічна група збільшилася і перевищувала кількість населення території [15]. Російський уряд намагався упорядкувати цю проблему, тому що більшість прибутку становили доходи від продажу контрабандного товару.

Подільський губернатор вказував у своїй доповіді: "перехід австрійського кордону був легкий, адже мілководна річка Збруч та допомога місцевих селян сприяла контрабандному промислу, що дозволяло євреям завозити в губернію масу контрабандних товарів та проводити незаконну торгівлю забороненою продукцією" [27, арк. 13]. Річкою Збруч у деяких ділянках проходив кордон. Вона мала багато бродів, про що, зазвичай, знали контрабандисти (здебільшого це були місцеві селяни). Деякі з них, через необхідність виконання польових робіт, щодня переходили кордон декілька разів. Населення, що проживало по обидва боки кордону, мало тісні дружні та родинні зв'язки, тому перехід кордону не становив жодних труднощів [27, арк. 16].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кількість єврейського населення на прикордонних територіях починає збільшуватися, витісняючи при цьому поляків, росіян та інші національності, через неможливість конкурувати з ними в економічній сфері. У цей період в містечках Гусятин, Сатанів, Збараж здебільшого населення складали євреї, і вони користувалися вигідним територіальним становищем. Адже саме біля Гусятини був організований найбільший потік нелегальних товарів. Чиновник з особливих доручень Меєр фон Гільденбрант у звіті висловлював думку про те, що "це пов'язано із значною кількістю євреїв, що проживали на прикордонних територіях поблизу містечка Гусятин". Поміщик містечка Ожиговці, поблизу Волочиська, Моланський звертався до уряду зі скаргами на євреїв, що проживали на цій території. Вони втягували у контрабанду селян, які не виконували належні їм роботи. Моланський просив переселити євреїв подалі від кордону, навіть якщо він зазнає грошових втрат, але не матиме постійного клопоту з-приводу слідчих справ його селян" [27, арк. 17].

Поряд із євреями на цій території проживали поляки, що перебували переважно на цивільній службі у Російській імперії. Уряд країни цікавився думками чиновників польського походження і

особливу увагу звертав на "дух та ідейне спрямування" [27, арк. 1]. Але вони були дуже обережні у своїх висловлюваннях і остерегалися розмірковувати з приводу політичних тем. Хоча загальний характер польської думки простежувався у плітках їх дружин. Складалось враження, що "дух поляків неблагодійний, але усі їхні розмови зводились до порожніх балачок про російський уряд" [27, арк. 8]

Ненадійність кордону на цій території пояснювалось суб'єктивними складнощами, пов'язаними з ненадійністю різних національностей населення прикордоння. Після невдалої спроби польського повстання 1830–1831 рр. у подільських та волинських губерніях загострюється ситуація з контрабандою (спостерігалась не лише контрабанда товарами, але і політична). Польське населення, що проживало на території Російської імперії, нелегально отримувало заборонену літературу [30, арк. 99]. У ці роки загострилась ситуація з контрабандою товарів. Відомості про конфіскації у Радивилівському митному округу подано у таблиці 1.

Таблиця 1

По митницях	Кількість конфіскацій по роках									Усього
	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	
Радивилівська	422	451	275	437	574	571	635	619	530	4134
Бердичівська	10	11	9	20	27	49	25	6	0	157
Гусятинська	167	147	91	160	174	172	177	129	175	1392
Дружкопольська	59	60	37	97	103	125	115	114	89	799
Волочиська	36	89	42	64	62	89	100	92	82	656
Ісаковецька	53	74	49	68	99	67	64	91	39	604
По округу	767	832	523	846	1039	1073	116	1007	915	7742

Зі статистичних даних можна зробити висновок, що через Радивилівську та Гусятинську митниці проходила найбільша кількість контрабандних товарів, тобто вони були напруженими ділянками кордону. Перед прикордонними чиновниками постало питання припинення спілкування людей між двома імперіями, але такої мети не було досягнуто.

Радивилівський округ посідав особливе місце у боротьбі із нелегальним імпортом західноєвропейських товарів. Наприклад, лише упродовж грудня 1830 р. за затримання й викриття контрабандних товарів у цьому окрузі посадові особи різних рангів отримали грошові винагороди на суму близько 13580 крб. [6, с. 4–5]. У середньому Радивилівська митниця забезпечувала надходження до бюджету 1,5 млн крб. [7, с. 40]. Суми, які надходили до державного бюджету від Гусятинської митниці, дають можливість стверджувати, що інформація про зловживання митних чиновників своїм службовим становищем не підтверджувалась. Управитель митниці – ковельський асесор Тальберг мав репутацію дуже ретельного та спостережливого чиновника [17, с. 132]. Такі риси надавали змогу чітко виконувати свої службові обов'язки, чого він і вимагав від своїх підлеглих. Управителю Гусятинської митниці Тальбергу неодноразово надавалися грошові винагороди на викриття контрабандного товару. У січні 1840 р. він отримав 56 крб. 40 коп., а у серпні того ж року – 77 крб. 35 коп. [5, арк. 130]. Під час перевірки Гусятинської митниці чиновником Гільденбрантом встановлено, що тесть Тальберга – чиновник Лазов іноді робив для своїх дочок не обкладені податком подарунки (жіночі дрібнички: панчішки, рукавички) [17, с. 132].

Для того, щоб зміцнити охорону кордонів, у 1827 р. імператором Миколою I видано "Положення про створення прикордонної митної сторожі на Європейському кордоні та її штату". Згідно з цим документом, раніше створена митна сторожа змінювалась та була реорганізована у прикордонну сторожу. Прикордонна сторожа на початку XIX ст. охороняла приблизно 8800 верств кордону. Перебудова посприяла більш активній боротьбі з контрабандою. Якщо в 1827 р. до державної казни надійшло 16 млн крб. сріблом від митних зборів, то у 1857 р. – 32 млн крб. Основним завданням цієї структури був карантинний догляд.

Карантини функціонували поблизу митних застав, найчастіше за мету ставили не допущення проникнення на територію Російської імперії інфекційних хвороб, таких як віспа, чума. Першим законодавчим актом, яким закріплювався правовий статус карантинної установи, був "Про установи при прикордонних митних карантинних будинків і про направлення до них лікарів" від 22 лютого 1755 р. Основним документом вважався "Статут прикордонних та портових карантинів" [18, № 19476]. Відповідно карантини поділялись на два види: для сухопутних кордонів та при портових митницях. Надалі розвиток карантинних установ Російської імперії відображався у прийнятому 21 серпня 1818 р. "Статуту про карантин" [19, № 27490]. Він не був повний, тому 20 жовтня 1832 р. створюється новий "Карантинний статут" з метою "подання карантинному відомству більших методів та способів охорони кордонів держави від потрапляння на неї чуми, і спостереження за таємним перевезенням людей чи товарів, щоб ці дії підпорядковувались одному керівництву по всій карантинній лінії" [14, № 5690].

Усі карантинні установи поділялись на центральні та сухопутні застави. Перші опікувалися карантинними установами, що знаходилися у відповідних округах. Щодо інших, то на їх територіях відбувалося очищення людей, товарів та речей [13, арк. 32]. Карантинна контора приймала рішення про режим роботи. Після випуску товару подавалася квитанція, згідно з якою товари поверталися. Кімнати, у яких знаходилися особи, що перебували на карантині, мали бути вимиті соляною водою і обкурені газом соляної кислоти [13, арк. 32].

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що розвиток митних відносин породжував зростання контрабандних дій у кінці XVIII – на початку XIX ст. Нелегальне виробництво та торгівлю такою продукцією породжувала нестабільність ринку у державі. На правобережних губерніях процвітала споживча контрабанда, адже прикордонні території були ґрунтом для зростання незаконної діяльності. Створення багатьох структур, які захищали кордони імперії не було ефективним засобом захисту інтересів імперії. Усунення негативних явищ у зв'язку з лібералізацією митної торгівлі скеровувалося на боротьбу з порушеннями митних правил.

Список використаних джерел

1. Бойко В.М. Історія митної справи в Україні / В.М. Бойко, Л.В. Багрій-Шахматов, Г.В. Попов. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2002. – 52 с. 2. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття): Зб. док. і матеріалів / [Авт.-упор. Ю.І. Головка, В.В. Ченцов]. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. – С. 19–52. 3. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К.: Тип. Е.Я.Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с. 4. Додін Є. Кримінологічна та криміналістична характеристика контрабанди / Є. Додін // Сучасний вимір держави та права: Збірник наукових праць / [Під редакцією В.І.Терентьєва, О.В. Козаченка]. – Миколаїв: Вид-во "Гліон", 2008. 5. Держархів Хмельницької обл., ф. 309, оп. 2, спр. 2, 130 арк. 6. Держархів Одеської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 21, арк. 4 зв. – 5 зв. 7. Земський Ю.С. Одіозність офіційної звітності щодо роботи російських митниць на австрійському кордоні / Ю.С. Земський // Збірник наукових праць "Історія торгівлі, податків та мита". – 2010. – № 2. – С. 123–129. 8. Історія митної справи в Україні / [К.М. Колесніков, О.М. Морозов, Г.М. Виноградов та ін.]; [за ред. П.В. Пашка]. – К.: Знання, 2006. – 606 с. 9. Ладыженский К. Н. История русского таможенного тарифа / К. Н. Ладыженский. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1886. – 84 с. 10. Кулишер И.М. Очерки по истории таможенной пошлины / И. М. Кулишер. – СПб., 1903. – 51 с. 11. Кисловский Ю. Г. История таможен Государства Российского 907–1995 / Ю.Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995. – 276 с. 12. Кукін І. Діжку вина затримав – на більш як дві отримав / І. Кукін // Прикордонник України. – 2012. – № 29. – С. 19. 13. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. – СПб., 1880. – 76 с. 14. Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 1, т. 1, спр. 999, арк. 32. 15. Marczynski W. Statystyczne topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej W. Marczynski. – Wilno: Typografia imperatorskiego uniwersytetu, 1820–1823. – Т. I–III. – 302 s. 16. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000 – Харків: Каравела, 2000. – 208 с. 17. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. – СПб., 1830. – Т. XXVI. 1800–1801. – 875 с. 18. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. – СПб., 1832. – Т. XXXV. 1818. – 1044 с. 19. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. – СПб., 1830. – Т. XXXV. 1818 г. – 674 с. 20. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. – СПб, 1830. – Т. XXXI. 1810–1811. – 944 с. 21. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. – СПб, 1830. – Т. XXXI. 1810–1811. – 944 с. 22. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с. 23. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 25: 1798–1800. – 891 с. 24. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 35: 1818. – 674 с. 25. Суходоев Д.В. История таможенного дела и таможенной политики России: Учебно-методическое пособие / Д.В. Суходоев, А.С. Котихина. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2010. – 76 с. 26. Угаров Б.М. Международная борьба с контрабандой / Б.М. Угаров. – М., 1981. – 216 с.; Володько Н.В. Ответственность за контрабанду по советскому праву: Учебное пособие / Н.В. Володько. – К., 1978. – 93 с.; Контрабанда и борьба с ней: Сборник / [Под общ. ред. А.Потяева]. – М., 1925. 27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 789А, спр. 177, арк. 1–17, 99. 28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 789А, спр. 76, арк. 1. 30. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 788а, спр. 164, арк. 21. 37. Юридическая энциклопедия / [Под общ. ред. М.Ю. Тихомирова]. – М., 1997. – С. 211.

Екатерина Махобей

КОНТРАБАНДНИЙ ПРОМЫСЕЛ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.

Рассмотрены направления противодействия контрабанды и других нарушений таможенного законодательства на территории Правобережной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. которые вводились правительством Российской империи. В статье содержится анализ исторического опыта правового регулирования таможенной охраны границы. Охрана государственного контроля обуславливалась необходимостью защиты национальных интересов на внешних границах.

Ключевые слова: контрабанда, карантин, граница, таможенная стража, Правобережная Украина.

Kateryna Mahobei

SMUGGLING IN RIGHT-BANK UKRAINE AS A PART AT THE END OF XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY

The article examines trends of smuggling counteraction and other violations of tariff legislation on the territory of Right-bank Ukraine at the end of XVIII – first half of XIX century set up by the government of Russian empire. The analysis of historical experience of legal regulation of border custom protection is given in the article. The protection of state control was caused by the need of protection of national interests on external boundaries.

Key words: smuggling, quarantine, border, custom guard, Right-Bank Ukraine.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Розглянуто питання правової та організаційної структури діяльності місцевих адміністративних установ міністерства внутрішніх справ на українських землях наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Встановлено, що вагомим чинником інкорпорації правобережних українських земель до складу Російської імперії була діяльність губернських комітетів та комісій.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернія, чиновник, управління, українські землі.

Сучасна Україна, переживаючи процеси пошуку раціональної та адекватної нинішньому етапу розвитку українського суспільства моделі управління, зіткнулася з багатьма труднощами. Питання ефективної організації управління провінцією, юридичного становища посадових осіб усіх рівнів, розподілу повноважень між структурними ланками управлінського апарату, узгодження інтересів центру і периферією завжди залишаються у центрі уваги держави.

Важливість теми дослідження обумовлена тим, що історія окремої адміністративно-територіальної одиниці здатна продемонструвати різноманітність підходів державної політики до місцевого управління. Актуальність дослідження зумовлюється зростаючою роллю управлінської науки, яка покликана вивчати як сучасне, так і минуле у галузі центрального державного і місцевого управління. Зусилля влади зі зміцненню апарату управління й проведення адміністративної реформи роблять актуальним вивчення досвіду державного будівництва на різних етапах історії України.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу розглянуто питання правової та організаційної структури діяльності місцевих адміністративних установ міністерства внутрішніх справ на правобережних українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Встановлено, що розширення кола завдань та функцій місцевого адміністративно-управлінського апарату наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. зумовило появу різноманітних регіональних владних інституцій. Під впливом соціально-економічних змін, що відбувалися у Російській імперії, збільшилася диференціація й спеціалізація державних органів, як вищих, центральних, так і місцевих. Доведено, що лінійне підпорядкування місцевих управлінських структур різних відомств губернатору дозволяли йому долати на губернському та повітовому рівнях відомчу відокремленість.

Об'єктом дослідження є процеси інкорпорації й інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії, які розглядаються з точки зору формування та розвитку регіональних і місцевих органів влади та управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Предмет дослідження – формування адміністративно-територіальних та інституційних структур Правобережжя України під впливом політики самодержавства, правові засади діяльності посадових осіб та місцевих установ, органів дворянського самоврядування на території Правобережної України, функціонування специфічних владних інституцій.

Мета публікації – дослідити особливості становлення та розвитку владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і власне механізму діяльності владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні у досліджуваний період.

Створення структуризації і функціонування основних ланок місцевого управління наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Російській імперії та на Правобережній Україні – основна тематика досліджень державознавців, істориків, правознавців впродовж більш, ніж двох століть. В історіографії перерахованих тем можна виділити два підходи. Перший – це вивчення власне місцевих органів влади; другий – розгляд самого чиновництва, з'ясування його соціокультурних характеристик.

Загалом історіографія задекларованої проблематики розглядатиметься у наступних напрямках: українська, в тому числі й діаспорна, зарубіжна (російська, західноєвропейська, американо-канадська, білоруська, литовська, польська, японська). Такий розподіл, на нашу думку, найкраще відображає ставлення учених до поставлених проблем, оскільки розподіляє їх у теоретичних підходах, ідеологічних та методологічних принципах, якими керувалися автори при написанні робіт. При цьому результати досліджень кожної із груп слід вважати взаємодоповнюючими, а не ізольованими, оскільки кожен науковець вніс свій вклад у розробку проблеми.

Дослідженням діяльності російських органів влади займався багато учених, серед яких слід виділити роботи російських учених І. Блінова [1] та А. Градовського [3]. Для останнього десятиліття характерним є підвищення інтересу дослідників до історії управління земель Російської імперії. У працях українських і російських учених розглядаються питання становлення посади генерала-губернатора та губернатора, розвиток управлінського законодавства в Російській імперії тощо. Слід виділити роботи М. Єрошкіна [5] В. Шандри [30], Л. Шемельова [27]. Незважаючи на те, що у вітчизняній історичній літературі уже є досвід проведення історико-правових досліджень та з історії управління земель Російської імперії в цілому, проблеми діяльності місцевих органів влади на українських землях належної уваги ще не одержали.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та нормативно-правові документи Російської імперії.

У першій половині XIX ст. у губернські управлінські структури поступово входять адміністративні органи, які здебільшого були чиновницькими колегіальними установами, в яких головував губернатор. Поява нових інституцій – комітетів, комісій і «присутствій» – свідчила про ускладнення суспільних відносин, значне розширення кола обов'язків губернської адміністрації і про те, що виконувати свої завдання зусиллями лише губернатора та губернського правління вона уже неспроможна.

Більшість новостворюваних місцевих державних структур були підвідомчі міністерству внутрішніх справ. Порядок діяльності цих установ був колегіальним, але при прийнятті рішень позиція губернатора мала значно більшу вагу. Комітети, комісії і «присутствія» функціонували постійно або сесійно, були більш або менш активними, а діловодство майже велося у канцелярії губернського правління [31, с. 113–114]. 29 травня 1836 р. для губернських установ міністерства внутрішніх справ вводилися "нормальні штати" [17, с. 37].

Чималу роль в організації державного управління відігравала поінформованість урядових кіл про людські ресурси, виробничі, фінансові та інші можливості регіонів Російської імперії. Про розуміння важливості цього аспекту свідчить іменний указ Катерини II від 8 грудня 1792 р. "Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами" [17, с. 41]. У ньому імператриця окреслила низку першочергових заходів щодо адміністративного облаштування цих земель. Серед завдань, поставлених перед командувачем російських військ, генералом М. Кречетніковим, важливим була організація збору інформації про економіку краю і відомостей, які "потрібні для управління" та облаштування "присутствених" місць [24, с. 271–278].

Окрім того, слід було провести ревізію й інвентаризацію земель і майна, яке отримала Російська імперія після приєднання українських земель від Речі Посполитої, а також здійснити загальний перепис "оподаткованого населення" для детального обліку прибутків казни [10]. Згідно з дорученням імператриці, чиновники мали скласти карту та описати щойно захоплені землі. Для цього слід "направити надійних людей, які під наглядом губернаторів зроблять перепис, як повітів, так і поміщицьких та монастирських сіл, що знаходяться в цих повітах, і в них проживаючих людей і селян, а також доходів кожного села, записуючи окремо, що поміщицьке, а що коронне з них збирається" [24, с. 271–278]. При Головному штабі російських військ розпочала роботу експедиція зі збору статистичних даних про ресурси краю. Для визначення фінансово-господарських можливостей приєднаних областей чиновники штабу описували їх, укладали карти з детальним означенням земельних угідь. Землеміри описували у кожному повіті маєтки, розподіляючи їх на спадкові та отримані за службу відповідно до чину [4].

Після організації російських управлінських структур на землях Правобережжя України, збір статистичної інформації став однією із функцій губернського правління, оскільки саме воно

готувало різноманітні звіти про стан справ у губернії. Проте, уже незабаром, на порядку денному, постало питання про створення спеціалізованої статистичної структури на губернському рівні, а також центральної статистичної установи, основним завданням якої був би збір інформації з місць, її систематизація й узагальнення [29]. Уряд Російської імперії 20 грудня 1834 р. при раді міністра внутрішніх справ заснував центральне статистичне відділення для "складання детальних і по можливості точних описів становища всіх сфер, підвідомчих Міністерству внутрішніх справ". Новостворені губернські статистичні комітети стали місцевими органами й основними каналами надходження статистичної інформації із регіонів [19]. У 1834 р. з метою отримання "точної і чіткої статистики" у Києві почав діяти статистичний комітет на чолі з чиновником з особливих доручень А. Сербиновичем [27, с. 3].

У другій чверті XIX ст. під головуванням губернатора у губернському статистичному комітеті засідали віце-губернатор, голова казенної палати, керуючий палатою державного майна, губернський прокурор, почесний опікун гімназії, інспектор лікарської управи, керуючий удільною конторою, директор училищ і чиновник духовної консисторії. Крім того, міністерство передбачало залучення науковців до роботи у комітеті. Губернський статистичний комітет збирав дані для численних звітів, які губернські органи влади готували й надсилали у столицю. Окрім статистичних комітетів, підпорядкованих міністерству внутрішніх справ, збором різноманітної інформації в окремих сферах займалися органи відомчої статистики, але їх діяльність та значення були обмеженими. Попри те, що центральна влада прагнула отримати достовірні відомості про становище у регіонах Російської імперії, місцеві статичні комітети отримували мізерне фінансування, якого не вистачало ні для оплати праці чиновників і канцелярських службовців, ні для відшкодування витрат на поїздки територією губернії. Стримували розвиток органів статистики у губерніях як Західного краю, так і усїєї Російської імперії загалом та не дозволяли виконувати завдання щодо вироблення пропозицій з покращенню місцевого управління, різноманітні чинники, як от: прагнення чиновників різного рівня «прикрасити» дійсність, і засекреченість більшості офіційних даних, відсутність єдиної методики збору і обробки інформації тощо.

Отже, після входження Правобережжя України до складу Російської імперії, збір, систематизація та узагальнення статистичної інформації відігравали не останню роль в організації управління краєм. Здійснення цих функцій доручалося спеціально створюваним в адміністративному апараті підрозділам, а з 1834 р. збір та обробка статистичних даних стали основним завданням губернського статистичного комітету.

Медичне обслуговування в Російській імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. було вкрай низьким [5, с. 65]. Розподіл лікарів у повітових містах проводили губернатори. Управління діяльністю медичних працівників та закладів у кожній із правобережних українських губерній здійснювала лікарська управа, створена відповідно до положень першого Лікарського статуту, прийнятого у Російській імперії 19 січня 1797 р. До складу лікарської управи входили лікарський інспектор, оператор і хірург, а усю документацію вів діловод. Лікарський статут зобов'язував цю установу "дбати про дотримання народного здоров'я загалом" у губернії [14]. Управління лікарнями, аптеками, карантинами, завідування міськими і повітовими лікарями, учнями лікарів, повитухами, нагляд за дотриманням чистоти, контроль за станом запасів їжі, участь у судовому слідстві (медична експертиза), у рекрутських наборах, в огляді божевільних – всі обов'язки входили до компетенції лікарської управи [24, с. 271–278]. Медичні працівники, які практикували у губернії, часто залучалися поліцейськими й судовими органами до проведення різноманітних експертиз.

17 жовтня 1817 р. "Височайше затвердженою думкою Державної ради" збільшувалося утримання службовців у штаті губерній медичним чиновникам і повитухам [16]. У середині 1830-х рр. на утримання лікарських управ і лікарів у повітах додали 252700 крб. [2]. Чи не найбільшою проблемою у медичній сфері на Правобережжі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. продовжували залишатися епідемії, які забирали життя тисяч хворих і поширювалися на значні території. Діяльність державних установ та органів влади у період епідемій в основному обмежувалася організацією поліцейсько-медичних заходів. Місцеві урядові установи змушені були вживати екстрених заходів для того, щоб запобігти поширенню хвороби.

Основне завданням губернських та повітових управлінських структур, під час спалаху епідемій, полягало у створенні карантинних зон для запобігання поширенню небезпечних захворювань, виставлення санітарних кордонів. У першій половині XIX ст. чиновники центральних медичних установ створили карантинні статuti, відповідно до яких організувалася робота складної системи центральних і приватних карантинів, суходільних і берегових застав. Перший "Статут про карантини" прийнятий у 1832 р. [23], а у 1841 р. Микола I схвалив другий "Статут про карантини" [20]. Обидва документи визначали генерал-губернатора відповідальним за швидку й ефективну

ліквідацію хвороб чи епідемій на території, ввіреній його управлінню. Усіх російських послів за кордоном, консулів й агентів зобов'язували повідомляти про випадки появи інфекційних хвороб або загрози епідемій у країнах їх перебування відповідним керівникам губерній [21].

Особливою загрозою у XIX ст. були епідемії холери. Світська й духовна влада використовували найрізноманітніші засоби у боротьбі з епідеміями. Традиційними були хресні ходи, під час яких особливу роль відігравали місцеві святині [8, с. 81]. Під час спалаху холери у 1829–1830-х рр. місцеві лікарські управи отримали із медичної ради міністерства внутрішніх справ декілька документів щодо правил поведження час епідемій, заходів безпеки, санітарно-епідемічних вимог тощо. Наприклад, 8 жовтня 1830 р. затверджено "Правила, яких слід дотримуватися при похованні померлих від холери", а 2 листопада 1830 р. розроблено інструкцію щодо використання препарату з хлористого вапна "для очищення повітря в будинках і запобігання холери" [22, с. 181–182]. У 1831 р. видано "Настанови для розпізнавання ознак холери, запобігання їй і для початкового її лікування", які, окрім застосування хлористого вапна й оцту, як речовин для профілактики епідемії, рекомендували "не піддаватися гніву, страху, зневірі і занепокоєнню духу і взагалі сильному руху пристрастей" [31]. Циркуляр міністерства внутрішніх справ, розісланий у жовтні 1847 р., наказував керівникам губерній, охоплених холерою, двічі на тиждень подавати до міністерства інформацію про перебіг епідемії [31, с. 43].

Для сільського населення, а отже, і для місцевих владних установ серйозною проблемою були хвороби тварин, особливо чума і сибірська язва, які спричиняли значний падіж худоби, а сибірська язва могла поширюватися і на людей. Згідно із розпорядженням від 3 травня 1811 р., засновано систему губернських та повітових віспяних комітетів. Ці установи медичного напрямку створювалися для "підкування, щоб скрізь... щеплена була запобіжна віспа всім дітям" [15]. Одна зі статей "Загального наказу цивільним губернаторам" [18] рекомендувала губернатору "намагатися ... поширювати усюди віспощеплення", переконуючи населення через церковні проповіді духовенства тощо.

Губернський віспяний комітет очолював губернатор, а його членами були губернський предводитель дворянства, голова казенної палати, керівник палати державних маєтностей, представник купецтва, інспектор лікарської управи. До складу повітового віспяного комітету входили предводитель повітового дворянства, городничий, начальник округу державних маєтностей, повітовий лікар, міський голова, представник купецтва. Проте ефективність роботи цих медичних структур була надто низькою попри чисельний і представницький склад віспяних комітетів. Жоден урядовий документ не вміщував норми про обов'язковість проведення віспощеплення, а санітарно-профілактична робота серед населення про необхідність запобіжних заходів майже не проводилася.

Отже, до компетенції губернських та повітових органів управління входила організація медичного обслуговування. Їх також зобов'язували вживати екстрених заходів під час спалаху епідемій, створюючи карантинні зони, виставляючи санітарні кордони тощо. Губернські та повітові віспяні комітети, які почали функціонувати на початку XIX ст., проводили профілактичні щеплення від захворювання віспою, займалися інформаційною роботою серед населення. Однак з різних причин ефективність роботи медичних працівників на місцях із надання медичної допомоги була низькою.

Центральна влада Російської імперії серед інших завдань ставила перед місцевими органами завдання забезпечити населення продовольством та запобігати спустошливим наслідкам голоду через часті неврожаї. Тому серед першочергових наказів губернатори приєднаних від Речі Посполитої земель отримали розпорядження створити на ввіреній їм території запасні хлібні магазини, які б знизили гостроту продовольчої проблеми у неврожайні роки. Зокрема, 13 липня 1793 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін, даючи вказівки щодо призначень чиновників у повітах для нагляду за порядком у Брацлавській губернії, пропонував заснувати "у місцях, багатих хлібом," хлібні магазини двох видів: запасні, в яких закласти резервний фонд зерна на випадок неврожаю для мешканців краю, а також наповнювальні, які б забезпечували продовольством дислоковані в губернії війська. Запаси для населення пропонувалося поповнювати "покупкою або отриманням збіжжя напряму із землеробських рук" [11, с. 302–303].

У випадках неврожаю в окремих місцевостях російські урядовці отримували повноваження здійснювати перерозподіл продовольства на регіональному рівні. Наприклад, 19 грудня 1794 р. Катерина II підписала "Указ про відсилку провіанту, зібраного в Брацлавській губернії в Катеринославську через бувший там неврожай". Цей документ, адресований генерал-губернатору Т. Тутолміну, зобов'язував "зібраний провіант у повітах, що межують з Катеринославською губернією, направити на потреби її мешканців". Окрім цього, губернатор Катеринославщини отримав дозвіл "позичити 50 тисяч чвертей зібраного хліба в Брацлавській губернії і доставити весь

цей провіант в ті місця, де найбільша в тому потреба" [26, с. 170–171]. У 1795 р., видавши указ про дозвіл експорту хліба за кордон, Катерина II нагадала генерал-губернатору Т. Тутолміну, що першочергово слід "вжити заходів безпеки, щоб як провіантські магазини для прохарчування військ наших, так і повітові для мешканців магазини були забезпечені необхідними запасами". А вже потім надлишки збіжжя можна "пропускати вздовж всього кордону із сусідніми державами" [25].

У перші роки ХІХ ст. постало питання створення спеціальних державних органів, у функції яких входило б забезпечення населення продовольством. Указ від 14 квітня 1822 р. оголосив про утворення в губерніях Російської імперії комісій народного продовольства (з 1834 р. вони почали називатися «продовольчими комісіями»), основним завданням яких було створення резервів продовольства. Заснування цієї ланки у структурі місцевого управлінського апарату викликано необхідністю запобігання негативним наслідкам неврожайів, які були досить частими на усій території держави, і на Правобережжі України зокрема. У 1834 р. уряд видав "Положення", відповідно до якого дозволялася заміна натуральних внесків селян у магазини хлібних запасів грошима. Таким чином, у кожній губернії створювалися хлібні грошові капітали.

Завідування хлібними запасами, постачання населенню хліба під час голоду чи надання грошової допомоги, здійснення загального нагляду за виробництвом продовольчих продуктів, затвердження цін на продовольство, належали до компетенції губернських комісій народного продовольства [28]. До складу цієї установи входив майже весь керівний апарат губернії на чолі з губернатором. Участь у діяльності комісії народного продовольства брали предводитель дворянства, віце-губернатор, прокурор, керуючий палатою державного майна, голова казенної палати, два повітових предводителі дворянства, представник дворянства [13]. Засідання, зазвичай, проходили сесійно у період дозрівання врожаю і жнив.

Незважаючи на те, згідно із офіційними звітами, запаси хліба й грошові надходження хлібних капіталів загалом зростали щороку, упродовж 1825–1850 рр. у хлібних магазинах зберігалось зерна від 10,2 млн чвертей до 16 млн чвертей, а розміри грошових надходжень збільшилися з 1,5 млн крб. – до 10 млн крб. [7, с. 23. 25], систематична нестача продовольства, яка межувала з кризою, залишалася актуальною. Причинами цього були і "низький рівень землеробської культури" [13, с. 8], і значні приписки чиновників, і значні недодачі [6, с. 10–11]. Йдеться про те, що фактично діяльність комісій народного продовольства (продовольчої комісії), як державної структури місцевої ланки управління, значною мірою була формальною й малоефективною, а "кожен новий неврожай заставляв, так би мовити, всіх зненацька" [23, с. 78]. Управління хлібними запасами, постачання населенню хліба під час голоду чи надання грошової допомоги, здійснення загального нагляду за виробництвом продовольчих продуктів, затвердження цін на продовольство, входило до компетенції губернських комісій народного продовольства. Їх діяльність знижували гостроту продовольчої проблеми у неврожайні роки.

Таким чином, розширення завдань та функцій місцевого адміністративно-управлінського апарату в досліджуваній період зумовило появу різноманітних регіональних владних інституцій. Під впливом соціально-економічних змін, що відбувалися у Російській імперії, збільшилася диференціація й спеціалізація державних органів, як вищих, центральних, так і місцевих. Лінійне підпорядкування місцевих управлінських структур різних відомств губернатору дозволяли йому долати на губернському та повітовому рівнях відомчу відокремленість. Губернські комітети і комісії дещо зміцнили зв'язок губернської адміністрації з мешканцями регіону, оскільки при здійсненні своїх функцій більше опиралися на населення. В результаті чого спостерігалася тенденція до зближення представників різних станів, за винятком кріпосного селянства, з владою на основі спільної діяльності у вирішенні місцевих завдань.

Список використаних джерел

1. Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб., 1905. – 365 с.
2. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел / Н. Варадинов – Ч. III. – Кн. 2. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 791 с.
3. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т. 1.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 80, спр. 1206.
5. Ерощкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860): Учеб. пособие / Н. П. Ерощкин. – М., 1985. – 98 с.
6. Извлечение из отчета министра внутренних дел за 1842 г. – СПб., 1844.
7. Краткий обзор действий Министерства внутренних дел с 1825 по 1850 гг. – М., 1893.
8. Министерство внутренних дел. 1802–1902. Исторический очерк. – М., 1911. – С. 81.
9. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I / О. В. Морякова. – М.: МГУ, 1998. – 268 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание 1-е, 1649 по 12 декабря 1825 года. ПСЗ. Собрание 1-е. (далі ПСЗ-1). – Т. XXIII. – № 17090, № 17112.
11. Предложение Тутолмина Берхману о назначении чиновников по уездам для наблюдения за порядком в крае... // Материалы для истории Подольской губернии.
12. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17090.
13. ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29000; ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7253; СЗ. – 1842. – Т. XIII. – Ч. 1. – Устав об обеспечении народного продовольствия. – Ст. 52-54.
14. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17743, § 1, 3, 23.
15. ПСЗ-1. –

Т. XXXI. – № 24622; СЗ. – 1842. – Т. XIII. – Ст. 575–576. 16. ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 27098. 17. ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9240. 18. ПСЗ-2. – Т. X. – № 10303. 19. ПСЗ-2. – Т. X. – № 7684. 20. ПСЗ-2. – Т. XVI. – Отд. I. – № 14614. 21. ПСЗ-2. – Т. XXXII. – Отд. I. – № 31665. 22. Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел. – Т. VII. – Ч. XIII. – СПб., 1858. 23. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. VII. – № 5690. 24. СЗ. – Т. X. – 1857. – Ст. 271–278. 25. Указ о позволении вывозить хлеб за границу по случаю обильного его урожая // Материалы для истории Подольской губернии. – С. 236; Центральный державный историчний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 533, оп. 1а. 26. Указ об отсылке провианта, собранного в Брацлавской губернии, в Екатеринославскую по случаю бывшего там неурожая // Материалы для истории Подольской губернии. 27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1591, арк. 3. 28. Там само, оп. 74, спр. 254, арк. 1–122; спр. 257, арк. 1–51; ф. 2162, оп. 1, спр. 612. 29. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1174. 30. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 144 с. 31. Шильдер Н. К. Император Николай Первый / Н. К. Шильдер. – СПб., 1903. – Т. II. – С. 366–367.

Николай Бармак

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСТНЫХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ
МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ
В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.**

Рассмотрены вопросы правовой и организационной структуры деятельности местных административных учреждений министерства внутренних дел на украинских землях в конце XVIII – первой половине XIX вв. Установлено, что весомым шагом по инкорпорации правобережных украинских земель в состав Российской империи стала деятельность губернских комитетов и комиссий.

Ключевые слова: генерал-губернатор, губерния, чиновник, управления, украинские земли.

Mykola Barmak

**THE ACTIVITY OF LOCAL ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS OF THE MINISTRY OF
INTERNAL AFFAIRS ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF
IN THE END XVIII OF THE XIX CENTURY**

Considered the issues of a legal and institutional framework of the activity of local administrative institutions of the Ministry of internal Affairs of the Ukrainian lands in the late XVIII – first half XIX centuries Found that a significant step on the right Bank of incorporation of the Ukrainian lands in the Russian Empire was the activity of the provincial committees and commissions.

Key words: General-Governor, the province, the official, management, Ukrainian lands.

УДК 94(477)

Зоряна Степник

**ТЕХНІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТ.**

У статті аналізується процес переходу підприємств винокурної промисловості українських губерній Російської імперії з мануфактурного до машинного виробництва у зазначений період.

Ключові слова: гуральництво, губернія, Російська імперія, індустрія, виробництво.

На сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку переробних галузей промисловості, які зазнали трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 році. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із технічною модернізацією підприємств винокурної промисловості.

Технічний переворот в українських губерніях у складі Російської імперії розпочався у 30–40-х роках XIX ст. Найпоширенішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів [9, с. 65].

Об'єкт дослідження – промисловий розвиток українських губерній в складі Російської імперії у XIX столітті.

Предмет дослідження – технічна модернізація підприємств винокурної промисловості вказаного періоду.

Метою цієї статті є з'ясування умов переходу винокурних підприємств до машинної індустрії, а також регіональних відмінностей цього явища у межах України.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання: охарактеризувати процес концентрації виробництва спирто-горілчаної продукції, а також прослідкувати відмінності у динаміці технічного переобладнання винокурних підприємств у різних регіонах України.

Ця проблематика знайшла відображення у працях І. Гуржія [3], Л. Мельника [8] та М. Москалюка [9–11]. І. Гуржій у праці "Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX століття" [3] висвітлює розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії. Поряд з цим, науковець дає характеристику технічного рівня ґуральництва, яке у дореформений період знаходилося виключно у власності поміщиків.

Багато фактичного матеріалу з цієї проблематики можна почерпнути з монографії Л. Мельника "Технічний переворот на Україні у XIX столітті" [8], у якому автор ґрунтовно висвітлює історію здійснення технічного перевороту в Україні у різних галузях промисловості, показує специфіку переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва, в тому числі й у винокурінні.

Більш детальніші відомості про промисловий розвиток України у другій половині XIX – на початку XX століття знаходимо у монографіях [10–11] та статті [9] М. Москалюка, який на широкому колі архівних та друкованих матеріалів комплексно досліджує проблеми розвитку різних галузей промисловості Наддніпрянської України в зазначений період. Автор аналізує становище переробної промисловості, показує стан матеріально-технічної бази промисловості, капіталізацію та політику держави в цьому напрямку, досліджує збут промислової продукції та низці інших важливих проблем.

З 20–30-х років XIX ст. поміщики-власники ґуралень впроваджували паровики, що забезпечували роботу парових перегонних апаратів і ректифікаторів. У 70-х рр. XIX ст. горілчана промисловість була однією з перших, у якій почала використовуватися парова техніка [8, с. 89].

Перехід до великої машинної індустрії у ґуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. В окремих районах України ці процеси мали певні відмінності. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині, де продуктивність ґуральні упродовж 80-х рр. XIX ст. зросла у п'ятеро і на Харківщині, де продуктивність зросла вчетверо [8, с. 89]. Ці губернії, а також Поділля, стають основними районами виробництва спирту. Швидкі темпи концентрації виробництва спостерігаємо і у південних губерніях, хоча питома вага цих районів у виробництві спирту була незначною. Процеси концентрації відбувалися за рахунок ліквідації дрібних ґуралень "сільськогосподарського" типу, збудованих ще у дореформений період і виникнення нечисленних, але відносно великих підприємств фабрично-заводського типу. Так, на Полтавщині з числа діючих у 1894–1895 рр. 45 ґуралень лише 8 (18 %) були збудовані до 1861 р., решта – виникли вже упродовж 60–80-х рр. XIX ст. [8, с. 90].

У ході концентрації виробництва відбулися корінні зміни у характері самого винокурного виробництва. Ґуральництво все більше відривалося від сільського господарства, перетворювалося на самостійну галузь великої капіталістичної промисловості, "переходило на фабричний лад" [6, с. 31]. У статистичному огляді Волинської губернії наводиться така характеристика розвитку ґуральництва в губернії у 80-х роках: "Якщо до початку 60-х років ґуральні існували як необхідна приналежність сільського господарства і відзначалися відносно незначними розмірами, то нині винокурні заводи мають спеціально промислову мету" [2, с. 285]. На Харківщині, як зазначали місцеві оглядачі, господарства губернії, наприкінці 80-х років "заводи сільськогосподарського типу закрилися; залишилися лише великі, торговельно-промислового типу, що переслідували чисто комерційні цілі" [8, с. 90].

Перетворення ґуральництва у галузь великої капіталістичної промисловості вимагало створення адекватної їй машинної бази. Це знайшло вияв у широкому впровадженні у винокурній промисловості парових двигунів. Уже наприкінці 70-х років ґуральництво за рівнем енергооснащеності займало третє місце серед інших галузей промисловості України (після цукрової та мукомельної) [8, с. 91].

Упродовж 60–80-х рр. XIX ст. відбувається процес технічної модернізації підприємств, що охопив усі без винятку ґуральні. З метою збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва, впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування "затору" [10, с. 91]. Впровадження безперервно діючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля), що замінили прості перегонні куби, значно зменшило витрати палива, одночасно

прискоривши виробництво. Застосування парових двигунів для перемішування “затору” і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки “затору” упр’ятеро. Уже наприкінці 80-х років 85 % ґуралень працювали з парниками, а більше половини – мали металеві парники високого тиску [10, с. 92].

Відставало ґуральництво Правобережжя – 51,2 % ґуралень були без парників. На більшості ґуралень наприкінці 80-х рр. XIX ст. при заторці та розмішуванні “затору” в діжах застосовувалися удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (так званими “холодильними тарілками” та “трубчастими холодильниками”). Завдяки удосконаленим засобам охолодження “заторів” різко подовжився сезон виробництва, і заводи перейшли на цілорічне виробництво. Проте для приведення у рух мішалок на ряді ґуралень, поряд із паровими машинами, ще використовувалися водяні, і, особливо, кінні приводи. Так, у 1890 р. на Правобережжі на 121 ґуральні (21,7 % підприємств) ще використовувалися кінні приводи; на Чернігівщині із 71 діючої ґуральні 49 мали кінні приводи [14, с. 245–246]. У Полтавській губернії у 1885 р. із 59 ґуралень лише на 5 усі механізми приводилися у дію паровими двигунами, на решті ґуралень, поряд з паровим двигуном, застосовували кінні приводи і водяні колеса, або виключно – кінні приводи [11, с. 99]. Отже, поряд із ґуральнями заводського типу, що являли собою систему машин, існували підприємства змішаного або мануфактурного типу.

Застосування парників високого тиску дало можливість переробляти картоплю на спирт. Упродовж 70-х XIX ст. років кількість заводів, що переробляли картоплю на спирт, зростає [8, с. 92]. Так, якщо у 1867–1868 рр. на Правобережжі був 31 завод, що переробляв картоплю на спирт, то у 1880–1881 рр. їх кількість зросла до 50, а на Лівобережжі – відповідно 1 і 14. Однак на Правобережній Україні перевага була за великими капіталістичними ґуральнями, що переробляли на спирт зерно. Хлібний винокурний завод, зазначалося у одному з оглядів горілчаної промисловості, вже відірвався від сільського господарства, це “цілком самостійне комерційне підприємство, що переробляло хліб далеко від тих полів, на яких він виріс...” [8, с. 93].

Крім картоплі для винокуріння застосовували також жито, пшеницю, кукурудзу та ін. У цих випадках потрібно було застосовувати високий тиск. Якщо працювали без тиску, то зерно подрібнювали, “зелений” солод розтирали, усе змішували з водою у заторному чавуні, після чого нагрівали парою до 60–65°C, тобто до температури цукрорафікації. Для виробництва горілки використовували також різного роду плоди і виноградні відходи [10, с. 100].

На ґуральнях українських губерній була зайнята порівняно невелика кількість робітників. Наприклад, на одній ґуральні Правобережжя працювало у середньому 12–15 осіб, Чернігівщини – 17–18. Підприємства заводського типу (з паровими машинами) відрізнялися більшими розмірами виробництва. Так, на Чернігівщині на 1 завод припадало у середньому 22 робітники, а на 1 ґуральню-мануфактуру – 15 робітників; вартість продукції на винокурному заводі у середньому становила 30,9 тис. крб., а на ґуральню-мануфактурі – 15,4 тис. крб. [13, с. 36–53]. Інформація щодо кількості горілки, виробленої ґуральнями у 1884–1885 рр., наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Губернії	Кількість горілки, виробленої на ґуральнях з виробництвом (тис. відер)			
	менше 25 тис. відер	від 25 до 100 тис. відер	понад 100 тис. відер	Разом
Волинська	1197,9	498,1	263	1959
Київська	516,6	2596,4	939,3	4050,3
Подільська	631,2	2138	888,6	3657,8
Правобережжя	2345,7	5232,5	2090,9	9667,1
Чернігівська	616,8	1294,0	-	1910,8
Полтавська	611,2	609,1	301,7	15223931,4
Харківська	213,4	1335,3	2382,7	
Лівобережжя	1441,4	3238,4	2684,4	7364,2
Катеринославська Таврійська	23,0172,9	385,8 573,9	696,5163,9	1105,3910,7
Південь	195,9	959,7	860,4	2016
Всього по Україні	3983	9430,6	5635,7	19049,3

[8, с. 94].

Таким чином, з даних таблиці видно, що переважали в основному ґуральні з виробництвом від 25 до 100 тис. відер. Кількість великих підприємств була порівняно незначною.

Внаслідок технічного перевороту виникають і великі за розміром заводи, що різко виділяються серед ґуралень. Так, винокурний завод промислового і торговельного товариства в Одесі виробив у 1875 р. 240 тис. відер спирту (1 % виробленого у Росії спирту). Парові двигуни і паровики на цьому заводі приводили у дію механічні заторні машини (мацератори), перегонні апарати, ректифікатори. На заводі братів Чоколових у Києві 3 парових двигуни у 35 кінських сил приводили у дію складну систему машин і апаратів. Тут було залучено 72 робітники, а вартість продукції становила 744,8 тис. крб. (у 1890 р.). На заводі "Товариства горілчаних заводів" у Києві вартість продукції становила 1,2 млн крб. Великими підприємствами були: горілчаний завод Уладівського товариства на Поділлі, заводи купця І. Чернишова і братів Боткевичів у Харкові тощо [8, с. 94–95].

Хоча переважна більшість спирто-горілчаних заводів знаходилися у селах і містечках Наддніпрянської України, усе ж наприкінці 80-х років XIX ст. з'являються окремі центри горілчаного виробництва – Харків (12 заводів), Одеса (10), Київ (5), Катеринослав, Умань, Ізюм, Суми, Чернігів тощо [8, с. 95].

У ході технічного перевороту – упродовж 60–80-х рр. XIX ст. відбулася технічна перебудова винокурної промисловості, що ставала самостійною галуззю великої капіталістичної машинної індустрії, хоча в силу специфіки виробництва, усе ще пов'язувалася із сільським господарством [9, с. 67]. Упродовж зазначеного періоду відбувалися інтенсивні процеси концентрації виробництва, впровадження парової енергетики та механізації виробничих процесів. Про рівень розвитку винокурної промисловості України (1879–1880 рр.) свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	Кількість заводів	Кількість робітників	Потужність паровиків (к. с.)	Вид двигунів		
				парових	водяних	кінних приводів
Волинська	105	974	–	–	–	–
Київська	118	1508	–	–	–	–
Подільська	112	2690	1311	58	46	19
Чернігівська	7	1240	259	26	–	49
Полтавська	77	1495	682	124	–	56
Харківська	66	1639	887	276	19	25
Херсонська	21	346	217	46	2	–
Катеринославська	11	297	123	154	3	–

[8, с. 95].

Загалом, в українських губерніях ґуральні з паровими двигунами на початку 90-х років давали переважну масу продукції (близько 68 %) і зосереджували основну кількість робітників (86,3 %), але все ж питома вага ґуралень-мануфактур у виробництві була ще значною. Технічний переворот в ґуральництві, хоч і досяг помітних успіхів у 90-х роках XIX ст., але все ж не був ще завершений [9, с. 67].

Отже, перехід до великої машинної індустрії у ґуральництві відбувався в умовах концентрації виробництва. Особливо інтенсивно і швидкими темпами процеси концентрації виробництва здійснювалися на Київщині і на Харківщині, де продуктивність зросла відповідно у п'ятеро і вчетверо. Ці губернії, а також Поділля, стають основними районами виробництва спирту.

Горілчана промисловість Наддніпрянської України була однією з перших, у якій використовували парову техніку. В результаті технічної модернізації на ґуральнях парові двигуни кількісно переважали водяні колеса та кінні приводи. Особливо помітно переважала парова енергетика у ґуральництві на Лівобережжі та Півдні України. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках XIX ст. відігравали провідну роль, проте значна кількість підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у ґуральництві не був повністю завершений.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К., 1998. – 336 с.
2. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / [Сост. А. Забелин]. – Ч. 1. – К., 1887. – 425 с.
3. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Ежегодник Министерства финансов. – 1894. – Вып. XX. – С. 367–368.
5. Ежегодник Министерства финансов. – 1894. – Вып. XXI. – 553 с.
6. Историко-статистический обзор

промышленности России: издан по поручению высочайше учрежденной Комиссии по устройству Всероссийской промышленной выставки в Москве в 1882 / [Под ред. Д. А. Тимирязева]. – 1883. – Т. 1: Сельско-хозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. – 541 с. 7. Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. – Ч. 1. – СПб., 1882. – С. 102–105. 8. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 9. Москалюк М. М. Матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX століття / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Економіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 65–67. 10. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. – Тернопіль: В-во Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с. 11. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: В-во "Рада", 2009. – 336 с. 12. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. В 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2.: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с. 13. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Кролевецкий уезд. – 1884. – Том 15. – 510 с. 14. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи / М-во финансов, Департамент торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург, 1896. – Изд. 2-е, испр. и доп. – 636 с.

Зоряна Степник

ТЕХНИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ВИНОКУРЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ

В статье рассматривается процесс перехода предприятий винокуренной промышленности украинских губерний Российской империи с мануфактурного к машинному производству в указанный период.

Ключевые слова: гуральництво, губерния, Российская империя, индустрия, производство.

Zoryana Stepnyk

THE TECHNICAL MODERNIZATION ON THE FACTORIES OF DISTILLERY INDUSTRY IN UKRAINE IN THE NINETEENTH CENTRY

This article is about the process of transition of Ukraine distilling industry of manufacturing to machine production during a noted period.

Key words: huralnytsvo, Russian Empire, industry, production, province.

УДК 94(477. 75)+ 654“18”

Людмила Золотар

РОЛЬ ПОШТОВОЇ СТАНЦІЇ У МЕРЕЖІ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано роль поштової станції в мережі шляхів сполучення Таврійської губернії в другій половині XIX століття. Визначено особливості появи поштової станції у мережі шляхів сполучення та її роль у розвитку поштового тракту. Досліджується проблема дає змогу з'ясувати місце поштових станцій у соціально-економічному і культурному розвитку губернії.

Ключові слова: мережа шляхів сполучення, поштова станція, поштовий тракт, Таврійська губернія, друга половина XIX ст.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що поштова станція є важливою складовою розвитку і функціонування мережі шляхів сполучення, яка сприяла розвитку соціально-економічного і культурного розвитку як окремих губерній, так і Російської імперії в цілому.

Наукова новизна полягає в тому, що у цій розвідці на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також аналізу архівних документів проаналізовано роль поштової станції у розвитку і функціонуванні шляхів сполучення Таврійської губернії та визначено її вплив на модернізаційні процеси, що відбувалися у другій половині XIX ст.

Об'єктом дослідження є процес розвитку і функціонування шляхів сполучення Таврійської губернії в другій половині XIX століття як невід'ємної складової модернізаційних процесів в Російській імперії.

Предметом дослідження – виступає поштова станція як складова частина мережі шляхів сполучення, що забезпечувала соціально-економічний і культурний розвиток регіону.

Мета статті – проаналізувати роль поштової станції у мережі шляхів сполучення Таврійської губернії в окреслений період.

Завдання дослідження полягають в аналізі основних причин будівництва та особливостей функціонування поштової станції в мережі шляхів сполучення Таврійської губернії у досліджуваний період, їх ролі у розвитку зазначеного регіону, з'ясуванні місця поштової станції в мережі шляхів сполучення на прикладі Таврійської губернії..

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим та Державного архіву Одеської області.

Цій проблематиці присвячені праці В. Бізіної [1], В. Мороза та В. Мухіна [2], а також О. Федорченко [3], які розкрили особливості становлення поштового зв'язку в Україні. Незважаючи на те, що окремі аспекти знайшли відображення у працях науковців, однак у такій інтерпретації задекларована проблематика не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому і полягає новизна цієї публікації.

Як зазначається у "Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона" – шляхи сполучення (в економічному співвідношенні) слугують для пересування товарів там, де існує поділ занять і де, необхідна передача створених благ від виробника в руки споживача, з іншого боку, вони сприяють пересуванню людей для їх особистих і господарських цілей [4, с. 812].

У Першому всезагальному переписі населення Російської імперії 1897 року шляхи сполучення представлені: поштою, телеграфом і телефоном, водними шляхами, залізничним транспортом, промислом візництва, іншими сухопутними шляхами і засобами пересування, трактирами, готелями, мебльованими кімнати і клубами, виробництвом екіпажів і будівництвом дерев'яних суден [5].

Поштові станції будувалися за рахунок бюджетних коштів і передавалися на утримання приватним особам. Кожна станція повинна мати по 25 коней, по 10 екіпажів та відповідну збрую для перевезення вантажів, пошти та пасажирів. Прибуток утримувача поштової станції складався із встановленої плати проїжджаючих (по 12 копійок за 10 верст), із продажу їжі і спиртних напоїв на поштовій станції, від розміщення пунктів для ночівлі. Усе, що стосувалося роботи пошти, підлягало суворій державній регламентації [6, с. 126].

Як зазначає у своєму дослідженні В. Бізіна, починаючи із 1842 р. поштові станції підпорядковувалися губернським органам влади, а їх утримання здійснювалося виключно за кошти місцевого населення. Для станцій, розташованих на поштових трактах, місцева влада виділяла приміщення з опаленням та освітленням і 40 крб. щорічно на канцелярські видатки. Поштові станції, крім перевезення пошти, багажу і пасажирів, надавали й інші послуги за окремими домовленостями. Зокрема, на поштових станціях дозволялося приймати приватну кореспонденцію, газети і журнали [1, с. 25–26].

Формування мережі поштових установ значною мірою залежало від наявності і розгалуженості мережі шляхів сполучення. Для благоустрою кожного нового поштового тракту у поштовому департаменті збирали різні відомості про стан місцевої торгівлі, чисельність населення, якість доріг, кореспонденцію, що відправлялася та надходила, а також про швидкість, частоту та вартість поштових і пасажирських перевезень на трактах, які з'єднували економічні центри регіону.

Відкриття поштової станції регулювалося також на місцевому рівні. Місцеві органи мали довести необхідність і значущість появи станції у певному місці, що було зроблено громадою м. Балаклави. "Ялтинська повітова земська управа, від 7-го грудня 1882 р. за № 1006, повідомляючи, що уповноважені Балаклавської міської думи, яка визнала за необхідність влаштування постійного поштового сполучення з м. Балаклави до м. Севастополя і до м. Ялти через станцію Чаталь-Кая. Почесні громадяни міста Скірмунт і Корвін-Круковський звернулися в управу з клопотанням про будівництво державної поштової станції у м. Балаклаві, мотивуючи клопотання тим, що відсутність правильного поштового сполучення з Севастополем і Ялтою становить незручність для службовців і приватних осіб, які мають справи в Балаклаві. З свого боку земська управа ставлячись співчутливо до піднятого питання і маючи на увазі, що кілька років тому з м. Балаклави поштову станцію було переведено в Чаталь-Кая. Місто залишилося осторонь від поштового тракту в такий момент, коли в останні роки спостерігається збільшення приїжджаючих на лікування, завдяки морському купанню і відкритим торік лікувальним грязям – відкриття державної поштової станції у м. Балаклаві є корисною і необхідною справою економічного розвитку м. Балаклави і околиць" [7, арк. 1].

Станцію було дозволено побудувати, але при дотриманні наступних умов:

"1. Балаклавська станція повинна бути здана в утримання без торгів, за системою вільних пошт, купцеві Іофе строком по 1 квітня 1908р. за плату не більше двох тисяч карбованців на рік.

2. Вибудоване земством для Балаклавської станції приміщення надається в користування поштоутримувачу безкоштовно.

3. Запропоноване Балаклавським міським управлінням плата в міську скарбницю по двісті карбованців має бути виплачено не тільки в перші 3 роки, а й далі – до закінчення терміну контракту з Іофе, тобто до 1 серпня 1908 р.

4. Зі встановленням поштово-пасажи́рського руху через Балаклаву, поштоутримувач не повинен збільшувати, проти теперішнього, вартість проїзду по тракту в термінових екіпажах для осіб, котрі не матимуть потреби зупинитись у м. Балаклаві" [7, арк. 43].

Часто траплялися випадки, коли поштоутримувачі самостійно відкривали екіпажні сполучення і використовували майно пошти у власних цілях.

Такий випадок стався з севастопольським поштоутримувачем Олексієм Набіркіним, він відкрив щоденне термінове екіпажне сполучення між Севастополем і Ялтою з розрахунком восьми годинної їзди до Ялти. Дозвіл на цей промисел, видано йому таврійським губернатором на підставі циркуляру міністра внутрішніх справ від 26 червня 1863 р. і за прикладом існуючого сполучення між Сімферополем і Ялтою, яке утримувалося Іофе. Причинами відкриття цього підприємства стало зменшення на тракті кількості поштових коней з 16 до 10. Внаслідок надзвичайних труднощів, пов'язаних з їх використанням, особливо вівторками, середами, п'ятницями, неділями, оскільки у ці дні севастопольська поштова контора здійснювала відправлення та прийом пошти трактом у Ялту і Балаклаву, на пароплави, кур'єрські та поштові потяги [8, арк. 9].

Враховуючи ці обставини і неможливістю для приватних осіб користуватися дешевим поштовим сполученням, що призводило до небаченої експлуатації пасажирів з боку міських візників, що брали до Ялти 35–40 крб. за трійку або четвірку коней з екіпажем. Інша ситуація була з таксою О. Набіркіна, що не перевищувала звичайних прогінних грошей, за переднє сидіння чотириметрового екіпажу – по 6 крб., а за заднє – по 5 крб. [8, арк. 9 зв.]. Така цінова політика відкритого екіпажного сполучення влаштувала пасажирів.

Поштоутримання приносило не лише прибутки, але й збитки. Саме таким поштоутримувачем був мелітопольський купець Хотинський. У лютому 1876 року він звернувся з проханням, у якому пояснював, що у червні 1875 року, на утримуваній ним Шують-Джуретської поштової станції сталася пожежа, від якої він зазнав збитку в розмірі 1600 крб., тому просив, зважаючи на нещастя, дозволити йому видачу контрактних платежів за одну з декад січня 1876 року, під забезпечення застави, що таке заохочення дасть йому можливість заготувати достатню кількість фуражу для утримання станції [9, арк. 9].

Згідно з зібраними даними виявилось, що на Шують-Джуретській поштової станції упродовж 3–4 червня дійсно була пожежа, під час якої згоріло 9 коней і уся кінська зброя. Незважаючи на це, Шують-Джуретська станція, яка підпорядковувалася купцю Хотинському, зазнавши значного збитку продовжувала функціонувати [9, арк. 10 зв.]. Поштоутримувач був зацікавлений в ефективній роботі своєї станції, а місцеве керівництво йшло на поступки і заохочення розуміючи значення поштової станції для пасажирів та регіону.

Певні відомості про стан поштових станції містяться у подорожніх нотатках вояжерів, які подорожували у власних справах і користувалися поштовими станціями, як невід'ємною складовою інфраструктури шляхів сполучення.

Серед цих джерел визначне місце належить подорожнім нотаткам краєзнавця, публіциста, освітянина, громадського діяча Є. Маркова (1835–1903 рр.). Упродовж 1865–1870 рр. він був директором Сімферопольської гімназії і народних училищ Таврійської губернії. Багато подорожував Кримом, побачене занотував у подорожніх нотатках. У 1872 році його подорожні нотатки були опубліковані – "Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи". Саме у них він наголошував на становищі поштових станцій під час подорожей: "А тут іще підуть жажливі поштові станції, безрадні й холодні, мов печери Борея, з рипливими віконцями, з мерзлими печами, вітер у них гуляє на просторі й віддих від них холоде. Попри холод, якийсь хронічний чад і, попри незчисленну кількість вікон, якийсь морок" [10, с. 22]. Таке становище не було характерним для усіх поштових станцій Таврійської губернії.

Отже, у статті проаналізовано роль поштової станції у мережі шляхів сполучення Таврійської губернії в другій половині XIX століття. Поштова станція була частиною соціально-економічного розвитку регіону, культурним та інформаційним центром, структурною одиницею інфраструктури шляхів сполучення.

Список використаних джерел

1. Бизина В. Г. Из истории украинской почты. (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Г. Бизина. – К., 2000. – 91 с.
2. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков та ін.; [під ред. В. Мухіна]. – К., 2002. – 328 с.
3. Федорченко О. В. Розвиток поштового зв'язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.: дисертація на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / О. В. Федорченко. – Херсон, 2011. – 387с.
4. Энциклопедический словарь. – Т. XXV. – Спб: Издательство Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1897. – 958 с.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб., 1905. – Т. I. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – 357 с.
6. Борисов Н. С. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья / Н. С. Борисов. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 440 с.
7. Держархів Одеської обл., ф. 307, оп. 7, спр. 367, 90 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 307, оп. 7, спр. 374, 34 арк.
9. Державний архів Автономної республіки Крим, ф. 26, оп. 1, спр. 26462, 15 арк.
10. Марков Є. Л. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи / Є. Л. Марков. – К.: Темпора, 2007. – 584 с.

Людмила Золотарь

РОЛЬ ПОЧТОВОЙ СТАНЦИИ В СИСТЕМЕ ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ ТАВРИЙСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В статье проанализирована роль почтовой станции в сети путей сообщения Таврической губернии во второй половине XIX века. Определены особенности появления почтовой станции в системе путей сообщения и ее роль в развитии почтового тракта. Исследуемая проблема позволяет выяснить роль почтовых станций в социально-экономическом и культурном развитии губернии.

Ключевые слова: система путей сообщения, почтовая станция, почтовый тракт, Таврическая губерния, вторая половина XIX в.

Ludmila Zolotar

ROLE POSTAL STATION IN THE SYSTEM COMMUNICATIONS TAURIDE PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article analyzes the role of the postal station in the system communications Tauride province in the second half of the XIX century. The features of appearance postal station in the system of communications and its role in the development of postal tract. Research problem allows to find role posting stations in the socio-economic and cultural development of the province.

Key words: system communications, postal station, postal tract, Tauride province, the second half of the XIX century.

УДК:94:329(061.237)''18''

Ганна Сіромська

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ РУСОФІЛЬСЬКОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті висвітлено історію виникнення галицького русофільства крізь призму тогочасних подій. Подано та проаналізовано громадсько-політичні погляди чільних діячів русофільського руху, що склали його ідейну основу. Окремо звернено увагу на позицію русофілів стосовно етнічної приналежності галичан, правопису та обрядовості.

Ключові слова: Галичина, старорусини, русофіли, мова, обряд.

Поразка революції 1848–1849 рр. та відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською політичними верхівками за рахунок обмеження національних прав інших народів імперії (у тому числі галицьких українців), спонукали до переорієнтації значної частини галицької інтелігенції на Росію. Таким чином, закладено підвалини для поширення русофільської течії у національному русі Східної Галичини, що стало можливим передусім через національну несформованість галицько-русинської (української) інтелігенції [1, с. 118].

Об'єкт дослідження – русофільський рух у Східній Галичині другої половини XIX ст.

Предмет дослідження – особливості ідейних засад галицького русофільства.

Мета статті – проаналізувати ідейні засади русофільського руху в Східній Галичині окресленого періоду.

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, періодичні видання того часу (“Слово”, “Правда”, “Наука”), праці діячів русофільського руху (Б. Дідицький, Д. Вінцовський, О. Мончаловський) та їх опонентів (Я. Гординський, О. Терлецький).

Історичні розвідки, присвячені русофільському руху, мають переважно інформативно-публіцистичний характер, і вони виконували на той час конкретне практичне завдання – підтримували Д. Вінцовського, Ф. Свистуна [2–3] або ж критикували русофільство (москвофільство) як явище (М. Андрусак, Я. Гординський, О. Терлецький) [4–6].

У радянський час, попри відсутність ґрунтовних праць на тему русофільського руху, типовим стало зображення галицьких русофілів реакціонерами, що перебували на службі російського самодержавства.

На сьогодні з’явилася спроба по-новому підійти до проблеми, відкинувши політичну заангажованість (О. Аркуша, М. Мудрий, С. Макарчук, О. Середя, О. Киричук) [7–12].

Наукова новизна цього дослідження полягає у тому, що попри певні напрацювання дослідників, досі поза увагою залишаються окремі важливі моменти формування галицького русофільства XIX ст., а саме: пов’язаність зі старорусинством, австрофільство, польські впливи).

Підґрунтям формування галицького русофільства стала “старорусинська” течія, що викристалізувалася орієнтовно у 1850-х рр., а її представників нерідко називали “святюрцями” – за назвою греко-католицького кафедрального собору в м. Львові, з яким були пов’язані окремі її представники. Беручи до уваги, що основу цього напрямку становило духовенство, це надало національному рухові галицьких українців чітко вираженого клерикально-консервативного характеру [13, с. 369]. Останнє можна пояснити тим, що греко-католицьке духовенство, як єдина освічена верства галицько-руського суспільства, було змушене взяти у свої руки провід національно-культурним рухом та виробити його ідеологію [14, с. 111].

Національні погляди старорусинів – Богдана Дідицького, Михайла Куземського, Михайла Малиновського, Івана Наумовича, Михайла Короля базувалися на місцевому патріотизмі, вони невиразно ідентифікували себе східними слов’янами, а їх національні прагнення не виходили за межі Східної Галичини, вірності австрійській владі, і лише окремі їх представники “оглядалися в бік Росії” [15, с. 151]. Утім, як видається, можливість ототожнювати себе з “руським” народом, у значенні “панруським”, а не “російським” не дозволяла старорусинам побачити різницю між власне Росією та Україною.

Характерними рисами старорусинської ідеології було наполягання на таких формальних складових руської ідентичності, як візантійська літургія, юліанський календар, кириличний алфавіт з історичним “етимологічним” правописом. Згодом до них додалися й деякі інші питання, що так чи інакше впливали на пошук старорусинами власного національного “Я”. Старорусинство було, до певної міри, наслідком “пограничної свідомості” частини галицько-руської спільноти, дислокованої на прикордонних землях, а відтак – змушеної упродовж віків вести боротьбу за виживання [7, с. 122].

Рубіжним етапом (причому досить умовним) еволюції старорусинства до русофільства можна вважати 1860-і роки. Загальним тлом кристалізації русофільської ідеології стала ситуація, що склалася після поразки Австрії у війні з Пруссією (1866 р.), коли у результаті внутрішньополітичних потрясінь – перетворення Австрійської імперії на дуалістичну державу і фактичне запровадження польської автономії у Галичині, визріла потреба змінити стратегію подальшого національного розвитку. Частина “старорусинів” стала відкрито проголошувати гасла національно-культурної єдності з Російською імперією. У їх середовищі поширювалася думка, що “краще втопитися у російському морі, ніж у польській калабані” [16, с. 75].

Національні погляди представників русофільського табору виходили зі сприйняття галицьких українців як частини “русского народа” [с. 17, 19]. Варто звернути увагу й на той факт, що поняття “русский народ” не сприймалося як синонім до слова “російський” чи “московський”. Тим більше, простежувалися елементи окремішності й інакшості від представників “русского народа” поза Галичиною: “Национально-историческая партия въ Галичинѣ никогда не называла себя “великороссами [...]”. Нась, сторонниковъ единства руського народа и его развитія на національно-исторической почвъ, даже наши противники называютъ “старороссами”, “москвофилами”, мы сами называемъ русскими галичанами или галицкими русинами [18, с. 28–29].

У 1866 р. у львівській газеті “Слово” з’явилася стаття під назвою “Поглядь в будущность”, яка стала своєрідним маніфестом галицького русофільства. Ймовірно її автором був І. Наумович, якого канадський історик українського походження Іван-Павло Химка називав “батьком русофільства” [19, с. 75]. У згаданій статті, зокрема, йшлося: “[...] Не можемо отдѣлитися хиньскимъ муромъ отъ братьей

наших, и отстояти отъ языковой, литературной, церковной и народной связи со всѣмъ русскимъ міромъ! Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи Русскіи; но як всегда біли, так есьмо и останемъ в будуще непроколебимо вѣрны нашому августѣшному австрійському Монарху и свѣтлѣйшой династии Габсбурговъ" [20].

Опираючись на зазначену публікацію, не важко виділити основні проблеми, які найбільше хвилювали русофілів: належність до "общерусского народа", мова (особливо правопис), література, церква (радше церковний обряд), лояльність до Відня і, зрозуміло, історія, де "объ принадлежности къ русскому народу наши предки находили въ исторіи [...] где часто упоминается о "русскомъ родѣ" [18, с. 37].

Погляди русофільських діячів стосовно питання про приналежність галицьких українців до "общерусского народа" не виглядають однозначними: широкий спектр уявлень наближався, з одного боку, до ототожнення українців з росіянами, а з іншого – до визнання їх національної окремішності [9, с. 10]. Поділяючи тезу слов'янофілів про недоцільність дальшого поділу слов'ян на дрібніші етнічні одиниці, русофіли категорично заперечували реальне існування східнослов'янських етносів (російської, української та білоруської), обстоюючи тезу про єдиний "общерусский народ" [21, с. 201].

Важливим у контексті обґрунтування русофілами національної ідентичності галицьких українців, було питання етнічної тотожності з наддніпрянськими українцями. В одному з листів до Якова Головацького лідер русофільського руху І. Наумович зазначав: "[...] Въ цѣнтре Украины духъ народа такой скверный, что наша Галиція несравненно больше русская и православная [...]. Но самое удивительное это, что сочувствовать намъ Галичанамъ русской идѣе считается здесь только шантажомъ или сумашествіемъ" [22, арк. 104]. Спільність наддніпрянських і галицьких українців, з-поміж іншого, вбачалася в мові та літературі. Громадський діяч Дмитро Вінцовський з цього приводу писав: "Украинцѣ суть такіе же Русины, якъ и мы" [2, с. 29].

Чи не єдиним світоглядним бар'єром у визнанні абсолютної тотожності наддніпрянських і галицьких українців була релігія: перші переважно – православні, а другі – греко-католики. Однак об'єднавчим чинником слугувала мовна подібність. Зважаючи на це, Ф. Свистун писав: "Прежде всего нужно навязати тѣсную духовную связь между австрійскою Русью и Україною. Украинская простонародная литература уже языкомъ своимъ суть для галичанъ доступнѣйшая, чѣмъ великорусская" [3, с. 123].

Безумовно, до формування ідейних засад русофільського руху в Галичині, не в останню чергу, спричинився польський чинник. Починаючи з 1848 р., рух галицьких українців вперше почав протистояти польським колам і склав альтернативу польським національним домаганням [8, с. 237]. Русофіли стали шукати у російських панславистських колах союзника у боротьбі проти поляків, звинувачуючи тих в усіх бідах. Наприклад, Б. Дідицький вважав, що польське панування у Галичині спричинилося до ліквідації руської інтелігенції, лише завдячуючи політичним свободам 1848–1849 рр. галицькі русини зуміли "[...] воскрешати славный вѣкъ нашей Руси, той золотой вѣкъ нашего народа, коли вся интелігенція наша, была своя питоменно русска [23, с. 3]".

Назагал, можна виділити дві лінії у ставленні русофільських діячів до поляків: радикальну і помірковану. Виразником першої був І. Наумович, котрий, починаючи з 1860-х рр. упереджено ставився до усього польського, вважаючи, що "Польща на руской земли, то чистая утопія нездорѣлыхъ умовъ. Русинъ есть такіе Русиномъ и о Польщи чути не хоче" [36]. Він допускав, що польсько-русинська згода можлива лише за певних умов, вузловим з яких було визнання на сеймі перед усією Європою руського народу та його прав. Представником поміркованої лінії у ставленні до всього польського можна назвати Ф. Свистуна, котрий виступав за компроміс з поляками: "[...] Уступки въ пользу русской національности возможны лишь при помощи поляковъ, приклонныхъ русинамъ" [3, с. 120].

Загалом, розрив з польським минулим був неминучим і, природно, виглядав далеко непростим, оскільки за відсутності власного національного ідеалу чимало представників тодішньої галицько-руської інтелігенції захоплювалися "польськими революційними мріями". Утім чимало галицьких українців, які до "весни народів" зазнали польських асиміляційних впливів, з середини XIX ст. стали переосмислювати власну національну ідентичність, заперечувати свою польськість, та усвідомлювати себе частиною Галицької Русі [24, с. 196]. Показовим прикладом такої "реінкарнації" був уже згадуваний І. Наумович, котрий, пояснюючи свою світоглядну еволюцію, писав: "[...] Въ Польщѣ видѣли мы самую наибольшу мученицу за свободу, и такъ польскій духъ пріймався и ширився межи сынами и будущими предводителями русского народа" [25, с. 360]. Цікаво, що за свої пропольські патріотичні ідеї І. Наумовича виключено з Львівської духовної семінарії. Причину свого "духовного зламу" він пояснював наслідком дискусій із селянами

с. Заліщиків (нинішня Тернопільщина), куди у результаті революційних подій переїхав до родини [37].

Подібну еволюцію поглядів пережив і Б. Дідицький, на зміну національної орієнтації якого найбільший вплив справив, за його ж переконанням, вірш Антона Петрушевича "Братьям Русинам", надрукований у "Зорі Галицькій". "[...] Чудно-наивный, русско-патриотичный дух сего стиха, прочитанный мною в м. мае 1848 г., Всего больш повліяль на мене, тогда 21 лѣтного молодца, що я изъ завзятого Ляха сталь Галицкимь Русиномь, а послѣ в томъ же году и всерусскимь русином" [26, арк. 12]. Очевидно, що причини еволюції національних поглядів того часу були значно глибшими, аніж ті, що подавали І. Наумович та Б. Дідицький. Проте незаперечним фактом було те, що, починаючи з другої половини 1860-х рр., формула "gente Ruthenus, natione Polonus" була серйозно підважена.

Полонофільство окремих русофілів було закономірним наслідком історичного розвитку українства, обумовлене конкретними обставинами: втратаю державності, тривалою роз'єднаністю та підневільним статусом українських земель, низьким рівнем національної самосвідомості й політичної активності. Відособлення ж від польськості, що згодом переросло у відкриту конфронтацію, мало далекосяжні наслідки для усього національного руху галицьких українців. За логікою багатьох польських політиків, на політичній сцені протистояння двох "історичних" націй – польської та російської – не було місця для третьої, тому українських "будителів", що претендували на окремішність від поляків, відразу зараховували до протилежного табору [27]. Самі ж русофіли були змушені виправдовуватися і спростовувати закиди та звинувачення з боку поляків у поширенні русофілами "ідей московщини" та схизми" [28, с. 1].

Це наштовхувало на думку, що проросійські настрої частини галицької еліти були, принаймні на початку, своєрідним способом компенсувати комплекс неповноцінності відносно "державної" польської нації [9, с. 10]. Зараховуючи себе до "общерусского народа", галицькі русофіли прагнули протиставити полякам культурну спадщину попередніх історичних епох, трактуючи себе їх законними спадкоємцями: "[...] Признаемъ своими плоды тысячелетней культурной работы всего русского народа" [29, с. 9].

Важливими чинниками переорієнтації на Росію були також: політична вагомість Російської імперії на міжнародній арені, кількість населення і територія, які суттєво переважали набутки поляків та спільність історичного етноніма "руський" [10, с. 30]. Ідея "руськості" сприяла виокремленню галицьких українців з польської спільноти, проте вона вимагала формування (переосмислення) складових нової національної ідентичності. Неприйняття у кінцевому результаті австрійської формули "рутенської" ідентичності, очевидно, можна пояснити усвідомленням того, що галицькі русини не змогли б витримати культурних змагань з поляками і були б асимільовані.

Однак, попри захоплення культурою Росії, галицькі русофіли й надалі зберігали лояльність до Австрійської держави і її цісаря зокрема. Важливим поясненням лояльності до офіційного Відня може слугувати бажання русофілів своїм австрофільством мінімізувати негативні наслідки промосковської орієнтації. Програмний характер мали слова І. Наумовича: "[...] мы всегда Австрии были и есьмо и будѣмо вѣрны" [38]. З огляду на це, цікавими були мотиви декларативної австрофільської позиції Б. Дідицького, котрий був переконаний, що "такимъ то способомъ мы лояльно и легально исполняемъ и заодно исполняти будемъ задачу, вложенную на насъ требованіемъ нашей отечественной Истории: мы творимъ дѣло возрожденія Галицкой Руси въ предѣлахъ Австрии" [30, с. 4].

Ще однією засадничою позицією галицького русофільства було питання віри та обряду, що не дивно, позаяк більшість ранніх русофілів були священиками. Обряд на той час залишався надзвичайно важливою, якщо не основною ознакою національної ідентичності. Прийнятий при хрещенні, його не можна було змінити упродовж життя, особливо після того, як Габсбурги змусили церковне керівництво контролювати перехід з одного обряду в інший [31, с. 81].

Активізація руху за "очищення" обряду припадала на початок 1860-х рр., коли, будучи спровокованими поляками, ініціатори церковних реформ, розпочали жваву кампанію з обґрунтування нагальності змін за допомогою русофільської газети "Слово". Характерно, що проблема "очищення" обряду від накиннутих "латинських" нашарувань мала актуальний характер при кожному політичному пожвавленні, як-от під час революції 1848–1849 рр. [32, с. 92].

У середовищі прихильників реформи релігійного обряду не було одностайності щодо тих кроків, які необхідно було здійснити. Судячи з дискусії, що відбувалася у той час, виглядає, що ніхто з "обрядовців" достеменно не уявляв механізму змін. Можна виділити більше як три десятки положень, які слід було переглянути. "Обрядовці", з-поміж іншого, виступали за: використання дзвінків під час Служби Божої, прийняття причастя на колінах, а не стоячи; проти заборони священикам носити бороди і довге волосся, миропомазання і читання Євангелія лише у Царських воротах, відправи декількох Служб Божих в одній церкві одночасно, посту в суботу й неділю [5, с. 68].

У середині XIX ст. у русофільському середовищі поширеним стало переконання, що важливою причиною духовного та культурного занепаду Галицької Русі стали не тільки обрядові проблеми, але й те, що літературна мова галичан не мала можливості для вільного розвитку [3, с. 129]. Русофіли надали мовному питанню надзвичайної ваги, про що, з-поміж іншого, свідчать слова Д. Вінцковського: "[...] то есть вопросъ так само народный, якъ и наш обрядъ, и наш календарь" [2, с. 22].

Уже з кінця 1850-х рр. русофіли стали пропагувати ідею розширення прав і сфер вжитку руської мови. Ці ідеї були співзвучними із загальними тенденціями у національному русі галицьких українців, що були втягнуті у так звану "азбучну війну" і виступали проти намірів міністерства освіти застосувати до української мови чеський правопис (проект Йосифа Ірачека) чи взагалі латинізувати існуючий правопис (проект графа Агенора Голуховського) [12, с. 36–37]. Важливо, що "втручання А. Голуховського у сферу чужих національних символів, одним з яких була кирилиця, тільки загострило в українського громадянства відчуття відмінності від поляків" [35, с. 92].

Зважаючи на актуальність мовного питання, галицькі русофіли запропонували свій варіант виходу із ситуації, закликаючи до утвердження того, що вони називали "княжим языком" чи "языком вышого слога" – язичся [4, с. 13]. "Язичіє" було штучною сумішшю церковнослов'янської, української, польської та російської мов, за що О. Терлецький назвав його "найчудеснішою мозаїкою всіх живих, мертвих і ще ненароджених слов'янських язиків" [6, с. 72]. Загальноприйнятих норм "язичія" не існувало і кожен творив його як уважав за потрібне. Особливістю цього мовного витвору стало використання твердого "ы", твердого знака "ъ" та літери "ѣ" (ять). Саме це мало підкреслювати зв'язок із "старою Руссю" та неухильну відданість традиціям [11, с. 115].

Питання про захист прав руської мови та узгодження правописних норм набрали політичного забарвлення, остаточно розмежувавши русофілів і українофілів. Причина у тім, що русофільське "язичіє" за своєю етимологією, а певною мірою і лексикою, надто нагадувало російську мову, що не могло не турбувати українофілів. Вони наголошували: "[...] Головна різниця між нами и вами залежить в теоріі: ви визнаете єдинство рускої народности, мови и літератури з російскою, ми заявляємо твердо окремішність руцини від російщини. В практиці ж найбільше ріжнимось тим, що ми стараємось писати чистою (малоруською) мовою, а ви пишете якоюсь мішаниною малоруцини з церковною и з російщиною" [34].

Захищаючи етимологічний правопис, діячі русофільського руху апелювали до успішного досвіду інших народів, зокрема поляків, чехів, німців і французів [2, с. 11]. Етимологічний правопис русофілів містив інформацію про історію мови, підкреслював східнослов'янську спільність. Натомість, фонетичний правопис (принцип – "пиши, як чуєш"), за який виступали українофіли, полегшував учням навчання у школі, але при цьому обмежував зв'язки між українською та російською орфографіями. На думку народовців, свою літературну мову треба було творити на основі "живого, народного слова". Однак розпочинати цей процес не було потреби, адже за російсько-австрійським кордоном уже були створені класичні твори української літератури. Тому більшість народовців вважала, що немає потреби розробляти новий літературний "стиль", а слід прийняти правопис, який склався на Наддніпрянщині [35].

Отже, національно-політична платформа русофільських діячів скеровувалася на пошуки національного "Я" у становленні окремішньої культурної свідомості. Основними її рисами були традиціоналізм, панрусизм (особливо у питанні мови), світоглядна фрагментація (відсутність чіткої програми) та комплекс меншовартості, який зрештою зумовив суперечливе поєднання австрофільства з проросійською орієнтацією.

Список використаних джерел

1. Тишинська С. Погодін і Зубрицький (Вирізка з Записок НТШ, Т. 110) / С. Тишинська. – Львів, 1912. – С. 101–122.
2. Вѣнцковскій Д. Правописаня справа / Д. Вѣнцковскій. – Львовь: Изъ Типографіи Ставропігійского Института, 1882. – 56 с.
3. Свистунъ Ф. Гр. Агеоноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1849–1859 гг. / Ф. Свистунъ. – Львовь: Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1901. – 162 с.
4. Андрусак М. Нариси історії галицького москвофільства / М. Андрусак. – Львів: Видання товариства "Просвіта", 1935. – 79 с.
5. Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX ст. // Збірник філол. секції НТШ / Я. Гординський. – Львів, 1917. – Т. 16. – 264 с.
6. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х рр. / О. Терлецький. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. – 61 с.
7. Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. / О. Аркуша // III Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія. – Харків, 1996. – Ч. 1. – С. 118–123.
8. Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів: ЛНУ, 1999. – С. 231–268.
9. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній українській історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 7–16.
10. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 82–98.
11. Середа О. Питання української

національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860–1867 роках / О. Серeda // III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія. – Харків, 1996. – Ч. 1. – С. 112–118. 12. Киричук О. Світоглядні засади галицького русофільства / О. Киричук // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 34–53. 13. Химка І.-П. "Апологія" Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів "святоюрців" / І.-П. Химка // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 365–392. 14. Турій О. Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване "старорусинство") / О. Турій // III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія. – Ч. 1. Харків, 1996. – С. 106–112. 15. Magocsi P. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide / P. Magocsi. – Toronto: University of Toronto, 1983. – 299 с. 16. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 2000. – 360 с. 17. Соколов Л. Знать историю / Л. Соколов // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 17–27. 18. Мончаловский О. Литературное и политическое украинофильство (Отпечатка изъ "Галичанина") / О. Мончаловский. – Львов: Типографія Ставропігійского Института, 1898. – 190 с. 19. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P. Himka. – Montreal: McGill-Queens University Press, 1999. – 236 p. 20. Слово. – Львов. – 1866. – Ч. 59. 21. Стеблій Ф. Слов'янська ідея в інтерпретації української публіцистики в Галичині 60–80-х рр. XIX ст. (за матеріалами народовської преси) / Ф. Стеблій // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1994 р.). – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 199–208. 22. Центральний державний архів України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 158. 23. Дѣдицкій Б. (Открываючи нинѣшне зъ ряду XIV генеральное Собрание нашего Общества в городъ Бродахъ) / Б. Дѣдицкій. – Львов: Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1886. – 4 с. 24. Турій О. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. / О. Турій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – С. 50–53. 25. Наука. – Липень 1872. – С. 360. 26. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 77, спр. 171, оп. IV. 27. Серeda О. Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860–67 роках (за матеріалами преси) / О. Серeda // Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/sereda-1.htm>. 28. Малиновскій М. Святой Юрь и "Dziennik Polski". Отпечатка изъ часописи "Рускій Сіонь" / М. Малиновскій. – Львов. – Ч. 21. – 1876. – 1 с. 29. Мончаловскій О. Главныя основы русской народности О. Мончаловскій. – Львов: Типографія Ставропігійского Института, 1904. – 22 с. 30. Дѣдицкій Б. (Открываючи нинѣшне зъ ряду XIV генеральное Собрание нашего Общества в городъ Бродахъ) / Б. Дѣдицкій. – Львов: Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1886. – 4 с. 31. Химка І. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині. 1772–1918 / І. Химка // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. 1. – Львів: ЛДУ, 1993. – С. 67–99. 32. Серeda О. AENIGMA ANBULANS: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і "Руська народна ідея" в Галичині / О. Серeda // Україна модерна. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. – Ч. 4–5. – С. 81–104. 33. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та "русини польської нації" в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С. 83–148. 34. Правда. – Львов. – 1873. – Січень. 35. Вечерниці. – Львов. – 22 березня 1862. 36. Слово. – Львов. – 28 червня (10 липня) 1861. 37. Слово. – Львов. – 7 (19) листопада 1861. 38. Слово. – Львов. – 2 (14) серпня 1861.

Анна Сиромская

ИДЕЙНЫЕ ОСНОВЫ РУСОФИЛЬСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

В статье отражена история возникновения галицкого русофильства сквозь призму тогдашних событий. Подано и проанализированы общественно-политические взгляды видных деятелей русофильского движения, составивших его идейную основу. Отдельно обращено внимание на позицию русофилов относительно этнической принадлежности галичан, правописания и обрядности.

Ключевые слова: Галичина, старорусины, русофилы, язык, обряд.

Hanna Siroms'ka

IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE RUSSOPHILE MOVEMENT IN EAST GALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The article highlights the history of Galician Russophile movement through the prism of once events. Filed and analyzed socio-political views of senior Russophile leaders that made its ideological basis. A special attention paid to the Russophiles position regarding Galician ethnicity, spelling and rites.

Key words: Galychyna, starorusyny, Russophile, language, ritual.

УДК [06.013:06.044](091)“1917”(477.51)

Алла Нітченко

ФОРМУВАННЯ НИЖЧОЇ ЛАНКИ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ У 1917 Р. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті проаналізовано засади формування виконавчих комітетів на волосному та сільському рівнях. Доведено, що принципи формування нижчої ланки виконкомів відрізнялися від принципів формування аналогічних виконкомів у містах та повітах. Констатовано, що універсальної схеми їх створення не було розроблено.

Ключові слова: виконавчі комітети, Тимчасовий уряд, Чернігівська губернія, волость, село.

Новітня вітчизняна історична наука зробила суттєвий прорив у вивченні Української революції 1917–1921 рр. Сучасні українські дослідники, В. Верстюк, С. Кульчицький, І. Курас, О. Мироненко, Р. Пиріг, Ю. Римаренко, В. Солдатенко та інші, сформулювали концептуальні засади Української революції [1]. Революційні події в Україні вивчаються і висвітлюються під кутом зору національно-демократичної революції, що є складовою тогочасного російського і європейського революційних процесів.

На сьогодні достатньо ґрунтовно описані та проаналізовані процеси революційного державотворення. Зокрема, більш повно й системно вивчені: політика Центральної Ради та її урядів щодо місцевих органів виконавчої влади та самоврядування (О. Копиленко, Р. Симоненко), історія Гетьманату (Т. Осташко, Р. Пиріг), проблематика соціальної революції, зокрема, історія селянства (О. Реєнт, В. Смолій), роль та місце в процесі національного відродження періоду революції 1917 р. місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій (В. Бойко, Т. Вінцовський, Л. Добрунова, О. Господаренко, Г. Савченко), проблема взаємовідносин держави та суспільства, а також суспільно-політичні альтернативи розвитку революції (В. Верстюк, О. Любець, В. Солдатенко), окремі проблеми історії політичного та соціокультурного життя провінційних міст (Г. Басара).

Започатковано вивчення низових селянських організацій (В. Калініченко, В. Лозовий), земського самоврядування (О. Бакуменко, І. Верховцев, О. Завальнюк, А. Козаченко) та особливостей утвердження радянської влади в Україні (Є. Юрійчук) Запропонована класифікація органів влади, що діяли за доби Центральної Ради (О. Мироненко).

Однак і досі залишається дослідницький попит на висвітлення процесу формування та функціонування системи органів самоврядування та виконавчої влади періоду Тимчасового уряду та Центральної Ради. Зокрема, потребує комплексного дослідження проблема становлення та еволюціонування мережі громадських виконавчих комітетів (далі – виконкоми). Аналіз цієї складної проблеми на рівні окремої губернії дозволить не лише закрити певну історіографічну лакуну в регіональній історії, але й сприятиме уникненню схематизації історичного процесу вказаного періоду, попередженню узагальнень та механічного перенесення певних тенденцій на весь постімперський простір.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що у ній уперше комплексно досліджено, на матеріалах Чернігівської губернії, організаційно-правовий статус волосних та сільських виконкомів. До наукового обігу запроваджено значну кількість нововиявлених документів і матеріалів. На основі актуалізованої джерельної бази доведено, що навесні 1917 р. у Чернігівській губернії склалася стійка мережа виконкомів усіх рівнів, у тому числі волосного та сільського. Доведено, що особливість їх виникнення була обумовлена тим, що вони утворювались стихійно, явочним порядком, нерідко за ініціативи міських виконкомів. Однак, зазвичай, кожен повіт визначав для себе самостійно структуру, цілі і функції виконкомів нижчої ланки. Про що свідчать проаналізовані нами протоколи з'їздів, відозви та положення, які друкувалися у місцевій пресі.

Об'єктом дослідження – волосні та сільські виконкоми, які займали одне із важливих місць у системі місцевих органів державної влади та управління за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Предметом дослідження – локальна правотворча діяльність повітових виконкомів Чернігівської губернії у сфері організації волосної та сільської влади.

Мета публікації – дослідити, на матеріалах Чернігівської губернії, нормативно-правові принципи формування виконкомів нижчої ланки.

Завдання дослідження – визначити основні засади формування волосних та сільських виконкомів.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Чернігівської області та матеріали періодичної преси. Комплексне використання різноманітних архівних матеріалів, значна кількість яких введена до наукового обігу вперше, надає можливість прослідкувати динаміку становлення виконкомів волосного та сільського рівнів і визначити специфіку їх формування на теренах Чернігівської губернії.

Окремі аспекти історії створення та функціонування громадських виконкомів на матеріалах Чернігівської губернії вже досліджувалися у роботах істориків. Ніжинськими дослідниками О. Ростовською та С. Родіним підготовлена розвідка про культурно-національне життя Ніжина у 1917 р., в якій між іншим наводяться дані про заснування Ніжинського міського виконкому [2].

Окремі аспекти історії створення та функціонування Чернігівського губвиконкому дослідила О. Оніщенко [3]. Нами детально досліджені засади створення, структура та склад Чернігівського губвиконкому [4]. Про принципи формування та внутрішню структуру міських виконавчих комітетів, на прикладі Чернігівської та Катеринославської губерній, можна дізнатися зі статті, запропонованої нами, що вийде у всеукраїнському науковому історичному журналі "Сумська старовина" наприкінці 2013 р. у № XLI. Проте, механізм формування й функціонування виконкомів низового рівня досі залишається недостатньо вивченим.

Між тим, наявна джерельна база дає підстави стверджувати, що у березні 1917 р., отримання достовірних відомостей про лютневі події в Петрограді, у Чернігівській губернії організаційно оформилася мережа міських, повітових, волосних, посадських, сільських та хуторських виконавчих комітетів. Цю тезу підтверджує знайдена нами копія телеграми, надіслана до міністерства внутрішніх справ навесні 1917 р. [5, л. 11]. У ній вказується на тому, що у Чернігівській губернії, крім губвиконкому, створені виконкоми майже у всіх повітах, містах та селищах.

Створені виконкоми отримували різні назви: "виконавчий комітет", "комітет охорони спокою та порядку", "громадський комітет", "виконавчий комітет представників громадських організацій" тощо. Будівництво мережі виконкомів розпочалося із найбільших міст губернії. Місцеві виконкоми виникали стихійно, явочним порядком, за ініціативи земств та міських дум на базі місцевих громадських організацій. Їх склад вражав своєю строкатістю та різноманітністю, а внутрішня структура характеризувалася однаковими засадами і не відрізнялася різноманітністю (на коаліційних засадах формувалися загальні збори, рада, президія, секретаріат та комісії). Що ж стосується їх діяльності, то вона визначалася поміркованим характером.

Утворені міські виконкоми відразу поширювали свою владу на місто, а в деяких випадках і на повіт (як, наприклад, Ніжинський виконком). Однак, зазвичай, на повітовому рівні утворювалися окремі повітові виконкоми, які мали аналогічну внутрішню структуру з міськими. Повітові виконкоми також формувалися за представницьким принципом, а організаційна структура характеризувалася масовістю та постійною еволюцією.

"Необхідність створення спеціального органу, що складався б з представників різних станів і організацій, який перейняв би на себе організацію охорони, а також забезпечення продовольством населення як міст, так і повітів" у той час, для громадських діячів, здавалася цілком природною [6, арк. 5]. Тому, зазвичай, основними завданнями комітетів визначалися: спостереження за виконанням розпоряджень уряду, сприяння збереженню єдності дій всіх установ та організацій, об'єднання жителів губернії, організація села, забезпечення порядку і охорони міст, інформування населення про поточні політичні події, участь у розв'язанні продовольчої кризи тощо [5, арк. 8–9; 7; 8].

Згодом до загальних завдань виконкомів додалися задоволення продовольчих потреб армії та підготовка до виборів в органи самоврядування і Установчі збори [9]. Міські та повітові виконкоми привласнювали виконавчу владу у містах та повітах.

З міст та повітів ця система влади поширилася і на сільську місцевість. Але процес формування низових виконкомів відрізнявся від формування аналогічних виконкомів у містах та повітах. На початковому етапі загальної схеми їх створення, як виявилось, взагалі не існувало. Нерідко ініціатива формування сільських та волосних комітетів належала міським виконкомам [10, с. 8]. Зазвичай, кожен повіт самостійно визначав їх структуру, цілі і функції, про що свідчать протоколи з'їздів, відозви та положення, які друкувалися у місцевій пресі того періоду. Проілюструємо це на прикладі низки повітів Чернігівської губернії. 15 березня 1917 р. Чернігівським міським виконкомом ухвалено рішення про створення комісії для розробки інструкції із формування сільських та волосних виконкомів у Чернігівському повіті. До її складу персонально увійшли: Є. Добровольський, Ф. Вербицький, М. Владикін, Ф. Борисенко та М. Савицький. Підсумком роботи комісії стала опублікована 23 квітня 1917 р. "Інструкція з устрою сільських і волосних рад та комітетів у Чернігівському повіті" [11].

Згідно з "Інструкцією..." до компетенції сільських сходів були передані питання місцевого життя, обрання сільських комітетів, сільської міліції, сільських старост та інших посадовців [9]. Отже, можна погодитись з думкою В. Лозового про те, що волосні та сільські комітети "мали синтезувати в собі функції селянського самоврядування та державного органу" [12, с. 146]. У згаданій "Інструкції..." також зазначалося, що сільські сходи, при бажанні населення, могли замінюватися сільською радою. Сільська рада, у свою чергу, мала обиратися щороку, у складі не менше однієї особи з 10 дворів. До складу сільських виконкомів обиралося не менше трьох представників, але не менше одного від 100 дворів, включаючи голову комітету і сільських старост.

На відміну від сільського виконкому, до складу волосного повинні були обиратися по одному представнику від 20 дворів. Волосне зібрання отримало право обирати волосний комітет у складі не менше семи осіб (з головою та членами комітету). Волосний старшина і його заступники теж входили до його складу. Таким чином, кількість членів залежала від кількості дворів та результатів виборів на сільському зібранні.

Процес виборів був достатньо примітивним і простим. Тим, хто приймав участь у голосуванні, видавали по одному бюлетеню. Далі, відповідно до кількості кандидатів, бралися шапки, куди клали бюлетені, якщо голосували "за" кандидата і надірваним, якщо були "проти" його кандидатури.

Дещо по-іншому була організована мережа волосних та сільських виконкомів у Козелецькому повіті. Так, 16 березня 1917 р. відбулася нарада земських зборів повіту, на якій були присутні запрошені представники від сіл, відомств і кооперативів. На цій нараді вирішено за необхідне організувати виконкоми на рівні повіту в кожному селищі і волості [13, арк. 2 зв.].

Для цього визначено наступний порядок організації комітетів: по-перше, формувати сільські комітети мали представники від сільських товариств з розрахунку 1 особа від кожних 50 дворів та представники наявних у селах установ і землевласники у кількості одного представника. По-друге, ті селища, які не могли бути згруповані в окремі сільські одиниці (вони були розкидані або нечисленні), мали об'єднатися у приходську одиницю. По-третє, до складу волосних комітетів повинні були входити представники від кожного сільського комітету у кількості 1 представник (навидь від неповного десятка членів). По-четверте, для виконання постанов виконкому, волосному комітету надавалося право обирати із свого середовища членів правління. Завдяки прийняттю заходів, як свідчать сучасники тих подій, вже на 10 квітня 1917 р. у повіті почала функціонувати нова влада [14].

Аналогічні сільські виконкоми були створені у Ніжинському повіті на підставі "Положення про сільські виконавчі комітети" від 25 квітня 1917 р. [15; 16, арк. 16 зв.–17]. Згідно з "Положенням..." чисельний склад сільських комітетів мав встановлюватися сходом, приблизно наступним чином: у селах що склалися з 250 господарств обиралося по 5 чоловік; у великих селах, на кожні 50 господарств, – по одному представнику; у випадку "розкиданості" села, представники до комітету обиралися від "кутків" [16, арк. 16 зв.]. Структура комітетів визначалася таким чином: із середовища громадського комітету обирався голова і так званий "виконавчий комітет" у складі трьох осіб. Кількість членів комітету могла надалі збільшуватися. Тому сільські та волосні комітети отримували право проводити заміну особового складу. У випадку, якщо їх діяльність не відповідала вимогам політичного моменту, скликався сільський сход, що переобирав склад виконкому. Для спільної діяльності комітетів передбачалось скликання щомісячного загального зібрання представників сільських виконкомів у м. Ніжині.

Відсутність загальної схеми формування виконкомів низової ланки нерідко призводила до того, що селяни "ледве не щодня обирали новий виконавчий комітет" та переобирали сільські управи [17; 18]. Зазвичай, обиралися сільські виконкоми на сільському сході від усіх категорій сільського населення, незалежно від статі, національності й віросповідання [15; 16, арк. 16 зв.–17; 19; 20]. Право участі у виборах і право бути обраними до комітетів надавалося усім особам, котрі досягли 21-літнього віку, що значно збільшило кількість виборців. Таким чином, сільський сход, за вдалим визначенням В. Лозового, "омолодився", тобто "поповнився незаможниками без господарства і, відповідно, радикалізувався" [12, с. 149]. Вибори посадовців були загальними, рівними, прямими і таємними. Відомо, що кількість членів обраного за такими правилами виконкому, була не численною і коливалась від трьох до шести осіб [15; 16, арк. 16 зв.–17; 19; 21].

Сформовані виконкоми низової ланки отримували права і обов'язки скасованих волосних правлінь і сільських управлінь, тобто ніяких додаткових повноважень вони не отримували. З представників сільських виконкомів формувалися волосні. Волосні виконкоми, зазвичай, формувалися за штатами волосних правлінь: замість старшини обиралися голови, замість кандидата старшини – заступники голови, замість касира – скарбники, замість волосного писаря – секретарі. У деяких повітах сільські комітети отримували право обирати із свого середовища по одному представнику ще і до повітового виконкому. Сільські й волосні виконкоми

підпорядковувалися повітовим виконкомом, губернському виконкому та повітовому комісару Тимчасового уряду. Для обговорення й вирішення місцевих питань нерідко скликалися з'їзди представників волосних виконкомів [22] або з'їзди представників сільських виконкомів [23]. У джерелах також зафіксовані випадки скликання об'єднаних засідань волосних та сільських виконкомів [24]. Що свідчить про те, що селяни прагнули вийти з власними проблемами за межі своїх територіальних утворень.

Незважаючи на високі темпи поширення цієї системи влади на усі рівні, у багатьох місцях губернії організація низової ланки виконкомів затягнулася до травня [25, арк. 24]. Села та селища, що були віддалені від залізниці, пізніше за інших отримували відомості про петроградські події і ставилися до них з недовірою. У деяких селах формування виконкомів розпочиналось тільки після роз'яснювальної роботи популярних у повіті громадських діячів [26]. Маніфестації, проведені у містах губернії 9 березня 1917 р., стали своєрідним каталізатором рішучих дій із формування широкої мережі виконкомів. Чимало джерел вказують на те, що саме у цей період виконкоми почали масово створюватися в губернії як на повітовому, так і волосному, посадському, сільському та хутірському рівнях [27, арк. 52; 28; 29, с. 105–106]. Цей процес був настільки активним, що ці "нові центри, які представляли владу, з'являлись перш ніж старі зникнуть" [30, р. 446]. Так, тільки у Глухівському повіті на початок травня 1917 р. нараховувався вже 61 сільський виконком [31]. Але обмеженість документальної бази ускладнює здійснення чітких підрахунків їх кількості в цілому у губернії.

Отже, волосні та сільські виконкоми обирались різними способами. Ні Тимчасовий уряд ні Центральна Рада не регулювали принципи організації, цілі, завдання та напрями діяльності низової ланки виконкомів. Внаслідок чого, в губернії повітові виконкоми самостійно розробляли та приймали нормативно-правові акти (положення, інструкції і т.п.), які розкривали сутність їх організації. Така позиція Центральної Ради у відношенні до виконкомів може бути пояснена її поміркованою та неконкурентною Тимчасовому уряду політикою у галузі державного будівництва. Як наслідок, її поміркованість не сприяла будівництву стійкої, дієздатної мережі органів місцевої влади.

Відносно позиції Тимчасового уряду треба зазначити, що вона пояснюється його стратегією щодо реформування місцевого управління у цілому. Як відомо, уряд при формуванні нової системи влади на низовій ланці, вирішив робити ставку на нову форму самоврядування – волосні земства. За задумом Тимчасового уряду, одразу після створення мережі волосного земства необхідність у виконкомах низового рівня повинна була відпасти. Про що уряд і сповістив губернських комісарів циркуляром від 20 березня 1917 р. [32, с. 135].

Тимчасовому уряду все ж таки довелося змиритися з їх існуванням. Намагаючись взяти під контроль діяльність виконкомів та включити їх до системи управління, уряд був вимушений піти на поступки волосним виконкомам, наголосивши на тому, що на голів волосних виконкомів покладаються лише обов'язки колишніх волосних старшин. Сільські виконкоми, як і раніше, вважались незаконними, тому паралельно продовжувався курс на демонтаж старої системи влади на селі.

Починаючи з серпня 1917 р. діяльність виконкомів у місцевому управлінні втрачала сенс. Причин цьому можна віднайти дуже багато, але основна пов'язана із завершенням демократичних виборів земського самоврядування та утворенням чіткої вертикалі органів місцевого самоврядування: волость – повіт – губернія – центр. На початку жовтня Тимчасовий уряд прийняв декларацію про припинення повноважень виконкомів усіх рівнів [33]. Однак переважна більшість радикально налаштованих виконкомів низової ланки реорганізувалася у ради.

Отже, за принципом формування волосні та сільські виконкоми відрізнялися від аналогічних комітетів, утворених у містах та повітах. Мешканці сіл, отримавши політичну свободу, почали створювати нові органи влади, вибори до яких носили демократичний характер та відроджували общинні норми й традиції. Запровадження вільних виборів, які б адекватно відображали волю селян, було їх давнім прагненням, тому ідея загальної виборності влади швидко адаптувалася у їх свідомості. Був понижений виборчий ценз до 21 року, внаслідок чого представники усіх верств сільського населення отримали право голосу і право обрання у виконкоми. До складу волосних та сільських виконкомів могли входити селяни, солдати, робітники, ремісники, службовці, а також чиновники дореволюційного апарату влади: старости, старшини, писарі та ін. Зазвичай, селяни майже не обирали місцеву інтелігенцію, ототожнюючи її з буржуазією [34, с. 7]. Тому сільські виконкоми складалися виключно з селян, обраних на зібраннях.

На думку ініціаторів створення виконкомів, ці об'єднання в майбутньому мали стати опорою для урядової адміністрації. Показово, що виконкоми навесні 1917 р. одностайно підтримували Тимчасовий уряд, виражаючи свої підданські почуття в численних телеграмах [5, л. 192, 222; 10; 35,

л. 11, 13, 14, 20, 23, 36, 38–42, 47, 50–53, 58; 36, л. 1; 37, л. 135]. У відісланих до Петрограду телеграмах і листах, вони підтримували гасло "Війни до переможного кінця!" та висловлювали довіру новому уряду, особливо підкреслюючи, що він може розраховувати на їх підтримку й допомогу як органів місцевої влади. Також низові виконкоми позитивно відносилися і до Центральної Ради, підтримуючи її універсали. Припинити свою діяльність вони планували після проведення Установчих зборів. Однак їм так і не судилося скласти фундамент низового місцевого управління.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 79 с.; Кульчицький С. В. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування / С. В. Кульчицький // Вища освіта України. – 2003. – № 4. – С. 21–24; Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект: монографія / О. М. Мироненко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещого НАН України, 2002. – 260 с.; Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / [Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.]; Ю. І. Римаренко (ред.). – К.: Довіра, 1999. – 559 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Аркуша О. Г., Біла С. О., Верстюк В. Ф. та ін.; гол. ред. В. М. Литвин.; – К.: Вид-во "Ніка-Центр", 2008. – 988 с.; Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. / В. Ф. Солдатенко. – К.: "Парламентське вид-во", 2011. – 568 с. 2. Ростовська О. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 році / О. Ростовська, С. Родін // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 3–7. 3. Оніщенко О. В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О. В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. Вип. 17. / [Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: НДПУ, 2001. – 240 с. 4. Нітченко А. Чернігівський губернський виконавчий комітет: засади створення, структура та склад / А. Нітченко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 77. – С. 57–60. 5. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 1788, оп. 2, д. 154, 236 л. 6. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. 145, оп. 2, спр. 859, 8 арк. 7. Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Церковно-общественный вестник (Черниговский Ц.-О. вестник). – № 69. – 27 марта 1917. – С. 2. 8. Ковалевський Іл. Ніжин і його комітет в дні революції / Іл. Ковалевський // Известия Нежинского общественного комитета (далее – Известия НОК). – № 1. – 5 апреля 1917. – С. 3. 9. Инструкция по устройству сельских и волостных советов и комитетов в Черниговском уезде // Известия Черниговского губернского исполнительного комитета/. – № 5. – 23 апреля 1917. – С. 2. 10. Маслов П. м. Батурин, Черниговской губернии / П. Маслов // Черниговская земская газета (ЧЗГ). – № 26–27. – 31 марта – 4 апреля 1917. – С. 8–9. 11. Заседание Черниговского комитета представителей общественных организаций 15 марта 1917 г. // Черниговский Ц.-О. вестник. – № 66. – 22 марта 1917. – С. 3. 12. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.): монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський: ПП "Мошак М.І.", 2008. – 480 с. 13. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 855, 46 арк. 14. Риськин М. Козелецкий уезд / М. Риськин // ЧЗГ. – № 50. – 4 июля 1917. – С. 7. 15. Положение о сельских общественных комитетах // Известия НОК. – № 14. – 25 апреля 1917. – С. 1. 16. Держархів Чернігівської обл., ф. 1208, оп. 1, спр. 180, 45 арк. 17. Городня // Воля. – № 5. – 6 серпня 1917. – С. 7. 18. с. Машово, Новгород-Сіверського повіту // ЧЗГ. – № 39. – 26 мая 1917. – С. 7. 19. Коробец К. І. с. Івашовка, Городнянского у. / К. І. Коробец // ЧЗГ. – № 56. – 25 июля 1917. – С. 5. 20. с. Хрещатое, Козелецкого у. // ЧЗГ. – № 35–36. – 2–16 мая 1917. – С. 7. 21. Заседание членов волостных и посадских комитетов Новозыбковского уезда // ЧЗГ. – № 30. – 14 апреля 1917. – С. 7–8. 22. [В воскресенье 30 апреля в м. Лосиновке] // Известия НОК. – № 15. – 29 квітня 1917. – С. 2. 23. Съезд представителей сельских общественных комитетов Нежинского уезда 5–6 апреля // Известия НОК. – № 5. – 10 квітня 1917. – С. 3–4. 24. с. Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – № 45. – 16 июня 1917. – С. 6–7; с. Держановка, Козелецкого уезда // ЧЗГ. – 1917. – № 77. – 6 октября. – С. 5. 25. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України, ф. 1457, оп. 1, спр. 3, 227 арк. 26. [с. Дубровное, Городнянского у.] // ЧЗГ. – № 34. – 28 апреля 1917. – С. 6. 27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-592, оп. 1, спр. 3, 110 арк. 28. [9 марта, г. Стародуб...] // Известия Московского Совета рабочих депутатов. – № 16. – 21 марта 1917. – С. 3. 29. Быструков. Городнящина в 1917 – 1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / Быструков // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 104–131. 30. Mackenzie David. A History of Russia and the Soviet Union / David Mackenzie, Michael W. Curran – Homewood, Ill.: The Dorsey Press, 1917. – 689 p.: ill. – (The Dorsey series in European history). 31. [г. Глухов] // ЧЗГ. – № 37. – 19 мая 1917. – С. 7. 32. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / Федеральная архивная служба России; ГАРФ / [Б. Ф. Додонов (отв. ред.), Е. Д. Гринько (сост.), О. В. Лавинская (сост.)]. – Т. 1. Март-апрель 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2001. – 448 с. 33. Декларация нового кабинета // ЧЗГ. – № 77. – 6 октября 1917. – С. 14–15. 34. Корреспондент // ЧЗГ. – № 35–36. – 16 мая 1917. – С. 5–8. 35. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 185, 59 л. 36. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 231, 5 л. 37. ГАРФ, ф. 1778, оп. 1, д. 243, 176 л.

Алла Нитченко

**ФОРМИРОВАНИЕ НИЗШЕГО ЗВЕНА ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ КОМИТЕТОВ В 1917 Г.
(НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ)**

В статье проанализированы основы формирования исполнительных комитетов на волостном и сельском уровнях. Доказано, что принципы формирования низшего звена исполкомов отличались от принципов формирования аналогичных исполкомов в городах и уездах. Констатировано, что универсальная схема их создания не была разработана.

Ключевые слова: исполнительные комитеты, Временное правительство, Черниговская губерния, волость, деревня.

Alla Nitchenko

**FORMING OF EXECUTIVE COMMITTEES' LOWER ECHELON IN 1917
(BY THE EXAMPLE OF CHERNIHIV PROVINCE)**

The article analyses principles of executive committees forming on volost and village levels. It is proved that principles of forming of executive committees' lower echelon differed from principles of forming of similar executive committees at cities and uyezds. It is also verified that universal scheme of their creation was not elaborated.

Key words: executive committees, Provisional Government, Chernihiv Province, volost, village.

УДК 94: 355. 338. 3 (477) “1919/1920”

Володимир Бондаренко

**УЧАСТЬ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ВІЙСЬКОВОМУ БУДІВНИЦТВІ
УНР У 1919–1920 РР.**

У статті проаналізовано роль іррегулярного компоненту у військовому будівництві УНР у 1919–1920 рр. Досліджено бойовий шлях формувань Вільного козацтва на Півдні України. Вивчено причини поразок частин Вільного козацтва у бойових діях. Доведено, що вільнокозацькі формування відіграли значну роль у збройній боротьбі армії УНР за незалежність України.

Ключові слова: Вільне козацтво, іррегулярні формування, армія УНР, військове будівництво, Південь України.

Актуальність проблематики обумовлена тим, що іррегулярний компонент у військовому будівництві у ХХ ст., в умовах тотальних масових війн, відіграв важливу роль у збройній боротьбі народів за національну незалежність. Про це свідчать і військові конфлікти у В'єтнамі, Афганістані, країнах Латинської Америки. До того ж, поєднання професійної армії та іррегулярного компоненту є складовою частиною воєнних доктрин багатьох сучасних країн. Наявність козацьких організацій в сучасній Україні викликає необхідність визначення їх місця у воєнній доктрині і військовому будівництві. Досліджувана проблема має цінне наукове значення ще й тому, що армія Української Народної Республіки (УНР) була сформована на основі іррегулярних формувань, а її поразки і перемоги визначалися наявністю таких частин.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу різноманітних джерел показані місце і роль вільнокозацьких формувань у військовому будівництві УНР у 1919–1920 рр. Аналізується їх вплив на таке явище як “отаманщина”. Наведені причини поразок цих формувань? які були характерні для всієї української армії того часу. Досліджується внесок формувань Вільного козацтва у збройну боротьбу українського народу за незалежність України.

Об'єктом дослідження – вільнокозацький рух в Україні у 1917–1920 рр.

Предмет дослідження – вільнокозацькі формування у складі армії УНР у 1919–1920 рр.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі аналізу різноманітних джерел дослідити участь вільнокозацьких формувань у складі армії УНР у військовому будівництві 1919–1920 рр.

Завдання дослідження – визначити місце та роль іррегулярного компоненту у тому числі і вільнокозацьких формувань у військовому будівництві УНР у 1919–1920 рр.

Певні аспекти досліджуваної проблеми почали вивчатися ще радянськими істориками. Для з'ясування характеру воєнного будівництва Директорії, причини поразок її військ, місце та ролі

"отаманщини" і "партизанщини" важливу роль відіграли роботи В. Антонова-Овсієнка та О. Єгорова [1–3].

Перебіг операцій та питання взаємовідносин між партизанськими загонами і Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) та характеристика уенерівських військ подана у історико-мемуарних роботах В. Затонського, П. Дибенка, В. Примакова [4–6]. Особливої уваги заслуговують праці М. Какуріна, який не тільки був висококваліфікованим військовим фахівцем, але і служив в армії УНР та УГА. Його праці все ж таки заангажовані, а висновки суперечливі [7–9]. Радянські історики у 40–80-х рр. ХХ ст. залишались у полоні ідеологічних концепцій і не зробили значного внеску у дослідження проблеми.

Зарубіжна українська історіографія приділила значну увагу воєнній політиці Директорії, хоча її недоліками залишались відірваність від джерельної бази, заангажованість, хибність методологічних концепцій. Найбільш цікавими є праці І. Мазепи, бо він був добре знайомий з представниками вільнокозацького руху на Катеринославщині і підтримував зв'язки з ними і пізніше, як прем'єр-міністр України, мав доступ до різноманітної інформації [10].

Серед військових діячів цікавими для висвітлення проблеми є праці М. Капустянского та О. Удовиченка [11–14]. Увагу дослідників викликають і статті М. Середи, присвячені портретам революційних українських отаманів [15–16].

Після Другої світової війни дослідження проблеми продовжено такими дослідниками зарубіжної української історіографії, як П. Мірчук, О. Вишнівський, П. Феденко [17–22]. На жаль, вони також не були позбавлені недоліків, притаманних історіографії української діаспори.

Після проголошення незалежності України, з'явилися перші роботи, у яких вивчалися проблеми воєнного будівництва часів Директорії УНР. Не тільки цікавими фактами, але й нестандартними висновками і схемами відрізняється дисертація В. Задунайського [23]. Кінець 90-х рр. ХХ ст. став початком нового етапу у вивченні воєнного будівництва Директорії УНР. Важливе значення у таких змінах відіграли роботи В. Солдатенка [24–27]. Значну увагу перебігу військових дій, особам уенерівських отаманів і серед них С. Петлюри, присвятив свої дослідження В. Савченко [28–31].

Формування, організаційна структура, бойова діяльність армії УНР знайшли відображення у дисертаціях П. Слюсаренка, О. Демчучена, О. Левченка [32–34]. В українській історіографії вперше зроблена спроба проаналізувати причини, характер та сутність такого явища, як "отаманщина", головним чином на матеріалах Катеринославщини, Київщини та Херсонщини [35].

Підсумовуючи огляд історіографії воєнного будівництва УНР, на наш погляд, необхідно продовжити вивчення ролі іррегулярного компоненту у створенні і бойовій діяльності українського війська, у тому числі формувань Вільного козацтва, які увійшли у склад армії.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали періодичної преси 1919–1920 рр. та мемуари учасників подій.

Переходячи до загальної характеристики ролі іррегулярних збройних формувань, звернемо увагу на те, що упродовж січня 1919 – листопада 1920 рр. вони відігравали важливу роль упродовж значної частини названого періоду. М. Какурін звертав увагу, що тільки з квітня 1919 р. війська С. Петлюри стали набувати регулярного характеру [8, с. 75–76]. Сучасний дослідник В. Задунайський вважає, що регулярна армія діяла тільки з черня-липня 1919 р., а до того це був конгломерат іррегулярних державних збройних формувань. Він також висловлював думку, що упродовж грудня 1919 – квітня 1920 рр. діяльність регулярної армії і навіть уряду була призупинена, тобто на час Першого зимового походу. Регулярне українське військо відновило бойову діяльність у квітні-листопаді 1920 р., а після цієї дати боротьбу вели тільки повстанські іррегулярні формування [36, с. 154–166; 37]. Спільною є позиція багатьох істориків які визначають Перший зимовий похід, як партизанський рейд, а діяльність війська, за ознаками іррегулярного державного збройного формування [38]. Отже, регулярна армія УНР діяла упродовж травня-листопада 1919 р. і квітня-листопада 1920 р. Іррегулярні формування відігравали значну роль у бойовій діяльності українського війська у січні-квітні 1919 р. та під час Першого зимового походу.

Переходячи до визначення впливу іррегулярного компоненту в армії УНР можемо погодитися з А. Кентієм, що долю українського війська визначали чинники відсутності часу, території і кадрів [39, с. 22–31]. Дійсно до весни 1919 р. територія УНР скоротилася до декількох повітів, були втрачені матеріальна база та склади постачання. Іноземна допомога не надходила. Усі ці чинники не сприяли формуванню регулярного війська. Одним із найважливіших аспектів такого становища були такі явища, як "отаманщина" і "партизанщина". На наш погляд, Вільне козацтво було тісно пов'язане з таким явищем, як "отаманщина" і стало підґрунтям для нього. Чому ж вільнокозацький рух відіграв таку роль у формуванні "отаманщини"? Безумовно, що історичні традиції козацтва

стали підґрунтям для виникнення досліджуваного нами феномену. Це підтверджується тим, що і на теренах підвладних білому рухові "отаманщина" виникла на козацьких землях.

Зрозуміло, що Вільне козацтво ще з квітня 1917 р. відроджувало козацькі традиції, підтримувало народний козацький ідеал і формувало певну ідеологію. До того ж, регулярна армія УНР також формувалася на поєднанні спадку російської імператорської армії та козацьких традицій. Багато козаків і старшин Вільного козацтва вступили до регулярної армії УНР і навіть цілими підрозділами, а тому і принесли до неї власні погляди на відродження козацьких традицій, сформовані під час перебування у вільнокозацькому русі.

Важливе значення мали соціально-психологічні причини виникнення "отаманщини". У Наддніпрянській Україні формувала національний характер козацчина, що знаходило свій вплив, як у реальній формі – боротьбі за інтереси козацького стану, так і в ідеалізованій – поезії та історіографії. Свободолюбність, нахил до егалітаризму, індивідуалізм – це ті риси українського характеру, що виявилися найвиразніше після Хмельниччини. З індивідуалізмом в Україні поєднувався також авантюризм і кар'єризм у їх негативному і позитивному значенні.

Ідейні коріння "отаманщини" формувалися у 1917–1918 рр. в практиці вільнокозацького руху. Намагання відродити станове козацтво і полково-сотенний адміністративний устрій, викликали тоді вже конфлікти з владою на місцях і фактично сприяли встановленню місцевої військової диктатури. Таку практику козаки і старшини Вільного козацтва втілювали і в складних умовах 1919–1920 рр., що безумовно вело до "отаманщини". Іррегулярні формування довгий час фактично були основою армії УНР, тому Вільне козацтво яке було найбільшим і найвпливовішим серед таких формувань відіграло значну роль у військовому будівництві УНР і стало підґрунтям "отаманщини".

Охарактеризуємо формування Вільного козацтва, які стали частиною армії УНР і брали участь в бойових діях в її складі у січні 1919 – листопаді 1920 рр. Екзотичною, навіть для армії УНР, була бойова формація Вільного козацтва – полк січових стрільців Вільного козацтва отамана Р. Самокиша. Роман Іванович Самокиш народився 28 березня 1885 р. у селянській родині у давньому прикарпатському селі Печеніжині, уродженцем якого був і славний опришок Олекса Довбуш. Перебуваючи на службі в австрійській армії, навчався в унтер-офіцерській школі, у якій крім військового вишколу оволодів німецькою мовою. Після демобілізації з війська повернувся додому, створив власну сім'ю. З початком Першої світової війни командував підрозділом австро-угорської армії. В одному з боїв через помилку командування, Р. Самокиш потрапив у полон. Працюючи санітаром у Кам'янець-Подільському шпиталі, швидко здобув повагу персоналу і поранених, співав у церковному хорі. У 1917 р. до Кам'янця-Подільського на гастролі приїхав український театр І. Мар'яненка (Петлішенка). Талант Р. Самокиша привернув до нього увагу режисера. За сприяння гастрольної театральної групи "Товариство українських артистів" під керівництвом І. Мар'яненка за участю М. Заньковецької та П. Саксаганського він став актором цієї групи. Так Р. Самокиш почав подорожувати з театром Україною. Серед експозицій Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України збереглися афіші вистав, на яких поряд з прізвищами корифеїв М. Заньковецької, П. Саксаганського, І. Мар'яненка є і його прізвище. Учасник просвітнянського руху на Західній Україні, Р. Самокиш бере участь у діяльності "Просвіти" у містечку Довгінцево. За підтримки інших просвітян сформував загін у кількості 1500 осіб.

Під час антигетьманського повстання Директорії отаман Р. Самокиш пристав на її бік. Невдовзі С. Петлюра затвердив здібного отамана на посаді командира полку, сформованого особисто Р. Самокишем. Генерал армії УНР М. Капустянський, уродженець с. Чумаки Томаківського району Катеринославської губернії, зазначав, що основу того полку складали галичани. І. Мазепа називав сили полковника "особливим відділом Січових стрільців, сформованим в Олександрійському повіті на Херсонщині". Ймовірно, що до складу полку, сформованого Р. Самокишем, увійшли колишні галичани – січові стрільці, які перебували на території Олександрійського повіту Херсонської губернії упродовж червня-жовтня 1918 р. і з певних причин залишилися на Херсонщині. Подібні розбіжності у назвах військового підрозділу, яким командував Р. Самокиш, пояснюються подвійною оригінальною назвою полку, єдиною такою у складі армії УНР: Січові стрільці – "Вільні козаки", бо він був сформований з галицьких вояків та катеринославських козаків. Відзнаками полку були петля і кроква.

Отримавши повідомлення про втрату Катеринослава (29–30 грудня 1918 р.), полк Р. Самокиша негайно розпочав наступ з району станцій Долинська та Довгінцево, під час якого до нього приєднався повстанський загін отамана Сакви з Верхньодніпровського повіту. Вже 1 січня 1919 р. з боку робітничого району Чечелівка і станції Горяїнове вони за підтримки артилерії з маршу атакували махновсько-більшовицькі війська [40]. Упродовж січня 1919 р. назване вільнокозацьке формування найбільш запеклі бої вело з повстанцями Н. Махна. 10 січня 1919 р. було захоплено Новомосковськ, а 3-й курінь полку на чолі з курінним Кравченком наступав на Синельникове і 11 січня о 18 годині відбив його у махновців [41]. 14 січня 1919 р. 3-й гайдамацький полк провів бій з

1500 махновцями біля станції Лозова і розгромив їх. Полонених махновців розстрілювали як "бандитів". У той же день отаман Сердюк продовжив наступ на Олександрівськ через станцію Софіївку і захопив повітове місто. До Олександрівська прибули сотні отамана Р. Самокиша [42]. 15–16 січня бої продовжувалися у напрямку Павлограду, а загін отамана Руденка з панцирником на чолі з командиром 7-ї сотні Чуменком вів наступ на Знаменівку [43].

У районі Чаплине також проходили бої з махновцями, а на півдні, у районі станції Попове, українські частини вступили у контакт з білогвардійцями, які наступали з Криму [44]. 17–18 січня 1919 р. з Павлограду наступали більшовицькі війська, а зі станції Зайцеве махновці, яким вдалося захопити на деякий час і Олександрівськ. Жорстокість у боях наростала, сотник 2-ї кінної сотні Кацун був взятий у полон махновцями і перед розстрілом катований. Ясна річ, що це не додавало гуманності у відношенні до полонених махновців [45].

Наступного дня бої продовжувалися за Олександрівськ, а отаман Р. Самокиш виступив на м. Мелітополь для протидії білогвардійцям. Старшина Балабан з 12 козаками показав приклад хоробрості і упродовж 4 годин відбивався від наступу 300 махновців [46]. 22 січня продовжувалися бої біля станцій Зайцеве і Роздори. На озброєнні Вільного козацтва були і літаки, які здійснювали повітряну розвідку у напрямку Павлограду. При цьому відзначилися льотчик, хорунжий Сіренко і спостерігач Кузнець [47]. Ситуація ускладнювалася під натиском наступу військ П. Дибенка і повстанців Н. Махна. Козаки змушені були відступити 25 січня 1919 р. з Синельникового, а значні території східних повітів Катеринославщини захопили війська Донської добровольчої армії.

Одночасно розгорталася боротьба робітників Криворіжжя, лояльних до Директорії, у лавах Вільного козацтва з більшовиками і білогвардійцями [48–49]. Після обхідного маневру більшовицьких військ і переправи на правий берег Дніпра біля Лоцманської Кам'янки, начальник штабу полковник Білоус-Савченко від'їхав до Єлизаветграду для формування південно-східної групи армії УНР. Ю. Божко з 200 козаками відступив на Єлизаветград. Р. Самокиш захворів на тиф. Цікава його подальша доля. Він довгий час переховувався від радянської влади і до 1971 р. мешкав у м. Тернополі. Похований він у м. Івано-Франківську.

Повстання отаманів Григор'єва і Зеленого розірвали зв'язок з керівництвом УНР. Розагітовані і деморалізовані вояки полку січових стрільців Вільного козацтва приєдналися до повстання отаманів проти Директорії, а потім розійшлися по хатах. Так закінчився бойовий шлях цього вільнокозацького формування. Боротьба на декілька фронтів, складна політична ситуація, повстання проти Директорії отаманів Григор'єва і Зеленого, хвороба командира полку й інші суб'єктивні причини призвели до ліквідації цього формування. Все ж таки, полк на деякий час утримував важливий населений пункт м. Катеринослав і у боях знищив багато ворожих сил [50, с. 87–88].

14 листопада 1918 р. почалося формування Харківського слобідського коша. Він формувався І. Кобзою з вільних козаків Слобожанщини. Підрозділ відступив 1 січня 1919 р. з Харкова. Далі вів бойові дії на Полтавщині, Київщині, Єлизаветградщині. Відступав разом з південно-східною групою армії УНР до Румунії. Кіш був розформований у червні 1919 р. [51–52].

Ще одним підрозділом, який створили елизаветградські козаки був 6-й стрілецький курінь низових запорожців ім. Павла Полуботка. Навесні 1920 р. з вільних козаків та місцевих мешканців Поділля він був сформований у складі армії УНР.

Командиром його став В. Недайкаша, активний учасник вільнокозацького руху та майбутній керівник військової розвідки УНР. Курінь здійснював бойові операції як під час наступу, так і під час відступу польсько-українських військ у 1920 р. Причому ця бойова частина була однією з найкращих і неодноразово її козаки і старшини нагороджувалися. Усього 24 особи були нагороджені різноманітними нагородами [53, арк. 19 зв.]. Незначний обсяг статті не дозволяє детально зупинитися на бойовому шляху цього вільнокозацького формування і висвітлити історію ще декількох підрозділів Вільного козацтва у складі армії УНР.

Отже, Вільне козацтво брало активну участь у формуванні регулярної Армії УНР часів Директорії та її збройній боротьбі. Особливе значення вільнокозацькі формування набули у січні-квітні 1919 р. та під час Першого зимового походу. Вільнокозацький рух став тим підґрунтям, у якому сформувалися передумови і причини таких явищ, як "отаманщина" і "партизанщина". Це викликало конфлікти з керівництвом армії УНР та знижувало боєздатність вільнокозацьких формувань, а наслідками були їх розпад або розформування. Формування Вільного козацтва у складі армії УНР існували недовго і були ліквідовані до кінця 1919 р.

Незважаючи на негативні наслідки все ж таки підрозділи Вільного козацтва у складі регулярної армії провели багато вдалих операцій і нанесли значні втрати ворогу у матеріальних засобах та особовому складі.

Список використаних джерел

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. – Москва: Государственное Военное Издательство, 1932. – Т. 3. – 350 с.
2. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. – Москва: Государственное Военное Издательство, 1933. – Т. 4. – 343 с.
3. Гражданская война в России: Разгром Деникина. – М.: ООО "Издательство АСТ"; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 640 с.
4. Затонский В. П. Водоворот (Из прошлого) / В. П. Затонский // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне [Ред.-сост. канд. ист. наук подполк. В. Д. Поликарпов. Предисл. проф. д-ра ист. наук С. Ф. Найда]. – М., Воениздат, 1962. – С. 154–180.
5. Дибенко П. Харків-Дніпропетровське / П. Дибенко // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 167–179.
6. Примаков В. М. Борьба за Советскую власть на Украине (1918–1923 гг.) / В. М. Примаков // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне [Ред.-сост. канд. ист. наук, подполк. В. Д. Поликарпов. Предисл. проф. д-ра ист. наук С. Ф. Найда]. – М., Воениздат, 1962. – С. 196–202.
7. Какурин Н. Е. Гражданская война 1918–1921 / Н. Е. Какурин, Н. И. Вацетис; [Под ред. А. С. Бубнова, С. С. Каменева, М. Н. Тухачевского и др. – СПб.: Полигон, 2002. – 672 с.
8. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин. – Москва: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 430 с.
9. Какурин Н. Е. Стратегический очерк гражданской войны / Н. Е. Какурин. – М.-Л.: Воениздат, 1926. – 160 с.
10. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. П. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
11. Капустянський М. Похід Українських Арій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий військово-історичний огляд / М. Капустянський. – Мюнхен: в-во Хвильового, 1946. – Кн. 2, Ч. III. 2-ге вид. – 200 с.
12. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
13. Удовиченко О. Третя залізна дивізія: матеріали до історії Війська Української Народної Республіки, рік 1919 / О. Удовиченко / Упоряд. О. Вишневіський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.
14. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: матеріали до історії Війська УНР / О. Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1982. – Т. 2. Рік 1920. – 230 с.
15. Серета М. Отаманщина / М. Серета // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 3. – С. 22–24; 1930. – № 1. – С. 10–12; № 2. – С. 6–7; № 3. – С. 15–17; № 4. – С. 12–14; № 5. – С. 12–14; № 6. – С. 17–20; № 7. – С. 21–25; № 8. – С. 14–16; № 9. – С. 15–17; № 10. – С. 11–13; № 11. – С. 18–20.
16. Серета М. Останні дні збройної боротьби (21. XI. 1920 р.-21. XI. 1930 р.) (З приводу десятиліття української наддніпрянської еміграції) / М. Серета // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 11. – С. 2–5.
17. Мірчук П. На історичному закруті / П. Мірчук. – Торонто: Ліга Визволення України, 1959. – 72 с.
18. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
19. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 80 с.
20. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія: збірник / Олександр Вишнівський. – Дітройт, Мічіген: Капітула відзнаки Хреста Залізного Стрільця, 1973. – 109 с.
21. Феденко П. Минуло півстоліття: Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 рр. / Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі-Сіті: Свобода, 1972. – 79 с.
22. Феденко П. Український рух у ХХ ст. / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
23. Задунайський В. В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Задунайський Вадим Васильович. – Донецьк, 1995. – 224 с.
24. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 909 с.
25. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2005. – 325 с.
26. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. – 453 с.
27. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. – 442 с.
28. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио; М.: ООО "Издательство АСТ"; 2000. – 368 с.
29. Савченко В. Атаманы казачьего войска / Виктор Савченко. – М.: Язуа, Эксмо, 2006. – 416 с.
30. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / В. А. Савченко. – Х.: Фолио, 2006. – 415 с.
31. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2004. – 415 с.
32. Слюсаренко П. М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за Українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Слюсаренко Павло Миколайович. – К., 2006. – 277 с.
33. Демчучен О. М. Формування Збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Демчучен Олександр Марчелович. – К., 2009. – 207 с.
34. Левченко О. Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Левченко Олександр Дем'янович. – К., 2002. – 198 с.
35. Митрофаненко Ю. С. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1920 років: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю. С. Митрофаненко. – Дніпропетровськ, 2011. – 20 с.
36. Задунайський В. В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на поч. ХХІ ст. / В. В. Задунайський. – Донец. нац. ун-т. – Донецьк Норд-Прес: ДонНУ, 2006. – 335 с.
37. Задунайський В. В. Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917–1920 рр. / В. В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – № 1–2. – С. 252–257.
38. Стопчак М. В. Історіографія першого Зимового походу Армії УНР / М. В. Стопчак // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. ХІХ. – С. 370–376.
39. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. В. Кентій. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.
40. Цимлякова Т. Як головна площа міста перетворилась на цвинтар [Електронний ресурс] / Тетяна Цимлякова. – Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/contimes/106-4.htm>.
41. Наша справа. – 12 січня 1919.
- 42.

Республіканець. – 16 січня 1919. 43. Наша справа. – 17 січня 1919. 44. Наша справа. – 18 січня 1919. 45. Наша справа. – 19 січня 1919. 46. Наша справа. – 21 січня 1919. 47. Наша справа. – 22 січня 1919. 48. Наша справа. – 23 січня 1919. 49. Наша справа. – 25 січня 1919. 50. Василюк П. Катеринославські події / Павло Василюк // Наше слово. – Мюнхен: Б. в., 1973. – Ч. 3. – С. 77–88. 51. Панченко І. Харківський Слобідський Кіш / І. Панченко // Вісті Комбатанта. – 1969. – № 2. – С. 32–35. 52. Панченко І. Харківський Слобідський Кіш / І. Панченко // Українське козацтво. – 1979. – № 1–2. – С. 38–39. 53. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3275, оп. 1, спр. 5 а, 69 арк.

Владимир Бондаренко

УЧАСТИЕ ВОЛЬНОКАЗАЧЬИХ ФОРМИРОВАНИЙ В ВОЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ УНР В 1919–1920 ГГ.

В статье проанализирована роль иррегулярного компонента в военном строительстве УНР в 1919–1920 гг. Исследованы боевой путь формирований Вольного казачества на Юге Украины. Изучены причины поражений частей Вольного казачества в боевых действиях. Доказано, что вольноказачьи формирования сыграли значительную роль в вооруженной борьбе армии УНР за независимость Украины.

Ключевые слова: Вольное казачество, иррегулярные формирования, армия УНР, военное строительство, Юг Украины.

Vladimir Bondarenko

PARTICIPATION IN MILITARY CONSTRUCTION FREE COSSACKS UNITS UPR IN 1919–1920

The article analyzes the role of the irregular component in military construction UPR in 1919–1920. Investigated the combat path formations Free Cossacks in Southern Ukraine. Studied the causes lesions in parts of the Free Cossacks fighting. Proved that Free Cossacks units played a significant role in the armed struggle Army UPR for the independence of Ukraine.

Key words: Free Cossacks, irregulars, Army UPR, military construction, the South of Ukraine.

УДК 94(477)

В'ячеслав Попов

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 РР.

У статті розглядається проблема, пов'язана з історією громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні. Неодноразовий перехід її території під владу різних військово-політичних сил ставив пересічних обивателів перед постійною необхідністю пристосовуватися до нових умов. Аналізується реакція основних соціальних верств міського населення на чергову зміну влади, визначається динаміка настроїв громадян залежно від ходу бойових дій, охарактеризовано способи мінімізації негативних наслідків збройного конфлікту для повсякденної життєдіяльності.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр., громадянська війна, повсякденне життя, соціальне розширення, політичні симпатії.

Повсякденне життя в умовах війни для нашої історії явище не унікальне. Особливий інтерес при вивченні цієї тематики представляє революція та громадянська війна 1917–1920 рр. в Україні, оскільки саме тут перетнулися інтереси політичних сил, представлених у ході бойових дій різними військовими з'єднаннями. Стрімке переміщення величезних мас озброєних людей, постійні зміни ліній фронтів, відсутність тривалої позиційної боротьби створили ситуацію багатократної і абсолютно несподіваної зміни влади у більшості українських міст. Міське населення було поставлено перед необхідністю бути готовим до будь-яких несподіванок. Вміння рядових обивателів пристосуватися до обставин, що швидко змінювалася, виробити спосіб існування у період чергового загострення ситуації, збереження волі до життя у найнестерпніших умовах актуальні і для нашого часу.

Важливу частину технологій виживання представляла адекватна реакція на появу у конкретному населеному пункті чергової військової групи. Особливість громадянської війни

полягала в тому, що для якої-небудь частини населення будь-яка армія була "своєю", і у будь-якому випадку і "завойовники", і "завойовані" розуміли один одного без перекладача. Виняток представляє якраз українська історія, оскільки хід подій на території країни неодноразово ускладнювався присутністю інтервентів. Політичне протистояння громадянської війни давно втратило гостроту, і питання, з нею пов'язані, поступово набувають виключно академічного інтересу. Не в останню чергу йдеться про здібність окремих громадян, соціальних груп та суспільства в цілому до самостійної організації життєдіяльності в умовах військового становища, а деколи і бандитської вседозволеності, анархії та свавілля.

Метою статті є аналіз поведінки населення українських міст у період безпосередніх бойових дій між різними військовими формуваннями, що змінювали одне одного упродовж окресленого періоду.

Для досягнення мети передбачається вирішення наступних завдань: визначити характер взаємостосунків між міськими обивателями та різними військово-політичними силами упродовж 1917–1920 рр.; проаналізувати практичні форми та способи мінімізації мешканцями міст негативних наслідків бойових дій; розглянути сутність трансформації суспільних настроїв міського населення на різних етапах громадянської війни.

Необхідно стисло охарактеризувати основні історичні події цього періоду в Україні. Після Лютневої революції 1917 р. у Києві одночасно з адміністрацією Тимчасового уряду утворилася Центральна Рада, що восени того ж року проголосила створення Української Народної Республіки (УНР). Тричі – у січні 1918, у лютому 1919 і остаточно у кінці 1919 – на початку 1920 рр. в Україні встановлювалася радянська влада. З березня – до листопаду 1918 р. в країні перебували німецькі війська, при їх підтримці відродилася УНР, яку змінив режим гетьмана П. Скоропадського. Після відходу німців ненадовго встановилася влада української Директорії на чолі з С. Петлюрою. Упродовж весни 1919 р. – початку 1920 р. значна частина України була зайнята білогвардійською Добровольчою армією. Особливий колорит громадянській війні додавала участь у ній озброєних загонів декількох отаманів, передусім, М. Григор'єва та Н. Махна, що періодично займали деякі південні міста.

Безпосередні бойові дії у містах відбувалися порівняно рідко. Вперше мимовільними масовими свідками, учасниками та жертвами бойових дій громадянської війни стали кияни у січні 1918 р. Наступ більшовицьких військ М. Муравйова на Київ, що знаходився під владою Центральної Ради, супроводжувалося багатоденним артилерійським обстрілом міста, руйнуванням багатьох будівель, масовими пожежами. У перший день бою біля булочної, на Хрещатику, стояла велика черга за хлібом. Поблизу розірвався снаряд, одна людина була убита, інші не розбіглися. Юрба поховалася під стіни будинків, але через декілька хвилин знову вишикувалася у чергу. Стояли у ній переважно жінки та діти [1, с. 105].

Захоплені подіями зненацька, городяни освоїлися зі своїм новим становищем. Майже відразу вони відчували нестачу продуктів, відсутність світла, а потім і води. Відсутність води відчувалася упродовж декількох днів особливо сильно. "Але людина пристосовується до всього, і незабаром всі вивчилися користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії на сусідній вулиці, зачерпнути відро води на монастирському дворі, як у середні століття, дістати на вагу золота декілька свічок, та відвідати друзів у віддалених кварталах, що менш піддавалися обстрілу, ніж у центрі міста" [2, с. 17].

Пізніше, восени 1918 р., петлюрівці та махновці билися за Катеринослав. Місцевий викладач Г. Ігрен'єв відзначав, що прибулі до них у домівку для обшуку солдати виявилися петлюрівцями, і були "за звичаєм дуже добродушні". Через декілька днів у нього ж в оселі стояли десять махновців – у двох передніх кімнатах та передпокої. Постояльці поводитися смирно, і вночі дозволили замкнути двері з їдальні у задні кімнати на гачок [3, с. 236, 238]. Рано-вранці наступного дня Г. Ігрен'єв з дружиною відправився на найближчий ринок, щоб заpastися харчами перед майбутніми подіями, петлюрівські солдати "настирливо пропонували публіці розійтися", а коли продукти знову закінчилися, "дружина наважилася, користуючись затишшям, вийти на площу пошукати продовольства", і зіткнулася уже з махновцями. Ті впізнали її та дозволили пройти: "А, ти з того будинку будеш? Ну, йди, йди, тільки швидше! А то стріляти треба. Ми почекаємо, але трохи". Коли через десять хвилин жінка повернулася, дійсно, почалася "відчайдушна стрілянина" [1, с. 190, 192].

У грудні 1918 р. на вулицях Одеси йшли бої між білогвардійцями Грішина-Алмазова та частинами армії УНР. Петлюрівські кулеметники вели вогонь по супротивнику, нові патронні стрічки їм подавали міські хлопчачки, що "охоче втрутилися у громадянську війну". Поранених несли для перев'язки у сусідні двори та домівки. Населення ставилося до них доброзичливо, "віддаючи їм для носилок розкладні ліжка, забезпечуючи їх матеріалами для бинтів, і навіть рідкісними тоді медикаментами". Петлюрівці билися дуже хоробро, і звали усіх приєднатися до них. Робітники

поодинокі охоче вступали до їх загонів, а організовані більшовиками бойові дружини, "не зливаючись з петлюрівцями, допомагали все ж таки останнім проти добровольців" [4, с. 101, 102].

У січні 1919 р. газета "Південний край" зафіксувала момент повернення більшовиків до Харкова. Напередодні вранці місто залишили останні частини українських військ петлюрівської Директорії. "Біля полудня прибули передові роз'їзди радянської армії. Війська, що вступили, знаходяться у повному бойовому порядку". Газета із задоволенням констатувала, що "ніяких ексцесів при занятті міста не відбулося" [5, с. 1].

При наближенні Червоної армії до Катеринослава, населення, зазвичай "насторожилося та причаїлося". Ніхто не наважувався виходити на вулицю. Незабаром "обиватель відчув деяке полегшення", оскільки побачив організовану армію та стабільну владу. У порівнянні не тільки з махновцями, але й з петлюрівцями, червоноармійці справляли "надзвичайно дисципліноване враження". Перші дні пройшли так спокійно, що населення позитивно сприйняло радянську владу, що поклала "край природному стану" [1, с. 194].

Улітку 1919 р. розпочалося просування до України Добровольчої армії. Робітничі селища Донецького басейну, декілька разів, переходячи з рук у руки, кожного разу давали поповнення червоним. Коли одне з селищ, Штеровка, було узятє вперше "марковцями", настрої населення був "менш більшовицьким". Але їх змінили донці, які почали грабувати, і населення сильно "почервоніло" [6, л. 13]. У цілому міське населення ставилося до "білих" з симпатією. Після узяття ними Харкова О. Туркул зі своїм Дроздовським полком просувався на північ, і в одному з міст, ледве закінчився бій, був запрошений на іменини місцевим мешканцем. "Ми ввійшли у кімнату, повну розряджених домашніх та гостей. Горіли всі лампи, стіл стояв повний страв, солінь, варив, з горою кулеб'яки посередині. Дивно мені стало: на вулиці ще ходять перекочуваннями затихаюча стрілянина, у темряві на підводах кашляють та стогнуть поранені, а тут люди святкують у достатку мирні іменини, неначе рівно нічого не трапилося ні з ними, ні зі всіма нами, ні з Росією" [7].

Страх в обивателя був сильнішим за будь-які симпатії. У Катеринославі, під час бою з махновцями, С. Пушкарьов, що служив у Добровольчій армії, був поранений у ногу. Два солдати віднесли його в один з будинків, покладали на диван та пішли шукати медсестру для перев'язки. Через деякий час увійшла господиня квартири, і вигукнула: "Ваші йдуть!" Автор відзначав, що їй "не пощастило б, якби махновці знайшли у її будинку "кадета". Пораненого вивезли на випадковому возі. Помітно трансформувалися суспільні настрої – обивателі уже не хотіли ризикувати [8].

Утім, страшний 1919 рік сформував у обивателів у якості психологічного захисту байдужість до всіх учасників нескінченної усобиці. Єдиним завданням усе більше ставало власне виживання. Результатом боротьби "червоних" та "білих" усе частіше ставали трупи тих та інших, які пливли Дніпром. Мешканці прилеглих до річки районів звикли до цього, вода викидала їх на берег, і на це не звертали вже особливої уваги. Убитих ховали без одягу – "обдирали мертвих, щоб одягнути живих" [9, с. 16].

Восени 1919 р. кияни, як і раніше, шикувалися у великі черги біля пекарень. Артилерійська канонада, що доносилася, нікого не хвилювала. На вулицях не було помітно жодної тривоги. Перехожі поспішали у своїх справах [10, с. 230]. Коли радянський політпрацівник В. Пугачов переходив лінію фронту, то чув та бачив, як у лісі багато людей займалися заготівлею дров [11, с. 592]. Городяни звикли до бойових дій. "Не було жодного киянина, що не зміг би відрізнити постріл від розриву, і навіть той сорт гармати, з якої стріляють". Під час чергової зміни влади одна з київських сімей зібралася у оселі родича. Почалися "звичайні міркування", яка з кімнат найбільш безпечна. Роздумували над тим, "з якого з чотирьох боків світу йде наступ", потім розшукували цей бік "мало не з компасом у руці". Тепер люди знали, "куди ядро потрапити логічно не повинне", що ні в якому разі не заважало йому іноді саме там і розірватися. При артилерійському обстрілі деякі кияни мали ще звичай заможувати вікна матрацами [12, с. 219].

Озлоблення, що накопичилося за роки громадянської війни, оберталось не тільки проти озброєних ворогів, але і проти мирних громадян – істинних або уявних соціальних опонентів. У грудні 1919 р., у перший день узяття Києва більшовиками, одна з городянок спостерігала з тротуару, як вулицями проходили війська, "обірвані, голодні, та все ж грізні". Один червоноармієць схопив жінку за руку: "Де наші квіти? Добровольцям, мабуть, підносили, а нам не хочете?" Я вирвала руку і пішла геть від нього. "Через ці каракулі немає життя сірим шинелям!" – крикнув навздогін іншій, хоча я була у простому суконному пальті" [12, с. 221].

Коли у грудні 1920 р. махновці востаннє захопили Бердянськ, місцеве населення з цікавості, висипало на вулиці. "Нескінченна війна привчила їх не звертати уваги на постріли" [13, с. 300].

Таким чином, упродовж 1917–1920 рр. на території України відбувалися з різним ступенем інтенсивності бойові дії між різними учасниками громадянської війни. Українські міста по декілька разів переходили з рук у руки, опиняючись під владою однієї, або іншої озброєної сили.

Зміна влади не зустрічала не те що активного опору, але сприймалася з надією та очікуванням змін на краще. У перший період громадянської війни, тобто з осені 1917 – до початку 1919 рр., серед більшості населення, як одна з технологій виживання у екстремальних умовах, переважало бажання пристосуватися до будь-якої нової влади. З весни-літа 1919 р. розпочалося наростання зовсім інших настроїв. Будь-яке озброєне формування відчувало себе джерелом влади. Постійна зовнішня загроза безпеці громадян викликала апатію та байдужість, від нескінченної анархії накопичувалося бажання порядку. Помітно знизився рівень вимог суспільства до влади. Такий стан суспільства підготував психологічний ґрунт для остаточної перемоги Червоної армії, як наймасовішої та дисциплінованої озброєної сили.

Список використаних джерел

1. Революция на Украине по мемуарам белых. / [Сост. С.А. Алексеев]. – Киев: Политиздат, 1990. – 436 с.
2. Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине. 1917–1918 / Г.Н. Лейхтенбергский. – Берлин: и-во "Детинец", 1921. – 52 с.
3. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) / Г. Игреньев // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – т. 3. – С. 234–243
4. Сухов А. А. Иностранная интервенция на Одешине в 1918–1919 гг. / А. А. Сухов. – Одесса, истпарт отдел Одесского окрком КП(б)У, 1927. – 104 с.
5. Южный край. – 1919. – № 4.
6. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р-440, оп. 1, д. 34, л. 16.
7. Туркул А.В. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны 1918–1920 гг. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://xxl3.ru/belie/turkul/02.htm>
8. Пушкарев С.Г. Воспоминания историка. 1905–1945. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>
9. Кравченко В. Я выбрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця / В. Кравченко. – Торонто: Друкарня "Українського робітника", 1948 р. – 493 с.
10. Корсак (Завадский) В.В. У красных. У белых. Великий исход / В.В. Корсак (Завадский) // Красная смута: сб. ист. лит. произв. – М.: Содружество "Посев", 2011. – 624 с.
11. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. [Под редакцией проф. И.К. Рыбалки]. – К.: Наукова думка, 1967. Том второй. – 916 с.
12. Л. Л-ой. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. / Л. Л-ой // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 3. – С. 210–233.
13. Чоп В.М. "Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В.М. Чоп, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2007. – 479 с.

Вячеслав Попов

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ЖИТЕЛЕЙ УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ В ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1917–1920 ГГ.

В статье рассматривается проблема, связанная с историей гражданской войны 1917–1920 гг. в Украине. Неоднократный переход ее территории под власть различных военно-политических сил ставил рядовых обывателей перед постоянной необходимостью приспособливаться к новым правителям. Анализируется реакция основных социальных слоев городского населения на очередную смену власти, определяется динамика настроений граждан в зависимости от хода боевых действий, охарактеризованы способы минимизации отрицательных последствий вооруженного конфликта для повседневной жизнедеятельности.

Ключевые слова: национально-демократическая революция 1917–1920 гг., гражданская война, повседневная жизнь, жители городов Украины, социальное расслоение, социальная мимикрия, политические симпатии.

Vyacheslav Popov

EVERYDAY LIFE OF INHABITANTS OF UKRAINIAN CITIES DURING THE REVOLUTION AND CIVIL WAR OF 1917–1920

In article the problem related to history of Civil war of 1917–1920 in Ukraine is considered. The repeated transition of its territory under power of different military-political forces put ordinary inhabitants before the permanent necessity to adapt to new rulers. The reaction of basic social layers of urban population on a next change of power is analyzes, the dynamics of moods of citizens depending on motion of battle actions is determined, the methods of minimization of negative consequences of the armed conflict for the everyday vital functions are described.

Key words: national-democratic revolution of 1917–1920, civil war, everyday life, habitants of cities of Ukraine, social stratification, social mimicry, political preferences.

УДК 941(477)

Ярослав Дзісяк

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧОРТКІВЩИНИ
(СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1920 Р.)**

У статті на основі аналізу неопублікованих архівних матеріалів розкривається перебіг подій на Чортківщині в період першої радянської окупації у серпні-вересні 1920 року.

Ключові слова: Чортківський повітовий революційний комітет, радянська влада, сільський ревком, земельний відділ, окупація.

Актуальність цієї теми обумовлена потребою різноаспектного неупередженого дослідження історії Чортківщини, що сприятиме ширшому пізнанню маловідомих сторінок нашої історії у період серпня-вересня 1920 р., оскільки задекларована проблематика у публіцистичній та науковій літературі не висвітлена належним чином, що й складає її наукову новизну.

Об'єкт статті є громадське, господарське та воєнне становище Чортківського повіту впродовж серпня-вересня 1920 року.

Предмет дослідження – особливості соціально-економічного становища Чортківщини упродовж окресленого періоду.

Мета дослідження – проаналізувати соціально-економічне становище Чортківщини упродовж серпня-вересня 1920 року.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовлені вирішенням таких основних завдань: охарактеризувати функціонування земельного відділу, проаналізувати юридичні різновиди документів, що стосуються розподілу землі, фільварків та церковних ділянок між бідняками; дослідити відомості про запаси дерева і видачу лісу, роботу лісової охорони; проаналізувати специфіку діяльності адміністративної системи радянської влади.

Автором опрацьовано архівні матеріали Державного архіву Тернопільської області (фонд 2309) [6–8], видання радянського періоду, які містять певну інформацію про об'єкти дослідження: "Історія Української" РСР О. Касименка, "Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації" під керівництвом С. Нечая [3], "Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область)" [5].

Як і на початку війни, так і на завершенні воєнних дій у серпні-вересні 1920 р., між радянською Росією і Польщею, у значній частині Східної Галичини утвердилася російська окупаційна система. Улітку 1920 р. радянська влада була встановлена у 16 повітах Східної Галичини. Військово-політичні трансформації відбулися і на Тернопільщині, зокрема, на теренах Чортківщини. Більшовики прагнули поширити революцію на територію Польщі. Сучасник тих подій, історик Ісидор Нагаєвський писав: "В Тернополі був створений уряд Галицької Радянської Соціалістичної Республіки, під головуванням "малороса" Затонського" [1, с. 354].

Радянська система використовувала таку методику – увійшовши на східногалицькі землі, створити місцеву державницьку структуру, продовжуючи війну вже не як окупант, а як союзник нової радянської держави. У праці "Історія галицького стрілецтва", видання переломного періоду – 1991 року, історики М. Литвин та К. Науменко радянську окупацію описують як "вибиття пілсудчиків" [2, с. 170].

Радянська історіографія означені явища подає у притаманному їй пропагандистському формулюванні: "На численних зборах селяни рішуче висловлювалися за організацію Рад. Так, в резолюції селян сіл Острова і Бикова, Тернопільського повіту говорилось: "Ми горою стоїмо за радянський лад на Галицькій Україні". У постанові з'їзду голів сільревкомів, що відбувся в Тернополі, зазначалося: "Біднота тернопільського повіту закликає всіх селян і робітників пограбованої польськими загарбниками Галичини непохитно стояти на сторожі своїх прав, не слухати лукавих і гадючих агентів – Петлюри і Петрушевича, а йти під тим прапором, під яким іде селянство й робітництво України і Росії, тобто під прапором III Комуністичного Інтернаціоналу" [3, с. 263]. 11 серпня 1920 року на Пленумі ЦК Комуністичної партії Галичини в Тернополі були обрані керівні органи партії: політбюро, оргбюро, секретаріат. ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). У тринадцятьох повітах, зокрема і у Чортківському були створені повітові партійні комітети і ревкоми. На початку серпня 1920 року в рядах КПСГ налічувалося 232 члени партії і 246 кандидатів у члени партії. 27 серпня відбулися організаційні збори комсомольців міста Тернополя, комуністичні спілки молоді були створені у деяких повітових центрах, в тому числі і в Чорткові. 5 вересня у Тернополі та в повітах відбулися маніфестації молоді, присвячені Міжнародному дню молоді [4, с. 10–11]. Проте, на основі зазначеного, не варто робити висновків про колабораціонізм галичан.

З початком діяльності нового адміністративного апарату, повітовий ревком видав чимало декретів, скерованих “на розв’язання аграрного, національного та інших питань”. Націоналізовано магазини, кредитні установи тощо. 30 серпня 1920 р. на партійних зборах міста прийнято рішення про розподіл панської та церковної землі. Одним із кроків в аграрному секторі було проведення рішення про примусові позички у заможних селян з метою допомоги посівним насінням бідним. 22 серпня ревком видав вказівку сільським ревкомам видавати учителям продукти, дрова та по літру молока щодня [5, с. 561]. Це свідчення того, що нова влада, ідеологічно чужа та далека від менталітету галичан, одним з першочергових завдань ставила залучення на свій бік освітян як пропагандистського елемента.

Для місцевого населення і для військово-адміністративного апарату значною проблемою. Було забезпечення опалення в осінньо-зимовий період. Зазвичай, усі архівні матеріали містять підписи голів повітового ревкому, земельного відділу і голів сільських органів влади. Земельний відділ повітового ревкому 12 серпня 1920 р. видав “Зарядження” щодо оплати опалення. “Вибраний місцевий Ревкомом, що завідує громадським лісом має негайно подати безпроводочно до відома повітового Ревкому в Чорткові (Земельний відділ) скільки є хатового дерева на опал. Місцевий Ревком видасть квитанцію на опалення для найбідніших, які не годні заробити, даром, для всіх інших за гроші. Від тепер все паливо має видаватися за квитанціями селянам. Не брати дерева на продаж а виключно на домашній зажиток” [6, арк. 2]. За 1 м³ “твердого дерева опалового” так званого “кругляка” (дуб, граб, береза, клен) платили 150 крон, що складало 75 карбованці (крб.); м’яке дерево за 1 м³ коштувало 130 крон або ж 65 крб.; за опалеве дерево, так званого “спружин” платили 360 крон (180 крб.); за дерево для городження – 100 крон або 50 крб.; за гілля від чищення “дерево латрове” – 120 крон або 60 крб.; б) за купу опалового дерева так званого “сушнику” – 80 крон або 40 крб.; за купу опалового дерева придатного до городження так званого “прутя” – 130 крон або 65 крб. [7, арк. 5].

18 серпня 1920 р. земельний відділ видав “Повновласть”, якою уповноважував В. Шкварка, завідувача лісовими питаннями, “з рамени Повітового Ревкому в Чорткові – до надзору над всіма лісами повіта Чортківського контролі над всіма побережними і лісничими по всіх місцевих Ревкомах, визначення секцій на вирубки і чищення ліса і взагалі до ведення цілої господарки лісової”. На основі цього місцеві ревкоми зобов’язувалися дати тов. Шкваркові В. “всюку поміч в підводах і квартирах, яких він зажадає і підчинятися всім його зарядженням в справах лісових” [7, арк. 1].

Низка документів писалася на зворотній стороні, зокрема, вказана “повновласть” написана на зворотному боці – польської крайової комісії. 24 серпня прийнята ухвала земельного відділу, в якій зазначалося, що робітники, зайняті у лісі, можуть забирати для “власного ужитку тріски як також відпадки сухого дерева. Не вільно однак умисно робити трісок з кругляків” [7, арк. 4], за підписом голови повітового ревкому П. Ляльки та завідувача земельним відділом Р. Олеськова. Звіт від 15 вересня 1920 р. до повітового ревкому містив такі дані.

	м ³	стружки	гілля
м. Чортків	4	162	–
Старий Чортків	7	116	25
Вигнанка	4	24	–
Шманьківчики	22	29	67
Для служби фільваркової	–	–	19
Служби лісової	–	6 ½	–
Школи	–	2	–
Учительки	–	½	–

[5, арк. 20].

Повітовий ревком 24 серпня 1920 р. надав дозвіл ревкому у селі Шманьківці видати для Еміляна Росткевича, греко-католицького пароха у Чорткові дерева для опалення з Чорного лісу 3 ¾ латри, без оплати. У разі відсутності дерева, йому мали видати відповідну кількість стружки [7, арк. 3]. В означений період виникала низка складностей з приводу забезпечення паливом, як у селах, які не мали достатньо лісу, так і в окремих громадян. Так, місцевий ревком села Нагорянка [тепер – Нагірянкa] 2 серпня поточного року звертався до Чортківського повітового ревкому з тим, що “в громаді Нагорянці до 100 родин зістають ся без палива і дуже нуждають ся не маючи где достати палива а найважніше за що купити. А щоби їм прийти з помічею просить ся видати відповідне число палива в лісі Галилея (Улашківці)” [6, арк. 1].

Ревком села Паушівки [Палашівки], за підписом голови місцевого ревкому Василя Періся, 28 серпня подав письмове прохання про те, що “тутейши не має жадного ліса, а переведено куповане дерево в лісах Бучацького Повіта в Заліщиках малих і Полівцях. Проте Місцевий Ревком просит призначити для громади Паушівки згаданий ліс” [7, арк. 6].

Від робітничої служби фільварку села Марилівка (тепер – частина Нагірянки) подавався список жителів, які "не получили дерева опалового за IV квартал по конец 1920 р. 18 чоловіків і жінок" [7, арк. 7]. 30 серпня 1920 р. аналогічна скарга подавалася від місцевого комітету Хомяківки, у якій зазначалося, що робітнича служба фільварку Марилівка не отримала дерева для обігріву з причин евакуації керівника фільварку. Кожному робітнику належало отримати 2,5 м², відповідно, для 18 робітників – 45 м². З заявою подавався список робітників та прохання, щоб згадані робітники могли одержати дерево для обігріву з лісу в Ягільниці. За підписом голови ревкому Осадкова. Проте у їх проханні було відмовлено [7, арк. 8].

Вартими уваги є лісові рапорти. 12 вересня 1920 р. із села Колиндяни Д. Бродзік рапортував про те, що 1 серпня відібрано для чищення 354 купи дерева, на місці залишалося ще 298 [7, арк. 11]. Він же повідомляв про те, що у Давидківцях відібрано для чищення 40 куп, видано 3,6 крб. було у касі сільського ревкому в Давидківцях [7, арк. 12 а]. У рапорті із села Шманьківці повідомлялося про видачу однієї "чвертки дров опалових для війська до Чорткова. одну чвертку дров опалових 29/8 1920 на квіт з Повітового Ревкома". Квитанції залишалися у секретаря ревкому Шманьковець, т. Геваніцького" [7, арк. 17].

19 серпня 1920 р. на зборах ревкому у селі Швайківці обговорювалися питання про забезпечення громади дровами, просили про можливість отримати ліс із села Гадинківці: "Много жителів потребуют сей час дерева на опал заразом просит ся Повітовий Ревком о усталене на згадане дерево" [7, арк. 33].

Упродовж 21 серпня – 14 вересня 1920 р., на основі "Виказу", військовим частинам видано дров для обігріву 94 вози [7, арк. 21]. У лісовому бюджеті Чортківського повіту на 1921 рік зазначалося, що "Разом 16225 куп чищення I) 240 куп лапрових і 30 куп гілля. 1525 куп чищення II) 6656 куп лапрових і 1580 куп гілля. 3200 дубових будівельних і 480 куп гілля 1305 куп спружин" [7, арк. 23]. Наприкінці серпня повітовий ревком видав мандат ревкомам сіл на видачу дерева для опалення: 23 серпня для сільського ревкому у Вигнанці; 24 серпня на видачу одного воза стружки для Б. Логіса тощо.

Від 28 серпня 1920 р. виписано низку мандатів на видачу дров: у селі Калинівщина для Савицького Карпа; для Саварина Івана в Чорткові видано 1 м³ дров у Шманьківчиках; у селі Залісся для Ш. Жигмонта з лісу Шманьківчик, для М. Кошильовського Івана у Вигнанці [7, арк. 29 б, 30 а, 30 б].

Незважаючи на невизначеність воєнних дій на фронті, а згодом і на відступ Червоної армії, радянська влада на місцях вживала заходів для обліку наявних матеріальних ресурсів, посівних культур та осіннього засіву. Місцевому ревкому у селі Біла з поля колишнього священика для заготівки конюшини для батальйону зв'язку 41-ої стрілецької дивізії – 3 вози [7, арк. 28]. Інвентарний облік фільварку Станіслава Рудольфа, у якому орендаром був Абрагам і Йозеф Притінки складав наступне: "2 доми мешкальні (в части знищені) 6 домів мешкальних для служби, 3 стайні, 1 шпиклір, 1 кузня, 2 сівалки, 4 плуги, 8 борін, 2 плуги чотирилемішних, 2 плуги вдолемішні, 2 культиватори. 3 вали тарілових, 1 вал зубатий, 1 вал глдакий, 1 машина, 1 кіфат, 1 ручна січкаря, 3 вози. Швайківці дня 19 серпня 1920. завідувач Ревкомом Стефан Слота" [7, арк 32 а].

Облік в окремих фільварках ілюструє "Виказ обсяжного поля" та кількість кіп в фільварку Станіслава Рудольфа у селі Швайківці на 19 серпня 1920 р.

Зимової пшениці	12 моргів	12 кіп
Ярої пшениці	40	230
Жита	12	45
Вівса	60	-
Ячменю	20	-
Бараболі	30	-
Бураків	9	-

[7, арк 32 б].

20 серпня 1920 р. голова повітового ревкому дав розпорядження віддати турбінного млина, який належав колишньому пастору В. Ейнгору [5, арк. 29]. Окрім того, у Шманьківцях видано "Виказ" про сільськогосподарські угіддя, що залишилися після виїзду отців-домініканців: "Поля 500 моргів. Оброблено жита 12 моргів. Осимої пшениці 15. ярої 6. вівса 15. кукурудзи 2. бараболі 2." [8, арк. 7].

Влада села Косів 13 серпня 1920 р. подала опис "живого і мертвого інвентаря", залишеного у фільварку села: 3 косарки для збіжжя, 2 сівалки до сівби збіжжя, 2 "копалки до копаня бараболь", 1 кінна молотарка до молочення збіжжя. Проте зазначалося, що весь "мертвий рухомий" інвентар роздала колишня влада фільварку населенню, на випадок відступу фронту [8, арк. 5].

Список "живого і мертвого інвентаря" від 14 серпня 1920 р., залишеного колишнім учителем у Косові Чортківського повіту свідчить про наступне: "1 безрога корова передана до дальшої гудівлі до тuteйшого рільника Сидора Кучми", вказано, що її взяли пр. відступі частини армії УНР; 1 річна

ялівка передана до дальшої годівлі до місцевого рільника Сидора Кучми, забарна теж "через петлюрівські війська" [8, акр 4].

Отже, радянська влада у процесі становлення на місцях, з огляду на воєнну розруху і прихований опір місцевого населення, вживала активних заходів для утвердження нової економічно-господарської системи.

Список використаних джерел

1. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Рим, 1989, К.: Український письменник, 1994. – 413 с.
2. Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
3. Касименко О.К. Історія Української РСР / О. К. Касименко. – К.: вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 400 с.
4. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / [Керівник авт. кол. Нечай С.П.]. – Львів: Каменяр 1980. – 288 с.
5. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
6. Держархів Тернопільської обл., ф. 2309, оп. 1, спр. 5, 164 арк.
7. Держархів Тернопільської обл., ф. 2309, оп. 1, спр. 6.
8. Держархів Тернопільської обл., ф. 2309, оп. 1, спр. 7.

Ярослав Дзисяк

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЧЕРТКОВЩИНЫ (АВГУСТ-СЕНТЯБРЬ 1920 Г.)

В статье раскрываются описание действий на Чертковщине во время первой советской оккупации края в августе-сентябре 1920 года на основании нераскрытых архивных материалов.

Ключевые слова: Чертковский уездный революционный комитет, советская власть, деревенский ревком, земельное отделение, оккупация.

Yaroslav Dzisyak

SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN CHORTKIV REGION (AUGUST-SEPTEMBER 1920)

This article course of events of Chortkiv region during first soviet occupation in the august-september 1920.

Key words: Chortkiv' region revolution community, village revkom, land' department, occupation.

УДК 94(477)

Олександра Троханяк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ БЕРЕЖАНЩИНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано події пов'язані зі встановленням польської влади у Галичині після польсько-радянської війни, які супроводжувалися жорстоким ставленням до українського населення.

Ключові слова: захоплення, арешти, знущання, зловживання, реформа.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, щоб показати факт нерівноправності українського і польського населення Східної Галичини, яке після повалення ЗУНР увійшло до складу новоутвореної Польської держави. Дослідження проблеми дало можливість глибше зрозуміти соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, які відбулись в Західній Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. на прикладі Бережанщини.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань: на прикладі Бережанського повіту комплексно проаналізовано особливості новоутвореної польської держави, переосмислено результати приходу польської влади на територію Галичини.

Об'єкт дослідження – економічне, соціальне та суспільно-політичне становище Бережанщини як окремої адміністративної одиниці Галичини в 20-ті роки ХХ ст.

Предмет дослідження – соціально-економічні та суспільно-політичні зміни на Бережанщині після ліквідації ЗУНР, еволюція форм, методів боротьби українців Бережанського повіту в окреслений період.

Основна мета публікації – проаналізувати соціально-економічне та політичне становище українців Бережанщини на початку ХХ ст.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі різноманітних джерел для глибокого з'ясування актуальних питань соціально-економічного і суспільно-політичного життя Західної України на поч. ХХ ст.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Тернопільської області. Деякі з них публікуються вперше. Також важливим джерелом є мемуари, зокрема Є. Петрушевича [23] й Л. Цегельського [25].

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано істориками та краєзнавцями. Зокрема, у працях Я. Бариша [15], В. Бемка [16], І. Борковського [19], М. Глинського [20], М. Перфецького [22]. Здійснено аналіз історичних подій з погляду часу в сучасних працях Б. Тищика, О. Вівчаренка, Н. Лешковича [24], В. Чоповського [26], І. Лісної [21].

Польське адміністрування західноукраїнських земель початку 20-х рр. ХХ ст. змушує вкотре осмислювати факт нерівноправності українського населення під окупаційним режимом і повертають до визначення значущості незалежності Української держави.

Автори "Бережанської землі", розповідаючи про цей період, вказували, що у 1920 р., отже "ще задовго до рішення Ради Амбасадорів, Галичину перезвали поляки на "Всходню Малопольську", запроваджено цивільну адміністрацію та поділено її на три "воєводства"; "розпочалась безоглядна польонізація місцевого шкільництва і адміністрації; урядовців-українців масово звільняли з посад, а поліційна сваволя тероризувала все українське суспільно-громадське життя. Список населення та вибори в 1922 р., українці збойкотували" [16, с. 233]. На бойкот поляки відповіли масовими арештами. "Напередодні виборів в'язниця у Бережанах, що містилась при окружному суді, була переповнена – там заперли понад 300 осіб! Через нестачу місця біля 340 осіб з Бережанщини поліція вивезла до в'язниці в Тернополі. Тому, що й там було переповнення, Бережанців приміщено в бараках так зв. "ЮР" (Єньци, Уходзьци, Репатріянци) за дротами". Усім заарештованим, сфальсифіковано всякі вигадані злочини проти поляків під час українсько-польської війни. Але більшість заарештованих знали, що це запобіжні заходи на час виборів, після них усіх їх звільнили без будь-яких наслідків [16, с. 233].

Під час польсько-радянської війни у 1920 р. та після неї – до 1923 р. у польській армії не вистачало солдатів і офіцерів, особливо офіцерів. Про це читаємо у праці "Перед переломом 1923–1926" [27, с. 26], що "в даній території 52 місяців існування тої страшної війни (Першої світової – автор), кадри старого офіцерського складу або були знищеними, або через поранення стали нездатними до військової служби", і наводиться такий приклад, що "в одному з гвардійських полків в боях з Росією, склад офіцерів протягом війни змінився 17 раз – стільки було вбитих чи тяжко поранених" [12, арк. 1–2].

Після Першої світової війни постало питання поповнення офіцерських кадрів, якими б мали стати поляки, а солдатами – українці, населення Східної Галичини не підтримувало польського уряду і не йшло служити у польську армію. Підтвердженням такого факту є також архівні матеріали польської адміністрації. Зокрема, у "Інструкції вказівки поліції Тернопільського воєводства" наголошено на необхідності "мобілізації мужчин в польську армію в зв'язку з відступом польських військ, [...] місце збору улаштоване і функціонує в Чорткові" [12, арк. 1–2], а також "в зв'язку з примусовою евакуацією 6-ї армії WP (Війська Польського) у завойованих повітах східної Малопольщі й залишеного в зв'язку з тим розпорядження про властиве пересування фронту, дає вказівку про мобілізацію" українських чоловіків до польської армії [12, арк. 3–5].

Українці відмовлялися від такої служби, про що також читаємо у архівних документах. Зокрема, у "Розпорядженні Окружного Командування поліції Тернопільського воєводства" вказано, щоб у "Східній Галичині створити воєнно-польові суди і посилити жандармські війська по кордоні з метою вилонювання дезертирів і притягнення їх до відповідальності" [13, арк. 5]. У наступному документі сказано, що у переважній більшості дезертирами є українці й деколи євреї [17, арк. 6]. Аналогічного змісту інформацію знаходимо й інші документи. Наприклад, таємний циркуляр, виданий як "Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства до Бережанської повітової команди 18.07.1920", у якому наказано "організувати воєнні суди в зв'язку з відмовою служити в польській армії", які застосувати щодо бережанських українців [14, арк. 2], та "припис" "аби затримати недобитки фронтових військ", "вилонювати дезертирів, а тих, хто не зголошується до призову" віддавати під воєнні суди [14, арк. 3]. Українське населення терпіло від зловживань польської влади, відчувалася нестача товарів першої необхідності, особливо продуктів, але українцям допомогу не надавали, лише полякам.

Зрозуміло, що зовсім недоречно припускати думки, що українці змирилися з насильством та зловживаннями поляків. У донесенні до слідчого представництва уряду в Кракові від Галицького намісництва зазначено, що С. Петлюра не провів відповідної агітаційної роботи серед українців

Східної Малопольщі щодо підтримки польської влади, і ті, у свою чергу підтримують більшовиків, особливо згадано Бережанський, Коломийський, Бориславський та Радехівський повіти. "Тутешні українці не тільки не зупинили антипольську діяльність, але ще гірше і масово підсилили її, особливо з поверненням бувших жовнірів", "додає їм сили відступ поляків" на радянсько-польському фронті [5, арк. 57–59].

Значну агітаційну діяльність для боротьби за демократичні права проводили емігранти зі США, підтримуючи більшовиків. Такі дії спонукали українців до саботажу і крадіжок у їх маєтках. Так, у Бережанському повіті "попалено доми, здійснено мордування поляків, викрадено споживчі артикули на продукти, що належали польським громадянам, в повіті діють банди українців. Тому в Коломиї (на 97 осіб) і в Бережанах (на 50 осіб) утворено школи постових. У документі сказано, що в найближчий час буде утворено Слідчі установи в Коломиї та Бережанах, так як тут склалась найгірша ситуація антипольської діяльності та більшовицької підтримки" [5, арк. 59–62]. Бережанське староство зверталось до Галицького намісництва з проханням надати фінансову допомогу польським громадянам, що потерпіли від пограбувань, підпалів, а також встановити у повіті громадський порядок [4, арк. 33]. Тож протистояння між українцями і поляками загострювалися.

Наслідуючи приклад уряду ЗУНР про збір зброї й боєприпасів, улітку 1920 р. польський уряд видав "Розпорядження окружної команди поліції Тернопільського воєводства", у якому сказано про "організацію в Східній Галичині збору зброї й амуніції для потреб армії", та "Вказівку здати зброю упродовж 10–20 липня 1920 р. щоб не проводити безконечно лишню конфіскацію", а тим, хто не здасть, була погроза тюремного ув'язнення [11, арк. 3]. Та зброї у населення не було, усю здали УГА.

Є. Петрушевич розкрив причини польського захоплення Східної Галичини, наголошуючи на тому, що це українські території і з приходом ЗУНР, поляки позбавились би своїх земель, а це 2089853 га [23, с. 3] – більше, ніж займають українці, й тому Польща, завоювавши Східну Галичину, "хоче використати своє хвилеве панування на те, щоби відібрати краєві його український характер. Це має статися через планову колонізацію Сх. Галичини польськими селянами з Польщі". Замість земельної реформи на користь місцевого, себто українського селянства – "Польща переводить колонізацію Сх. Галичини польським селянством, спровадженням з Польщі між яке має бути поділена велика земельна власність краю. І в цім напрямі працює земельне законодавство Польщі. Земельну реформу в Польщі рішають отсі два закони польського союму: 1) закон з 10 липня 1919, який містить основи земельної реформи і 2) закон з 15 липня 1920, який містить постанови про переведення земельної реформи" [23, с. 5].

Отже, у липні 1920 р. польський сейм ухвалив закон про аграрну реформу, згідно з яким "підлягали парцеляції (розподілу) деякі поміщицькі маєтки (всього в Галичині – 52), однак, поперше, у поміщиків могло залишатись до 400 га на господарство", тож, поміщицьке землеволодіння не було ліквідоване, а по-друге, "розпарцельовані землі" повинні були передаватись майже виключно польським осадникам-колоністам, бо це є, як вважали представники польських ділових і політичних кіл, життєвим інтересом теперішніх і майбутніх поколінь Польщі, оскільки жодного клаптика польської землі не повинно бути передано в чужі руки. Уже до середини 1921 р. у Східній Галичині польські колоністи одержали понад 160 тис. га землі. Це становило майже 1/4 усього земельного фонду, що підлягав розподілу [24, с. 184]. Земельна реформа дозволила полякам набути на українські землі і поселившись, заволодіти найкращими галицькими ґрунтами, українцям же дозволялося право викупу лише 5 % землі.

На Бережанщині відбувалися аналогічні події, що й в усій Східній Галичині. Земля – як основне багатство належала багатим землевласникам. У с. Нараєві із загальної площі 7421 моргів землі – 5221 морг належав графу Потоцькому, 300 моргів – церкві, 180 – костелу, а 986 селянських дворів мали лише 1620 моргів, причому половина цієї землі належала 15 багатим селянам. У с. Рекшині 28 сільських дворів були власниками лише 165 га землі, 2 поміщики мали 344 га, церкві належало 137 га. У Куропатниках 30 власників мали по 10–30 га землі, 60 сімей володіли ділянками 0, 5–1 га землі, а 40 бідняцьких родин були безземельними. У с. Мечищеві 40 заможних родин володіли 110 га землі, а інші 500 дворів мали лише 725 га. У с. Потутори 10 осадників мали 200 га кращих земель, а половина селян до 1 га землі [18, с. 42]. Зі спогадів про село Потутори читаємо: "Восени (1920) Потутори знову опинилися під польською окупацією. Майже 200 гектарів землі належали до польських родин, лиш чверть селянських дворів мала до двох гектарів, а інші були змушені найматися" [15, с. 544]. Ці дані наочно свідчать про те, що селяни Бережанщини страждали від малоземелля, а незначна кількість польських поміщиків та колоністів володіла більшою частиною родючих земель.

Діяв у Бережанах земельний банк, у власності якого була понад 1 тис. га лісу. Вартість одного моргу землі дорівнювала 600 злотих, для порівняння корова коштувала 100 злотих. Селянин купити

за таку ціну землі не міг і тому брав позику в банку, який вимагав двох поручителів. Якщо позикодержець вчасно не віддав грошей у банк, їх мав повернути поручитель [22, с. 2]. Відбудова власних будинків і господарства вимагала негайних дій, адже Бережани упродовж 1914–1920 рр. переходили з рук в руки 127 разів, місто було зруйноване на 87 %, а села Шибалин, Жовнівка, Посухів, Потутори, Баранівка, Куропатники, Бишки, Конюхи, Бище, Жуків, Гиновичі, Лапшин були повністю спалені і зруйновані, та й решта достатньо знищені й пограбовані. Та антиукраїнські дії польської влади не давали ніякої можливості населенню покращити своє становище.

Р. Чубатий, описуючи село Рибники, згадував про насильне насаджування колоністів-поляків на українських землях. З великих фільварків графа Потоцького "приділено їм великий простір доброї землі й там таки в короткому часі постала значна оселя-колонія польських зайдів, яких влада всякими засобами й полегшами – попирала". Багато з них, не були ніколи рільниками і зовсім не розумілися на хліборобстві, а приїхали шукати наживи, це були "новітні зайти-арґонавти, що прибули по золоте руно". Але скоро "вони, попродавши вози, коні, корови, а вкінці й одержане безплатно поле, поверталися назад у свої сторони з добрими долями" [25, с. 339]. Такі господарі прийшли не тільки у села Бережанського повіту, а й в усю Східну Галичину, та зрозумівши, що не вміють господарювати, продавали землю і повертались до Центральної Польщі. Українцям з 1920 р. заборонялося будувати помешкання, тому багато українців виїжджали за океан.

В. Бемко згадував складні часи на Бережанщині, пишучи, що повоєнний період був складним для загалу населення. Серед міського населення – нужда, нестача хліба. "Горожанський комітет" у Львові, дізнавшись про важке становище у місті, надіслав вагон збіжжя як допомогу для українського населення Бережан і Ф. Свістель, Ф. Коковський та І. Богач, колишній хорунжий УГА, ділили це збіжжя, у якому було по половині пшениці й жита [17, с. 114].

Бережанщина особливо потерпала від зубожіння, адже вона прийняла більшовиків і підтримала їх у створенні Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР), лиш би позбутись ганебної польської влади, тепер польський уряд мстив населенню, забираючи останнє. Не кращою складалась ситуація в освіті: "До першої світової війни Бережанщина мала 72 % українських народних шкіл, а інші – це так зв. "утраквістичні" та польські школи. З окупацією Західних Земель України в 1919–20 рр. розпочалась повна полонізація шкільництва і зараз же зліквідовано сільські шкільні ради", – повідомляє В.Бемко, – "повітовий шкільний інспектор став всесильним володарем; разом з польською організацією "Польська рада народова", він ліквідував українські школи в повіті, посилаючи до шкіл по змозі більше вчителів-поляків" [17, с. 88]. Польський уряд старався повністю знищити українське слово, мову, культуру.

Матеріальні нестатки, зловживання і знуцання поляків щодо українського населення змушували бережанську спільноту до протистоянь. Про це свідчать архівні документи. Зокрема, звіт Бережанського староства президії Галицького намісництва, у якому сказано, що населення міста погано і "з неповагою відноситься до польської жандармерії, далеко не так як за австрійських часів", бо "відділи не є забезпечені такими військовими кадрами, які би користувалися повагою від населення". А от до більшовиків ставлення було дуже добрим і "тепер тяжко поправити ситуацію по відношенню до польської влади". І хоч "в Бережанах офіційно не існує жодної політичної організації", та дії українців дуже консолідовані, особливо в пограбуванні поляків, що відбувається через те, що в повіті не вистачає продуктів, цукру, гужового транспорту. В надсиланні військових загонів потреби не існує, та "було б добре запровадити такий контингент, який би заправляв повітом" – це військові, які б "впливали на населення так, щоб вони визнали нашу владу" і "не виглядали привілейованим станом в Галичині при польській владі". Для прибулих буде відведено найкращі землі, й особливо ті, що належали графу Потоцькому [6, арк. 1–2]. Тому в повіт приїжджало усе більше поляків, які й отримували найродючіші землі, а бережанці часто залишалися взагалі без землі й не хотіли миритися з полонізацією краю, піднімалися на повстання. У повідомленні до намісництва від Бережанського староства повідомлялося, що 10 грудня 1920 р. в Бережанському повіті почався бунт і ще продовжується (17.12.), який "супроводжується підступною зрадою, порушеннями громадського порядку, бунтом, злісним пошкодженням телеграфу", виступ проходить "із застосуванням зброї та вибухових матеріалів". По всьому місту та приміських селах розвішано "плакати з оголошенням про непокору владі". Декого з порушників спіймали і з ними розбирається окружний суд та прокуратура [5, арк. 93]. Та арешти не зупинили виступів бережанців, про що сказано в наступному повідомленні й наголошується, що після розвішаних 12.12.1920 р. оголошень "із закликком про непослух польській владі", на бунт піднявся весь повіт [5, арк. 103]. Польська поліція ще довго боролася з повсталими, проводила масу арештів і, згідно з рішеннями польових судів, багатьох розстріляли або ув'язнили.

У 1921 р. польський уряд розпочав підготовку до виборів у сейм і було створено комісії з перепису громадян. Це викликало незадоволення серед населення Східної Галичини, "виникає

антипереписний рух проти польського уряду". В усіх повітах, у тому числі і в Бережанському, введено військо, бо становище, що склалось, "потребувало довготривалих заходів військового впливу" – такі дані знаходимо в документі-звіті Тернопільської волості [9, арк. 2, 14–16, 22, 24, 26]. Бережанське староство повідомляло, що з появою переписного комісара, руське (тобто українське) населення масово залишалося дома і тікали в поля, а випадково зустрівшись вдома відмовлявся відповідати. В Бережанському повіті було введено війська кавалерійського ескадрону" [9, арк. 2, 29, 34]. Саме так було введено військові загоны і в усі інші повіти, у яких розпочались сильні заворушення.

Народ не корився польській владі, бойкотував вибори до сейму 1922 р. Як розповідав М.Глинський, вибори у Бережанах 5 листопада 1922 р. закінчились арештом 15 робітників, які боролись за свої права і висловлювались проти недемократичних виборів [20, с. 3]. Із донесення Бережанського повітового староства до президії Тернопільського воєводського управління про бойкот населенням повіту виборів депутатів до польського сейму від 8.11.1922 р.: "В додатку надсилаю зведення про наслідки голосування, згідно з списками кандидатів у депутати законодавчого сейму, яке відбулося 5 листопада 1922 р. З цього зведення видно, що в більшості гмін, зокрема там, де проводилася терористична агітація, незважаючи на забезпечення порядку серед населення установами безпеки та всілякі умовляння, в голосуванні взяло участь лише кілька осіб, та й то члени комісії. А дуже часто голосували навіть не всі члени комісії. Так, у гміні Жовнівка, незважаючи на те, що комісія зібралася, ніхто не голосував, навіть і члени комісії. В тих гмінах з переляку не взяли участі у виборах навіть виборці-поляки. Єврейського населення голосувало 93 проц. Староста" [10, арк. 4].

І хоч уряд ЗУНР і президент Є. Петрушевич уже перебували за кордоном в еміграції, проте постійно звертався до країн Антанти з приводу польської політики у Східній Галичині та порушення ними прав і свобод українського населення [2], повідомляли про злодіяння польської влади над українцями [3], надсилали доповідні записки про політичне ущемлення прав і свобод українців поляками [1, арк. 76] та про важке матеріальне становище населення Галичини. Але всі ці заходи були безуспішними.

Отже, з осені 1920 р. Східна Галичина і Волинь переходили під владу Польщі, де знову проти українського населення почалися репресії, арешти, знуцання польської поліції, жандармерії, влади, навіть цивільного населення. Багато осіб, зокрема інтелігенції, було засуджено до тюремного ув'язнення, кинуто в концтабори за "державну зраду". Але український народ не скорився, він і надалі продовжував боротьбу за свою волю.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 6, оп. 2, спр. 3а, 109 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 49, 109 арк.
3. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 55, 153 арк.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 4, спр. 5264, 117 арк.
5. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 8, спр. 3835, 87 арк.
6. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 8а, спр. 140, 12 арк.
7. ЦДІАЛ України, ф. 211, оп. 1, спр. 9, 23 арк.
8. Держархів Львівської обл., ф. 108, оп. 1, спр. 753, 43 арк.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 9, 81 арк.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 221, 94 арк.
11. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 21, 32 арк.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 30, 98 арк.
13. Держархів Тернопільської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 39, 42 арк.
14. Держархів Тернопільської обл., ф. 274/2с., оп. 1, спр. 39, 122 арк.
15. Бариш Я.В. Потутори / Я.В. Бариш, М.В. Мельничук // Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [Упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] – Т.2. – Торонто – Нью-Йорк-Лондон-Сідней-Бережани-Козова, 1998. – С. 542–546.
16. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.] – Видавець: Комітет "Видавництва Бережани". – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с.
17. Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Н.Волинець] – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1993. – 391 с.
18. Бич В.В. Наш край – Бережанщина. / В.В.Бич, Н.В.Бич. – Тернопіль: "Навчальна книга – Богдан". – 2005. – 77 с.
19. Борковський І. Національна справа. Статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною / І. Борковський. – Відень, 1920. – 269 с.
20. Глинський М. Про вибори 1922 року / М.Глинський // Нове життя. – № 107. – 5 грудня 1962.
21. Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 244 с.
22. Перфецький М.І. Бережанський земельний банк / М.І. Перфецький // Червоні Бережани. – № 148. – 12 грудня 1961. – с. 3.
23. Петрушевич Є. Польська колонізація Східної Галичини / Є. Петрушевич. – Відень: "Український прапор", 1921. – 253 с.
24. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) / Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкович Н.О. – Коломия: Вік, 2000. – 270 с.
25. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью Йорк: Булава, 1960. – 314 с.
26. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні. (1918–1939) / В. Ю. Чоповський. – Львів: Край, 1993. – 211 с.
27. Jacyna J. Przed prełomem 1923–1926. Przeżycia / J. Jacyna. – Warszawa, 1929. – 231 с.

Александра Троханяк

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЦЕВ
БЕРЕЖАНЩИНЫ В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX СТ.**

В статье проанализированы события связанные с установлением польской власти в Галичине после польско-советской войны сопровождающиеся жестоким отношением к украинскому населению.

Ключевые слова: захват, аресты, издевательства, злоупотребления, реформа.

Olexandra Trohaniak

**SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF UKRAINIANS BEREZHANY
REGION IN THE EARLY 20-IES THE TWENTIETH CENTURY**

The article analyzes the events associated with the establishment of the Polish government in Galychyna after the Polish-Soviet war that accompanied brutal attitude towards Ukrainian population.

Key words: capture, arrest, torture, abuse reform.

УДК 94(477)091: 63(477.43)

Оксана Свідерська

**ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ ГОСПОДАРСТВ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ У ДОБУ НЕПІВСЬКОГО
АГРОПЕРЕХОДУ (1921–1929 РР.)**

У статті на основі опублікованих та неопублікованих джерел встановлено відсоткове співвідношення безреманентних господарств Поділля і Південно-Східної Волині у розрізі посівних груп.

Ключові слова: сільськогосподарський інвентар, селянин, непівський агроперехід, Поділля, південно-східна Волинь.

Аграрний сектор економіки відіграє найважливішу роль в системі матеріального виробництва, у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня і добробуту населення. Людство існує насамперед тому, що розвиває сільське господарство, основна функція якого – забезпечити людей продуктами харчування, без яких вони не можуть жити, творити і працювати. Тому проблемі розвитку аграрного сектора економіки і матеріально-технічного забезпечення населення сьогодні приділяється значна увага.

Об'єктом дослідження є природно-кліматичні та матеріально-технічні умови розвитку сільськогосподарського виробництва, що впливали на рівень забезпечення господарств Поділля та південно-східної Волині сільськогосподарським реманентом у добу непівського агропереходу (1921–1929 рр.)

Предметом дослідження – є висвітлення процесу забезпечення сільського господарства регіону сільськогосподарським інвентарем у розрізі посівних груп.

Основна мета статті полягає у тому, що на основі аналізу різних джерел визначити рівень забезпеченості сільськогосподарським інвентарем господарств Поділля і південно-східної Волині у добу НЕП.

Завдання дослідження ґрунтується на аналізі та розкритті наслідків впровадження НЕП у сільськогосподарській сфері, а також встановленні відсоткового співвідношення безреманентних господарств краю.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі залучення до наукового обігу матеріалів, визначено регіональні особливості сільськогосподарського виробництва краю та їх вплив на рівень матеріально-технічної бази господарств Поділля і південно-східної Волині.

Основу джерельної бази складають статистичні щорічники України, статистичні бюлетені округів, поточні сільськогосподарські записи.

Певні аспекти досліджуваної проблеми знайшли висвітлення і в працях науковців. Зокрема, у працях М. Гуревича [1], економіста І. Олійника [2], С. Городецького [3]. На сучасному етапі вона знайшла своє відображення у працях В. Калініченка [4], В. Нечитайла [5], Ю. Святця [6]. На

регіональному рівні ця проблема знайшла глибоке висвітлення у дослідженнях І. Рибачка [7], який детально проаналізував розвиток індивідуального господарства Поділля у досліджуваний період.

Розвиток сільськогосподарського виробництва залежить не тільки від природних та кліматичних умов, але й від матеріально-технічної оснащення, де важливе місце відводиться сільськогосподарському реманенту. Згідно з тодішньою класифікацією, він поділявся на складний та простий. До складного зараховували ґрунтообробний (залізні одно-, дво-, три-, чотирилемішні плуги, дерев'яні і залізні борони, залізні та дерев'яні ґрунторозбивачі (букери), посівний (сівалки, косарки), культивацийний (культиватори, драпаки, підгортальники), збиральний (жатки, снопов'язалки, косарки, кінські граблі), молотильний (молотарки, віялки, трієри), транспортний (вози на залізному ходу, безтарки, двоколісні транспортні передки). До простих – різні примітивні знаряддя праці, зокрема для оранки (дерев'яний плуг), догляду за посівами (сапа), збирання врожаю (коса, серп), обмолоту (дерев'яний ціп), догляду за зерном (дерев'яна лопата, решето), транспортування (дерев'яний віз, носилки). За призначенням та циклами сільськогосподарських робіт виділяли три основні групи землеробських знарядь: для обробки ґрунту, збирання врожаю та переробки зерна.

У 1925 р. на статистичному обліку у Вінницькому окрузі знаходилося 41419 плугів, 5515 букерів, 95199 борін, 481 сівалок, 2086 віялок, 413 жаток, 554 молотарки, 46872 вози на залізному і 12116 на дерев'яному ходу. У Кам'янецькому окрузі відповідно – 41675, 11629, 64145, 210, 1520, 63, 226, 27751, 19016; Могилівському – 43526, 11556, 47357, 107, 2688, 165, 310, 360001, 11829; Проскурівському – 43526, 11566, 85208, 107, 2688, 165, 310, 360001, 11829; Тульчинському – 51350, 9011, 74618, 827, 1676, 341, 527, 47760, 22137; Шепетівському – 50058, 74770, 124108, 245, 4120, 256, 869, 59598, 4450 [8, с. 95]. У регіоні було всього дев'ять одиниць складного сільськогосподарського реманенту, а саме ґрунтообробного (плуги, борони, букери), посівного (сівалки), збирального (жатки), молотильного (молотарки і віялки), транспортного (вози на дерев'яному і залізному ходу).

Для того, щоб дослідити забезпеченість господарств сільськогосподарським реманентом, необхідно встановити насамперед відсоткове співвідношення безреманентних господарств або з реманентом лише для оранки, а також досконалішими знаряддями праці. У 1928 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 10765 безреманентних із загальної кількості 16242 господарства, тобто 66,3 %, у Кам'янецькому відповідно – 6708 із 11411 господарств (58,8 %), у Могилівському – 7831 із 12762 (61,4 %), у Проскурівському – 6570 з 11342 (57,9%), у Тульчинському – 10055 з 15487 (64,9 %), у Шепетівському – 5947 з 12215 (48,8 %) [9, с. 144–145]. Господарств, які мали лише реманент для оранки у Вінницькому окрузі, нараховувалися 5053 або 31,1 % від загальної кількості господарств, Кам'янецькому – 4381 (38,4 %), Могилівському – 4777 (37,4 %), Проскурівському – 4063 (35,8 %), Тульчинському – 5235 (33,8 %), Шепетівському – 5530 (43,5 %) [9, с. 144–145]. І нарешті господарств з удосконаленим реманентом у Вінницькому окрузі нараховувалося лише 224 господарства або 2,6 % від загальної їх кількості, у Кам'янецькому – 322 (2,8 %), у Могилівському – 154 (1,2 %), у Проскурівському – 709 (6,3 %), у Тульчинському – 197 (1,3 %), у Шепетівському – 948 (4,7 %) [9, с. 144–145].

Селянство Поділля і південно-східної Волині не спромоглося упродовж 20-х років відновити дореволюційний рівень забезпеченості залізними плугами, сівалками, жнивварками, молотарками і віялками. У дореволюційний період у володінні селян було 1485 жнивварок. За забезпеченістю сівалками Подільська губернія посідала 11, а жнивварками 17 місце з 50 губерній Росії [3, с. 147]. Відставання у забезпеченості реманентом порівняно із дореволюційним періодом проілюструємо на прикладі Проскурівського округу. На тисячу господарств тут у 1917 р. припадало культиваторів – 226, а у 1925 р. – 111, віялок відповідно – 48 і 23; молотарок – 8 і 3. На тисячу десятин посіву культиваторів у 1917 р. було 115, а у 1925 р. – 51, борін відповідно – 383 і 329; віялок – 24 і 11; молотарок – 4 і 1, жнивварок – 3 і 1 [10, с. 13]. Отже, на Поділлі переважали безреманентні господарства.

Розглянемо забезпеченість реманентом у розрізі посівних груп. Насамперед проаналізуємо безреманентні господарства, яких була найбільша кількість у регіоні. У групі безпосівних та з посівом до 1 десятини (дес.) у Вінницькому окрузі таких нараховувалося 2135; до 2 дес. – 4131; до 3 дес. – 3115; до 4 дес. – 1006; до 6 дес. – 361; до 9 дес. і більше – 17. У Кам'янецькому окрузі відповідно – 1024, 2420, 2170, 828, 259, 7; у Могилівському – 1162, 3349, 2346, 758, 200, 16; у Проскурівському – 851, 2326, 2296, 857, 231, 9; у Тульчинському – 2018, 4375, 2679, 757, 217, 9; у Шепетівському – 917, 1527, 2051, 986, 437, 29 [9, с. 46–48]. Відтак найбільша кількість безреманентних господарств спостерігалася у трьох перших посівних групах і досягала найвищих показників у типових для Поділля і Південно-Східної Волині господарствах з посівом до 3 дес. Проте

у трьох крайніх посівних групах кількість безреманентних господарств різко зменшувалася. Парадоксальною є наявність господарств без реманенту у багатопосівних господарствах регіону.

Групування господарств з удосконаленим реманентом дає такі динамічні ряди. У безпосівних та з посівом до 1 дес. у Вінницькому окрузі нараховувалося два господарства з удосконаленим реманентом; до 2 дес. – 25; до 3 дес. – 60; до 4 дес. – 109; до 6 дес. – 162 і з посівом до 9 і більше десятин – 66; у Кам'янецькому окрузі відповідно – 3, 17, 48, 71, 131, 52; у Могилівському – 3, 10, 20, 40, 48, 33; у Проскурівському – 6, 52, 189, 223, 197, 42; у Тульчинському – 1, 14, 45, 58, 49, 30; у Шепетівському – 0, 34, 151, 268, 367, 128 [9, с. 42–49]. Зменшення розміру посіву призводило і до зменшення реманенту.

Для того, щоб з'ясувати забезпеченість сільського господарства реманентом, необхідно проаналізувати, скільки і якого знаряддя припадало на 100 господарств. Статистичні обрахунки на 1925 р. дають таку картину: плугів на 100 господарств Вінницького округу припадало 27 одиниць, Кам'янецького відповідно – 33, Могилівського – 32, Проскурівського – 35, Тульчинського – 30, Шепетівського – 42 [8, с. 95]. Як бачимо, плугами селянські господарства були забезпечені приблизно на третину, тобто на Поділлі один плуг припадав на 3, 8, у Південно-Східній Волині – 2, 5 господарств. Значно краще сільське господарство було забезпечене боронами. У Вінницькому окрузі на 100 господарств припадала 61 борона, Кам'янецькому відповідно – 50; Могилівському – 40, Проскурівському – 72, Тульчинському – 43, Шепетівському – 103. Отже, що на одне господарство Поділля припадало 0, 62 борін, водночас у південно-східній Волині кожне господарство мало борону. Набагато гіршою була ситуація із забезпеченням господарств складним сільськогосподарським реманентом. Лише у Тульчинському окрузі на 100 господарств припадала одна сівалка, інші округи мала їх значно менше. По одній віялці на 100 господарств було у Вінницькому, Кам'янецькому, Могилівському, Тульчинському округах, по дві – у Проскурівському, і по 3–4 – у Шепетівському. У цьому ж окрузі на 100 господарств одна молотарка припадала, в інших і того не було [8, с. 95].

Складна ситуація склалася з транспортними засобами, возами. У 1925 р. на 100 господарств Вінницького округу припадало 30 дерев'яних та 8 вози на залізному ході, Кам'янецького відповідно – 22; 15; Могилівського – 16; 67; Проскурівського – 30; 10; Тульчинського – 27; 13; Шепетівського – 50; 4 [8, с. 95]. Пересічно один дерев'яний віз припадав на 29, а на залізному ході – на 20 господарств. Як бачимо, селянські господарства були недостатньо забезпечені транспортними засобами, і до того ж дуже застарілими.

Забезпеченість господарств сільськогосподарським реманентом проілюструємо на прикладі Проскурівського округу. У 1926 р. тут на 100 дес. посіву припадало 162 плуги, 51 драпка, 329 борін, 1 сівалка, 11 трієрів, 1 жниварка, молотарка [11, с. 49]. Якщо врахувати, що одним звичайним однолемішним плугом селянин за звичайних умов і залежно від ґрунту міг впорати від 15 до 20 дес., то виявиться, що зі 162 плугами можна було виорати 3240 дес. землі. Отже, знарядь оранки у перерахунку на 1000 дес. не лише вистачало, а й було у надлишку. Щодо удосконаленого реманенту, то його не вистачало для обробітку такої площі. Якщо взяти до уваги тодішнє навантаження на одну сівалку, то, за розрахунками Держплану УСРР, воно складало 55 дес., молотарки потужністю 8–10 кінських сил – 180 дес. посіву [4, с. 187–188]. Наведені дані про їх кількість не відповідали їх оптимальній нормі.

Про надлишок знарядь для оранки у перерахунку на 100 дес. посіву та значну нестачу удосконаленого реманенту вказували тодішні статистичні обрахунки. Доведемо це на прикладі Кам'янецького округу. У 1925 р. у селянських господарствах цього округу площа польової та городної землі, яка оброблялася, складала 373244 дес., себто на плуг припадало 8, 9 дес. землі, а на борону – 6 дес. "Позаяк при наших умовах один плуг може обробляти площу до 15 дес., а борона до 25 дес., можна вважати, що кількість плугів і борін значно перевищує оптимальні вимоги господарів" [12, с. 12].

Проте насичення селянських господарств складним сільськогосподарським реманентом було недостатнім. Наприклад, на Кам'янецьчині (із розрахунку одна сівалка на 50 дес. посіву) потрібно було 7465 одиниць, але у 1925 р. задіявалося лише 210, віялок за умови валового збору зерна 49 млн пуд. у рік і пересічної продуктивності 150 пудів (пуд.) у день упродовж 30-робочих днів, потрібно було 2 т., а фактично нараховувалося 1523 одиниці, жаток із розрахунку одна на 80 дес. потрібно було 4665, а в окрузі їх нараховувалося всього 60 одиниць, кінних молотарок потрібно було 1200 одиниць, а задіявалося 225 шт. [5, с. 83]. Все ж рівень забезпечення сільгоспманентом на тисячу селянських господарств на Поділлі був дещо вищий, ніж загалом в Україні. Якщо у 1917 р. на тисячу селянських господарств Проскурівського округу і загалом в УСРР припадало 436 одиниць реманенту, то у 1922 р. відповідно – 426, 303; у 1923 – 432, 338; у 1924 – 500, 416; у 1925 р. – 499, 414 [10, с. 12].

Отже, розподіл сільськогосподарського реманенту на Поділлі і південно-східній Волині не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва. З одного боку був значний відсоток господарств, повністю позбавлених реманенту, що призвело до їх економічного занепаду і в підсумку зумовило низькі показники сільськогосподарського виробництва через невчасний посів, поганий обробіток ґрунту. З іншого боку, у багатопосівних господарствах був деякий надлишок реманенту, що в умовах його гострого дефіциту не могло не породжувати на селі найважчі форми експлуатації господарств з надлишками реманенту безреманентних селянських дворів. Складною була проблема в регіоні з удосконаленим сільськогосподарським реманентом. Ми з'ясували, що його гостро не вистачало і в розрахунку на 100 господарств, а також на 100 десятин посіву. Відтак, сільське господарство змушене було базуватися на малопродуктивній ручній праці.

Список використаних джерел

1. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – Очерк II. – 57 с.
2. Олійник І. С. Економіка сільського господарства Поділля / І. С. Олійник // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926. – Кн. 2. – С. 1–23; Олійник І. С. Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України / І. С. Олійник // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1924. – Т. 1. – С. 1–18.
3. Городецький С. До економічної оцінки після революційного стану селянської агротехніки на Поділлі / С. Городецький // Записки Київського сільськогосподарського інституту – К.: б.в., 1925. – Т. 1. – С. 18–28.
4. Калініченко В. В Селянське господарство України в період непу / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
5. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія та сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
6. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007. – 216 с.
7. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
8. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Х.: ЦСУ УССР, 1926. – 407 с.
9. Статистика України 1928. – Х.: ЦСУ УССР, 1929 – Вип. 14. – Т. 3. – 248 с. (Серія 2. "Сільськогосподарська статистика").
10. Степовий М. Огляд умов сівби і стану всходів за серпень–листопад 1925 р. / М. Степовий // Статистичний бюлетень Проскурівського окружного статистичного бюро. – Проскурів: Державна друкарня ім. Леніна, 1926. – Жовтень–грудень 1925. – Ч. 1. – № 1. – С. 5–13.
11. Степовий М. Поточні рахівничі записи 70 селянських господарств Проскурівського округу (квітень–вересень 1927 р.) / М. Степовий // Економіка і статистика Проскурівщини. – Проскурів: Окрстатбюро, 1927. – Ноябрь–декабрь. – № 2–3. – С. 49–52.
12. Стан сільського господарства Кам'янецького округу та його перспективи / [упоряд. І. Олійник; за ред. Ф. Л. Нольде і Ф. Ф. Міклашевського]. – Кам'янець-Подільський, 1926. – 78 с.

Оксана Свидерская

ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ ХОЗЯЙСТВ ПОДОЛЬЯ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ИНВЕНТАРЕМ В ПЕРИОД НЭПОВСКОГО АГРОПЕРЕХОДУ (1921–1929 ГГ.)

В статье на основе опубликованных и неопубликованных источников установлено процентное соотношение безреманентных хозяйств Подолья и юго-восточной Волыни в разрезе посевных групп

Ключевые слова: сельскохозяйственный инвентарь, крестьянин, нэповский агропереход, Подолье и юго-восточная Волынь.

Oksana Sviderska

PROVISION OF HOUSEHOLDS IN PODILLIA AND SOUTHEAST VOLYN BY AGRICULTURAL IMPLEMENTS IN THE AGE OF NEP AGRICULTURAL TRANSITION (1921–1929)

On the basis of published and unpublished sources set the percentage of households without agricultural implements in Podillia and Southeast Volyn in terms of cultivated groups is determined in this article.

Key words: agricultural implements, peasant, NEP agricultural transition, Podillia and Sout heast Volyn.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

ГОЛОД 1925 РОКУ НА ПОДІЛЛІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОЛОДОМОРУ

Аналізуються причинно-наслідкові зв'язки насильницького проведення податково-продовольчих кампаній 1921–1924 років, придушення повстанського руху, незадовільного матеріального становища селян з голодом 1925 року на Поділлі.

Ключові слова: продовольчий податок, повстанський рух, насилля, худоба, посівні площі, голод.

Актуальність проблеми зумовлюється тим, що голод 1925 р. на Поділлі був однією з маловідомих сторінок історії України. Дослідження його причин і масштабів, дозволяє виявити взаємозв'язок між податково-продовольчою політикою радянської влади, ставленням до неї селян, природними чинниками та голодом.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі принципу об'єктивності та системного підходу, застосовуючи контент-аналіз і історико-порівняльний метод, аналізуючи документи та матеріали архівів і збірників документів, визначено місце та значення окремих чинників, які призвели до голоду. Проаналізовано вплив податкової політики та кампаній з допомоги голодуючим у Поволжі та південних губерніях УСРР на життєздатність селянських господарств Поділля, ставлення до них подолян. Встановлено, що органи статистики ігнорували численні попередження про загрозу голоду та надавали Держплану необ'єктивну інформацію щодо прогнозованого врожаю, що призводило до встановлення нереальних податкових завдань.

З'ясовано, що задля виконання завдань центру органи влади на Поділлі організували тотальне вилучення продуктів у селян і вкрай несміливо сигналізували своєму керівництву про загрозу голоду в краї, а коли він розпочався, то надавали вкрай незначну допомогу. Виявлено взаємозв'язок ареалу, охопленого голодом, із територією найактивнішого повстанського руху 1921–1922 років на Поділлі.

Об'єкт дослідження – політика радянської влади упродовж 1921–1925 рр., яка спричинила настання голоду на Поділлі.

Предмет дослідження – діяльність органів влади на Поділлі з реалізації політики КП(б)У, яка спричинила настання голоду 1925 р.

Основна мета статті полягає у виявленні та дослідженні причинно-наслідкових зв'язків між насильницьким проведенням податково-продовольчих кампаній 1921–1924 років, придушенням повстанського руху, незадовільним матеріальним становищем селянських господарств і природних чинників з голодом 1925 року на Поділлі.

Завдання статті – проаналізувати форми та методи реалізації податкової політики та кампаній з допомоги голодуючим на Поділлі, їх вплив на життєздатність селянських господарств краю, ставлення до них подолян, роль діяльності органів радянської влади на Поділлі в переростанні природних факторів у голод.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Значну їхню частину вперше введено в науковий обіг.

З ідеологічних причин ця тема в радянській історіографії не порушувалася. Одними з перших наукових досліджень, у яких розглядаються різні аспекти голоду 20-х років на Поділлі стали праці І. Шульги [1], В. Василенко [2], В. Васильєва [3], збірник документів та матеріалів "Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр." [4]. Враховуючи це, автор прагне внести свою частку в дослідження зазначеної теми.

У 1921 р. Україна зіткнулася з небувалою посухою. У п'яти південних і східних губерніях – Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Донецькій та Одеській – зібрали лише по 4–10,5 пудів зерна з десятини, що складало від 7,4 до 24,9 % звичного врожаю. На цьому фоні Подільська губернія із 54 % врожайності вважалася щасливою [5, с. 27]. Відтак зобов'язана буда сплатити найбільший обсяг продовольчого податку з усіх губерній УСРР – 16 млн пудів з врожаю 1921 р. [6, арк. 108]. З допомогою військової сили, продовольчих загонів і судових репресій органи радянської влади змогли, долаючи опір повстанських загонів, зібрати лише 13197 млн пудів [7, арк. 110]. Характерно, що при цьому об'єктивні обставини, які унеможлилювали виконання завдання ігнорувалися. Так, у Ямпільському повіті 5 волостей постраждали від засухи, але в січні здали 100 % продподатку. Як наслідок – вони зовсім залишилися без насіння. Однак подільська губерньська економічна нарада, не маючи резервів насіння, дала вказівку "шукати місцеві резерви" [8, арк. 13 зв.].

Влітку 1922 р. значну територію Поділля охопила посуха. Місцями спостерігалися прояви голоду [9, с. 132–133]. Цей факт помітили міжнародні благодійні організації. Про це свідчить створення 2 червня 1922 р. Подільського комітету допомоги при Американській організації допомоги (АРА) під головуванням К. Яримовича [10, арк. 15]. Як зазначав Валерій Васильєв, уже до серпня його представництва працювали у 80 населених пунктах Поділля, хоча губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду [3, с. 114]. В той же час здійснювався збір допомоги голодуючим у Поволжі та на півдні України – на 1 липня 1922 р. зібрали 290 тис. пудів хліба, відправили – 285 тис. пудів [7, арк. 22].

Однак певні корективи влада все ж таки змушена була зробити – 17 березня 1922 р. було ухвалено Декрет ВУЦВК і РНК УСРР “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік”. Його розмір для Поділля зменшили до 11 млн 150 тис. пудів. Проте в грудні Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод) збільшив його до 11 млн 500 тис. пудів [11, арк. 131 зв.].

Щоб забезпечити позитивний хід продкампанії, радянська влада зуміла придушити до кінця вересня 1922 р. масовий повстанський рух на Поділлі. Крім того, у випадках пасивності сільрад і волвиконкомів до них безжалюно застосовували адміністративні та судові репресії, за несумлінне ставлення до стягнення податку передавали до суду членів волвиконкомів і сільрад. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам’янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали “розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністративних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника” [12, с. 91]. Крім того, в семи з дванадцяти повітів – Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому широко застосовувалася збройна сила [7, арк. 36–66.].

Вжиті заходи дали бажані результати. Як зазначалося у звіті від 30 грудня 1922 р. Кам’янець-Подільського повітвиконкому: “За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів тощо)”. Разом з тим зверталася увага на те, що “дії загонів по викачуванню продподатку супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства” [9, с. 215].

Загалом до 5 січня 1923 р. на Поділлі було зібрано 11 млн пудів натурального податку, що складало 95,65 % збільшеного плану [11, арк. 131 зв.]. Невиконання плану оформлялося як “недоїмка”. На селян, які відмовлялися її погашати, складали акти, описували майно на суму недоїмки та передавали до суду [13, арк. 86]. За рішенням податкової секції губпродкому від 2 лютого 1923 р. всі заборгованості потрібно було погасити до 15 лютого, застосувавши “посилений нажим”. Для осіб, які після всіх заходів впливу все ж не зможуть погасити недоїмку, рішенням продовольчої секції нарсуду її слід було перенести на наступну податкову кампанію. Списки “злісних неплатників”, які мали великі земельні наділи, після 15 лютого мали “передавати на висновок губпродкому для притягнення до судової відповідальності” [7, арк. 28]. Звернімо увагу, що під час посівної кампанії весною 1922 р. для негайного звільнення всіх ув’язнених за невнесення продподатку, крім злісних неплатників, достатньо дуло лише постанови Президії Губвиконкому від 16 березня 1922 р. та зобов’язання осіб, яких звільняють, давати підписку про сплату належного з них податку з нового врожаю [14, арк. 18].

Після 15 лютого 1923 р. у зв’язку із проведенням адміністративно-територіальної реформи та реорганізацією в її рамках податкових органів продподаткова робота практично припинилася [7, арк. 29]. Отримана передишка в зборі податків дозволила проаналізувати досвід попередніх продподаткових кампаній. Результатом став Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 10 травня 1923 р. “Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку”. Він передбачав з 1 жовтня 1923 р. уніфікацію всіх податків, доведення до селянина остаточної норми податку заздалегідь; заборону встановлення будь-яких інших податків. Крім того, єдиний сільгосподаток мав стягуватися порівну в натуральній та грошовій формі, а з 1 січня 1924 р. лише в грошовій. Його платили всі, хто працював чи розміщувався на землі. Для Поділля він мав складати 5,5 % від валового продукту по губернії, тобто 7137 тис. пудів від прогнозованого валового збору – 130581 тис. пудів зерна [15, с. 92].

На перший погляд може скластися враження, що радянська влада справді перейнялася турботою про “трудове селянство”. Однак, поглянемо прискіпливіше на справжній стан справ. Насамперед зазначимо, що ставши об’єктом репресій під час “викачування” продподатку та не маючи змоги захистити себе, восени 1922 р. – весною 1923 р. селяни вдалися до асиметричної відповіді. Вони суттєво скоротили посівні площі під головною “податковою культурою” – озимую

пшеницею: з 191, 3 тис. десятин у 1922 р. до 161, 2 тис. десятин у 1923 р. (у 1916 р. засівали 337, 1 тис. дес.) [16, арк. 54].

Держплан, аналізуючи ситуацію, забив на сполох: "Задовго до отримання підсумків за 1923 р. було видно ознаки деградації господарства, – зазначалося в доповідній записці Держплану УСРР від 4 грудня 1923 р. У ЦК КП(б)У "Сільське господарства Волинської та Подільської губерній". – Насамперед це проявилось в скороченні посівних площ у порівнянні з минулим роком. На Поділлі на 1,9 %... Невеликий сам по собі процент є вельми відчутним при малоземеллі цих губерній" [17, арк. 46]. Також продовжилася негативна тенденція попередніх років щодо скорочення посівів озимої пшениці – на Поділлі на 16 %. Певне підвищення врожайності нівелювалося падінням цін на хліб, тому господарський ефект від цього був незначним [17, арк. 46]. Крім того, відбулося скорочення поголів'я худоби (див. таблицю 1).

Таблиця 1

	1921 р.	1922 р.	1923 р.
Коней дорослих	405,3	378,1	318,8
Великої рогатої худоби	582,5	552,8	485,2
молодняка й телят	282,1	342,6	193,6
свиней	425,8	413,5	257,9

[18, арк. 5 зв.].

ЦСУ наголошувало, що аналіз вікового складу худоби свідчить "про скорочення переважно молодняка, що є одним з проявів регресивності господарств, бо молодняк є зазвичай тим резервом, куди вкладаються вільні капітали в селянському господарстві. При відчутті дефекту він в першу чергу йде під ніж. Підтвердженням цьому слугує співвідношення цін на хліб і м'ясо. В той час, як в Донецькій губернії ціна на м'ясо в 14,5 рази перевищувала ціну на хліб, по Одеській – в 15 разів, по Волинській – лише в 5,3 рази, а по Подільській – в 6,2 рази. Це ясно вказує на посилену пропозицію м'яса, яка утворилася за рахунок масового забою худоби" [17, арк. 46]. Підрахувавши всі можливі доходи селянського господарства, Держплан зробив висновок, що середній дохід з усіх видів продуктів на душу, які підлягають оподаткуванню за єдиним сільськогосподарським податком, становить по Поділлі – 17,9 пуди, тоді як подушний дохід, встановлений Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) для оподаткування повинен становити 22,7 пуди. Тому була внесена пропозиція скоротити розмір єдиного сільськогосподарського податку на 1300 тис. пудів. Однак, всупереч пропозиціям Держплану, його збільшили на 107 % [17, арк. 46–47]. Таким чином було проігноровано попередження: "Якщо не вжити негайних заходів, то наслідки будуть набагато трагічнішими, ніж голод 1921 року" [17, арк. 46 зв.].

Аналогічно було проігноровано висновки та застереження, зроблені Комісією ЦК КП(б)У, Державного політичного управління, Української військової округи, Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції по обстеженню державного кордону під головування М. Скрипника, яка в квітні-травні 1923 р. обстежила стан кордону із Польщею. Вона встановила, що баланс сільського господарства на Поділлі в 1922–1923 рр. "зводився з дефіцитом в 2.046.232 пуди (в житніх одиницях)". Відтак: "Становище селянських господарств Поділля таке, що над ним слід серйозно задуматися і знайти вихід із становища. Деградація сільського господарства, пов'язана сукупністю умов як адміністративне становище, зростаючі податки, слабкість кооперації, малопожвавлена торгівля, перехід до старої первісної техніки вимагають всебічної постановки питання як на місці, так і в центральних органах влади. Головний фактор, який виділяється, що підлягає строгому обліку це припинення збільшення податків і категорична ліквідація всіляких самовільних зборів і незаконних податків. Комісія має низку фактів, що селянство розорює землю весною, а восени в нього забирають 75 % врожаю. Судові комісії бездіють. Комнезам не має належної підтримки в Радянських органах. Звідси можемо зробити певний висновок: село на Поділлі переживає 17–18 рік" [18, арк. 47–50 зв.; 19, арк. 63–64].

Фактично на початок 1924 р. селяни Поділля залишилися без будь-яких продовольчих запасів, що загрожувало голодом у разі навіть невеликих природних негараздів. Однак влада й надалі ігнорувала реалії. Так, при складанні хлібофуражного балансу на 1924–1925 господарський рік Центральне статистичне управління УСРР надміру оптимістично поставилося до того, що вперше посівні площі на Поділлі перевищили довоєнні і зросли до 1531 тис. десятин [20, с. 68], і дало необґрунтований прогноз врожаю, хоча вже були суттєві ознаки нової засухи – 186842,9 тис. пудів проти 130581, 8 тис. пудів (з них: збіжжя – 67,5 млн пуд., картоплі 37,2 млн пуд. у 1923 р. [21, арк. 62, 70; 22, с. 324]. Одночасно вольовим рішенням, виходячи "з максимальних скорочень", зменшило норми витрат продуктів – а саме: "Витрати на корм худобі в розмірі 40 % минулорічних норм і втрати на продовольство замість 17 пудів на душу – лише 15 пудів". Тобто, з одного боку максимально збільшувалися прогнози щодо врожаю, а з іншого – зменшувалися витратні статті [21,

арк. 62]. Зазначимо, що лише 3 липня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало помилки ЦСУ при визначенні врожайності 1924 р. [23, с. 180].

Реалістичніше змушені були дивитися на дійсність місцеві органи влади. Аналізуючи становище в краї, X Подільська губерньська конференція КП(б)У в травні 1924 р. звернулася до РНК УСРР з проханням “надати населенню економічну допомогу та зменшити податок, щоб відновити зруйноване селянське господарство. У 1924–1925 сільськогосподарському році податок зменшено до 144 тис. тон” [3, с. 115], або понад 8791 тис. пудів.

Як показали подальші події, таке зниження було вкрай недостатнім. Унаслідок засухи на півдні, аномально теплої весни та холодного літа, нашестя шкідників і місцями неймовірного граду вдалося зібрати лише 16,8 млн пудів збіжжя та картоплі [2, с. 279; 3, с. 115–116] при потребі – 99 млн пудів [22, с. 324]. Крім того, з весни до осені 1924 р. поголів'я худоби ще зменшилося на 2,9 %, а кількість господарств без робочої худоби зросло з 57,5 % до 60,5 %. [22, с. 498]. Все свідчило про загрозу настання голоду. Так, уже на початку 1925 року в селах Барського району Могилівської округи Терешки і Голубівка хліба зовсім не залишилося [24]. Але замість реальної допомоги з боку влади, селяни отримали посилення репресій у ході викачування податку. На думку Валентини Василенко, саме застосування примусових методів забезпечило виконання програми збору податку 1924–1925 р. у Подільській губернії більше ніж на 100 % [2, с. 280]. Поеднання всіх цих факторів з поголовним зубожінням селян призвело до того, що вже до червня 1925 р. голод охопив у Тульчинському районі 70 % населення, Барському – 50 %, Шаргородському – 60 %, Муровано-Курилівському – 50 %, Джуринському – 70 %, Ямпільському районі – 60 % [2, с. 279; 24]. Звернімо увагу, що саме в цих районах у 1921–1922 рр. був активний антибільшовицький повстанський рух.

Лише отримавши політичний лист секретаря Могилів-Подільського Окружного комітету КП(б)У Одогова за червень 1925 р. з повідомленням про недорід і голод в окрузі, ЦК КП(б)У дав наступні вказівки: “1. В постраждалих районах, де населення не поверне затраченого на посівній – сільгосподаток на 1925–26 р. скасовується повністю. 2. При частковому недороді податок зменшується з можливістю відстрочки сплати на наступний рік. 3. Надати насіннєву позику постраждалим. 4. Надати постраждалому населенню продовольчу допомогу до збору врожаю кукурудзою, в розмірі 1 пуд на їдця” [25, арк. 64–65].

Загалом продовольча допомога голодуючим складалася з “а) допомоги дорослому населенню у вигляді громадсько-меліоративних робіт, б) харчування дитячого населення у вигляді приварку школярам, видачі сухого пайка дітям, не охопленим школою, в) допомоги харчування матерям, які годують грудьми та вагітним, г) продовольчої допомоги підопічним Народного Комісаріату Соціального Забезпечення (далі – НКСЗ)”. Вона передбачалася впродовж 10 місяців. Для дорослих і підопічних НКСЗ продовольча допомога розраховувалася з норми 16 пудів хліба на рік, а дітям (до 15 років включно) – 15 пудів. Кількість вагітних визначили як 4 % від всього населення, а тих, які годують – 2 %. Проте пайок передбачався лише 40 % матерів, які годують грудьми [25, арк. 74–75]. Відкривалися їдальні для дітей. Так, “Вісті ВУЦВК” 12 квітня 1925 р. повідомляли про відкриття трьох їдалень для 330 дітей у Могилів-Подільському районі [23, с. 96]. Ступінь забезпечення продовольчою допомогою дітей і жінок, які годують немовлят показує таблиця 2.

Таблиця 2

Округи	% дітей	% матерям, які годують грудьми та вагітним
Кам'янецька	42,8	6,1
Могилівська	42,8	6,1
Тульчинська	43,3	6
Проскурівська	42,8	6,1

[25, арк. 74].

Разом з тим, із сум, виділених Кам'янецькій окрузі, частину грошей, виділених на оплату громадських робіт і допомогу дітям, зняли на допомогу ще більше постраждалим районам Автономної Молдавської СРР, Первомайській і Зинов'євській округам, а Могилівській окрузі збільшили на 20 % [25, арк. 74 зв.].

Ставлення селян до цієї допомоги видно з виступу на V з'їзді рад Подільської губернії 15 квітня 1925 р. делегата-селянина з Могилів-Подільської округи В. Потерлевича. На його думку це була не допомога, а “справжній бандитизм”, коли спочатку хліборобів змусили продавати державі пуд збіжжя по 50 копійок, а коли ті залишилися без хліба та грошей “влада каже, що вона повернулася до нас обличчям, дає нам хліб. За нього вона вимагає у вісім разів дорожче – по чотири карбованці” [4, с. 106–107].

Проте, навіть недостатня і грабіжницька, допомога була вкрай необхідною. Її обсяг і види станом на середину липня 1925 р. видно з таблиці 3.

Таблиця 3.

Округа	Проддопомога				
	Громадські роботи	Дитяче харчування	Харчування матерів	Прод. доп. підопіч. НКСЗ	Загалом прод. доп.
Кам'янецька	254539	270250	111000	19536	658325
Могилівська	1381479	1291385	380000	37634	3090498
Тулчинська	108128	122935	33000	4554	268617
Проскурівська	50407	59815	16000	2517	128739

[25, арк. 77].

Зазначимо, що визначити кількість жертв голоду 1925 р. на Поділлі достеменно неможливо.

Таким чином, можемо зробити висновок, що голод 1925 року лише частково був зумовлений природними чинниками. Головною ж його причиною була податкова політика радянської влади в прикордонному краї, яка, відбираючи в селян до 75 % харчів, свідомо прирікала їх на голодування. Метою такої політики була упокорення подолян і помста за масовий антибільшовицький повстанський рух у 1921–1922 рр. Набутий досвід використано у 1932–1933 рр.

Список використаних джерел

1. Шульга І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга – Вінниця, 1993 – 224 с. 2. Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В. Василенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 277–281. 3. Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 37. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/histname/histname_2011_37/8.pdf. 4. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Збірник документів та матеріалів // Обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" / [голова І. С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко]. – Вінниця, ДП "ДКФ", 2007. – 704 с. 5. Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк / М. Б. Гуревич – Харьков: Первая Гос. Типография им. тов. Петровского Г. И., 1923. – 47 с. 6. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 397. 7. Державний архів Вінницької області, ф. Р.-925, оп. 8, спр. 4. 8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1282. 9. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник]. – Хмельницький, ХНУ, 2008. – С. 46. 10. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 925, оп. 2, спр. 202. 11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1175. 12. Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів в умовах переходу до єдиного натурального податку у 1922 році / Ю. В. Котик // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 59 (№ 4). – С. 87–92. 13. Державний архів Хмельницької області, ф. 337, оп. 1, спр. 100. 14. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 925, оп. 5, спр. 1. 15. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси: "Ваш Дім", Видавець ПП Дикий О. О., 2004. – 188 с. 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1741. 17. Там само, спр. 1746. 18. Державний архів Вінницької області, ф. Р.-925, оп. 8, спр. 33. 19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1758. 20. Социалистическое строительство на Виннитчине: Документы и материалы (1921–1941) / [Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др.]. – Одесса: Маяк, 1987. – 272 с. 21. Державний архів Вінницької області, ф. 1, оп. 20, спр. 1887. 22. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол. І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інші]. – Вінниця, 1957. – 560 с. 23. Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1925: Довід. вид. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Мовчан]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-3958-0/966-02-3958-0.pdf>. 24. Колективізація. Голодомор. Політичні репресії / Барська районна бібліотека. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bar-library.com/index.php?page=199>. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2071.

Николай Олейник

ГОЛОД 1925 ГОДА НА ПОДОЛИИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ГОЛОДОМОРА

Анализируются причинно-следственные связи насильственного проведения налогово-продовольственных кампаний 1921–1924 гг., подавления повстанческого движения, неудовлетворительного материального положения крестьян с голодом 1925 года на Подолии.

Ключевые слова: продовольственный налог, повстанческое движение, насилие, скот, посевные площади, голод.

Mykola Oliynyk

FAMINE OF 1925 IN PODILLYA AS A REHERSAL OF HOLODOMOR

The article analyses reasons and consequences of forceful food tax campaigns of 1921–1924, suppression of the rebel movement, and unsatisfactory material conditions of village population in the region of Podillya in 1925.

Key words: food tax, rebel movement, violence, cattle, fields, famine.

УДК 061.2(477)“1920”

Валентина Молоткіна

СТАНОВЛЕННЯ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ МОНОПОЛІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МОЛОДІЖНОМУ РУСІ В 1920-І РР.

У статті показано, як у процесі становлення тоталітарного радянського режиму, комсомол став інструментом, за допомогою якого правляча партія впливала на молодь та інші верстви населення УСРР в 1920-і рр.

Ключові слова: комуністичне виховання, комсомол, молодь, молодіжні організації, об'єднання.

В усі часи влада прагнула залучити на свій бік молодь, яка, з її прагненням до нового, може відіграти надзвичайно важливу роль у докорінному перетворенні суспільства.

В умовах утвердження демократичного суспільства в нашій країні, актуалізується роль молодіжних об'єднань у системі соціалізації молодого покоління, його становлення. Виходячи з цього, бачиться необхідним вивчення як сучасного молодіжного руху в Україні, так і його історії та впливу молодіжних організацій на формування особистості молодого громадянина.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу зроблено спробу дослідити особливості становлення монополії комсомолу у молодіжному русі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1920-і рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає молодіжний рух у контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР в 1920-і роки.

Предмет дослідження – комсомол УСРР, як засіб впливу комуністичної партії на широкі верстви робітничої і селянської молоді досліджуваного періоду.

У радянській історіографії усі питання, пов'язані з комсомолом, розглядалися надзвичайно упереджено й однобічно. На сучасному історіографічному етапі заслуговують на увагу праці В. Головенька [1], В. Прилуцького [9–10], у яких вперше в Україні зроблено спробу об'єктивно та неупереджено розглянути діяльність небільшовицьких молодіжних організацій, охарактеризувати деякі концептуальні проблеми молодіжного руху.

У цій статті автор ставить за мету – дослідити, як комсомол став інструментом, за допомогою якого правляча партія впливала на молодь та інші верстви населення УСРР в 1920-і рр.

Характерною рисою молодіжного руху в період 1920-х рр. була значна кількість організацій різних напрямів, їх надзвичайно строкатий склад. Поряд з власне українськими молодіжними об'єднаннями, в Україні існували організації єврейської, польської та німецької молоді, а також молодіжні об'єднання загальноросійських партій і політичних течій, які займалися культурно-освітньою діяльністю з метою виховання молоді в національному дусі. В умовах більшовицького тоталітарного режиму усі спроби молоді створити незалежні від правлячої партії об'єднання були приречені. Лише комсомол, як складова частина режиму, мав право на існування. Ця організація з перших днів свого існування повела боротьбу за монополію в молодіжному русі.

Якщо на початку 1920-х рр. комсомол УСРР переживав глибоку кризу, (упродовж травня 1921 р. – травня 1922 р. лави спілки скоротилися на 20 тис. осіб, з 55-ти до 35 тис.) [7, с. 27–62] то приблизно з 1922–1923 рр. ситуація почала змінюватися. Поліпшилися позиції комсомолу на селі. Але й пізніше масштаби його діяльності серед селянської молоді були в цілому незначними. З кожних 100 молодих селян тільки 3 перебували у лавах Ленінської комуністичної спілки молоді (ЛКСМУ). Як визнавав орган ЦК комсомолу України, “у селі ще й досі безроздільно володіють думами парубків гетьмани, гайдамаки й батьки” [12, арк. 64]. Про значне поширення в середовищі селянської молоді “національно-шовіністичних” настроїв інформував у грудні 1926 року бюро Центрального комітету (ЦК) ВЛКСМ керівник українського комсомолу С. Височиненко [9, с. 8]. Збільшився притік робітничої молоді до лав комсомолу, активізувалася її участь в численних

політичних кампаніях того часу. Це, насамперед, стосувалося робітників-підлітків. Однак, значна частина робітничої молоді, особливо недавніх вихідців із села, залишалася досить аполітичною.

Незважаючи на те, що комсомол не мав масової підтримки серед юнаків та дівчат, ця організація повела запеклу боротьбу проти будь-яких спроб молоді об'єднатися поза її межами. У цій боротьбі вона спиралася на могутній партійно-державний апарат, не гребувала ніякими засобами для досягнення своєї мети. За ініціативою ЦК Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ) при Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) було створено "спеціальний орган для нагляду за не комуністичними організаціями молоді", до складу якого увійшли представники ЦК РКСМ. Аналогічний комітет діяв і в Україні. Як зазначав перший секретар ЦК Комуністичної спілки молоді України (КСМУ) С. Ігнат (Ейнгорн), "спілка фактично росла не на спілковій роботі, а на боротьбі з класовим ворогом" [10, с. 118].

Тому зникнення небільшовицьких молодіжних об'єднань, що спирались у своїй діяльності на значні верстви молоді, відбулося не внаслідок об'єктивних закономірностей їх внутрішнього розвитку, а стало результатом цілеспрямованої репресивної політики правлячого більшовицького режиму.

Ліквідуючи небільшовицькі молодіжні об'єднання, більшовики намагалися монополізувати керівництво молодіжними рухами через комсомол. Проте для того, щоб встановити свій контроль над широкими верствами молоді, тоталітарному режимові було замало тільки ліквідувати інші об'єднання, що справляли вплив на підростаюче покоління. Треба було здобути авторитет серед широких верств юнаків і дівчат, залучити їх до комсомолу. Використовуючи можливості, які надала їй правляча партія, комуністична спілка молоді (КСМ) доклала чимало зусиль, щоб показати себе захисником інтересів молодого покоління, організацією, що ставить за мету задоволення його потреб. Оскільки комсомол являв собою по суті єдину спілку, що мала такі широкі можливості і підтримку партійно-державного апарату, юнаки почали його підтримувати. Переважна більшість їх вбачала в ЛКСМУ не більшовицьку спілку, а економічну чи культурно-просвітницьку організацію. Саме в цьому, а не в любові молоді до комуністичної партії та її режиму, полягала основна причина значного зростання лав комсомолу [11, с. 6–7].

Одночасно партія посилила контроль за формуванням комсомольських кадрів. З 1923 р. Політбюро та Оргбюро ЦК КП(б)У почали безпосередньо втручатися в діяльність ЦК КСМУ і навіть замінювати на власний розсуд його склад. Приміром, влітку цього ж року, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У було зміщено з посад усіх членів бюро ЦК КСМУ, а його секретарем призначено партпрацівника Д. Гуревича, незважаючи на обрання членами бюро ЦК іншого секретаря – Г. Ножицького [1, с. 79]. Згідно зі статутом РКСМ, на посади відповідальних комсомольських працівників від райкомів комсомолу і вище стали висуватися лише комуністи, причому від претендентів на посаду секретарів обкому комсомолу вимагався партійний стаж не менше чотирьох років, а для секретарів райкомів і міськомів – не менше двох-трьох років [8, с. 313].

Основним завданням політичного керівництва комсомолом партія вважала залучення спілкової молоді до суспільно-політичного життя. Комсомольці брали участь в обговоренні політичних питань на зборах партійних осередків, а також репрезентували спілку на делегатських партійних зборах [3, с. 27, 117].

31 серпня 1923 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення "О постановке политпросвещения в РКСМ", у якому вказувалося на необхідність систематичної політичної просвіти комсомольців. Рекомендувалося до кожного комсомольського пропагандистського колективу прикріпити досвідченого комуніста. Комсомольські організації посилили теоретичну підготовку членів Союзу, створювали гуртки, у яких вивчали основи ленінізму, залучали юнаків та дівчат до активного суспільно-політичного життя, обговорення політичних, господарських, побутових питань, доручали виступати з доповідями, вести пропагандистську роботу тощо. У повітових центрах проводилися "курси-з'їзди", на яких сільські комсомольці знайомилися з основами теорії і практики комуністичної партії. Політичні знання перевірялися з допомогою "політлотерей" і "політбоїв". У клубі чи в будь-якому іншому приміщенні збиралися комсомольці. Комісія викликала на сцену одного із присутніх, який "брав" питання, як екзаменаційний білет, і відповідав перед усім залом. Переможців преміювали портретами В.І. Леніна або книжками [3, с. 183].

Усе це робилося тому, що саме на комсомол комуністична партія покладала великі надії у "справі комуністичного виховання і самоосвіти робітничо-селянської молоді". "Кожен відповідальний працівник спілки, насамперед, повинен бути пропагандистом серед "відсталих" товаришів, а потім уже працівником в інших галузях діяльності комуністичної спілки молоді" [6, с. 99]. В умовах НЕП комсомол повинен був протиставляти "негативному впливу дрібнобуржуазної стихії" (кіно, бульварної літератури тощо) свою енергійну культурну роботу, пристосовану до запитів молоді" [6, с. 641].

Комсомольські організації повинні були стати й одним із основних опорних пунктів партії і радянської влади у селі. Але у зв'язку з новою економічною політикою, що сприяла зміцненню індивідуального селянського господарства, росту "дрібнобуржуазних інстинктів" і посилювала залежність селянської молоді від сім'ї, робота комсомолу в селах надзвичайно ускладнилася. Тому посилювалася робота комсомолу серед найбільш бідної частини села з метою "збереження її від ідейного впливу куркулів" [5, с. 641]. У зв'язку з цим найважливішим завданням комсомолу було збагатити усю виховну роботу спілки елементами марксизму, широко розвинути культосвітню роботу і пристосувати її до психологічних особливостей вікових груп [5, с. 642].

В умовах НЕП партія, як ніколи, прагнула підготувати нове комуністичне покоління кваліфікованих і класово свідомих робітників, а також зацікавлених у будівництві радянської республіки селян. Тому XII з'їзд партії (1923 р.) рішуче виступав проти зведення ролі комсомолу до ролі суто культурницької організації [5, с. 757]. XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) недвозначно вказував на те, що РКСМ має першорядне суспільно-політичне значення і "покликана виконувати роль резерву, звідкіля партія відбиратиме кращі "елементи" для забезпечення приходу молодих сил" й одночасно бути "провідником впливу партії на все більш широкі кола робітничої та селянської молоді" [3, с. 88].

Особлива роль належала комсомолу на селі, де кількість його осередків значно перевищувала кількість партійних і де вони були чи не єдиним провідником більшовицької партії [8, с. 313; 10, с. 123]. Тому, як філія комуністичної партії у молодіжному русі, комсомол отримав особливий правовий статус порівняно з іншими громадсько-політичними об'єднаннями, а його становище в суспільстві регулювалося не правовими актами, а статутами КПРС і ВЛКСМ. Достатньо зазначити, що комсомольські організації, на відміну від інших, не підлягали реєстрації з боку державних органів. Лише окремі питання, що стосувалися прав комсомолу у вирішенні державних справ, його взаємин з державними органами, регулювалися правовими актами [1, с. 23].

Після передачі комсомолу функцій комуністичного виховання молоді, правляча партія зосередила під його керівництвом діяльність піонерської організації та молодіжних засобів масової інформації. З правом вирішального голосу представники комсомолу працювали у колегіях відділів народної освіти та їх відділеннях [8, с. 314].

Для того щоб стати впливовою молодіжною організацією, КСМ розгорнула активну роботу із захисту культурних і економічних інтересів молодого покоління. З цих питань комсомол дуже тісно співпрацював з державними та профспілковими органами. Проте на початку 1920-х рр. взаємини між спілкою і цими організаціями не були регламентовані. Серед працівників комсомолу республіки поширювалася точка зору, що КСМ повинна самостійно вирішувати й проводити у життя усі заходи, пов'язані з працею та освітою молоді. Керівництво правлячої партії кваліфікувало такі погляди, як "юнацький синдикалізм", який загрожував деполітизацією комсомольських організацій. Зокрема, VII конференція КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) звинуватила КСМУ у тенденції до перетворення в економічну організацію й запропонувала спілці зробити основним завданням своєї діяльності політичне виховання молоді, а державним і профспілковим органам посилити роботу з її соціально-економічного обслуговування [4, с. 24]. З цього часу повноваження представників комсомолу у профспілкових і державних органах обмежувалися правом дорадчого голосу, крім того, комсомольським організаціям надавалася законодавча ініціатива з питань молодіжної політики [8, с. 313].

Керуючись рішенням партійної конференції, V Всеукраїнська конференція ЛКСМУ обмежила повноваження діяльності комсомолу масовою роботою, яка мусила проводитися при тісному контакті з радянськими і профспілковими органами [10, с. 118]. Намагаючись пристосувати масову роботу до запитів широких кіл молоді, спілка сприяла організації різноманітних аматорських об'єднань та добровільних організацій молоді, брала участь в організації спортивних змагань, театральних вистав тощо [8, с. 314].

На початку 1920-х рр. комсомольські організації УСРР залучалися правлячою партією до пошуку "класових ворогів" серед членів КСМУ, до яких зараховували прихильників опозиційних течій, що виникли під час обговорення питань комсомольського будівництва. Згідно з директивами ЦК КП(б)У, III з'їзд КСМУ дозволив вищим спілковим органам проводити репресії проти нижчих органів, й, зокрема, призначати працівників на виборні посади "у разі ухилу від комсомольської лінії ... та порушення постанов з'їзду" [2, с. 24]. Під час "класових чисток", проведених на початку 1921 р., зі складу комсомольських організацій республіки виключено 17 % членів [2, с. 11].

У 1925 р. ЦК КП(б)У залучив комсомольські спілки УСРР до боротьби з внутрішньопартійною опозицією. Завдяки кадровим чисткам, проведеним у складі ЦК ЛКСМУ й місцевих комсомольських органів, V Всеукраїнська конференція (липень 1925 р.) та VI з'їзд (березень 1926 р.) ЛКСМУ піддали критиці теорію "нейтральності спілки", якої дотримувалися члени ЦК ЛКСМУ під час боротьби з

"троцькізмом" у 1924 р. Втягування спілки у громадсько-політичну роботу партії визнано основним завданням партійного керівництва [7, с. 121, 202].

З 1926 р., за оцінкою лідера українських комсомольців С. Височенка, спілка стала "одним із знарядь, на які партія могла спиратися, даючи бій опозиції". За повідомленнями, що надійшли до Х з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) від 26 окружних комсомольських організацій республіки, із 26 тис. членів спілки – учасників зборів, на яких обговорювалося питання про опозиційні угруповання, лише півпроцента підтримали опозиціонерів [3, с. 368]. Переважаюча більшість комсомольців республіки активно підтримувала Й. Сталіна і його прибічників у боротьбі з "ною опозицією, "троцькістсько-зінов'євським блоком", "націоналістичним ухилом" Шумського-Хвильового [8, с. 315–316].

Згортання НЕП та перехід до нового комуністичного штурму наприкінці 1920-х рр. зумовили різку зміну політичних настроїв та орієнтирів значної частини молоді. Як і на початку 1920-х рр., серед молодих людей поширювалися опозиційні настрої. Згідно з довідками Державного політичного управління (ДПУ) УСРР тільки у 1929 р. за участь в "антирадянських" організаціях і групах заарештовано понад 2 тисячі юнаків і дівчат [10, с. 216]. Хоча більшість таких угруповань була міфічною, а справи проти її членів, сфабриковані каральними більшовицькими органами, підпільний молодіжний рух існував. Щоправда, порівняно з початком 1920-х рр., його політична скерованість була іншою. На зміну групам лівокомуністичного та анархістського спрямування прийшли організації правого напрямку. З 1928 р. більшість опозиційних молодіжних груп характеризувалася владою як "куркульські" і "націоналістичні", що організовувалися противниками аграрної та культурної революції [10, с. 216].

Намагаючись попередити поширення опозиційних настроїв, сталінське керівництво активізувало боротьбу зі "зрадниками інтересів робітничого класу". Тема класової боротьби стала лейтмотивом I Всеукраїнської конференції комсомолу, яка пройшла у червні 1929 р. Духом непримиренності до ворогів та опортуністів була пронизана більшість виступів та резолюцій конференції. Зокрема, у резолюції "На доповідь про чергові завдання партії" зазначалося, що "вся робота комсомолу, ще в більшій мірі ніж досі, проходить під знаком дальшої мобілізації мас молоді на боротьбу з класовим ворогом, правою небезпекою та ухилами як у партії, так і в першу в комсомолі" [7, с. 368].

Отже, у 1920-і рр. ліквідувавши небільшовицькі молодіжні об'єднання, комуністи намагалися монополізувати керівництво молодіжними рухами через комсомол, який став єдиною молодіжною організацією, засобом впливу комуністичної партії на широкі верстви робітничої і селянської молоді. Одночасно партія посилила контроль за формуванням комсомольських кадрів. На посади відповідальних комсомольських працівників від райкомів комсомолу і вище стали висуватися лише комуністи.

Основним завданням політичного керівництва комсомолом партія вважала залучення спілкової молоді до суспільно-політичного життя. Як філія комуністичної партії у молодіжному русі, комсомол отримав особливий правовий статус порівняно з іншими громадсько-політичними об'єднаннями, а його становище у суспільстві регулювалося не правовими актами, а статутами КПРС і ВЛКСМ. Використовуючи можливості, які надала йому правляча партія, комсомол намагався показати себе захисником інтересів молоді.

Список використаних джерел

1. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ ст.: Історико-політичний аналіз основних періодів / В.А. Головенько. – К., 1997. – 160 с. 2. Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановках з'їздів. – Х., 1927. – С. 24. 3. Історія Ленінського Коммуністичного Союзу Молодежи: Колектив авторів. Вид. 3-є доп. – К.: "Молодь", 1978. – 776 с. 4. Комуністична партія України в резолюціях та постановках з'їздів. Збірник документів – К.: Держвид. УРСР, 1958. – Т.1. – 691 с. 5. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – Ч.1. – Изд. 7. – 831 с. 6. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол. Ю.Ю. Кондуфор (відповідальний редактор) та ін.] – К.: Наукова думка, 1979. – 667 с. 7. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966: Збірник документів / [Ред. кол. О.С. Коепто (голова) та ін.]. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1969. – 671 с. 8. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / [Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.] – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / [С.В. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін.] – 2003. – 448 с. 9. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. Історичні зошити АН України / В. І. Прилуцький. – К., 1993. – 58 с. 10. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах тоталітарного ладу (1920–1939) / В. І. Прилуцький. – К., 2001. – 250 с. 11. Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). / НАН України, Інститут історії України (Історичні зошити) / В.І. Прилуцький. – К., 1999. – 62 с. 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 5, спр. 58, 905 арк.

Валентина Молоткіна

СТАНОВЛЕНИЕ КОМСОМОЛЬСКОЙ МОНОПОЛИИ В УКРАИНСКОМ МОЛОДЕЖНОМ ДВИЖЕНИИ В 1920-Е ГГ.

В статье показано, как в процессе становления тоталитарного советского режима, комсомол стал инструментом, с помощью которого правящая партия влияла на молодежь и другие слои населения УССР в 1920-е гг.

Ключевые слова: коммунистическое воспитание комсомол, молодежь, молодежные организации, объединения.

Valentina Molotkina

THE ESTABLISHMENT OF COMSOMOL'S MONOPOLY IN UKRAINIAN YOUTH'S MOVEMENT IN 1920S.

The article deals with comsomol as a means of influence of rule's party on the youth and other sections of the Ukrainian population in the process of totalitarian soviet regime's establishment 1920s.

Key words: communism training, comsomol, youth, youth's organizations, union, association.

УДК 94(477)

Павло Коріненко, Володимир Старка

ПРАВО РОБІТНИКІВ НА ПРАЦЮ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В УСРР (1921–1928 РР.).

У статті розглядаються особливості реалізації робітниками УСРР права на працю у 1921–1928 рр., обґрунтовується думка про те, що об'єктивні і суб'єктивні причини не давали можливості усім робітникам, особливо у 1921–1925 рр. реалізувати своє право на працю.

Ключові слова: право на працю, безробітні, біржі праці, кваліфікація робітників, оплата праці.

На початок 1921 р. на території УСРР значних бойових дій не було. Мали місце лише повстання селян, які носили локальний характер. Усі верстви населення втомилися від війни. Перед ними відкривались перспективи мирної праці на заводах, фабриках, полях. Домінуючим в їх настроях були сподівання на покращення свого матеріального становища. У цьому відношенні найбільш зацікавленою верствою населення були робітники. Адже вони, на відміну від селян, торговців, мали жити і виживати у той складний час тільки завдяки своїй праці на заводах, фабриках, будівництві, транспорті.

Реальність 1921 р. була такою, що кількість робочих місць в результаті розрухи в промисловості, на транспорті, яку спричинили багаторічна війна, революції, іноземні воєнні інтервенції, різко скоротилось. Безробіття охопило сотні тисяч робітників України. До причин катастрофічного стану в промисловості, і як наслідок, безробіття, незадовільного становища робітників призвели також дії радянської влади щодо форсованих темпів націоналізації промисловості, заборони приватної торгівлі, нехтування грошового обігу в державі тощо.

Актуальність досліджуваної нами проблеми полягає в тому, що і сьогодні в Україні деякі сутнісні явища щодо забезпечення робітникам й іншим категоріям населення права на працю зберігаються. Різниця лише в тому, що на початку 1921 рр. в УСРР був перехід від капіталістичної до соціалістичної економіки, а з 1990-х рр. – від соціалістичної до капіталістичної. За деякими оцінками в Україні за 22 роки незалежності припинили свою роботу майже 50 тис. підприємств. Хоча якась їх частка і була перепрофільована на випуск іншої продукції, все ж таки без роботи залишилися сотні тисяч робітників, інженерно-технічних працівників.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації, на основі об'єктивного і комплексного підходу до вивчення різноманітних джерел, проаналізовано реалізацію права на працю робітниками в УСРР доби НЕП.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси, що відбувалися в УСРР у 1921–1928 рр.

Предмет дослідження – реалізація робітниками права на працю в УСРР в окреслений період.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі опублікованих в Україні історичних праць, документів і матеріалів з'ясувати особливості реалізації робітниками у перші роки

радянської влади права на працю, проблеми, які були в цьому процесі і як право на працю трансформувалось у кінці 1920-х рр.

Історичний досвід засвідчує, що в 1920-ті роки проблему робочих місць в УСРР вдалось вирішити завдяки початку будівництва значної кількості нових потужних підприємств. В нинішніх умовах існує думка, що проблему безробіття можна вирішити шляхом запровадження цілеспрямованої протекціоністської політики в зовнішній торгівлі, збільшення підприємцями відрахувань на оплату праці робітникам тощо.

Публікації радянських істориків про політичні, соціально-економічні процеси в УСРР 1920-х рр. мали переважно апологетичний, заідеологізований характер. Однак деякі з монографічних досліджень залишили свій слід в історіографії завдяки систематизованому у них значному фактичному матеріалу. Монографічні праці стосовно першого періоду НЕП, який охоплював 1921–1925 рр. присвячені ролі робітничого класу України у відбудові промисловості [1–3]. Для дослідників було важливо розкрити процес відбудови промисловості та його позитивні результати. Оповіді про життя робітників обмежуються характеристикою їх героїчних зусиль, особливо при відбудові шахт, металургійних, машинобудівних заводів та залізничного транспорту.

У 1960–1970-ті роки українські історики продовжували дослідження історії робітничого класу [4]. При цьому слід зауважити, що джерельна база їх досліджень стала значно ширшою, особливо часто вони посилаються на архівні документи. У монографії Г. Діденка, як і у попередніх дослідженнях, дається загальний аналіз стану промисловості УСРР на початок 1921 р. Разом з тим, він спробував об'єднати цей аспект з аналізом реального становища робітничого класу, досить ґрунтовно розкриває основні напрямки діяльності органів радянської влади з підвищення рівня кваліфікації робітників, поступового зростання їх заробітної плати. На його думку, саме така політика і дала можливість досягти успіхів у відбудові промисловості.

Більш плідним в історіографії виявився другий період НЕП, який охоплював 1926–1928 рр. Заслужують на увагу три монографії українських істориків. До них слід віднести праці А. Слущкого, В. Довгопола, М. Різницької [5–7]. Спільним для цих досліджень є те, що автори не оминаючи економічні здобутки, проблеми у промисловості, намагаються більш послідовно розкрити загальний стан робітників, зміни, які відбулися у них ще на першому етапі НЕП, а саме: у їх ставленні до праці, формування у свідомості відчуття відповідальності, творчого підходу до праці, і як наслідок, поява раціоналізаторів, зростання згуртованості робітників, підвищення освітнього рівня в ході кампанії боротьби з неписьменністю. Монографія А. Слущкого багата на значний статистичний матеріал щодо поповнення робітників із селян, національного складу, співвідношення чоловіків і жінок у різних галузях промисловості, про чисельність безробітних, кількість яких на 1928 р. все ж таки скорочувалася.

Трудові почини, які стали сутнісною ознакою соціалістичного змагання робітників з 1921 р. проаналізовані у колективній монографії П.Гудзенка, С.Кульчицького, Є.Шаталіної [8].

Спільним для досліджень новітньої доби української історіографії є переосмислення основних засад радянської історіографії доби НЕП. Становище робітничого класу розглядається з позицій критики адміністративно-командної системи, утисків нею робітників, примусу до праці через різноманітні виробничі акції [9–11; 14].

У середині 2000-х років учені Інституту історії НАН України започаткували новий напрям своїх історичних досліджень – нариси повсякденного життя радянської України. У 2010 р. вийшла друком колективна монографія, присвячена повсякденному життю радянської України в добу НЕП [13]. П'ятий розділ (автор О. Мовчан) присвячено аналізу виробничих і побутових проблем робітників УСРР в добу НЕП. Автор послідовно розглядає проблеми працевлаштування робітників, соціального страхування, житлово-побутових умов, комунального, медичного обслуговування, джерел сімейного бюджету, товаропостачання та споживання в робітничому середовищі. О. Мовчан, не заперечуючи жорсткого контролю з боку влади щодо робітників, наводить, на наш погляд, об'єктивні причини такої політики. До них вона відносить такі як, поповнення значної частини робітників із селян-відхідників (із 108 тис. селян-відхідників лише 309 володіли професіями фабрично-заводських робітників) [13, с. 240], низький рівень кваліфікації, відсутність у них традиції додержання трудової дисципліни у робочий час тощо. Безробіття серед робітників в роки НЕП сягало загрозливих масштабів.

О. Мовчан вперше дослідила цю проблему всебічно – її причини, діяльність створених радянською владою, профспілками структурних підрозділів із працевлаштування безробітних, системи заходів з надання їм матеріальної допомоги. Хронічне безробіття в роки НЕП було складною соціальною проблемою – такий її основний висновок.

Для дослідження проблеми права робітників на працю та його реалізацію в Україні в роки НЕП є достатня кількість історичних джерел. Одним із основних джерел, які мають значну цінність для

дослідження історії робітничого класу є директивні документи партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів України, що зібрані в офіційних збірниках, резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, а також звіти уряду України, з'їздів Рад та інші.

Значний фактичний матеріал з окремих питань історії робітничого класу міститься у журналах, що виходили у ті роки: "Більшовик України" (орган ЦК КП(б)У), "Вісті КП(б)У", "Статистика труда на Украине" (орган ВЦСПС), "Производственный журнал" (орган ВЦСПС), "На угольном фронте" (орган вугільних трестів Донбасу), "Рабочий металлург" (орган Дніпропетровського металургійного інституту).

Науковці започаткували також серію збірників документів "Промышленность и рабочий класс УССР". Одним із них є збірник документів "Промышленность и рабочий класс УССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.)". Документи цього збірника дають можливість осягнути географію розміщення підприємств України і робітників, визначають рівень відбудови промисловості, транспорту на 1925 р., причини, що гальмували відбудовчий процес у тому числі такі, як продовольча проблема у містах, недостатній рівень кваліфікації робітників та інші. З часом вийшли аналогічні збірники документів практично в усіх областях України. Одним із них є "Борьба трудящих Харьковщины за постройку фундамента социалистической экономики". У ньому є значний масив документів про участь робітників південно-східних областей України у вирішенні важливих виробничих завдань, їх матеріальне становище. Щоправда, критичних матеріалів на цю проблематику там небагато. Документи збірника свідчать про високий рівень трудової активності робітників.

На початок 1921 р. промисловість УСРР була у вкрай незадовільному стані, із 10773 підприємств вважались діючими тільки 4060 [14, с. 15]. Із 1607 шахт Донецького басейну працювала 981, які давали лише 22 % видобутку кам'яного вугілля 1916 р. Виплавка чавуну складала 5 % довоєнного рівня. Навіть такий гігант промисловості як Краматорський машинобудівний завод не мав електрики і парової енергії. Випуск промислової продукції УСРР знизився до 12 % довоєнного рівня [4, с. 16–18]. Кількість робітників великої промисловості впала до 20074 тис. (у 1914 р. їх було 631 тис.) [15, с. 61]. У 1921 р. на півдні України розпочався голод, який поставив радянську владу перед вибором: або допустити в країні товарно-грошові відносини, у тому числі і торгівлю хлібом, або втратити владу. Відмова від політики "воєнного комунізму" стала неминучою.

НЕП, яку радянська влада запровадила в 1921 р., повинна була передусім відродити сільське господарство. У свою чергу воно мало дати достатню кількість продуктів харчування робітникам міст. З огляду на це передбачалося повернення із сіл до міст робітників, яким належало відбудувати промисловість, а потім здійснити індустріалізацію країни.

НЕП здійснив сутнісні зміни у промисловості республіки. Зберігаючи за собою командні висоти, тобто контролюючи важку промисловість, радянська влада в екстремому порядку почала передавати в оренду організаціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства. В УСРР у 1921 р. в оренду здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду [16, с. 197]. Ставлення робітників до цього процесу в більшості випадків було негативним. Вони не усвідомлювали причин цієї політики, спостерігаючи за появою нових власників підприємств, що впливало на зміни у їх світогляді. Супутніми явищами, які дратували робітників було те, що практично 75 % роздрібного товарообороту республіки було у приватних руках, сприяло спекуляції найнеобхіднішими для робітників товарами, контрабанді, шахрайству.

Період НЕП не був і не міг бути часом гармонійного безкризового розвитку. У 1922–1923 рр. продовжувалося скорочення виробництва продукції, падіння курсу паперового карбованця (радзнаку), доволі частими були перебої у виплаті робітникам зарплати. Пов'язане з політикою НЕП розшарування у суспільстві, безробітні, безпритульні діти та інше вело до зростання соціальної напруги в суспільстві, містах передусім. Почали лунати заяви про "ганебний відступ" перед капіталізмом, "здачу позицій соціалізму", "капітуляцію перед буржуазією". Відображаючи у творчості подібні настрої, В.Сосюра писав у вірші "Місто":

"Я не знаю, хто кого морочить,
але я б нагана знову взяв
і стріляв би в кожні жирні очі,
в кожну шляпку і манто стріляв..." [20, с. 97].

І це були непоодинокі "нафантазовані поетом" думки, це були погляди значної частини суспільства і передусім робітників, які у роки громадянської війни проливали кров за встановлення радянської влади, а в результаті значної майнової диференціації, що стала ознакою НЕП, опускалися усе нижче і нижче на соціальне дно. У них виникало цілком обґрунтоване питання "За що боролись?". Стабілізуючим елементом у тій непростій порі виявився "відбудовчий ефект". Усе

таки промислові підприємства хоч і поволі, але розпочинали працювати, а це означало, що легше стало знайти роботу. Матеріальний і моральний стан робітників дещо покращувався.

Непмани рекрутувались з усіх верств тогочасного суспільства. Однак можна стверджувати, що із робітників їх було небагато. Для такої форми господарської діяльності у більшості із них не було ні грошей, ні знань. До того ж влада їх переконувала, що НЕП – це тимчасове явище, тому-то і не варто займатися приватницькою діяльністю. Якщо деякі робітники і знаходили собі робочі місця у приватному секторі, то це, зазвичай, були розповсюджувачі газет, содової води тощо.

До речі, в історичній літературі поки що не здійснено порівняльного аналізу щодо зайнятості робітників в трьох основних секторах економіки доби НЕП: державному, приватному, кооперативному. Належить з'ясувати, який із існуючих на той час секторів економіки і чому найбільше приваблював робітників, чи була різниця в оплаті їх праці, чи були рівнозначними складові соціального захисту, якими були умови підвищення кваліфікації робітників, і, на кінець, якою була плінність робітничих кадрів в основних секторах економіки. Такий сегмент досліджень дасть можливість більш повно розкрити проблему права робітників на працю і його реалізацію в трьох секторах економіки доби НЕП. Незаперечним залишається факт, що наявні на той час сектори економіки не змогли повною мірою задовольнити право робітників на працю.

Роль робітників у виробничій сфері виключно важлива на кожному етапі розвитку економіки. Особливість ситуації, що склалася на 1921 р. полягала в тому, що промисловість була зруйнована. Місія робітників ґрунтувалася на тому, щоб у найстисліші терміни відновити функціонування промислових підприємств, транспорту. Влада закликала їх проявити жертвовність в ім'я кращого життя в недалекій перспективі. Робітники погоджувалися з цим. Тільки перспективи кращого життя не наближались. Справа у тому, що промисловість УСРР була надто громіздкою, багатопрофільною, сконцентрована в основному в південно-східному регіоні. Для її відновлення потрібні були значні кошти, колосальні людські ресурси, час і внутрішній спокій у державі. Оскільки ці об'єктивні потреби вирішити швидко не вдавалося, робітники, бажаючи працювати, не могли задовольнити свої потреби, хоча згідно з Кодексу законів про працю УСРР, робоче місце мало надаватися упродовж трьох днів після подачі відповідної заяви [17, с.211].

Безробіття в УСРР стало суворою реальністю з усіма негативними наслідками для робітників, що ускладнювало підвищення освітнього рівня робітників, їх фахового зростання, негативно впливало на рівень продуктивності праці, свідомість, особливо в площині відповідальності, дотримання дисципліни на виробництві. Частина робітників, щоб вижити, вдавалась до спекуляції, крадіжок тощо.

Безробіття першої половини 1920-х рр. зумовлювалося військовою демобілізацією, скасуванням трудової повинності, повоєнною розрухою, аграрним перенаселенням і реєстрацією на біржі "нетрудових елементів", для яких це означало одержання такої пільги, як звільнення від сплати податків. Ще одним додатковим елементом у зростанні безробіття була консервація декількох великих металургійних підприємств, у тому числі Макіївського, Алчевського, у Шахтах. Упродовж 1 жовтня 1922 – 1 жовтня 1923 рр. кількість зареєстрованих на біржі праці безробітних в Україні зросло з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб [18, с. 19]. Скорочення штатів (штатного розпису робітників), закриття нерентабельних підприємств дали на 1927 р. майже 55 % додаткового безробіття [13, с.239]. Слід зауважити, що жінки з цієї категорії безробітних склали більшість.

Епіцентром безробіття у 1920-ті роки були Харків, Одеса і Київ. В Донбасі безробіття "стимулювала" некваліфікована робоча сила, яка по суті безперервним потоком прибувала із навколишніх сіл. Вони наповнювали шахти, рудники. Проблема надлишку некваліфікованої робочої сили в Україні згадується в багатьох наукових публікаціях, даються кількісні параметри, географія, але історики не заглиблюються в причини зростання кількості некваліфікованих робітників. На наш погляд, це було тому, що упродовж 1914–1921 р. в Україні практично не діяла система підготовки робітничих професій, міські підлітки не мали можливості здобути професію. Чимало кваліфікованих робітників, які могли б заповнити цю нішу, загинули на фронтах, якась частка декласувалася, тобто змінила проживання в містах на проживання у селах.

Сталося так, що ще в попередній період в умовах політики "воєнного комунізму" право робітників на працю було замінено обов'язком. З часу появи робітничої праці певна група людей призвичаїлася до роботи на заводах, фабриках, будівництві, транспорті. Вони набували виробничих навичок, які виокремлювали їх у великому виробничому середовищі. Професійні навички (шахтар, металург, будівельник та ін.) часто передавалися від батька до сина, тобто ставало традицією бути робітником. Тому нічого надзвичайного в тому, що робітники повинні були і хотіли працювати не було. Інша річ, що вони у перші роки радянської влади повинні були працювати, часто не маючи права вибору свого робочого місця, до того ж і не за фахом. Окрім того умови праці та її оплата не задовольняли робітників. Гасло "хто не працює, той не їсть" означало

введення примусу до праці. Мобілізації робітників, технічних працівників в окремі галузі промисловості, для участі в кампаніях із заготівлі хліба та інших, були вивершенням цієї нової ознаки. Мілітаризація різних галузей народного господарства закріпила за підприємствами робітників. Самовільно залишити, перейти на інше підприємство уже стало неможливим.

Ще однією проблемою в житті багатьох робітників України була відсутність у них нормального житла, одягу, взуття. Реакцією робітників на такі умови життя стало дезертирство з промислових підприємств. І навіть постанова уряду УСРР від 31 січня 1921 р. про боротьбу з трудовим дезертирством, згідно з якою така особа могла бути оголошена зрадником і віддана до суду, погрози про зниження зарплати, залучення до примусових, надурочних робіт не могли зупинити цей процес. Названі надзвичайні заходи влади не давали бажаного результату. Упродовж 1921–1922 рр. було здійснено деякі послаблення, робітникам дозволялось змінювати місце роботи. Однак знайти нове місце роботи було надзвичайно важко. Тому ця норма залишалась по суті нереалізованою.

Неефективність такого підходу щодо залучення робітників на підприємства була такою разючою, що уже з 1923 р. влада практично відмовилась від такого принципу і почався поступовий перехід до вільного найму робітників, який співпадав з початком будівництва нових великих підприємств. Чимало робітників скористалось тоді цим правом.

НЕП, як уже зазначалося, повинен був дати хліб містам і він його дав уже в 1923 р., хоч і не вдосталь. Постало питання про збирання розпорошених у селах робітників, підвищення їх кваліфікації (кількість кваліфікованих робітників скоротилась на 50 %). До проблеми відновлення кадрового складу робітників з різних причин, але досить активно долучалося українське село. Специфічною для другого періоду НЕП проблемою із заповнення робітничих місць в промисловості був прихід і відхід робітників. "Хвилі" мандруючих робітників із селян, які посилювали дезорганізацію виробництва, унеможлилювали підвищення продуктивності праці, налагодження ритмічності виробничого циклу.

Рівень оплати праці робітників порівняно з дореволюційним знизився до 37 % [14, с.26]. Якщо до цього додати недоїдання робітників, холодні квартири і цехи взимку, нестача одягу, взуття, то важко говорити про високий рівень морально-психологічного стану.

Біржі праці стали осередками, які виконували роль посередника між робітниками і державою при наймі на роботу. Без реєстрації на біржі влаштуватися робітникам на роботу було практично неможливо. Біржі праці володіли усією інформацією про зареєстрованих робітників і в разі наявності якихось провин, як-то участь в страйках, запізнь на роботу, це ускладнювало їм отримання належних робочих місць. Відмова безробітних від запропонованого біржею робочого місця могла призвести до позбавлення його права на отримання допомоги із безробіття. Додатковим важелем впливу на робітників в роки НЕП були профспілки. Вони могли посприяти працевлаштуванню, а також надати матеріальну допомогу тим, хто її найбільше потребував. Компартіїні і комсомольські органи також проявляли турботу про своїх членів.

Статус безробітного був настільки привабливим (отримання допомоги із безробіття), що бажаних зареєструватися на біржі праці було значно більше, ніж бажаних дійсно працювати. У 1922–1923 рр. таких "липових" безробітних за деякими оцінками було до 60 % [13, с.234].

З 1924 р. працевлаштуванню через біржі праці підлягали передусім кваліфіковані робітники. Біржі на 2/3 задовольнили попит промислових підприємств у робочій силі. Однак паралельно керівники підприємств часто набирали робочу силу поза біржею і не завжди приймали на роботу направленої біржею безробітної. Це траплялося тому, що підприємству було вигідніше наймати на роботу людину з ближнього до міста села. У такий спосіб знімалася проблема житла, а оплата праці, зазвичай, була меншою.

Усі ці негаразди зумовили ліквідацію у 1925 р. бірж праці. Промислові підприємства відтепер самостійно набирали робочу силу, хоча члени профспілки і тепер зберігали свої переваги при працевлаштуванні безробітних.

Оскільки в Україні бракувало підприємств легкої промисловості, то безробіття серед жінок було стабільно високим. До 36 % безробітних жінок в містах упродовж року не могли працевлаштуватися. Чимало жінок України були вимушені освоювати чоловічі професії у шахтах, на металургійних заводах, транспорті, будівництві. Це є свідченням незбалансованості економічного розвитку України, яка у роки НЕП це не могла збалансувати пропозицією робочої сили та її потреби.

Щодо матеріальної допомоги із безробіття, то вона, згідно зі статтею Кодексів законів про працю 1922 р. надавалася передусім членам профспілок у залежності від середньої зарплати у певному регіоні, а також рівня кваліфікації і трудового стажу [12, с. 213], але не перевищувала 30 % середнього заробітку. Реально ситуація з матеріальною допомогою була такою, що її отримували

кваліфіковані робітники і ті, що мати трудовий стаж не менше 3-х років. Матеріальна допомога могла бути грошовою або грошово-натуральною. Хліб був обов'язковим компонентом такої допомоги. Термін дії грошової допомоги був в межах 6 місяців, але не більше дев'яти. У 1927 р. регулярну грошову допомогу отримували майже 100 тис. осіб [13, с. 248] безробітних, що складало $\frac{1}{4}$ всіх безробітних.

Невисокий рівень матеріальної допомоги, труднощі з реєстрацією на біржі виплескувалися у протестні настрої, страйки, недовіру до профспілок. Як зазначалося у довідках ДПУ про політичне становище на місцях, настрої безробітних був дуже напружений, особливо у великих містах – Києві та Одесі. В Одесі на стінах біржі праці хтось з безробітних написав: "Краще жити з царем, ніж при радянській владі". Мали місце і кулачні розправи над адміністрацією бірж праці. Невдоволені були і серед членів КП(б)У. В 1924 р. з'явився термін "червоний бандитизм". Ця частка комуністів діяла під гаслом "Геть неп, прямо до соціалізму".

Масштабність і рішучість влади в реалізації в роки НЕП права робітників на працю можуть вразити уяву сучасників. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації робітників різних професій, трудові армії) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками – до ринкової торгівлі, від інфляційного "радзнаку" (паперовий карбованець) – до конвертованого червінця – все це було почато, а частково й завершено в перші роки НЕП.

Хронічне безробіття в роки НЕП було складною соціальною проблемою. Безробітними передусім ставали малокваліфіковані робітники, демобілізовані червоноармійці, молодь, жінки. Спроби держави регулювати ринок праці лише частково певним чином впливав на вирішення проблеми. Система підготовки і перепідготовки кадрів у ті роки перебувала у стадії становлення.

Бюрократизм на біржах праці, протекціонізм з боку профспілкових, партійних, радянських органів ускладнювали повсякденне життя безробітних. Безробітні робітники в роки НЕП стали однією із найбільш "ображених верств населення". Вони не могли зрозуміти причин такого їхнього становища і виявились неспроможними до організованого захисту свого права на працю.

Таким чином, відбудова, а потім і реконструкція промисловості в Україні сприяла поступовому відновленню чисельності робітників, суттєвому скороченню безробіття, підвищенню їх матеріального становища. Зростала зарплата, скорочувалась тривалість робочого дня. Право робітників на працю стало реалізовуватись в більш повній мірі в основному за рахунок будівництва нових промислових підприємств. Державний сектор соціалістичної економіки став домінуючим у працевлаштуванні робітників. З другої половини 1920-х років робітники працевлаштовувались там шляхом вільного найму. Перед ними відкривалась перспектива більш надійного соціального захисту, підвищення кваліфікації.

Список використаних джерел

1. Промисловість України за сорок років (1917–1957). – К., 1957. – 460 с.
2. Кучер О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості (1921–1925 рр.) / О. Кучер. – Х.: Вид. Харк. держ. універ, 1959. – 162 с.
3. Шиян К. Боротьба робітників України за відбудову промисловості (1921–1925 рр.) / К. Шиян. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 303 с.
4. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства / Г. Диденко. – К.: АН СРСР, 1962. – 376 с.
5. Слуцкий А. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1938 гг.) / А. Слуцкий. – К.: АН УССР, 1971. – 502 с.
6. Резницкая М. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926 – 1937 гг.). Очерк историографии проблемы / М. Резницкая. – К.: Высшая школа, 1977. – 164 с.
7. Довгопол В. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В. Довгопол. – Х.: Вид. Харк. держ. універ, 1971. – 144 с.
8. Гудзенко П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 рр. / П. Гудзенко, С. Кульчицький, С. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1980. – 320 с.
9. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
10. Бойко О. Історія України у ХХ столітті / О. Бойко. – Ніжин: Стил, 1994. – 286 с.
11. Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки) / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
12. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основа, 1996. – 396 с.
13. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / [Відп. ред. С.В. Кульчицький]: В 2 ч. – Ч. 1. – Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
14. Литвин В. Україна: Міжвоєнна доба (1921–1938) / В. Литвин. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003. – 512 с.
15. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1921 г. – Х.: Главиздат, 1923. – 73 с.
16. Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К.: "Україна", 1993. – 463 с.
17. Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р.: Навч. посіб. для юрид. вищих закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1997. – 800 с.
18. Вейцблит И. Безработица на Украине в 1921–1925 гг. – Х., 1926. – 19 с.
19. Кодекс законів про працю УСРР (1922 р.) // СУ УССР. – 1922. – № 52. – С. 750–768.
20. Сосюра В. Місто // Твори в десяти томах. – Т. 1 / В. Сосюра. – К.: Дніпро, 1970. – С. 96–97.

Павел Кориненко, Владимир Старка

ПРАВО РАБОЧИХ НА ТРУД И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В УССР (1921–1928 ГГ.)

В статье рассматриваются особенности реализации работниками УССР права на работу в 1921–1928 гг., обосновывается мнение о том, что объективные и субъективные причины не давали возможности всем рабочим, особенно в 1921–1925 гг. реализовать свое право на труд.

Ключевые слова: право на труд, безработные, биржа труда, квалификация рабочих, оплата труда.

Pavlo Korinenko, Volodymyr Starcka

WORKERS' RIGHT TO LABOR AND ITS REALIZATION IN THE USSR (1921–1928)

Peculiarities of realization of workers' right to labor in the USSR during 1921–1928 are considered, the thought about the objective and subjective reasons which didn't allow all workers, especially in 1921–1925, to realize their right to labor is grounded in the article.

Key words: right to labor, unemployed, labor registry office, qualification of the workers, payment for labour.

УДК 94(477.8)+329

Василь Клок

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується значення національного питання у діяльності комуністичної партії Західної України у міжвоєнний період. Характеризуються бачення цієї проблеми різноманітними групами в середині партії.

Ключові слова: комуністи, КПЗУ, КПСГ, Комінтерн, національне питання, Західна Україна.

Актуальність проблеми ґрунтується на тому, КПЗУ мала значний вплив у політичному житті західноукраїнських земель у 20–30 рр. ХХ ст. Розуміння національного питання в діяльності цієї партії дасть змогу краще зрозуміти політичний процес у цьому регіоні у міжвоєнний період

Наукова новизна полягає в тому, що на основі об'єктивного та комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів, проаналізовано ставлення різних груп КПЗУ до національного питання.

Об'єктом дослідження є національне питання в діяльності КПЗУ.

Предметом дослідження – є бачення національного питання різними політичними групами в КПЗУ.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити значення національного питання для комуністів західноукраїнських земель

Завдання дослідження полягає у тому щоб простежити зв'язок між національним питанням та різними групами впливу в КПЗУ.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Держаного архіву Львівської області [3–6].

На початку ХХ ст., більшість комуністичних партій в Європі відводили національному питанню другорядне місце у своїй діяльності. Довший час в середовищі комуністичного руху панувала думка про шкідливість постановки цієї проблеми, оскільки це ослаблювало інтернаціональний фронт боротьби проти капіталізму. Ідеологи лівих сил вважали, що буржуазія використовує національні рухи насамперед для створення національної держави і утвердження свого панування на внутрішніх ринках. В цих умовах буржуазному націоналізму, протистоїть пролетарський інтернаціоналізм, зв'язаний з виходом на політичну арену робітничого класу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали національне питання у тісному зв'язку з соціальними проблемами, від розв'язання яких залежить його вирішення, тобто з ліквідацією будь-якого національного гноблення. Шлях до цього вони вбачали у інтернаціональній боротьбі трудящих під лозунгом "Пролетарі всіх країн, єднайтеся". Основне завдання національного руху зводилося до знищення пролетаріатом кожної країни, насамперед своєї власною буржуазії [9, с. 23]. Така ідеологічна конструкція не вписувалася у рамки діяльності Комуністичної партії Західної України (далі – КПЗУ). Національне питання викликало гостру дискусію у її партійних лавах увесь міжвоєнний період.

Початки діяльності КПЗУ припадають на завершальний етап Першої світової війни. З колишніх соціал-демократів у грудні 1918 р. в Станіславі була утворена опозиційна до уряду Західноукраїнської народної республіки (далі – ЗУНР), організація – Селянсько-робітничий союз. Мета цього об'єднання полягала у перетворенні колишнього капітало-бюрократичного ладу на соціалістичний та у знищенні станових привілеїв, політичного, національного, релігійного гніту і економічної експлуатації. У цій організації домінували пробільшовицькі настрою та заклики до соціалістичної революції. Селянсько-робітничий союз засуджував спроби уряду ЗУНР укласти дипломатичні відносини з "буржуазною" Антантою. На базі цього комуністичного гуртка в лютому 1919 р. в Станіславі було створено Комуністичну партію Східної Галичини (далі – КПСГ). Першим секретарем ЦК КПСГ було обрано колишнього "боротьбиста" К. Саврича (Максимовича) [7, с. 4]. До складу Центрального комітету партії увійшли О. Крілик (Васильків), Р. Турянський, Р. Роздольський, М. Заячківський. КПСГ вела активну діяльність проти уряду ЗУНР і навіть намагається здійснити збройне повстання і проголосити Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку. Ця спроба закінчилася невдачею.

Інший центр формування КПСГ знаходився в УСРР, де в квітні 1920 р. було створено Галицький організаційний комітет КП(б)У. У 1919–1920 рр. КПСГ вважалася обласною організацією КП(б)У, але мала окреме представництво в Комуністичному Інтернаціоналі. Під час короткого існування Галицької Соціалістичної Радянської Республіки партія вийшла з підпілля і діяла під назвою Комуністична Партія Галичини.

В середині 1920 р. в КПСГ намітився розкол на ґрунті національного питання. Одна частина партії, якою керували Ч. Гросерова і К. Циховський домагались об'єднання з Комуністичною робітничою польською партією (далі – КРПП). Група на чолі з О. Кріликом (Васильківом) підтримувала ідеї націонал-комунізму [6, арк. 9]. Ця частина КПСГ зовні підкреслювала вагу консолідації і централізації революційного руху в Польщі. Проте в основу національної політики ставила гасло самовизначення населення західноукраїнських земель та їхнього приєднання до радянської України. В 1921 р. на крайовій конференції КПСГ була прийнята резолюція, яка відображала ці ідеї. В цьому документі рішуче відкидався лозунг включення Галичини у майбутню Польську республіку рад [1, с. 95].

Проте КРПП не підтримала цієї резолюції. Більше того, вона відмовилася виконувати угоду від 12 квітня 1921 р. відповідно до якої комуністичні організації Східної Галичини, Волині та Полісся входили до складу цієї партії на правах автономних частин. Тільки за сприяння Виконкому Комінтерну вдалося розпочати процес об'єднання. 9 серпня 1921 р. у Москві був обраний єдиний Центральний комітет КПСГ. В нього увійшли: О. Крілик, Ч. Гросерова, Г. Іваненко (Бараба), С. Круликовський [2, с. 85–86].

Перший з'їзд КПСГ ввідбувся 30 жовтня 1921 р. на території собору Святого Юра в приміщенні школи імені Грінченка. Проте поліція завадила його проведенню, заарештувавши усіх його учасників. В 1922 р. партійний розкол посилювався. Група О. Крілика разом з іншими українськими партіями бойкотувала вибори до Сейму та Сенату Польщі. Частина КПСГ під керівництвом Ч. Гросерової та К. Циховського для участі у легальній діяльності утворила політичну організацію "Союз пролетаріату міст та сіл", яка у 200-тисячному Львові одержала лише 326 голосів [6, арк. 13].

Тільки в 1923 р., після рішення Ради Послів Антанти про передачу Галичини під тимчасову юрисдикцію Польської держави, "васильківці" погодились на приєднання до КРПП на правах автономної частини. 23 червня 1923 р. у Львові відбулася об'єднавча конференція обох груп КПСГ [7, с. 80]. На II з'їзді КРПП восени 1923 р. було визнано, що в разі перемоги соціалістичної революції в Польщі, Східна Галичина возз'єднається з радянською Україною. На цьому ж з'їзді було перейменовано Комуністичну партію Східної Галичини в Комуністичну партію Західної України (далі – КПЗУ), діяльність якої поширювалася крім Східної Галичини на територію Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини.

Групі на чолі з О. Кріликом і Р. Турянським вдалося відстояти широку автономію КПЗУ, партія проводила свої конференції і з'їзди (у 1925 р., 1928 р., 1934 р.), вибирала центральний комітет і мала представництво в Комінтерні. Цікаво, що ця своєрідна перемогою КПЗУ була оцінена більшовиками негативно. Тодішній керівник Комінтерну у 1925 р. Г. Зінов'єв висловлював думку про те, що возз'єднання Західної та радянської України не є актуальною темою, оскільки соціалістична революція одночасно переможе в усіх країнах Європи [12, с. 16]. Виразна автономізація КПЗУ призвела до того, що до її складу увійшла численна фракція Української соціал-демократичної партії на чолі з А. Чернецьким.

Незважаючи на те, що КПЗУ була інтернаціональний склад, до її членства входили не тільки українці, а й поляки та євреї, які проживали в Галичині, то все ж в цілому партія дотримувалася позицій націонал-комунізму, подібних тим, які відстоювали О. Шумський, М. Скрипник. У 1923 р. в

підконтрольному КПЗУ журналі "Нова культура" друкується робота С. Літнього "Маркс і Енгельс про національне питання", де акцентується на тому, що інтернаціональний рух пролетаріату можливий тільки між самостійними націями. У 1927 р. більшість ЦК КПЗУ підтримала так званий "національний ухил" О. Шумського в КП(б)У. У відповідь тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович звинуватив керівництво КПЗУ в зраді. Партія розкололася на більшість ("шумськістів") і меншість (прихильників Кагановича).

У 1928 р. за вказівкою Й. Сталіна і Л. Кагановича в Гданську на партійній нараді ЦК КРПП був підданий різкій критиці О. Крілик та його прихильники. Їм у вину ставилася блискавична еволюція від комунізму до націоналізму та обрання шляху відкритої боротьби з СРСР і Радянською владою. ЦК КПЗУ була розпущена, а групу Василькова-Турянського виключили з партії. З таким трактування ніяк не погоджувалися вже колишні члени ЦК КПЗУ. У пошуках справедливості вони звертаються до Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу. Але це звернення залишилося без уваги.

Навесні 1928 р. з СРСР на Західну Україну для ослаблення впливу групи "васильківців" виїхали М. Заячківській-Косар, О. Коржан, Г. Іваненко (Бараба), Є. Сохацький, А. Кауфман. Водночас з 21 червня по 8 липня 1928 р. у Харкові під контролем Л. Кагановича відбувся III з'їзд КПЗУ. В його роботі прихильники О. Крілика участі не брали. Оскільки на з'їзді з попереднього складу ЦК КПЗУ майже нікого не було, то доповідь про діяльність партії виголосив працівник ЦК КП(б)У М. Попов. В ній основна увага приділялась звинуваченням О. Крілика та його товаришів.

На III з'їзді КПЗУ виступив Л. Каганович. Він назвав "васильківців" вожаками, які підпали під вплив дрібно міщанської ідеології у селянському та національному питанні. А їхню участь у виборах 1928 р. оцінив як сповзання на реформістсько-фашистські позиції [10, с. 116–117].

Водночас в червні 1928 р. в Гданську зібрався останній в історії X розширений пленум ЦК КПЗУ. На ньому були прийняті дві резолюції: "За правильну лінію, за єдність КПЗУ" та "Нові моменти в ситуації і найближчі завдання КПЗУ". В них спростовувались звинувачення групи О. Крілика у опозиційності до Комінтерну та КП(б)У [11, с. 21].

Будучи переконаними в безпідставності звинувачень О. Шумського, О. Крілик і Р. Кузьма не раз зверталися до виконкому Комінтерну та ЦК ВКП(б) з надією на об'єктивну оцінку проблеми. Однак виконком Комінтерну отримував інформацію й пропозиції щодо КПЗУ від ЦК КП(б)У, а пропозиції були однозначні – О. Крілик, Р. Кузьма, К. Саврич та їх прихильники як "шумськісти" не повинні працювати в КПЗУ. О. Крілик у 2-й половині 1930 рр. прибув до СРСР і до 1933 р. працював в одному з видавництв у Харкові. Був заарештований у справі "Української військової організації" та засуджений до 10 років ув'язнення. Група "васильківців" ще певний час залишалася під впливом Р. Кузьми. У червні 1930 р. він і 70 його прихильників ще раз звернулися до ЦК КПЗУ і ЦК КРПП із проханням прийняти їх до партії, але даремно. 1932 р. Р. Кузьма прибув до Москви, працював у видавництві Профінтерну. Проходив у тій же "справі" УВО, загинув 1940 р.

Під впливом звісток про колективізацію, репресії і голодомор 1933 р. від КПЗУ відвернулася значна частина її прихильників. Українці почали масово виходити з її лав. В результаті чого в ній стали переважати поляки та євреї. У 1933 р. керівники КПЗУ М. Заячківський (Косар) і Г. Іваненко (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою "Української військової організації". Водночас репресували багатьох західноукраїнських комуністів, що перебували на радянській території. КПЗУ поступово перетворилася у партію тоталітарного типу керовану з СРСР, яка не допускала плюралізму думок.

Іншим виміром національного питання в діяльності КПЗУ є ставлення до цієї проблеми рядових членів партії. В більшості випадків воно залежало від національної приналежності партійних членів. У 1924 р. до складу КПЗУ входило 9 окружних організацій, що об'єднували майже 1800 членів партії, у тому числі 1326 українців, 227 євреїв, 146 поляків [8, с. 301]. Більшість з них були молодими людьми, які на собі зазнали українофобської політики польських властей та суспільства протягом україно-польської війни 1918-1919 рр. та усього міжвоєнного періоду. Це значній мірі вплинуло на формування їхньої національної свідомості.

Так, один з рядових членів КПЗУ І. Сивоховіст у своїх спогадах називає першим революційним хрещенням епізод коли його та інших хлопців зі села тяжко побили польські жовніри в 1919 р., звинувачуючи у переховуванні зброї [5, арк. 2]. Також типовими у цьому контексті є мемуари І. Возняка, який розповідає про постійне знущання, з нього та його однолітків українців-школярів, польських педагогів. Одного разу, за те що він не вмів прочитати в класі молитву польською мовою, вчителька його побила зі словами "Ти руська морда та хам". Це викликало у хлопця настільки сильні відчуття що він якісь навіть час прагнув стати членом УВО та здійснювати замах на поляків [4, арк. 9–14].

Практично усі члени КПЗУ розглядали польську владу, як окупаційну, яка систематично нищить українську культуру. Проте розв'язання національної проблеми так як і О. Крілик бачили у

комуністичній революції та об'єднанні з радянською Україною. З цього приводу рядовий член КПЗУ згадує: "Окупанти придушували українську культуру. Українську мову не визнавали за мову. Всюди в урядових організаціях писали і розмовляли виключно польською. Над українськими землями стояла безпросвітна ніч. Трудящі нашого району дивилися на Схід, на той бік кордону. Разом з усіма українцями боролися за свої права та воз'єднання з радянською Україною. [7, с. 182–183]. Інший комуністичний діяч А. Вишенський основною метою політичної діяльності КПЗУ називає злиття західноукраїнських робітників з усім українським народом у єдиній радянській сім'ї [3, арк. 10].

Водночас жорсткого удару по ідейній стійкості членів КПЗУ завдали голод 1933–1934 рр., згортання українізації та масові репресії в УРСР 1930 рр. Так, член партійного осередку в Дрогобичі називав 1933 р. найтяжчим періодом в історії КПЗУ. Українське суспільство бачило у західноукраїнських комуністах "запроданців Москви". Крім цього, самогубство М. Скрипника посягло у партійних рядах сумніви щодо правильності національної політики в СРСР [5, арк. 15].

Отже, національне питання займало важливе місце у діяльності КПЗУ у міжвоєнний період. В партії існувало два крила з діаметрально протилежним баченням цієї проблеми. Група на чолі з О. Криликом підтримувала ідею націонал-комунізму. Водночас інша частина партії розглядала КПЗУ, як невід'ємну складову КПП, а західноукраїнські землі бачила лише в складі майбутньої Польської республіки рад.

Список використаних джерел

1. Васильків О. До джерел і причин сучасного розколу в КПЗУ / О. Васильків. – Львів, 1929. – 123 с. 2. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – Київ, 1989. – 448 с. 3. Держархів Львівської обл., ф. 1700, оп. 10, спр. 1, арк. 10. 4. Там само, ф. 1700, оп. 10, спр. 12, арк. 9–14. 5. Там само, ф. 1700, оп. 11, спр. 56, арк. 2, 15. 6. Там само, ф. 1700, оп. 12, спр. 1, арк. 9, 13. 7. КПЗУ – організатор революційної боротьби. – Львів, 1958. – 314 с. 8. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – Київ, 1999. – 269 с. 9. Маркс К. Комуністичний маніфест / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Нью-Йорк, 1917. – 60 с. 10. На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів Комуністичної Партії Західної України – Київ, 1965. – 202 с. 11. Наша правда. – 1928. – №3. 12. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ / Ю. Сливка. – Львів, 1989. – 93 с.

Васи́лий Клок

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье анализируется значение национального вопроса в деятельности коммунистической партии Западной Украины в междувоенный период. Характеризуются видение этой проблемы различными группами внутри партии.

Ключевые слова: коммунисты, КПЗУ, КПВГ, Коминтерн, национальный вопрос, Западная Украина.

Vasyl Klok

NATIONAL QUESTION IN THE COMMUNIST PARTY WESTERN UKRAINE IN THE INTERWAR PERIOD

This article analyzes the significance of the national question in the activities of the Communist Party of Western Ukraine in the interwar period. Characterized by the vision of the problems of different groups in the middle of the party.

Keywords: Communists, KPZU, KPVG, Comintern, the national question, Western Ukraine.

УДК 94(477)

Леонід Кравчук

СТАНОВИЩЕ МЕДИЦИНИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В ПЕРІОД 1939–1941 РР.

У статті розкрито зміни, що відбувалися у сфері медицини в Тернопільській області з приходом Червоної армії та утвердженням радянської влади у вересні 1939 року. Досліджено, з одного боку, якісне зрушення у усіх сферах медицини, з іншого – недостатній рівень медичного обслуговування жителів.

Ключові слова: Тернопільська область, лікарні, санстанція, радянська влада, медицина.

Актуальність розвідки полягає у розвінчуванні міфу "турботи" про долю західних українців, Радянською державою на передодні Другої світової війни. Саме на реформуванні радянською владою медицини, у новоствореній Тернопільській області, поряд зі значними зрушеннями докорінних змін не наступило: тривалість життя і приріст населення збільшено не було.

Предметом дослідження стали розпорядження та доручення новостворених органів місцевої влади та реорганізація лікарень і всієї сфери медичного обслуговування краю. Привертає увагу те, що ці всі перетворення робилися не з метою збереження здоров'я населення, а для зміцнення органів радянської влади та впливу і контролю над місцевим населенням.

Основне завдання полягає в об'єктивному та всебічному висвітленні подій та аналізі наслідків Радянського перебування на території Тернопільської області.

Аналізуючи радянську історіографію зустрічаємо єдину думку, в якій одностайно історики, яка схвалює "мудрі рішення" великого Сталіна, керівну роль КПРС М. Івасюта, І. Кошарний, К. Сироцинський, В. Ворацького та інших. Протилежну думку знаходимо у працях М. Бугая, А. Покровського, І. Біласа, З. Служницької тощо.

Медичне обслуговування населення Тернопільщини було надзвичайно поганим. Польська влада виділяла мізерні кошти на ці потреби. Найпоширенішою формою захворювань був туберкульоз, на який хворіли постійно і вмирала більша половина хворих. Поширеними були серцево-судинні захворювання, яким сприяла надмірна вологість. Постійними супутниками місцевого населення були численні недуги, зокрема висипний тиф, дизентерія, трахома, а також інфекційні хвороби: скарлатина, дифтерія, кір, коклюш тощо. Дані тернопільського воєводи (1937–1938 рр.) щодо поширення туберкульозу наведено у таблиці 1.

Роки	1928	1934–1935	1935–1936	1936–1937	1937–1938
Хворіло	829	810	877	988	915
Вмерло	410	413	372	610	584

[1, с. 23].

З 17 повітів Тернопільського воєводства, у якому проживало 1,5 млн населення, лише у 9 повітах були лікарні, які обслуговували 30 лікарів, а у 12 повітах було всього 30 лікарів. Причому лікування було виключно платним [1, с. 23]. У 1938 р. на кожних 1000 осіб припадало тільки 0,61 ліжка [1, с. 23]. На Тернопільське воєводство припадав один рентген-апарат [3, с. 13]. У зв'язку з такою ситуацією, значна кількість хворих, за відсутністю грошей, не мали можливості вчасно отримати належну медичну допомогу. Внаслідок цього лише у 1936 р. було зареєстровано 5336 захворювань, з яких умерло 928 осіб, або 17,4 %, що було високим відсотком смертності [2, арк.11].

Складною була ситуація у Тернополі, в якому від туберкульозу вмирало 100–120 осіб щороку, багато залишилися каліками. Тут функціонувала одна лікарня на 170 ліжок, у якій працювало 5–7 лікарів [4, с. 3].

Дієвими і ефективними були перетворення на Тернопільщині після вересневого вторгнення Червоної армії на західноукраїнські землі. З часу встановлення радянської влади, громадяни західних областей одержали право на охорону здоров'я та безкоштовне лікування. На 20 грудня 1939 р. у районах області організуються районні здоров'їдділи та санітарні комісії, що підпорядковувались "Охматдиту". Тут було організовано 20 госпіталів з 939 ліжками, 19 поліклінік, у селах відкрито 50 лікувальних амбулаторій. Забезпечено обслуговування лікарями хворих на виклик додому [2, арк. 11]. Особлива увага приділяється дитячій охороні здоров'я. За короткий час в області відкривається 9 дитячих консультацій та 14 дитячих амбулаторій. У 5 повітах організовано санстанції. У кожного місті запрацювала аптека.

Незважаючи на ці прогресивні заходи у сфері медичного обслуговування населення, президія облвиконкому відмічала, що облздоров'їдділ недостатньо приділяв увагу питанням організації та розвитку такій важливій галузі, – як охорона здоров'я трудящих. Ще не було організовано обласну санстанцію, відсутність якої не давала можливості розгорнути належну санітарну та протиепідемічну

роботу, не уведено в дію вендиспансер, пологові будинки та швидку допомогу, не працювали курси з перепідготовки медичних кадрів. Облздороввідділ зобов'язував організувати до 1 лютого 1940 р. обласну санстанцію та районні у кожному районі. У Тернополі відкрили венеричний диспансер, дитячі медичні установи, жіночі консультації, створили в усіх містах області станції швидкої допомоги.

Враховуючи важливість охорони материнства та дитинства, облздороввідділ був зобов'язаний упродовж грудня 1939 р. – січня-лютого 1940 року організувати у містах та селах області пологові будинки з відповідним штатом медпрацівників. Президія облвиконкому зобов'язала усіх голів районних виконкомів та міськради для покращення охорони здоров'я надати відповідні приміщення для медичних установ [2, арк. 2].

Радянська влада особливо слідкувала за налагодженням та розгортанням медичної мережі на території області. Незважаючи на важливість розпочатих перетворень у сфері медицини, зустрічаються непоодинокі випадки бюрократизму у ставленні до медичних працівників, тому президія обласного виконавчого комітету зобов'язала голів районних виконкомів та міськрад не затримувати виплату зарплатні лікарям, сприяти у питаннях надання житла й іншим медпрацівникам, та забезпечити райздороввідділи засобами пересування.

Враховуючи, що в області була недостатня кількість медичних кадрів, облздороввідділ зобов'язав у короткі терміни організувати обласні курси медпрацівників, лікарів, сестер та акушерок. Облвиконком поставив до відома голів повітових виконкомів та міськрад про те, що вони несуть повну персональну відповідальність за стан здоров'я у ввірених їм районах.

Згідно з постановою облвиконкому від 29 грудня 1939 р., облфінвідділ зобов'язувався виділити міськздороввідділу 21 тис. крб. [5, арк. 6] на оплату рахунків за придбання матеріалів для ремонту поліклініки, яку було розширено на 320 ліжок з працюючими 22 лікарями [6, с. 3]. Другу лікарню реорганізовано і забезпечено медичним персоналом. Готувалися до відкриття пологові будинки і дитячі ясла на 120 ліжок. За часів польської влади на охорону здоров'я виділялися дуже скромні суми, тепер з обласного бюджету на потреби медицини було асигновано 2 9199 534 крб., щоб забезпечували 180 новоутворених медичних закладів, у яких працювало 388 лікарів, 549 медичних працівників середнього персоналу [6, с. 3]. Слід віддати належне в організації медичної допомоги населенню. Так, уже з 20 жовтня 1940 р. у м. Тернополі працювала поліклініка.

У середині жовтня 1940 р. за ініціативи тимчасового управління м. Тернополя діяла поліклініка, у якій працювало 10 лікарів [7, с. 4], що приймали хворих упродовж 8–16 год. Серед них лікарі усіх необхідних спеціальностей. Одночасно працював рентгенівський кабінет. Лікарі виїжджали у найближчі села, щоб надати допомогу. Для потреб поліклініки виділено дві автомашини. Лікування було безкоштовним. У поліклініку щодня зверталися 100–150 осіб за допомогою. Безкоштовно надавалася медична допомога для дітей [7, с. 4]. Налагоджувалося медичне обслуговування і у повітах. Так, тимчасове управління м. Тербовлі, приймаючи за день більше 400 громадян, першочерговим завданням ставило відкриття ближчим часом лікарні на 15–20 осіб. Уже було підібрано медичний персонал для роботи. Лікарня мала працювати безкоштовно [8, с. 2].

Враховуючи фінансові витрати на 1940 р. місцевих бюджетів Тернопільської області на охорону здоров'я виділялося 34071,4 тис. крб. [9, арк. 3]. Відділ охорони здоров'я Тернопільського облвиконкому складався із 45 штатних одиниць, ставка зарплати 206 крб. [10, арк. 11]. Звичайно, що при відсутності належного шляхового сполучення і лише наявного гужового транспорту та величезну кількість районів, надати своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу було просто неможливо, крім того оснастити медичним устаткуванням та привести до належних санітарних норм міські, районні чи сільські медичні заклади не було змоги. Недостатньо були відремонтовані зубопротезна лабораторія, фізіотерапевтичний кабінет, венеричний диспансер, а існуючі поліклініки постійно потребували допомоги, тому президія облвиконкому збільшує асигнування на згадані потреби у сумі 115 тис. крб. [11, арк. 88]. Враховуючи, що майже усі лікарні мали нічне опалення, залишалося гострою проблемою забезпечення їх твердим паливом. Невчасне підвезення, недостатня кількість транспорту спричинили погіршення температурного режиму та інші негаразди у лікувальних закладах.

Аналізуючи постанову № 225 Тернопільського обласного виконавчого комітету від 15 жовтня 1940 р. про розгортання мережі охорони здоров'я на 1940 рік, стверджуємо, що, незважаючи на вагомості і значні зрушення в налагодженні державного медичного обслуговування в утвореній Тернопільській області, розгортання запланованої мережі лікувальних закладів на 1940 р. проходить вкрай незадовільно. Значна частин із запланованої мережі лікувальних закладів відкривалася із запізненням, вони недостатньо забезпечували медичним обладнанням, не повністю укомплектовано відповідними кадрами. Траплялися випадки, коли в амбулаторіях працювали замість лікарів медсестри або фельдшери. Із запланованих 439 лікувальних закладів різного типу відкрито лише 369, що становило 86 %. Зокрема, значна частина недовиконання відкриття лікувальних закладів, йшло за рахунок таких лікувальних закладів, як охорона матері й дитини,

дитячі ясла (виконано по селу – 9 %, по місту – 27 %). А з цих причин недостатньо використовуються кошти з обласного бюджету.

У деяких районах і містах з боку керівників недостатньо приділяється уваги піклуванню і управлінню охороною здоров'я, несвоєчасно надається приміщення під лікувальні заклади тощо. Так, в м. Тернополі не відкрито 3 лікувальні заклади, у Чорткові – 4, у м. Заліщиках – 2 [12, арк. 2], а у районах: Буцацькому, Копичинецькому, Монастириському, Білобожницькому, Борщівському, Вишневецькому, Гримайлівському, Гусятинському, Золотниківському, Золото-Потікському, Кам'яно-Подільському, Тлустенському та Шумському – не надано приміщень під дитячі ясла. У Струсівському районі приміщення під амбулаторію зовсім не відповідало вимогам.

У м. Тернополі систематично недофінансовувалися лікувальні заклади, обласна лікарня не фінансується ні відповідно до касового плану, ні кошторису, внаслідок чого були перебої з харчуванням та медикаментах, що негативно впливало на обслуговування населення. Обласний виконавчий комітет вживав рішучих та дійових заходів, щоб виправити становище. Зокрема, зобов'язав завідувача облздороввідділом вжити заходів щодо прискорення відкриття запланованих лікувальних закладів та забезпечення їх потрібних інвентарем, інструментами і кадрами. Було зобов'язано голів райвиконкомів і міськрад Буцацького, Копичинецького, Монастириського, Білобожницького, Борщівського, Гримайлівського, Гусятинського, Золотниківського, Золото-Потікського, Микулинецького, Пробижнянського, Скалатського, Тлустенського, Шумського надати для запланованих на 1940 р. лікувальних закладів відповідні приміщення, приділяючи особливу увагу організації дитячих ясел як у містах, так і у селах.

Крім того, голови райвиконкомів Білобожницького, Копичинецького, були зобов'язані негайно повернути приміщення лікувальним установам. Струсівському райвиконкому до 1 листопада 1940 р. вказано негайно надати приміщення під амбулаторію. Також завідувача облторгвідділом і голову облспоживспілки зобов'язали своєчасно постачати лікувальні заклади необхідним продуктами харчування, посудом та інвентарем. Усі голови райвиконкомів і міськрад мали забезпечити безперебійне фінансування лікувальних закладів у межах затверджених фінансових планів.

Аналізуючи проведені заходи з налагодження роботи щодо надання медичних послуг населенню, спостерігаються і нетипові для цього форми відносин у колективах. Зі збільшенням кількості лікарів з 7 до 22, середнього медичного персоналу з 10–45, серед працівників лікарень розгорталось соціалістичні змагання щодо своєчасного надання хворим медичної допомоги, поліпшення харчування хворих, збільшення кількості ліжок з 200 до 265 [13, арк. 59–60]. Відзначалося, що поряд з досягненнями була низка недоліків, а саме: перебої у забезпеченні лікарень паливом, внаслідок чого були випадки неопалення кімнат та несвоєчасне завезення продуктів для хворих, що спричинило затримки в одержанні молочних та м'ясних страв.

Санітарно-освітня робота з хворими не проводилася на належному рівні, у пологовому відділі погано доглядали за немовлятами, окремі медсестри не виконували вказівки, дані лікарями. З боку дирекції міської лікарні не велася боротьба за "очищення" лікарень від класових ворожих елементів [14, арк. 60]. Такий "класовий" підхід у кадровому-медичному забезпеченні населення Тернопільщини щодо надання кваліфікованого медичних обслуговування розкривав справжні наміри нової влади і, відповідно, якби не значимість медицини і кадрова проблема, то їх доля була б набагато трагічнішою, а не звичайне звільнення з роботи.

З метою виправлення недоліків та покращення роботи міської лікарні її зобов'язано перебудувати роботу господарського апарату, з метою забезпечення лікарні необхідною кількістю харчових продуктів та палива. Гостро ставилося питання підбору кадрів, приділялася значна увага покращенню роботи пологового відділу та забезпечення його необхідними меблями й устаткуванням. Зокрема, піднімалося питання щодо забезпечення упродовж року білизною на кожне ліжко та достатньою кількістю халатів для персоналу.

Поступово лікарня забезпечувалася усіма необхідними медикаментами та матеріалами для медичної роботи. Посилювалася самоосвітня робота, покращувалася робота з підвищення кваліфікацій середнього та обслуговуючого медперсоналу, реформувався санпропускник лікарні та до 1 червня 1941 р. планувалося відкритися блоку дитячого інфекційного відділу, ставилося завдання придбати до 1 січня 1941 р. рентгенівську апаратуру, зобов'язано міськфінвідділ своєчасно переводити фінансування на міські лікарні.

Перед завідувачем міськздороввідділом ставилися персональна відповідальність щодо надання дійової допомоги у виправленні усіх недоліків та покращенні роботи лікарень міста. Усі завдання стояли на постійному контролі президії міської ради. Значна увага приділялася оздоровленню дітей. З цією метою затверджено міжвідомчу комісію з підготовки та проведення оздоровчої кампанії дітей у літній період 1940 р. [15, арк. 59].

До складу міжвідомчої комісії з підготовки та проведення оздоровчої кампанії дітей влітку 1940 р. входили по одному представнику від: міськвно, міському партії, міському комсомолу, міськздороввідділу, міськфінвідділу. Згадана комісія мала негайно скласти план роботи та подати його на затвердження президії міської ради. Згідно з іншими матеріалами міжвідомчої комісії з оздоровлення дітей у Тернопільській області на 1940 р. входило 11 осіб. Ця міжвідомча комісія мала скласти план оздоровчої кампанії на 1940 р. і розробити відповідний кошторис та подати на затвердження пропозиції Облвиконкому. Аналогічно райвиконкоми утворювали аналогічні комісії у районах з тими же функціями під головуванням голів райвиконкомів [16, арк. 4].

Згідно з постановою бюро Тернопільського обкому партії від 13 травня 1940 р., підготовкою до оздоровлення дітей у 1940 році обласна міжвідомча комісія займалася недостатньо. Комісія обмежилася лише підбором приміщення для обласних таборів, ремонтом приміщень та завезення обладнання не здійснено. Організацією районних таборів для піонерів і школярів низки районів: Золотниківського, Усть-Зеленського, Бучацького, Почаївського та інших не займалися, а тому бюро обкому партії постановило і затвердило організацію двох обласних піонерських таборів у селах Червоний Городок Тлустенського району на 200 дітей і у селі Скоморівка В.-Бірківського району на 100 дітей в одну зміну.

Обласній міжвідомчій комісії дано розпорядження негайно приступити до ремонту і обладнання обласних піонерських таборів, обком комсомолу, облвно і облздороввідділу мав до 15 травня 1940 р укомплектувати обласні піонерські табори керівними, педагогічними та лікарськими кадрами і до 1 червня поточного року провести семінар працівників піонерських таборів.

Президія облвиконкому контролювала через торгівельні організації і райвиконкоми постачання піонерських таборів необхідними будівельними матеріалами та посудом. Обласну міжвідомчу комісію зобов'язували встановити вартість путівок в обласні піонерські табори і до 1 травня 1940 р. їх реалізувати [17, арк. 194].

Залишається недослідженим ще питання, чи були ці діти оздоровлені і наскільки швидко вдалося відремонтувати приміщення, забезпечити ліжками та іншими необхідними приміщеннями, підготувати їдальні і забезпечити їх продуктами харчування. Відомо, що сільські діти мали допомогу по господарству, брати участь у зборі урожаїв і така нова форма відпочинку сприйнялася з пересторогою усім населенням. Для повноцінного функціонування обласної лікарні була виділена земельна площа 4100 м² для допоміжного господарства [18, арк. 63]

Отже, незважаючи на труднощі, під впливом та контролем радянської влади медичне обслуговування зазнало значних зрушень.

Список використаних джерел

1. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с. – С. 316.
2. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 6., спр. 2, арк. 11.
3. Івасюта М. К. Нарис історії колективізації на Тернопільщині: 1939–1950 рр. / М. К. Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 116 с.
4. Сміцький С. Місто міняє своє обличчя / С. Сміцький // Вільне життя. – 20 квітня 1940. – № 82. – С. 3.
5. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-1833, оп. 6, спр.1, арк. 6.
6. Зі звітної доповіді секретаря тернопільського обкому КП(б)У тов. Компанійця І.Д. // Вільне життя – 25 квітня 1940. – № 86. – С. 3.
7. Міська поліклініка // Вільне життя. – 30 жовтня 1939. – № 24. – с. 4.
8. Совгир Л. Тимчасове управління міста Теревовля / Л Совгир // Вільне життя. – 4 жовтня 1939. – № 2. – С. 2.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. Р.1833, оп. 6, спр. 4, арк. 3.
10. Там само, ф. Р-9, оп. 1, спр. 105, арк. 4.
11. Там само, ф. Р-9, оп. 1, спр. 105, арк. 88.
12. Там само, ф. Р-1833, оп.6, спр. 23, арк. 2.
13. Там само, ф. Р-9, оп. 1, спр. 105, арк. 59–60.
14. Там само, ф. Р-9, оп. 1, спр. 105, арк. 60.
15. Там само, ф. Р-9, оп-1, спр. 105, арк. 59.
16. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 8, арк. 4.
17. Там само, ф. П.1, оп.1, спр. 9, арк. 194.
18. Там само, ф. р-3, оп. 1, спр. 105, арк. 63.

Леонид Кравчук

СОСТОЯНИЕ МЕДИЦИНЫ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ В ПЕРИОД 1939–1941 ГГ.

В статье раскрыты изменения, происходящие в сфере медицины в Тернопольской области с приходом Красной армии и утверждения советской власти в сентябре 1939 года. Исследовано, с одной стороны, качественное повышение уровня медицины, с другой – недостаточный уровень медицинского обслуживания жителей.

Ключевые слова: Тернопольская область, больницы, советская власть, медицина.

Leonid Kravchuk

THE POSITION OF MEDICINE IN TERNOPIL REGION IN 1939–1941

The article reveals the changes that have taken place in the field of medicine in the Ternopil region with the arrival of the Red army and the approval of the Soviet power in September 1939. Studied on the one hand, qualitative changes in all spheres of medicine, on the other the lack of adequate health services for the people.

Key words: Ternopil region, hospitals, the Soviet authorities, medicine.

УДК 94(477)

Михайло Куницький

СТАВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" ДО ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ДІЙ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1941–1944 РР.)

У публікації розглядаються заходи, які покладалися в основу ставлення окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" до жертв радянського соціального експерименту 20–30-х рр. XX ст.

Ключові слова: нацистська окупація, Райхскомісаріат "Україна", місцеве населення, радянська влада, цивільна адміністрація.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що історія нацистського окупаційного режиму, встановленого та теренах України, усе ще має цілу низку маловивчених проблем. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу встановити ставлення керівництва Третього Райху та Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ) до жертв радянського соціального експериментаторства 20–30-х рр. XX ст.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано практичні заходи керівництва РКУ, генеральних округ та гебітскомісаріатів до тих представників місцевого населення, які постраждали від радянської влади.

Доведено, що німецькою окупаційною адміністрацією на офіційному рівні проводилися заходи щодо підтримки осіб, які постраждали від дій радянської влади. Але, ця підтримка знаходила свій вираз виключно на агітаційно-пропагандистському рівні. У своїй практичній діяльності адміністрація РКУ відмовлялася надавати цій категорії місцевого населення відчутні пільги.

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим, встановлений на теренах РКУ.

Предмет дослідження – соціальна політика окупаційної адміністрації РКУ.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу архівних та опублікованих джерел визначити практичні заходи німецької адміністрації у ставленні до жертв радянського режиму.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі поглядів керманічів "нового порядку" щодо реалізації мети окупаційної політики в Україні.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали обласних державних архівів України. Більшість із них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями, зокрема О.Лисенком [1, с. 1–24; 2, с. 1–12], Ю.Ніколайцем [3], М. Михайлюком [4, с. 131–144], В. Шайкан [5], В. Шайканом [6], О. Потильчаком [7, с. 125–128], О. Гончаренком [8, с. 111–117; 9, с. 214–219; 10, с. 100–111]. Однак, дослідники окреслили лише окремі контури проблеми й не розглядали практичних заходів адміністрації РКУ щодо цієї категорії населення.

Отже, аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що проблема використання антирадянської складової у частини населення в повсякденній управлінській практиці окупаційної адміністрації РКУ потребує додаткових дослідницьких зусиль.

Українське суспільство періоду Другої світової війни, опинившись у центрі протистояння двох тоталітарних політичних систем, зазнавало тиску із обох сторін конфлікту. Перед окупаційною адміністрацією РКУ поставала не лише проблема освоєння завойованих територій (часто – у формі типового пограбування), а й необхідність більш ефективної експлуатації та довготривалого утримання їх у сфері свого економіко-політичного впливу. При цьому використовувалися як силові методи розв'язання об'єктивно існуючих відцентрових тенденцій і пов'язаних з цим процесом

проблем, так і спроби врегулювання їх за допомогою організації співпраці з населенням завойованої країни, проведення "справедливого" часткове розв'язання наболілих соціальних проблем.

Одним із наслідків соціального експерименту радянського режиму 20–30-х рр. ХХ ст. стала поява мільйонів незадоволених, ображених за насильницькі й brutальні дії влади, людей. Розкуркулення та колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., масові політичні репресії – усі ці знакові події радянської доби не могли не позначитися не лише на морально-психологічних настроях українського суспільства у воєнну добу, а й на реальних діях багатьох осіб. З іншого боку, німецька влада мала усі можливості для використання антирадянських настроїв частини українського суспільства, задля створення на цій основі масової соціально-політичної бази "нового порядку", застосування цього чинника з метою успішної реалізації завдань окупаційної політики. Цим і обумовлюється актуальність теми дослідження.

Важливу роль на формування моделі поведінки населення окупованих областей України мали несприятливі для Червоної армії події літа-осені 1941 р. на фронтах війни. Досить показовими є дані радянських спецслужб періоду липня-серпня 1941 р. про ситуацію із настроями населення м. Києва. У цих повідомленнях прослідковується поступове наростання антирадянських та антисемітських ідей у висловлюваннях киян. Якщо у липні це були окремі факти, то вже у серпні 1941 р. вони стають постійно фіксованим явищем. У чому ж звинувачуються євреї? Переважна більшість зафіксованих спецслужбами випадків, стосується міфологізованих сторінок радянської дійсності, вини євреїв за поразки на фронтах війни, звинувачення їх у евакуації й залишенні інших на поталу ворогу тощо.

Аналіз документів радянських спецслужб, зокрема матеріалів архівно-кримінальних справ та спецповідомлень вищому партійному та радянському керівництву про ситуацію, що склалася у Києві напередодні окупації, свідчить про зростання занепокоєння радянських громадян поразками Червоної армії. Якщо у червні 1941 р. ці настрої населення фактично відсутні, то у липні вони зростають, а вже у серпні стають домінуючими. Разом з тим, у цих документах присутній ще один мотив, який стосується поступового зростання так званих "антисемітських" проявів. Отже, досить серйозні претензії українського суспільства до радянського режиму, поєднуються із традиційною антисемітською та антисталінською риторикою [11, с. 140, 146, 149]. Однак в умовах перших місяців окупації ця риторика почала використовуватися у практичних моделях поведінки місцевого населення. Та власне й сама німецька пропаганда спонукала людей до відплати кривдникам.

Бездарно програвши початковий період війни, сталінське керівництво відмовляло населенню, що опинилось в окупації в надії на елементарне виживання. Відступ, що супроводжувався ліквідацією багатьох об'єктів інфраструктури життєво необхідної для існування міст, матеріальних цінностей був використаний в окупаційній пропаганді, а пожежа у центрі Києва стала приводом для знищення євреїв, припинення продовольчого постачання населення міста.

Відступаючи, радянська влада залишила за собою й тисячі замордованих нею бранців у в'язницях і таборах. Більшість із них були обвинувачені або знаходилися під слідством за політичними статтями. Сліди цих злочинів були віднайдені у перші дні окупації й звісно, що активно використовувалися німецькою адміністрацією для впливу на свідомість місцевого населення, дехто з яких віднаходив серед убитих своїх близьких та рідних. А от немало кримінальних злочинців чи обвинувачених за цими статтями, було взагалі звільнено з-під варті й вони порівняно легко змогли інтегруватися до соціуму.

У рамках легітимізаційних заходів, німецькою пропагандистською системою, досить активно, упродовж усього періоду окупації активно використовувалися факти вчинення злочинних дій радянської влади щодо відповідної категорії населення. Місцевій людині у достатньо значних обсягах пригадали усі ті біди й нещастя, яких вони зазнали від радянської влади. Звісно, що немала частина повідомлених фактів дійсно мала місце. Щоправда, інтерпретація тих подій здійснювалася у виключно вульгарному і негативному плані у відношенні до радянської влади й комуністичної ідеології, тоні.

Таким чином, у німецької окупаційної адміністрації з'явилася досить унікальна можливість створення власної масової соціально-політичної бази, представники якої в обмін на лояльність могли активно співпрацювати з новою владою.

Німецька влада, принаймні на публічному рівні ніколи й не відмовляла цим особам у допомозі, а на рівні пропагандистському, узагалі, прагнула довести своє піклування, до людей, скривджених радянською владою. Звісно, що розв'язання нагальних життєвих проблем цих людей відкладалися до закінчення війни. При цьому, збільшеними площами земельних присадибних ділянок наділялися особи, які допомагали окупаційній владі у боротьбі з радянськими партизанами [12, арк. 44].

Зазначимо, що й радянська влада, як по війні, так і у роки окупації України активно застосовувала типовий набір звинувачень тих осіб, які у свій час зазнали від неї образ та переслідувань. Звісно, що "контрпропагандистський набір" цих аргументацій лягав у канву відомої

теорії "загострення класової боротьби". Застосовувалися вони як під час війни та окупації, так і в перші повоєнні роки.

Для прикладу наведемо декілька типових звернень, які розповсюджувалися як на окупованій території, так і серед особового складу Червоної армії. "Він відібрав собі на допомогу білогвардійсько-петлюрівських нелюдів, куркулів, злодіїв та бандитів. Цих негідників він і насаджує в селах. Зрадники Батьківщини у звіриній ненависті до Радянської влади, допомагають фашистам закабаляти український народ. Як ворони злітаються вслід за фашистською армією колишні поміщики, дворяни, чиновники високого рангу. Вони вислужуються перед фашистами, мріючи із рук німців отримати землю, ліси і угіддя, відібрані у них радянською владою і віддані нею трудящим", – у такому змістовому ключі працювали радянські контрпропагандисти серед зазначеної категорії людей [13, арк. 102]. Про небезпеку відновлення "капіталізму" попереджали у своїх листівках і радянські партизани, які стверджували про повернення до сіл колишніх куркулів [14, арк. 259].

Аналогічні тенденції можна зафіксувати і в повоєнних повідомленнях, які надходили із щойно звільнених від окупантів теренів України: "Але є також факти прояву ворожих настроїв і ворожої роботи. Так, наприклад, в Обухівському районі залишилось багато німецьких запроданців, які при німцях були старостами, головами земельних громад та інше. Зараз вони ховаються по лісах і ведуть ворожу агітацію серед народу, поширюють брехливі чутки про Радянську владу, про те, що німці швидко повернуться, що знову комуністи будуть забирати хліб, як у 1932–1933 рр., що євреї знову заберуть владу до своїх рук і ін.

У Васильківському районі ворожими елементами була пущена чутка, ніби червоноармійці, які були в полоні у німців, а зараз закликаних до Червоної Армії – б'ють і катують.

Гр. Дяченко у цьому ж районі на призовній комісії заявив: Розстріляйте мене, але я служить в Червоній Армії не буду" [15, арк. 11, 12].

Теза про те, що окупанти, при створенні органів місцевого управління звертають особливу увагу на осіб, які постраждали від сталінського режиму, – іншими словами на куркулів та репресованих, – пропагувалася радянськими органами влади ще в період окупації.

Саме ж німецьке командування у перших відозвах до місцевого населення наступним чином визначало особливості майбутньої окупаційної політики: "Українці, дає вам до відому, що німецьке військо від вас хоче. Ми хочемо, щоб кожен хазяїн мав корову, щоб кожний мав своє поле, свою картоплю, хліб, капусту, молоко, кури, свині, бджоли, щоб зимою не голодували. Хай живе нова Україна із спокійними господарями, господнями, робітниками, в якій немає жодних жидів, комісарів, більшовиків і жодних партизан" [16, арк. 72].

Окупаційною владою ретельно збиралися усі відомості про факти безчинств радянської влади, здійснених під час відступу 1941 р. Ось яку вказівку отримали старости Макарівського району генеральної округи "Київ" у квітні 1943 р.: "Прошу негайно повідомити мене про окремі випадки жорстокості більшовицької системи над людьми, а головним чином про вбивства, проведені більшовиками при відступленні з України, які Вам відомі по В/селу" [17, арк. 377].

Подекуди, керівники органів місцевого управління та поліції видавали родичам та членам сімей колишніх репресованих, відповідні довідки. Так, одна із них "видана гр. с. Драбово Дикій Ользі Олексіївні в тім, що її чоловіка Дикого Грицька Михайловича дійсно у вересні місяці 1937 року органами НКВД вислано із села Драбово за контрреволюцію проти радянської влади". Зазначена довідка була видана 27 листопада 1941 р. керівником Драбівської районної поліції [18, арк. 30].

При прийнятті на роботу усі претенденти заповнювали різні анкети та автобіографії, зміст яких мав визначити їх довоєнне минуле. Так, одна із граф типового особового листа з обліку кадрів містила запитання "Чи був репресований жидівсько-більшевицькою владою (за що, коли, як)" [19, арк. 1]. Відповідні дані фіксувалися і у власноруч складених автобіографіях, які потрапляли до особових справ претендентів на отримання роботи [19, арк. 2]. Під час переписів населення, окупаційна адміністрація також намагалася виявити осіб, репресованих радянською владою [20, арк. 5].

Певні переваги при прийнятті на роботу надавалися особам, які мали різні ступені конфлікту із радянською владою. Та власне й вони самі, намагалися зобразити себе жертвами радянського режиму. Ось який вигляд мала заява учительки київської школи С. Ольшевської, скерована нею голові міської управи, професору О. Оглоблину у жовтні 1941 р. Жінка повідомляла: "Прошу призначити мене на посаду секретаря при керівнику міського господарства. Я маю 23 роки робочого стажу. За радянської влади була ізгоєм: сиділа майже рік у в'язниці. Сина мого студента будівельного інституту, мою єдину дитину, заслали на 10 років в далекі табори. Я нічого не знаю про його долю. Я хочу в активній праці по відбудові нового життя своєї батьківщини втопити своє особисте горе" [21, арк. 15].

Серед документації органів місцевого управління можемо віднайти немало свідчень того, що місцеві мешканці, які прагнули отримати певні пільги і преференції від влади, видавали себе за жертв радянського режиму. Характерно, що місцеві управлінці таки звертали увагу на ці заяви і часто, надаючи певні пільги, мотивували свої рішення тим, що ці особи справді постраждали від радянської влади [22, арк. 1, 2].

Організована допомога зазначеній категорії осіб надавалася і в інших районах РКУ. Так, голова Бориспільської районної управи, повідомляючи німецькому керівництву про свою діяльність, зазначав, що за його ініціативи допомога надавалася "сім'ям, батьки яких не повернулись з війни; Безпритульним дітям та сім'ям, батьки яких вислані жидобільшовиками; Пенсіонерам та непрацездатним, які за часів панування жидо-більшовиків вмирили голодною смертю" [23, арк. 3].

Допомога репресованим надавалася й під час їх повернення додому із місць позбавлення свободи. Так, на адресу ортскомендатури м. Вінниці надійшло звернення керівника обласної управи наступного змісту: "Гр. Юстинія Охват, уроженка м. Бориславль Західної України, в 1940 році заарештована більшовиками і вислана на Україну, де і працювала в лагерьх.

Зараз повертається в рідні сторони, але у зв'язку із тим, що вона хвора і потребує відпочинку, а у м. Вінниці має родину. Вінницька обласна управа просить видати їй окремий пропуск на повернення додому після того, як вона відпочине кілька днів у родині" [24, арк. 88].

З приводу й без нього, але, працівники органів місцевого управління при прийнятті певних рішень намагалися своїх підопічних видавати за жертв радянського режиму. Так, прагнучи отримати дозвіл на отримання однієї тонни цукру для 300 вихованців Янівського дитячого будинку, заступник голови Вінницької обласної управи умотивовував свою заяву тим, що батьки усіх цих дітей були "замучені більшовиками" [25, арк. 147].

Однією із найбільш проблем для колишніх ізгоїв радянського суспільства, які поверталися до рідних домівок і намагалися інтегруватися до умов проживання, були питання повернення належної їм власності. Так, наприклад, до Вінницької обласної управи у серпні 1941 р. надійшла заява наступного змісту: "Прошу повернути мені хату забрану в 34-му році, за те, що в мене жив священик. Мене викинули з хати й тут не давали мені робити, я повинна була поїхати на село. Залишила в хаті сестру, котра боялась, щоб останнє не забрали, взяла й продала жиду, на що вона не мала права продажу, а він не мав права купити. А для того я прошу повернути мені власну хату" [26, арк. 3]. "10 жовтня з сімейством повернувся в хутір Рокитний на постійне мешкання, а тому прошу Вас виділити мені садибу в розмірі, який передбачено законом для репресованих" – із такою заявою до старости села Рокитне Кременчуцького району звертався Г. Горпинка [27, арк. 5].

У 1941 р. юридичні відділи міських та районних управ були переповнені подібними заявами, за кожною із яких – нелегка життєва доля людей, їх образи на радянську владу, прагнення вирішити свої проблеми [28, арк. 13, 14, 18, 28]. Саме органам місцевого управління й довелося вирішувати ці питання, і у підвідомчому порядку припиняти свавілля керівників сільських громад та колгоспів. "Гр. с. Мур. Куриловець Осадчук Данило звернувся до Обласної управи зі скаргою про те, що його у 1933 р. розкуркулено і вислано з села. Тепер він повернувся до села і, оскільки в його хаті живе другий мешканець, то йому дали другу хату, але зараз гр. Осадчука викидають із цієї хати.

Пропонуємо Вам прийняти до уваги, що більшовицька влада розорила гр. Осадчука і позбавила його хати і усього його майна. Тому ні в якому разі не можна допускати таких прийомів і виганяти з хати, де він осів і припинити виселення гр. Осадчука з хати" – таку безапеляційну вказівку отримав голова однією із районних управ, що на Вінниччині. Зазначимо, що ця справа була розглянута і затверджена юридичним консультантом Вінницької обласної управи [28, арк. 34, 35].

Розглядаючи подібні справи, й навіть, приймаючи позитивні рішення щодо власності колишніх розкуркулених, слідчі районних управи визнавали, що ці рішення є тимчасовими, а остаточною долю спірного майна будуть визначати судові органи [29, арк. 4].

Окрім повернення будинків, колишні розкуркулені надіялися отримати землю, худобу та сільськогосподарський реманент. Вони вважали, що німецька влада, яка офіційно підтримувала їх, таки допоможе повернути відібране майно.

З перших днів окупації в українських селах розпочався спочатку малоконтрольований окупаційною владою перерозподіл власності. Восени 1941 р. частину зібраного врожаю було поділено як між сільськими працівниками, так і з особами, які поверталися до сіл. Спеціально створені для цього комісії органів управління районного рівня наголошували на необхідності підтримки колишніх розкуркулених, які на той час фактично не мали засобів для існування. Хоч вони і не брали участі у зборі врожаю, їм усе рівно виділялася його частина для харчування [30, арк. 13]. А от сім'ям тих, хто перебував у Червоній армії, заборонялося виділяти зерно [31, арк. 205].

Звісно, що немало працівників органів місцевого управління, а особливо поліцейних формувань, використовуючи службове становище задля покращення свого майнового становища,

не забували нагадати про свої образи як на радянську владу так і на тих, хто відібрав їх власність [32, арк. 118]. Немало з цих осіб поступили на службу до окупаційних органів влади аби лише повернути своє майно, втрачене при розкуркуленні.

У цей час немало органів управління як районного, так і сільського рівнів, приймали, як їм здавалося, цілком справедливі рішення щодо повернення будинків та іншого майна колишнім власникам. Вони мотивували свої права на садиби, визначали їх межі [33, арк. 79].

І хоча керівники органів місцевого управління й надавали відповідні дозволи, невдовзі виявилось, що вони вчиняли ці дії протиправно й виходили за межі своєї компетенції. Німецьке керівництво почало відміняти ці рішення, вмотивовуючи свої рішення тими міркуваннями, що вони будуть вирішені у централізованому порядку, спеціально для цього виданим нормативним актом [34, арк. 30]. Усі особи, які, не маючи відповідних санкцій органів влади на повернення їх колишньої власності і усе ж здійснювали ці дії, підлягали суворому покаранню [35, арк. 290].

Цивільна адміністрація РКУ надала роз'яснення з приводу власності колишніх розкуркулених та репресованих осіб. Так, голови районних управ Коростишева, Брусилова та Корнина у березні 1942 р. отримали директивні вказівки гебітскомісаріату у яких було сказано, що "Я маю привід вказати на те, що не дозволяється колишнім власникам будинків, які були вислані Радянською владою, а їх будинки перейшли в державну власність, повертати їх попереднім власникам. В особливих випадках потрібно спочатку надіслати мені звернення" [36, арк. 5].

Невдовзі, цей же гебітскомісар надіслав на місця додаткові роз'яснення з цього приводу: "При цьому, беру я привід, вказати на те, що повернення будинків тим особам, які були вислані Советами, а тепер повернулись по розпорядженню пана Райхскомісара, не може послідувати. Будинки, відібрані перед 22 червня 1941 року на користь держави залишаються поки, як і раніше державною власністю. Інакше кажучи, вони знаходяться тепер у власності п. Райхскомісара. Але не має сумніву, що якщо будинок стоятиме вільний, його зможе зайняти колишній власник, але він тоді повинен буде платити квартплату за параграфом 9 попереднього розпорядження пана Райхскомісара від 3 листопада 1941 року. Тоді треба буде його стан власності пояснити та зрозуміло вказати, що будинок передано йому лише для користування з оплатою квартирної плати.

Обов'язково потрібно на це вказати сільським старостам, оскільки, за моїми відомостями у цій справі усе ще існує значна кількість неясностей" [36, арк. 6].

На Херсонщині відповідними роз'ясненнями німецьких управлінців пояснювалося, що "Категорично забороняються будь-які дії, які порушують нормальне життя колгоспників, котрі мешкають у будинках колишніх розкуркулених. Також забороняються самовільні захоплення земельних ділянок, які знаходяться в користуванні колгоспників, виселення їх із помешкань, застосування погроз та залякування [37, арк. 51].

Подібні вказівки отримували й службовці місцевих цивільних судів. Так, старший мировий суддя м. Житомира отримав розпорядження керівника відповідного гебітскомісаріату, у якому зазначалося: "Як я вже декілька разів повідомляв, посада Мирowego Судді не надає жодного права втручатися у розв'язання суперечок щодо користування ґрунтом, будинками та квартирами, а також обробітку земельних ділянок. Через це Ви повинні із самого початку відмовляти в опрацюванні таких судових справ. Я ще раз наказую точно дотримуватися цього розпорядження" [36, арк. 16].

Навесні 1942 р. очікування людей певним чином справдилися. Так, згідно з розпорядженням "Про новий земельний порядок в Гадяцькій окрузі" передбачалося повернення селянам частини площі земельних ділянок, яка належала їм станом на 1939 р. Однак, німецька адміністрація відмовлялася повертати землю у повному обсязі. Кожному із колишніх власників виділялося не більше як 0,8 га площі земельної ділянки. До того ж це були усього лиш присадибні ділянки і отримати їх поряд із колишніми розкуркуленими могли усі бажаючі, які добросовісно працювали у громадських господарствах. Надані земельні ділянки не могли перевищувати розміри інших присадибних ділянок певного села [38].

У цей же час військова адміністрація зніщувала повернення колишнім власникам належним їм будинків станом на 1939 р. Умовами негайного повернення будинків був факт проживання у них, колишнього радянського активу та комуністів. Але, якщо у них проживали люди, які не мали проблем із владою, або вони перебували у користуванні громадських господарств то у цьому випадку претенденти отримували відмову [38]. За цієї умови колишньому власнику міг надаватися інший будинок або матеріал для його будівництва [39].

Хоча окупаційна адміністрація певним чином й справдила надії колишніх репресованих селян, усе ж вони також зобов'язувалися до відбуття запровадженої з перших днів окупації трудової повинності. Так, відповідно до наказу гебітсландвірта гебітскомісаріату "Лохвиця" генеральної округи "Київ" від 20 квітня 1942 р., як заслугу у ставленні німецьких управлінців до колишніх репресованих та розкуркулених селян було названо факт передачі їм частини земельних ділянок

(до 0,80 га). Одночасно, гебітсландвірт вказав, що усі ці люди повинні працювати у громадських господарствах та виконувати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції. У тих осіб, які не виконували цих вказівок, земля відбиралася. У результаті чого у їх користуванні могли залишити земельні наділи площею не більше як 0,15 га. Інша площа землі вилучалася [40, арк. 59].

Зі створенням органів місцевого управління, їх керівництвом проводилися заходи щодо реєстрації осіб, які мали право на надання соціальної допомоги. До цієї категорії осіб відносилися інваліди-пенсіонери, члени родин, які втратили годувальника, а також непрацездатні члени родин репресованих. Як зазначалося у вказівках, скерованих на місця, реєстрація проводилася у районній управі і стосувалася "родин репресованих більшовиками чоловіків" [41, арк. 1, 2].

Відповідно до наказу № 33 від 22 вересня 1941 р. Вінницької обласної управи цим особам передбачалося виплачувати допомогу у грошовому еквіваленті або ж пропонували направлення до будинків інвалідів на повне утримання. При цьому, встановлювалися три групи інвалідності. У залежності від наданої групи інвалідності передбачалося виплачувати від 150 до 100 крб. на місяць. При народженні дитини у цій сім'ї виплачувалася одноразова допомога у розмірі 100 крб. На поховання людини передбачалося виплачувати 100 крб., а на неповнолітнього члена сім'ї – 50 крб. [41, арк. 3, 4]. Рішенням Вінницької міської управи розмір цієї допомоги був збільшений на 50 крб. Штадткомісаріат надав дозвіл на створення спеціального фонду, із якого сплачувалися б одноразові допомоги. Кошти для виплати соціальної допомоги збиралися із місцевого населення за рахунок так званого "національного податку" [41, арк. 62]. Зазначимо, що ці заходи підкріплювалися й реальними діями. Кошти, як можна пересвідчитися із оригінальних документів таки справді виплачувалися [42, арк. 8].

Відповідні грошові допомоги сплачувалися і в інших регіонах РКУ. Так, на теренах Тальнівського району генеральної округи "Київ", відповідно до наказу № 43 від 12 грудня 1941 р. встановлено щомісячну грошову допомогу інвалідам, пенсіонерам і сім'ям репресованих за політичними справами. Сім'ям репресованих, що мали більш як 2 дітей віком до 16 років надавалася допомога у розмірі 75 крб. на місяць. Для сімей репресованих, які мешкали у сільській місцевості, на утриманні у яких перебували діти віком до 16 років, передбачалася допомога з боку громадських господарств зерном, борошном та іншими продуктами харчування. Для цього створювався фонд, до якого скеровувалося 2 % зібраного врожаю [43, арк. 20 зв.].

Колишні репресовані та члени їх сімей згідно з рішеннями органів місцевого управління звільнялися від сплати певних податків. Так, відповідно до постанови Вінницької обласної управи від 30 вересня 1941 р. № 3 "Про запровадження на території визволеної Вінницької області податків: національного та поземельного", "батьки, удови та дружини українців, страчених або засланих більшовиками з політичних причин" звільнялися від сплати так званого національного податку розміром 30 крб. [44, арк. 1, 2].

Населення, яке потрапляло під категорію репресованих радянською владою, перебувало у полі уваги німецьких спецслужб. Так, Ставкою головнокомандувача німецькою армією восени 1941 р. були розроблені заходи боротьби із партизанами. У розроблених інструкціях, які скеровувалося у поліційні підрозділи, котрі проводили боротьбу з учасниками партизанського руху, пропонувалося вербувати місцеву агентуру саме із цієї категорії населення. При можливості ці особи підлягали перевірці таємною польовою поліцією [45, арк. 10].

Отже, німецькою окупаційною адміністрацією, на офіційному рівні проводилися заходи щодо підтримки осіб, які постраждали від дій радянської влади, однак вона знаходила свій вираз виключно на агітаційно-пропагандистському рівні. Незважаючи на позитивне ставлення до цього питання з боку керівництва органів місцевого управління, німецька адміністрація відкладала його розв'язання до закінчення війни.

У своїй практичній діяльності адміністрація РКУ відмовлялася надавати цій категорії місцевого населення відчутні пільги, їм поверталася лише частина належної їм власності, здебільшого, будинків. При цьому, досить часто, умовою їх повернення була служба претендентів в окупаційних органах влади.

Список використаних джерел

1. Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 2–12.
2. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку / О.Є.Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 12–24.
3. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 64 с.
4. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.Михайлюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144.
5. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна"

та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / В.О.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 6. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. / В. Шайкан. – Кривий Ріг: КП "Криворізька друкарня", 2010. – 436 с. 7. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин. Праці Науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Вип. 2. – С. 125–128. 8. Гончаренко О. Нацисти і місцеве населення окупованих територій України: до питання про основу формування колаборації / О.Гончаренко // Голокост в Україні у регіональному і загальнолюдському вимірі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Збірник наукових праць. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2005. – С. 111–117. 9. Гончаренко О. Політика сталінського режиму щодо українського селянства в інтерпретації нацистської пропаганди на території Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Український селянин: Зб. наук. праць / [За ред. А.Г. Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 214–219. 10. Гончаренко О. Голодомор 1932–1933 років в Україні та практична діяльність адміністрації райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): постановка проблеми / О.Гончаренко // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. ст. за матеріалами "круглого столу" 29 травня 2008 р. / [редкол.: М.І.Степаненко (голов. ред.)]. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2009. – С. 100–111. 11. Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) / [Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов]. – Київ-Львів. – 2004. – 543 с. 12. Держархів Запорізької обл., ф.Р-1433, оп. 3, спр. 17. 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 198. 14. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 34. 15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 158. 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 122. 17. Держархів Київської обл., ф. Р-2003, оп. 1, спр. 9. 18. Держархів Черкаської обл., ф.Р-1855, оп. 1, спр. 1. 19. Держархів Київської обл., ф. Р-2326, оп. 2, спр. 4. 20. Державний архів Дніпропетровської обл., ф.Р-2276, оп. 1, спр. 18. 21. Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 246. 22. Держархів Київської обл., ф. Р-2107, оп. 1, спр. 65. 23. Держархів Київської обл., ф.Р-2412, оп. 2, спр. 214. 24. Державний архів Вінницької обл., ф.Р-1311, оп. 1, спр. 4. 25. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1311, оп. 1, спр. 270. 26. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1311, оп. 1, спр. 288. 27. Держархів Полтавської обл., ф.Р-2575, оп. 1, спр. 10. 28. Державний архів Вінницької обл., ф.Р-1311, оп. 1, спр. 288. 29. Держархів Запорізької обл., ф.Р-1643, оп. 2, спр. 1. 30. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 69777-ФП. 31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118. 32. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56990. 33. Держархів Київської обл., ф.Р-4758, оп. 2, спр. 45. 34. Держархів Полтавської обл., ф.Р-2835, оп. 1, спр. 2. 35. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1627, оп. 1, спр. 1. 36. Держархів Житомирської обл., ф.Р-1150, оп. 1, спр. 3. 37. Держархів Херсонської обл., ф.Р-1520, оп. 1, спр. 81. 38. Гадяцька газета. – 16 квітня 1942. 39. Гадяцька газета. – 5 травня 1942. 40. Держархів Полтавської обл., ф.Р-2341, оп. 1, спр. 14. 41. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1357, оп. 1, спр. 11. 42. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1357, оп. 1, спр. 20. 43. Держархів Черкаської обл., ф.Р-2400, оп. 1, спр. 1. 44. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1311, оп. 1, спр. 274. 45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 5, спр. 7.

Михаил Куницкий

ОТНОШЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТУ "УКРАИНА" К ЖЕРТВАМ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА (1941–1944 ГГ.)

Автор публикации исследовал малоизученные архивные документы рассматривает проблему отношения оккупационной администрации Рейхскомиссариата "Украина" к жертвам советского режима

Ключевые слова: нацистская оккупация, Рейхскомиссариат "Украина", местное население, советская власть, гражданская администрация.

Michail Kunizkij

THE ATTITUDE OF THE CIVIL ADMINISTRATION RAYHNSKOMISARIATU "UKRAINE" TO THE VICTIMS OF THE SOVIET REGIME (1941–1944)

This publication discusses measures that relied base ratio occupation administration of Rayhskomisariat "Ukraine" to the victims of Soviet social experimentation 20–30th XX century

Key words: Nazi occupation Rayhskomisariat "Ukraine", the local population, the Soviet authorities, the civil administration.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

**ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ В УРСР
З ПИТАНЬ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ**

У статті проаналізовано процес створення адміністративного апарату для організації депортації, розселення та подальшої соціально-економічної адаптації українського населення із Закерзоння.

Ключові слова: переселення українців, Закерзоння, переселений апарат, депортація.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що питання утворення адміністративного апарату для депортованих українців із Закерзоння ще не отримало свого об'єктивного висвітлення. На сьогодні ще не опубліковано наукової розвідки, яка б ґрунтувалася на дослідженні архівних джерел.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації піддано сумніву поширену думку про те, що оскільки переселення розпочалося впродовж Другої світової війни, то не було можливості створити розгалужений адміністративний апарат для керівництва переселенням. Наслідком чого як і депортація, так і подальші адаптаційні процеси пов'язані зі значними труднощами.

Об'єктом наукового дослідження є депортація українців з Польщі під час та після Другої світової війни.

Предметом дослідження є висвітлення процесу створення апарату для переселення близько півмільйона українців Польщі й керівництва їх розселенням та господарсько-побутовим влаштуванням.

Метою та завданнями дослідження є з'ясувати розміри та забезпеченість адміністративного апарату для депортації українського та польського населення.

Досліджувана проблема не була предметом наукового аналізу. У радянські часи дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. В сучасності проблема згадується у дослідженнях низки авторів. Зокрема, В. Сергійчук коротко висвітлив проблему, зосередивши основну увагу на проблемі депортації українців [1]. Більш детальну увагу цій проблемі приділено у ґрунтовній монографії авторського колективу у складі Ю. Макара, М. Горного, В. Макара, А. Салюка [2].

Певні матеріали, що стосуються створення адміністративного апарату, наведено у збірниках документів "Депортації" [3–4]. Побіжно проблему вивчали польські дослідники Я. Пісулінський та А. Сова [5–6].

9 вересня 1944 року урядами УР СР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) підписаний договір про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. З метою організації процесу переселення на теренах Польщі створено доволі численний апарат уповноважених у справах евакуації. Головним уповноваженим з евакуації на території Польщі призначено заступника наркома харчової промисловості УРСР М. Підгорного, який для здійснення своїх функцій 18 вересня 1944 р. виїхав до Любліна [7, с. 205–209]. У свою чергу, його заступником призначено наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного. Працівниками НКВС були й багато інших працівників апарату головного й районних уповноважених, що свідчить про те, хто насправді здійснював керівництво депортацією [; 1, с. 103; 7, с. 205–209].

Оскільки опір підрозділів УПА переселенню був досить активним (частими були акти терору проти вповноважених УРСР та їх співробітників), спеціальною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. у кожен із повітів, у якому діяли радянські уповноважені, скеровувався взвод охорони. Солдати мали забезпечувати безпеку головного та районних уповноважених, а також охорону українців, які виїжджали до УРСР [8, арк. 164–165]. Штат головного уповноваженого представника УРСР у справах евакуації початково складався з 7 осіб (окрім заступників): секретаря, референтів (3 осіб), юрисконсульта, секретаря-машиніста і перекладача. Штати кожного з районних вповноважених налічували п'ятеро працівників: секретар, референти (3 особи), секретар-машиніст [8, арк. 26]. Пізніше, апарат головного вповноваженого доведено до 48 осіб, а у кожному із повітів працювало по 23 службовці [3, с. 331].

В УРСР для зустрічі переселенців на залізничних станціях та подальшого їх перевезення на місця нового поселення, а також для їх побутового облаштування при РНК УРСР (пізніше Рада Міністрів) створено управління у справах евакуації й розселення українського і польського населення зі штатом у кількості 29 осіб [3, с. 336]. Відділи цього управління були створені у кожній області при виконкомах рад депутатів трудящих. Згідно з постановою РНК УРСР № 1261 від 23

вересня 1944 року "Про тимчасові штати Головного Уповноваженого і Головного Представника, районних уповноважених і районних представників по справах евакуації польського населення з території УРСР в Польщу і українського населення з території Польщі в УРСР, Управління при РНК УРСР і обласні відділи західних областей УРСР по справах евакуації і розселення українського і польського населення", затверджувалися штати цього "міністерства", яке мало вершити долі більш як мільйона осіб (маються на увазі українці та поляки). Управління відало досить серйозними коштами в обсязі 7 млн крб., призначеними на виконання депортації [9, арк. 5–7; 10, арк. 2].

Загалом, витрати управління у 1945 р. мали сягнути 441 млн 796 тис. крб. Правда вони враховували оплату залізниці, компенсації закерзонцям за залишену на батьківщині власність, оплату праці й відряджень чиновникам тощо [11, арк. 20]. Насправді, видано лише 398 млн 870 тис. крб. [11, арк. 33]. У 1945 р. республіканське управління нараховувало 37 осіб, а у 1946 р. – 29 осіб. Незважаючи на скорочення штату працівників, з часом витрати зросли і у 1946 р. республіканське управління використало уже 22 млн 525 тис. крб., з них на заробітну плату – 76 тис. крб., оплату відряджень – 443,8 тис. крб. [9, арк. 5–7; 12, арк. 1–3].

Тимчасові штати обласних відділів при виконкомах функціонували лише у західних областях і склалися із 8 осіб: керівник відділу, старший інспектор, по два інспектори і статисти, секретар-машиніст. Тимчасові штати районних уповноважених були куди чисельніші, оскільки саме вони мали безпосередньо керувати процесом розселення й подальшого влаштування прибулих. Вони налічували 22 працівників: уповноважений, заступник уповноваженого, головного бухгалтера і бухгалтера, трьох статистів, двох секретарів і двох машиністок, перекладача, водія, прибиральниці, двох охоронців, по два референти з транспорту, прийому і здачі худоби, сировини, сільськогосподарських продуктів, по одному референту з прийому і здачі рухомого й нерухомого майна, земельних і фінансових питань [13, арк. 130–132; 14, арк. 6–7; 15, арк. 1–3; 16, арк. 1].

У відповідності з цією постановою, Тернопільський облвиконком спільно із обкомом партії 3 жовтня 1944 р. створював при облвиконкомі відділ у справах евакуації. Керівником відділу затверджено заступника голови облвиконкому Жученка, старшим інспектором – Мехвачева, інспекторами – Соловей, Кольбатенко, статистами – Кравець, Бут. Для них у приміщенні облвиконкому виділялися три вмебльованих кімнати. У містах Тернополі, Кременці та Чорткові для розміщення апарату райуповноважених та райпредставників виділялося по сім вмебльованих і телефонізованих кімнат. Заодно усіх чиновників забезпечували й житловою площею. Попри суцільні дефіцити, кожен районний відділ забезпечувався двома друкарськими машинками. Керівника обласного управління НКВС зобов'язували забезпечити охорону осіб, що проводили евакуацію [14, арк. 6].

Згідно з розпорядженням РНК СРСР № 167-р "Про організацію при виконкомах облрад груп у справах евакуації та розселення українського і польського населення" від 5 січня 1945 року, у кожній області створювалася відповідна група у кількості 3 осіб із місячним фондом зарплати у 2300 крб. Таким чином, усі обласні відділи, створені ще на початку жовтня 1944 року, реорганізовувалися у групи [17, арк. 12]. Виходячи із постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 683 від 5 травня 1945 року "Про розселення і господарське влаштування в Західних областях УРСР 30000 сімей українського населення, евакуйованого з території Польщі", зазначені групи були збільшені до 4 осіб. Референти, статисти та рядові інспектори до цієї кількості не зараховувалися, позаяк відносилися до другого ешелону керівництва. У подальшому кількість чиновників республіканського управління та обласних відділів у Східній Україні скорочено спочатку до 2 осіб, а далі – до однієї [18, арк. 64; 19, арк. 1–2; 12, арк. 1–3; 20, арк. 1]. Ці чиновники займали одне з основних місць в обласній адміністрації. Про це свідчить хоча б те, що керівник відділу розселення отримував продовольчий пайок, аналогічний пайку першого секретаря обкому партії [21, арк. 78–85]. Пізніше, групу у справах розселення іменуватимуть "відділом". Завдання працівників якого полягало у тому, щоб зустрічати прибуваючі ешелони, допомагати прибулим у розвантаженні майна, пропонувати варіанти місць нового поселення, надавати транспорт для перевезення пожитків і худоби тощо.

Незважаючи на організацію адміністративного апарату, залишалось багато невирішених проблем. Зокрема, характерною ознакою для всіх без винятку областей були проблеми із житлом, землею, харчуванням для депортованих тощо [22, арк. 26]. Численний і добре оплачуваний апарат виявив неієздатність вирішити проблеми, пов'язані із переселенням значної кількості українців Закерзоння до УРСР. Впродовж 1944–1946 рр. проблеми лише накопичувалися і в подальшому лише частково розв'язувалися органами радянської влади. Внаслідок цього адаптаційні процеси затягувалися на невизначений час.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1997. – 440 с. 2. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-

підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл. 3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, 1946–1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1998. – Т.2. – 540 с. 4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 2002. – Т.3. – 380 с. 5. Pisulinski J. Przesiedlenie ludnosci ukrainskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947 / J. Pisulinski . – Przeszow 2009.– 588 s. 6. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukrainskie. 1939–1947. Zarys problematyki / A. L. Sowa – Kraków, 1998. – 342 s. 7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / І. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп. 23, спр. 790, 236 арк. 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (ЦДАВО України), ф. 4626, оп. 1, спр. 30, 22 арк. 10. ЦДАВО України. – ф. 4626, оп. 1, спр. 7, 5 арк. 11. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 20, 35 арк. 12. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 50, 24 арк. 13. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 2, спр. 13, 132 арк. 14. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 4, спр. 19, 127 арк. 15. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 1, 3 арк. 16. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 8, 5 арк. 17. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 123, 17 арк. 18. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 5, спр. 30, 150 арк. 19. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 23а, 3 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 51, 18 арк. 21. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 399, 85 арк. 22. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 1, спр. 10, 53 арк.

Владимир Кицак

ОРГАНИЗАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО АПАРАТА В УССР ПО ВОПРОСАМ ДЕПОРТИРОВАННЫХ УКРАИНЦЕВ ЗАКЕРЗОНЬЯ

В статье проанализирован процесс создания административного аппарата для организации депортации, расселения и последующей социально-экономической адаптации украинского населения из Закерзонья.

Ключевые слова: переселение украинцев, Закерзонье, переселенческий аппарат, депортация.

Volodymyr Kitsak

ORGANIZATION OF THE ADMINISTRATIVE APPARATUS IN THE USSR OF UKRAINIAN DEPORTED ZAKERZONNYA

The article analyzes the process of creating the administrative staff for the organizations of deportation, resettlement and further socio-economic adaptation of the Ukrainian population of the Zakerzonnya.

Key words: resettlement of Ukrainians, Zakerzonnya, translated apparatus, deportation.

УДК 94(477)“18”

Наталя Печеніна

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР РЕАБІЛІТАЦІЇ 1950-Х РОКІВ В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі аналізу матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області розглядається проблема реабілітації жертв сталінізму в Україні. Перший її етап пов'язаний із “хрущовською” відлигою 1950-х років, коли вибіркова реабілітація розглядалась керівництвом партії єдиним засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів.

Ключові слова: демократизація, сталінізм, жертви сталінізму, реабілітація.

Однією з соціально значущих проблем національної історичної науки з 1990-х років стало дослідження політичних репресій та пов'язана з нею проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму. Трагедія, яку пережив український народ у 30-х роках ХХ ст., вважається однією з найжахливіших в історії людства. Масові репресії, що набули у цей період різних форм, були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму. Відповідно до різного характеру репресій процес реабілітації, що розпочинається після смерті Й. Сталіна, мав різний характер.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. За ним реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі [9]. Закон України визначав конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. Постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. доповнила цей Закон, надавши тлумачення поняття “політичний мотив репресій” [12].

З часу ухвалення Закону “Про реабілітацію...” минуло майже двадцять років. Але і сьогодні праця, які б подавали аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування, не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, праця І. Біласа, у якій подано суспільно-політичний та історико-правовий аналіз репресивної системи в Україні, джерелознавчі дослідження терору як засобу державного управління в СРСР С. Білоконя, ґрунтовні роботи С. Кульчицького та Ю. Шаповала, які містять аналіз політичного розвитку України у 20–30-ті роки, дисертаційні дослідження Д. Табачника та Б. Яроша, що висвітлюють історичний та політологічний аспект тоталітарного режиму 30–50-х років ХХ ст. Певним підсумком науково-дослідницької та краєзнавчої роботи вчених став бібліографічний покажчик “Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.)”, у якому подано історіографію політичних репресій в Україні в другій половині 1980-х – 1990-ті рр.

Прикладом систематичного вивчення політичних репресій 1920–1980-х рр. в Україні упродовж останніх років залишається головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, очолювана академіком НАН України П. Троньком, створена у 1992 р., а також її обласні підрозділи, які здійснювали дослідження репресивних дій компартійної влади щодо населення України у регіонально-історичному аспекті.

Проте в історичній літературі майже відсутні комплексні узагальнюючі праці, що розглядають саме проблему реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні.

На думку автора, ця проблема є складовою процесу демократизації й в сучасних умовах розбудови правової держави залишається актуальною.

Мета статті – аналізуючи архівні дані, простежити хід та особливості реабілітації жертв сталінізму в 1950-ті роки в Україні.

Об'єктом дослідження визначено процес реабілітації жертв сталінізму в Україні.

Предметом дослідження – відображення процесу реабілітації 50-х років ХХ ст. в Дніпропетровській області в архівних джерелах.

У 2013 році виповнилося 75 років від початку масових політичних репресій у СРСР, періоду, який отримав назву “велика чистка”. Проте архівні дані засвідчують, що в Україні масові репресії проходили вже на початку 30-х років.

5 січня 1930 р. з'являється постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. Україна належала до районів, де колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Усе чіткішою ставала тенденція до форсування темпів колективізації, що формувалася вищими чиновниками влади. Становище на селі дедалі більше

загострювалося. На насильство селяни відповіли масовими невдоволеннями, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Влада, у свою чергу, почала проводити масові репресії.

Аналіз фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволяє зробити висновки щодо динаміки репресій упродовж років. Пік масових репресій в Дніпропетровській області прийшовся на 1933 р. (19,87 % від усіх засуджених за політичними звинуваченнями у Дніпропетровській області), 1931 р. дає 19,39 % від усіх політичних справ, 1937 р. – 18,66 %, 1938 р. – 9,48 %, 1932 р. – 8,38 %, 1930 р. – 8,02 % [2].

Одним із найважливіших чинників, що визначав спрямованість репресій, був характер обвинувачень. Згідно із законодавством, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) "за політичним забарвленням", 2) "за характером злочинів".

Перша категорія ("за політичним забарвленням") включала такі формулювання: а) належність до антирадянських політичних партій (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партія, різні); б) "членство" у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламістських, білоруських та різних); в) фашисти; г) церковники-сектанти; д) білогвардійці; е) за так званими "національними лініями" (польській, німецькій, фінській, румунській, харбінській, естонській, латиській, грецькій, іранській, болгарській, чеській, французькій, італійській, литовській, різними); є) колишні куркулі; ж) кримінальні злочинці ("кримінальники"); з) інший контрреволюційний елемент [10, с. 55].

У другій категорії ("за характером злочинів") було виділено такі формулювання: а) шпигунство (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське, фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); б) зрада Батьківщини; в) терор (центральный та місцевий); г) диверсії; д) шкідництво; е) контрреволюційна повстанська діяльність; є) контрреволюційна (антирадянська) агітація; ж) інші злочини [10, с. 55].

Тільки у Дніпропетровській області упродовж 1930–1945 рр. за ст. 54–10 (ч.1 і ч.2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) засуджено 49,05 % від загальної кількості репресованих; за ст. 54–6 – звинувачення в шпигунстві, засуджено 8,26 %; за ст. 56–11, ст. 54–2 – звинувачення в співпраці зі всілякими іноземними розвідками (польською, японською, румунською, німецькою), у фашистській контрреволюційній діяльності, засуджено 6,99 % репресованих [2]. Цікаво проаналізувати співвідношення статей, за якими репресували, та політичної ситуації у світі та країні: якщо в 1930–1933 рр. (період суцільної колективізації в СРСР та Україні) переважала ст. 54–10, то у 1936–1938 рр. (період ускладнення міжнародної ситуації, початок перших військових конфліктів в світі) – ст. 54–6.

Реабілітація відповідно до різного характеру репресій мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася у різних формах – це й згадка у пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і вихід в світ біографічних або ювілейних статей; й поява імені репресованого в довідковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього "ворога народу". Своєрідною формою реабілітації була згадка М. Хрущовим у доповіді XX з'їзду КПРС "Про культ особи і його наслідки" імен необґрунтовано репресованих.

Практична діяльність з ліквідації наслідків культу особи почалися вже у середині 1953 р. Згідно з дорученням ЦК КПРС комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ з реабілітації комуністів, притягнутих у 30–40-і і на початку 50-х років до партійної і судової відповідальності. Заяви від репресованих з проханням про відновлення у партії поступали і в ЦК КП України. Вони передавалися у обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Наприклад, в другій половині 1953 р. на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому партії було розглянуто 56 апеляційних справ. Проте 48 репресованим, що становило 85, 7 % від кількості розглянутих справ, було відмовлено у відновленні у партії. Практично всі рішення 1951–1952 рр. підтверджувалися на засіданнях бюро обкому 1953 р. Залишалися в силі і рішення про виключення з партії за "негідну поведінку під час Великої Вітчизняної війни", зокрема, за дезертирство і приховування свого перебування у полоні [3].

Відновлена у партії була лише одна людина, яку виключили з партії у січні 1953 р. за перебування на окупованій території, але яка не приховувала цього факту [4]. Як необґрунтоване, було відмінено рішення про виключення з партії комуніста, звинуваченого у прихованні соціального

походження [5], іншому виключення у 1952 р. за втрату пильності і зв'язок з особами, що не викликають політичної довіри, замінили в 1953 р. суворою доганою [6]. Попередженням "вказати на неправильний вчинок" обмежилися відносно ще трьох [7], які свого часу утаювали компрометуючі дані про родичів.

Проте практично усі вироки, винесені на початку 50-х років, підтверджувалися на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому 1953 р. У кінці 1953 р. зроблено узагальнення матеріалів про масові політичні репресії, що відбувалися у країні за часів сталінського режиму. В доповіді, яка надійшла на ім'я М. Хрущова, наголошувалося, що упродовж 1921 р. – за "контрреволюційні злочини" було засуджено 3777380 осіб (624980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. за політичними звинуваченнями. Проте реабілітація стосувалася лише окремих (персональних) випадків, у їх числі В. Антонов-Овсієнко, Я. Гамарник, О. Косарев, М. Криленко, П. Постишев, В. Чубарь та інші. Незабаром (у 1955 р.) реабілітовані М. Демченко, В. Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор та інші.

Реабілітував цих партійних і державних діячів, керівництво країни зробило спробу зайнятися переглядом політичних процесів 30–40-х рр. Але навіть ініціатор реабілітації М. Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 30-і роки. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв повоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдино відповідним засобом руйнування образу Й. Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відмовлятися від основних напрямів його політики.

Основною проблемою постсталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона зводилася до визначення круга безпосередніх "винуватців" тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і підтримуючі його сили навіть не приступили до серйозної демократизації самої партії і суспільства.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. вели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало викриття культу Й. Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів в члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії упродовж 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії 30–40-х років. М. Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Й. Сталіна на першому ж після його смерті з'їзді партії. В результаті доповідь "Про культ особи і його наслідки", зачитана на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Доповідь М. Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з відомими партійними і державними діячами, переслідувань їх сімей. Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду "помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи" [11, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття "ворог народу" (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям всякого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Уся відповідальність за репресії була покладена на Й. Сталіна, а його роль в створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, скеровані в основному проти партійних кадрів, проте їх справжні масштаби, як і пряма участь в політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися "в тіні".

Незважаючи на половинчастість, доповідь подіяла як "шоковий грозивий розряд" в атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець "негласного" періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і літом 1956 р. основним за важливістю політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже усіх політичних в'язнів з таборів і місць "вічного заслання". Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо у таборах або місцях їх поселення. Комісія тимчасово наділялася правами президії Верховної Ради і могла проводити реабілітацію, помилування, зменшення термінів ув'язнення. Рішення не потребувало затвердження і вступало у силу негайно.

Спеціальні комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розбиралися швидко, для цього частіше усього достатньо було бесіди з ув'язненим і ознайомлення з його

справою. Уже до кінця 1956 р. з таборів та заслання поверталися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чиї терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно утримувати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в "антирадянській діяльності". З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і заслання по 25–30 років. У ці ж місяці були реабілітовані і усі військовополонені і так звані "переміщені" особи. Тобто, реабілітація насамперед стосувалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Зазвичай, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розбиралися.

Реабілітаційний процес в Україні в цілому повторював загальносоюзний. Газети передруковували редакційні статті "Правди", ЦК КПУ приймав ухвали, аналогічні прийнятим ЦК КПРС. Та і відсоток реабілітованих серед лідерів республіканського рівня був нижче, ніж серед лідерів союзного рівня. Перевага віддавалася "старим більшовикам", що вступили у партію до 1917 р. Основним критерієм реабілітації був політичний і звинувачення в "буржуазному націоналізмі" і участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість публічної реабілітації. На думку А. Ван Гаудовера, "віддані сталіністи були відновлені в партії, тоді як колишні опозиціонери, за винятком одного або двох, продовжували залишатися виключеними" [1, с. 208].

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КП України розглянули 1302 апеляції. Відновлено в партії було 668 чоловік, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 осіб з 630 було відновлено у партії [13].

На апеляційних засіданнях Дніпропетровського бюро обкому КПУ в 1956 році розглянуто 134 персональних справ. У партії відновлено 69 осіб, виключених в 1937–1939 рр. за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, зв'язках з ворогами народу, антирадянській агітації. У 16 випадках реабілітація проводилася згідно з заявами родичів репресованих і була посмертною [8].

Проте попередні рішення за 34 апеляціями залишено без змін. Як і раніше, реабілітації не підлягали особи, виключені із партії у 30-і рр. за троцькістську діяльність, приналежність до інших політичних партій. Наприклад, до партії меншовиків, до монархічної організації "Союз російського народу". за перебування на окупованій території під час Другої світової війни, за антирадянські розмови і незгоду з політикою партії [8].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації набуває ширших масштабів, основним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи в цілому залишалася обмеженою і непослідовною.

Список використаних джерел

1. Борисов Ю. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. Борисов, А. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С.205–209.
2. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 19, оп. 16, спр. 19.
3. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 19, оп. 16, спр. 19, арк. 3, 16, 18; спр. 20, арк. 88, 100, 101, 119, 133; спр. 21, арк. 19 об., 36, 44, 60; спр. 22, арк. 11 об., 21, 32, 94; спр. 29, арк. 32, 42, 45, 61 об., 81, 98, 103, 144–144 об.; спр. 36, арк. 17, 54, 59, 63, 68.
4. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 100.
5. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 20, арк. 121.
6. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 96.
7. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 45, 46, 50–50 об.
8. Там само, ф. 19, оп. 30, спр. 17, 30.
9. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" // Закони України: Офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства; [Редкол.: В. Ф. Опришко (гол.) та ін.]. – К., 1996. – Т. 1. – С. 370–374.
10. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду "великої чистки" 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С.54–63.
11. "О культуре личности и его последствиях". Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–166.
12. Постанова Верховної Ради України "Про тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 15. – Ст. 88.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 31, ч. 1, спр. 329, арк. 171–174.

Наталья Печенина

РЕГИОНАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ 1950-Х ГОДОВ В УКРАИНЕ (НА МАТЕРИАЛАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

На основе материалов Государственного архива Днепропетровской области в статье рассматривается проблема реабилитации жертв сталинизма в Украине. Её первый этап связан с хрущевской "оттепелью", когда была прекращена практика массовых репрессий, но сама социалистическая система осталась практически нетронутой.

Ключевые слова: демократизация, сталинизм, жертвы сталинизма, реабилитация.

Natalya Pechenina

**REGIONAL REHABILITATION OF THE 1950TH YEARS IN UKRAINE
(ON MATERIALS OF THE STATE ARCHIVE OF THE DNEPROPETROVSK AREA)**

The problem of rehabilitation was analyzed in the article. It's first stage was connected with Krushchev's "thaw", when politics of the mass repression was finished, but the authoritarian system remained unchanged.

Key words: democratization, stalinism, victims of Stalinist, rehabilitation.

УДК 94(477): 342.536 "1945/1978"

Олег Ночовний

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ
РСР (1945–1978 РР.)**

У статті проаналізовано організаційні форми діяльності постійних комісій Верховної Ради Української РСР. Визначено недоліки у роботі постійно діючих комісій та спроби поліпшення їх функціонування.

Ключові слова: УРСР, Верховна Рада, постійні комісії, депутати, засідання.

Діяльність державних органів радянської доби займає особливе місце у дослідженні української минувшини. Усупереч Конституції та іншим законодавчим актам реальний механізм влади в радянській політичній системі містився не у декларативних офіційних органах державної влади, а передусім, у партійному апараті. Одержавлення правлячої партії, починаючи з 1930-х років, перетворювало владні структури у декоративні. Державні органи у центрі та на місцях позбавлялися самостійності. Усі їх рішення попередньо узгоджувалися з партійними інстанціями [1, с. 477–478].

У цьому контексті слід мати на увазі Верховну Раду, яка у здійсненні компартійної політики мала стати найвищим органом державної влади та єдиним інститутом законодавчої гілки. В. Даниленко не визнає Верховну Раду УРСР у статусі законодавчого органу, залишаючи за нею лише роль найвищої ланки у системі Рад різного рівня. На підтвердження своєї думки історик дає визначення радянському парламенту як "другорядному квазідержавному компартійному інституту, який функціонував лише формально" [2, с. 146].

Номінальну роль Верховної Ради відмічають й інші автори [3], однак парламент УРСР – це не лише засідання депутатів під час сесій, а передусім, робота постійних комісій.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного комплексного аналізу архівних справ і офіційних документів дослідити особливості організації роботи постійних комісій Верховної Ради Української РСР.

Виходячи із поставленої мети одним із основних завдань є спроба визначити і охарактеризувати організаційні форми діяльності постійно діючих комісій радянського парламенту.

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України [14–16].

Основні завдання постійних комісій, їх статус та повноваження, визначала Верховна Рада УРСР, але до 1966 р. не було окремого акта, який регламентував би правове становище, організацію і діяльність постійних комісій. Завдання окремих комісій впливали з пропозицій про утворення останніх, що вносилися на розгляд Верховної Ради. Кожна комісія на своєму першому засіданні, після обрання голови, заступника та секретаря приймала й положення про відповідну постійну комісію. Положення містило у собі основні засади функціонування депутатської комісії, визначало повноваження її членів.

Слід зауважити, що структура і текст цих документів дублювалися, змінювалися лише суть та особливості діяльності тієї чи іншої комісії. Достатньо порівняти положення про комісію законодавчих передбачень [4, арк. 2–3] та положення про комісію у закордонних справах [5, арк. 2–3] Верховної Ради УРСР п'ятого скликання (1955–1959 рр.), у яких кількість пунктів (11) та формулювання основного тексту ідентичні.

Важливе значення для успішного виконання постійними комісіями Верховної Ради своїх завдань, прав і обов'язків відіграла організація їх роботи [6, с. 52]. Тому не випадково у положенні

про постійні комісії Верховної Ради Української РСР 1966 р. [7] та у доповненому положенні 1980 р. [8] питанням організації роботи цих комісій присвячено спеціальний розділ.

Усі постійні комісії були наділені правами, необхідними для виконання покладених на них завдань. Вони, зокрема, мали право вимагати від міністерств і відомств, установ і організацій подання матеріалів, інформацій та інших документів, необхідних для їх роботи, залучати до участі в своїй роботі депутатів Верховної Ради, які не були членами комісій, працівників державних і господарських органів, наукових установ і громадських організацій, депутатів місцевих Рад депутатів трудящих [7, с. 285].

Використовувалися такі форми роботи: засідання (інколи спільні за участю двох і більше комісій), наради, робота підкомісій і підготовчих груп, робота членів комісій у виборчих округах. Проте залучення депутатів до роботи у виборчих округах або у виїзних перевірках можна віднести до однієї зі стадій діяльності комісій, адже звіт про виконання повноважень у кінцевому результаті заслуховувався на черговому засіданні усіх членів постійної комісії.

Основною формою роботи постійних комісій, як колегіальних органів, були засідання. На них вирішувалися питання діяльності комісій: заслуховувалися доповіді, інформації та повідомлення голів і членів комісій, керівників державних і господарських органів та наукових установ, приймалися пропозиції та рекомендації, розглядалися проекти законодавчих актів, затверджувалися висновки, зауваження і пропозиції, плани роботи, доповіді та співдоповіді для виступу на сесіях Верховної Ради тощо.

Згідно з положенням, засідання постійних комісій скликалися не менш як один раз на три місяці [9, с. 12–13] і були правомочні, якщо у них брало участь не менш як половина складу комісії [7, с. 285]. Додержання цієї норми забезпечувалося завдяки тому, що голова комісії заздалегідь був поінформований, чи буде кворум на засіданні, чи з будь-яких інших поважних причин більшість членів комісії не зможе взяти участь у ньому [9, с. 14].

Причини неявки на засідання були різноманітні. Переважно вони зводилися до незадовільного стану здоров'я або сімейних обставин. Хоч були й інші випадки, наприклад, у зв'язку з академічною відпусткою. Так, член комісії з транспорту і зв'язку Е. Грушко у 1965 р. свою відсутність на засіданні пояснював складанням державних іспитів у Львівській дорожньо-технічній школі локомотивних машин [10].

Періодичність проведення засідань збільшувалася, коли відповідна комісія упродовж скликання брала участь у підготовці питань на розгляд Верховної Ради. За період 1955–1959 рр. Комісія в закордонних справах провела 7 засідань, комісія законодавчих ініціатив – 5, з яких одне спільно з комісією з сільського господарства щодо проекту закону про охорону природи. Новостворені у 1957 р. комісія з сільського господарства за два останні роки діяльності Верховної Ради четвертого скликання провела 11 засідань (6 роздільних і 5 спільних з іншими комісіями), комісія з охорони здоров'я і соціального забезпечення та комісія з освіти й культурі – по 10 (4 і 3 спільних відповідно). Члени комісії з промисловості і транспорту, за рік до чергових парламентських виборів (1958–1959 рр.) засідали тричі [11].

Усі питання на засіданнях вирішувалися більшістю голосів. Член комісії, який не був згоден з рішенням комісії, міг виступити на захист своєї пропозиції при обговоренні цього питання на сесії Верховної Ради УРСР або на засіданні її президії.

Засідання постійних комісій були відкритими. У них могли брати участь з правом дорадчого голосу депутати Верховної Ради Української РСР, які не були членами цих комісій, а також спеціалісти різних галузей народного господарства та громадський актив.

На практиці нерідко виникала потреба об'єднувати зусилля двох і більше комісій для ґрунтовного вивчення та вирішення певного питання, що підлягало віданню декількох постійних комісій або підготовки співдоповіді на сесії Верховної Ради. У таких випадках комісії обговорювали питання на спільних засіданнях, які по чергово проводили голови цих комісій [7, с. 285].

Така форма роботи практикувалася з метою розгляду та вироблення висновків із проектів державного бюджету республіки, плану розвитку народного господарства і звіту про виконання державного бюджету за позаминулий рік. Держплан як і бюджет на кожен наступний рік ухвалювався наприкінці грудня, тому постійні комісії від початку місяця починали над ними працювати, утворюючи, часто, підготовчі комісії та групи з різних питань.

Приміром, комісія з торгівлі і громадського харчування починаючи з 1960 р., зазвичай, утворювала сім підгруп з таких питань: розвитку торгівельної мережі і плану товарообігу; торгівлі промисловими товарами; торгівлі продовольчими товарами; громадського харчування; побутового обслуговування; торгівлі промисловими і продовольчими товарами дитячого асортименту; група спеціалістів для складення висновків комісії і співдоповіді держплану [12, арк. 107–111]. Подібні

підготовчі групи утворювали й інші галузеві комісії, покликані вирішувати різні питання господарського та культурного життя.

Оскільки основним у діяльності постійних комісій було виконання ними своїх специфічних обов'язків, то здебільшого проводилися роздільні засідання, на яких обговорювалися питання, які стосувалися до компетенції цієї комісії.

Підсумком засідань було прийняття висновків і рекомендацій. У них містилася загальна характеристика справ у тій чи іншій галузі, а також перелік практичних рекомендацій, скерованих на поліпшення роботи у цій галузі [9, с. 14–15].

Рекомендації постійних комісій надсилалися державним органам, установам і організаціям та підлягали обов'язковому розгляду. Про наслідки або вжиті заходи вони повинні були повідомити комісію, як зазначено у ст. 10 положення, не пізніше, як у двотижневий термін [7, с. 285].

Додаткові гарантії у цьому питанні визначені у постанові Президії Верховної Ради від 25 жовтня 1968 р. про здійснення контролю за виконанням актів Верховної Ради Української РСР, у якій вказано, що висновки і рекомендації постійних комісій Верховної Ради, що надійшли до міністерств, відомств, виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих, мають бути зареєстровані в окремому журналі та розглянуті не пізніше, як у триденний термін керівниками відповідних відомств, установ, підприємств чи організацій, які несуть за це персональну відповідальність [9, с. 15–16].

Кожна комісія працювала за планом, який вона складала на рік і затверджувала на своєму засіданні [7, с. 285]. Плани складалися з урахуванням рішень Верховної Ради УРСР та її президії, а також завдань, які стояли перед органами державної влади і державного управління республіки [9, с. 16].

План роботи постійних комісій складався на півріччя з урахуванням запропонованих питань для розгляду членами цих комісій. Слід звернути увагу на те, що відповідно до пропозицій у питанні про поліпшення діяльності постійних комісій і залучення до участі в їх роботі депутатів Верховної Ради УРСР, прийнятих у 1959 р., перелік питань роботи кожної комісії складався на поточний рік з визначенням, на кого з членів комісії, залучених депутатів і спеціалістів покладається підготовка матеріалів з цих питань [13, арк. 4]. Були випадки, коли питання для включення до плану роботи комісії вносили різні підприємства та організації. Так, у 1959 р. на ім'я голови комісії з промисловості і транспорту О. Бурмистрова надійшли пропозиції про розгляд на засіданнях переліку питань від робітників комбінату "Кривбасбуд" [13, арк. 6].

Роботу постійних комісій організував голова. Відповідно до ст. 12 положення про постійні комісії, він скликав її засідання, взаємодіяв від імені комісії з державними установами, громадськими організаціями та депутатами Верховної Ради Української РСР [7, с. 285]. На практиці, згідно з твердженням І. Доленка, голова комісії вирішував більш широке коло питань, зокрема, організував підготовку до засідань; викликав членів комісій для роботи у підготовчих групах або для виконання інших доручень комісії; організував роботу з виконання рішень комісії; інформував членів комісії про виконання рішень та розгляд рекомендацій комісії тощо [9, с. 16].

Організаційно-технічне обслуговування постійних комісій покладалося на апарат президії Верховної Ради, у складі якого діяв відділ з діяльності постійних комісій [7, с. 286]. Консультанти відділу відігравали значну роль у організації роботи комісій, адже саме вони планували їх засідання, визначали день, час та приміщення для зборів, збирали матеріали.

Варто звернути увагу на численні хиби у роботі постійних комісій. Протоколи їх засідань часто надто стислі, у них не зафіксовані зауваження і пропозиції депутатів, що висловлювалися на засіданнях. Працівник відділу у питаннях роботи рад президії Верховної Ради УРСР Д. Шелягін у 1967 р. вказував на неспроможність технічних секретарів постійних комісій стенографувати засідання. Недоліком він уважав ще й те, що інколи дві комісії заслуховували на своїх засіданнях одне й те ж питання, тоді, коли можна було б його розглянути на спільному засіданні [14, арк. 7–8].

В. Нижник відмічав, що у протоколах допускають грубі помилки, заголовки друкують українською мовою, а ухвалу – російською, оформлення неохайне [14, арк. 18]. Говорилося, навіть, про те, що матеріали відділу поступалися за якістю колегам із Москви – вони грамотніші за формою і глибші за змістом, з аналізом та гострою оцінкою фактів [15, арк. 94]. Водночас не забували й позитивні аспекти, зокрема напрацьований досвід у комісіях УРСР використовували постійні комісії інших радянських республік [14, арк. 9].

Серед недоліків у роботі комісій можна назвати непрофесійність організаторів, які забезпечували матеріали для засідання. Так, консультант апарату Президії В. Неверович зазначав: "Я не завжди уважно ставлюся до вичитування матеріалів на засідання комісій, допускаю тим самим помилки. У планових і фінансових питаннях слабкий" [16, арк. 65].

Ущільнений графік засідання комісій (по декілька на день упродовж двох-трьох тижнів) не сприяв кваліфікованій підготовці матеріалів з питань, що виносилися на обговорення. Проекти довідок та

рекомендації окремих комісій носили подекуди загальний характер і глибоко не розкривали стан справ. Допускалася неоперативність своєчасного доведення рекомендацій комісій до міністерств і відомств [15, арк. 71]. Положення про постійні комісії Верховної Ради 1966 р. полегшувало роботу останніх, але не визначало питання взаємовідносин з Радою Міністрів, тому офіційно вимагати відповіді від уряду було неможливо [16, арк. 60]. Деякі міністерства могли не зважати на пропозиції чи зауваження комісій і у вирішенні певного питання просто "відписатись" [15, арк. 63].

Утім, зважаючи на різноманіття форм організації роботи, діяльність постійних комісій мала пасивний характер. Вони, то потерпали через відсутність нормативних актів, які регламентували б їх діяльність, то прийняті норми гальмували їх творчість. З прийняттям положення 1966 р. робота постійних комісій дещо поживалася, але сказати про те, що усі депутати активно працювали не можна [14, арк. 16].

Упродовж 1959–1967 рр. комісіями було розглянуто 306 питань, що стосувалися різних проблем суспільного життя, у тому числі 68 – контролю за виконанням законів. З 1986 р. вони розглянули всього 500 господарських і соціально-культурних питань [17, с. 39]. Підвищення продуктивності роботи постійно діючих комісій у 1980-ті роки було спричинене регламентацією їх діяльності Конституцією УРСР 1978 р., регламентом Верховної Ради УРСР 1980 р., положенням про постійні комісії Верховної Ради УРСР 1980 р. та іншими законами Української РСР.

Таким чином, у діяльності постійних комісій Верховної Ради УРСР можна виокремити такі організаційні форми: роздільні та спільні засідання, наради, робота підкомісій і підготовчих груп, робота членів комісій у виборчих округах.

Найпоширенішою формою роботи постійних комісій були засідання, на яких вирішувалися основні питання їх діяльності. Періодичність проведення засідань залежала від нагальності питань, що виносилися на обговорення. Підсумком засідань було прийняття висновків або рекомендацій, які надсилалися відповідним державним органам, установам і організаціям та підлягали обов'язковому розгляду. Діяльності постійних комісій були притаманні недоліки, що зводяться до непрофесійності організаторів їх роботи, низького оформлення документації та пасивності депутатів у вирішенні обговорюваних питань.

Список використаних джерел

1. История России с древнейших времен до наших дней: учеб.: в 2 т. Т.2 / [А.Н. Сахаров, А.Н. Боханов, В.А. Шестаков; под. ред. А.Н. Сахарова]. – М.: Проспект, 2010. – 720 с.
2. Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ століття) / В. Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 88–125.
3. Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз – К.: Абрис, 2000. – 414 с.; Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник для студентів вузів / В. М. Єрмолаєв. – Харків: Право, 2007. – 278 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 22, спр. 1, 127 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 3, 236 арк.
6. Махненко А. Х. Постоянные комиссии Верховного Совета СССР и верховных советов союзных республик / А. Х. Махненко. – М.: "Знание", 1969. – 64 с.
7. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – № 25. – С. 283–286.
8. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1980. – № 15. – С. 301–309.
9. Доленко І. П. Постійні комісії Верховної Ради Української РСР / І. П. Доленко. – К.: Політвидав України, 1972. – 87 с.
10. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 135, арк. 130.
11. Там само, спр. 2–5, 8, 12.
12. Там само, спр. 42, 205 арк.
13. Там само, спр. 24, 246 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 281, оп. 5, спр. 22, 111 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 281, оп. 5, спр. 26, 167 арк.
16. Там само, спр. 30, 132 арк.
17. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / [П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.

Олег Ночовний

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПОСТОЯННЫХ КОМИССИЙ ВЕРХОВНОЙ РАДЫ УКРАИНСКОЙ ССР (1945–1978 ГГ.)

В статье проанализированы организационные формы деятельности постоянных комиссий Верховной Рады Украинской ССР. Определены изъяны в работе постоянно действующих комиссий и попытки улучшения их функционирования.

Ключевые слова: УССР, Верховная Рада, постоянные комиссии, депутаты, заседание.

Oleg Nochovniy

**ORGANIZATION OF WORK PERMANENT COMMITTEES OF THE VERKHOVNA RADA
OF THE UKRAINIAN SSR (1945–1978)**

The article analyzes the organizational forms of activities permanent committees of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR. Identified deficiencies in the work of permanent committees and trying to improve their functioning.

Key words: USSR, Verkhovna Rada, permanent committees, deputies, session.

УДК 94(477)

Микола Брегеда

**ВПЛИВ АМНІСТІЇ Й РЕАБІЛІТАЦІЇ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УРСР
(1956–1961 РР.)**

У цій статті автор на основі аналізу архівних джерел досліджує динаміку суспільно-політичних настроїв українського населення у ході проведення реабілітації. Розглянуто еволюцію різновидів реабілітаційного процесу (юридичного, соціального, партійного й публічного). Уточнено статистику реабілітованих осіб в УРСР у 1956–1961 рр.

Ключові слова: настрої, свідомість, десталінізація, амністія, реабілітація.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що висвітлення суспільних настроїв українського населення в ході амністії й реабілітації допоможе краще зрозуміти причини провалу спроб перебудови радянської системи і деякі політичні реалії сьогодення. Порушена проблема залишається малодослідженою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. У даний момент існує потреба залучення до наукового обігу низки розсекречених архівних матеріалів, що дають реальну можливість дослідити ставлення населення до амністії й реабілітації, а також на основі документальних фактів прийти до більш ґрунтовних узагальнень.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано вплив амністії та реабілітації на суспільно-політичні настрої, моральний стан, свідомість українців процесів: реформування репресивно-каральних органів, лібералізації системи відбуття покарання.

Об'єктом дослідження є процеси амністії й реабілітації 1956–1961 рр. та їх вплив на суспільно-політичні настрої, моральний стан, свідомість українського населення.

Предметом дослідження є ставлення різних категорій населення УРСР до процесів амністії та юридичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації у 1956–1961 рр.

Мета публікації полягає в тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити вплив процесів амністії й реабілітації 1956–1961 рр. на суспільно-політичні настрої в УРСР, моральний стан, свідомість населення.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі особливостей проведення амністії, а також юридичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації та їх впливу на українське суспільство досліджуваного періоду.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Російського державного архіву новітньої історії, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву Російської Федерації, обласних державних архівів. Деякі з них публікуються вперше.

Проблеми амністії й реабілітації репресованих громадян є доволі актуальними й займають ключові позиції у вітчизняній історіографії. Гадаємо, немає необхідності доводити, що, незалежно від соціального статусу й суспільної активності колишніх ув'язнених, уже одне їх "повернення" вело до якісних змін у суспільстві. Однак, мусимо констатувати, що до кінця 1980-х рр. ці питання вивчалися, розглядалися об'єктивно лише у зарубіжних публікаціях.

Ґрунтовні наукові дослідження проблем амністії й реабілітації, проведені вітчизняними вченими, починають з'являтися з початку 1990-х рр. Відбувається серйозне розширення джерельної бази за рахунок залучення до наукового обігу розсекречених архівних матеріалів. Вагомий внесок у вивчення досліджуваної проблеми зробили О. Бажан, В. Баран, В. Граб, Н. Жарикова, Л. Місінкевич, В. Наумов, В. Пристайко, Є. Цокур, Ю. Шаповал та інші.

Ця стаття присвячена процесам амністії, а також юридичної, соціальної, партійної й публічної реабілітації незаконно репресованих осіб після XX з'їзду КПРС. Використані нами джерела дають можливість визначити вплив цих процесів на суспільно-політичне життя українського населення.

XX з'їзд КПРС мав важливе значення для подальшого розвитку та демократизації суспільного життя в СРСР. Виступ М. Хрущова з доповіддю про культ особи був сміливим кроком політичного діяча. Зупинити розпочату реабілітацію, хоча вона йшла повільно і більшою мірою негласно, було неможливо. У таборих відбувалися повстання ув'язнених. Комісії з реабілітації отримували значну кількість листів з проханням про перегляд справ [1, с. 16]. Рано чи пізно правда про трагічні сторінки історії, про криваві злочини сталінізму мала бути сказаною. Незважаючи на непослідовність, загальний підсумок з'їзду і його наслідки, загалом він був явищем позитивним, дозволив прискорити перегляд звинувачень і реабілітація прийняла масовий характер.

Аналізуючи матеріали партійних і комсомольських зборів з обговоренням доповіді М. Хрущова, можемо бачити поступову зміну на позитивне ставлення суспільства до незаконно репресованих. Цьому сприяло ознайомлення значної частини населення з багатьма новими фактами масових репресій сталінської доби. Показовим було таке висловлювання колгоспника колгоспу імені Паризької Комуні Черкаської області Пустовойта: "Я не принижую заслуги Сталіна перед країною, однак не можу пробачити смерті видатних державних діячів Косіора, Постишева, Ейхе, які загинули від деспотизму Сталіна. У селі Підставках у 1937 р. було арештовано багато колгоспників "як ворогів народу". Тепер виникає думка, що чимало з них ні в чому не винні" [2, арк. 41–42]. У виступах на партійних форумах після XX з'їзду доволі часто лунали вимоги опублікувати списки реабілітованих, перевидати їх твори, відновити у громадянських правах цих осіб, повернути на історичну батьківщину депортовані народи тощо.

Певний вплив на українців здійснювали співвітчизники, які перебували на спецпоселенні. У своїх листах серед іншого вони висловлювали впевненість на якнайшвидше звільнення із заслання. Зокрема, у одному із них Величко з міста Ігарка Красноярського краю писав до родичів у Тернопільську область: "Обстановка тут така, що повинні дозволити торгівлю – відкрити закордонний порт, а тому нас вивезуть звідси і мають дати паспорти. Роблять доповіді, що Сталін багато допустив помилок, так що повинні все виправити, двадцяте століття людського пекла" [3, арк. 47].

Варто зазначити, що доповідь М. Хрущова "Про культ особи та його наслідки" 25 лютого 1956 р. та указ Президії Верховної Ради СРСР "Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, службові та господарські злочини" від 24 березня 1956 р. дали новий поштовх організації реабілітаційної роботи. Створювалися комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки у місцях позбавлення волі обґрунтованості засудження кожної особи, звинуваченої у скоєнні злочинів політичного характеру, а також для розгляду питання про доцільність утримання в ув'язненні тих осіб, які, хоча й скоїли політичні або службові чи господарські злочини, не являли державної і суспільної небезпеки. Комісії мали працювати безпосередньо у місцях позбавлення волі шляхом особистого ознайомлення з ув'язненим, а також розгляду справ й інших матеріалів та отримали право приймати остаточне рішення про звільнення незаконно засуджених. Крім того, комісії могли скорочувати терміни позбавлення волі й звільняти окремих засуджених на поруки родичів або трудових колективів. Робота з перегляду справ повинна була завершитися до 1 жовтня 1956 р. [4, с. 930].

Із метою забезпечення об'єктивності, Президія Верховної Ради СРСР постановою від 28 серпня 1957 р. дозволила судовим органам переглядати в порядку нагляду кримінальні справи на засуджених, щодо яких набрали чинності рішення комісій Президії Верховної Ради СРСР про звільнення або зниження термінів покарання [5, с. 250].

Зазначимо, що у ході розгляду справ на осіб, які скоїли службові й господарські злочини, комісіями були встановлені факти засудження окремих громадян до невідповідно значних термінів позбавлення волі, а також у тих випадках, коли це не викликалося необхідністю. Наприклад, комісія у Кримській області після розгляду 136 справ звільнила 98 осіб, засуджених за незначні злочини [6, арк. 87].

Упродовж короткого часу також була звільнена і повернулася до рідних місць переважна більшість політв'язнів. На території УРСР вони відбували покарання у єдиному для них табірному відділенні – у місті Микитівка Сталінської області. Комісія розглянула у цьому таборі справи на 68 осіб, із них 59 – звільнила, а 9 особам знизила міру покарання. Зокрема, було звільнено О. Антропова, засудженого 15 лютого 1952 р. військовим трибуналом Північно-Кавказького військового округу за зраду Батьківщині до 25 років позбавлення волі. При розгляді справи комісія встановила, що О. Антропов, перебуваючи на фронті у період німецько-радянської війни, був важко поранений, у зв'язку з чим опинився на території, тимчасово окупованій німцями. Не знаходячи в діях О. Антропова зради Батьківщині, його звільнили з табору [6, арк. 88].

Письменник О. Солженіцин, який знаходився в ув'язненні, оцінюючи ці події, відзначив, що це був душевний порив М. Хрущова. Він дійсно свідчив про ступінь щирості й глибину прагнення партійного лідера надзвичайними заходами спокутувати перед цими людьми вину влади за сталінські злочини [7, с. 31].

Зазначені дії мали позитивний ефект: колишні ув'язнені дякували радянському керівництву за виявлену їм довіру, були сповнені оптимізму та позитивно налаштовані на майбутнє. Так, звільнений І. Якобшен у листі до редакції газети політвідділу управління виправно-трудова таборів і колоній МВС УРСР "За темпы и качество" зауважив: "Коли я вирішив написати листа в редакцію, багато думок тіснилося у моїй голові, але коли став писати, у мене накопилися сльози. Я хочу подякувати Вам за всі турботи про мене. Товаришам хочу сказати: "Працюйте чесно, про вас ніхто не забув і не забуде" [6, арк. 89]. При звільненні з Кременчуцької дитячої трудової колонії В. Мойсеєнко говорив так: "У колонії я отримав багато корисного і твердо заявляю, що я ніколи не скою ніякого злочину. Спасибі партії й уряду за їх довір'я, яке я з честю виправдаю. Я буду чесно жити і працювати, а через 2–3 роки вступлю до інституту й здобуду собі спеціальність. Головним у моєму житті будуть навчання, праця і найкраща поведінка в побуті" [8, арк. 21].

Потрібно зазначити також, що окремі положення указу від 24 березня 1956 р. містили норми реабілітаційного характеру. Так, у ст. 4 йшлося про те, що зі "...звільнених комісіями від подальшого відбуття покарання, судимість і всі пов'язані із засудженням правообмеження знімаються" [5, с. 250–251]. Згідно зі свідченнями П. Шелеста, який очолював комісію Президії Верховної Ради СРСР у Київській і Вінницькій областях, кожному звільненому з місць ув'язнення видавався документ, що був підставою реабілітації [9, арк. 96].

У повідомленні голови центральної комісії А. Аристова на адресу ЦК КПРС від 17 жовтня 1956 р. зазначалося, що станом на 1 жовтня 1956 р. місцевими комісіями розглянуто справи на 176325 ув'язнених, із яких звільнено 100139 осіб та знижено термін покарання 42016 особам. Серед звільнених за політичні злочини свого часу були засуджені 50944 особи [10, с. 31].

Разом із роботою комісій продовжувався перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури СРСР і УРСР, Верховним Судом СРСР, Верховним Судом УРСР та військовими трибуналами відповідних округів. Шляхом підрахунку даних стосовно реабілітованих в УРСР у зв'язку з припиненням кримінальної справи або виправданням за рішенням суду вбачаємо, що на другому етапі (березень 1956–1961 рр.) їх чисельність становила понад 205 тис. осіб. У цілому в СРСР упродовж 1954–1961 р. реабілітовано 737 тис. незаконно репресованих. В УРСР упродовж 1953–1961 рр. перевірено 194127 кримінальних справ, за якими реабілітовано 290967 осіб [5, с. 251].

Паралельно із процесом реабілітації проводилася амністія засуджених, які відбували покарання у місцях позбавлення волі. Позитивним результатом амністії стало те, що у стислі терміни звільнялися, без фактичного перегляду обґрунтованості засудження, тисячі радянських громадян, у тому числі й незаконно звинувачених у роки сталінського режиму. Упродовж 1956–1961 рр. прийнято два важливих укази, які регулювали цей процес:

1. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1957 р. "Про амністію на ознаменування 40-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції". Згідно з цим документом, звільненню підлягали: засуджені до 3-х років позбавлення волі; жінки, які мали дітей до 8 років, та вагітні; жінки старше 55 років та чоловіки старше 60 років. Комісіями виконкомів обласних Рад депутатів трудящих УРСР після розгляду справ на 80774 засуджених, що відбували покарання в місцях позбавлення волі, звільнено 34284 (42,4%), у тому числі: з виправно-трудова таборів – 22068, в'язниць – 10223, дитячих трудових колоній – 1993 особи. Відмовлено у звільненні 2549 засудженим, у тому числі: з виправно-трудова таборів – 1943, в'язниць – 488, дитячих трудових колоній – 118 особам. Із загальної кількості 13852 засуджених на терміни більше трьох років фактично зменшено на половину термін не відбутої частини покарання 11421 особі (82,5%) [11, арк. 6–7].

2. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1959 р. "Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі за менш небезпечні злочини". Відповідно до указу, комісіями, що діяли в усіх областях республіки, було розглянуто справи на 59668 ув'язнених, із яких звільнено 50793 (85,1%), у тому числі: достроково звільнено 23184 особи; не відбутий термін позбавлення волі було замінено умовним покаранням 16829 та виправно-трудова роботами 4246 особам; передано на поруки громадським організаціям, трудовим колективам 5834 особи та 700 неповнолітніх передано на поруки батькам або близьким родичам [12, арк. 3].

Обидва укази стосувалися незахищених соціальних верств та засуджених до позбавлення волі на незначний термін. Метою актів стала лібералізація сталінської системи відбуття покарань та пом'якшення міри відповідальності за незначні злочини. Крім того, укази мали пропагандистський характер: перший був прийнятий напередодні визначної дати, а другий мав долучити громадськість

до виправлення колишніх ув'язнених. Саме залучення рядового населення до участі у важливих державних справах і було реальною (практичною) десталінізацією.

Надання дозволу брати засуджених осіб на поруки, згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. і 14 серпня 1959 р., сприяло зростанню активності населення. Цей захід відігравав дійову роль у соціальній адаптації та реінтеграції звільнених громадян у суспільстві. Зокрема, прийняття трудовими колективами рішення про взяття своїх колишніх колег на поруки долучало їх до процесу амністії й, відповідно, змінювало на краще їх ставлення до звільнених із місць ув'язнення. Наприклад К. Демченко, засуджений за хуліганство на 2 роки позбавлення волі, звернувся до робітників депо Полтавського паровозоремонтного заводу, із якими працював, із проханням взяти його на поруки і поклявся, що він їх не підведе [8, арк. 22].

Загальні збори колективу котельного цеху паровозного депо 15 вересня 1956 р. обговорили це звернення. Робітники суворо засудили вчинок К. Демченка й висловили тверду надію на можливе перевиховання засудженого. Так, бригадир у своєму виступі зазначав: "Беручи його на поруки, ми беремо більшу відповідальність перед нашими установами влади, але мені здається, що кожен із нас проникне відповідальністю, а Демченко подякою до колективу, який не відштовхує його від себе, а береться перевиховати". Пічник Пустовойтов вказував: "Демченко соціально небезпечний чоловік для нашого суспільства і ми його злочин засуджуємо та беремо зобов'язання перевиховати. Він свою провину зрозумів, оцінив і я вважаю, що з нашою допомогою він більше ніколи не допустить чогось подібного". Після обговорення звернення учасники зборів прийняли рішення задовольнити його і з цієї метою порушили клопотання про звільнення К. Демченка. Обласна комісія погодилася передати засудженого на поруки трудовому колективу [8, арк. 22].

У результаті амністії й реабілітації тисячі громадян повернулися "на волю", де їх чекали не лише свобода, але й повсякденні життєві проблеми: поновлення на колишньому робочому місці, повернення конфіскованого майна, отримання компенсації за завдані збитки тощо. У пошуках виходу зі скрутного становища вони нерідко зверталися до вищих партійних функціонерів. Зокрема, колишній студент Одеського кінотехнікуму П. Якубинський після свого звільнення та реабілітації у липні 1956 р. звернувся до депутата Верховної Ради СРСР М. Бажана допомогти йому дістатися до рідні, яка проживала в Читинській області. Оскільки П. Якубинський на час арешту навчався, то він не міг отримати грошей, призначених для виплати реабілітованим. За сприяння М. Бажана цьому громадянину була надана допомога від Міністерства соціального забезпечення УРСР [13, арк. 45].

Мали місце факти, коли реабілітовані або їх сім'ї не могли отримати законної двомісячної компенсації. Дружина реабілітованого колишнього директора школи села Заливанщина Вінницької області Білоуса – Олена з травня 1956 р. упродовж трьох місяців не могла отримати компенсацію. Спочатку райвідділ народної освіти запропонував, щоб вона подала документи, які підтверджують, що вона є дружиною Білоуса. Коли такі документи були подані, то їй повідомили, що чекають відповіді з Міністерства освіти УРСР, і грошей не видали. Лише після втручання облпрокуратури вона отримала належні кошти [14, арк. 6].

Із бесід представників партійно-державних органів із реабілітованими, їх сім'ями, із тих заяв і скарг, які вони отримували від них, можна зробити висновок, що певна частина громадськості, переважно представники радянського керівництва, продовжувала недовіркою і неприязно ставитися до реабілітованих. Так, працевлаштований у серпні 1959 р. в артілі "XV з'їзд КП(б)У" громадянин І. Вайзман, після декількох днів роботи у ній, скаржився до Вінницької міськради на погані умови праці, грубе ставлення з боку адміністрації й низьку оплату праці [15, арк. 7].

Примітно, що після XX з'їзду партії не припинилися випадки, коли особи, звільнені з місць позбавлення волі, тривалий час не могли влаштуватися на роботу. Доведені до відчаю через скрутний матеріальний стан, труднощі у соціальній адаптації вони часто висловлювали тривожні настрої у листах до своїх друзів, які продовжували перебувати в ув'язненні. Наприклад, В. Карпенко у листі від 16 жовтня 1957 р. до своєї подруги Лілії у ВТК № 44 Чернігова, у якій вони разом відбували покарання, зазначала: "Мені соромно писати тобі про себе, адже я до цього часу не можу ніде влаштуватися на роботу, і живу на утримання своїх хворих батьків... Не знаю, куди подітися, що робити. Хоч пиши заяву з проханням знову повернутися у ті стіни, де була. Я вже ходила в міськком партії, у міськвиконком, у комітет держбезпеки, на заводи і швейну фабрику, і ніде нічого немає. Шкода старих, а то б давно наклала на себе руки. Як бачиш, дуже важко влаштуватися, тому що я колишня ЗК... Ліля, я дуже часто згадую розмови з дівчатами, які мають декілька судимостей, і ось візьми мене. Якщо б не рідні, де б я жила і що робила, адже вже незабаром три місяці, а я не можу влаштуватися. Усі проглядають документи з якимсь чужим поглядом... Дуже часто згадую, що нас повинні влаштовувати на роботу в першу чергу...". Лише після звернення адміністрації цієї колонії до секретаря Сталінського обкому КПУ з проханням розібратися в неправильних діях деяких керівних

працівників Краматорська, куди повернулася В. Карпенко, у грудні 1957 р. вона була працевлаштована секретарем-машиністкою на швейній фабриці [16, арк. 44–47].

Станом на 1 березня 1960 р. на території УРСР знаходилося 58678 звільнених із місць ув'язнення. Із 54458 працездатних осіб залишалися не працевлаштованими 7001 (12,9 %), у тому числі: у Сталінській області – 2218, Дніпропетровській – 1968, Луганській – 431, Харківській – 299 осіб. Для поліпшення даної ситуації 11 березня 1960 р. у ЦК КПУ прийняв постанову "Про недоліки у працевлаштуванні осіб, звільнених із місць позбавлення волі", якою зобов'язав партійні органи, виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих у 10-денний термін упорядкувати облік таких осіб та прийняти невідкладні заходи щодо надання їм роботи [12, арк. 6].

У ряді областей при виконкомках місцевих Рад були створені спеціальні комісії з питань працевлаштування. Значну допомогу в цій справі надали підприємства й будівництва, які здійснювали шефство над виправно-трудовими установами. Так, на Одеській швейній фабриці ім. Воронського були працевлаштовані звільнені з місць ув'язнення Ремезкова, Прокопенко та інші. Колектив виявляв про них турботу, надав їм грошову допомогу, житло, пошив одяг тощо. Усі вони стали чесно і сумлінно працювати, а Ремезкова навіть була занесена на дошку пошани [17, арк. 33–34].

Унаслідок проведених заходів переважній більшості працездатних осіб, звільнених із місць позбавлення волі, була надана робота. Порівняно з попереднім періодом органам державної влади вдалося покращити процес соціально-побутового та матеріального облаштування колишніх ув'язнених. Цю тенденцію відображала статистика причин скоєння ними повторних злочинів. Наприклад, у Сталінській області з 606 осіб, повторно притягнених до кримінальної відповідальності у I півріччі 1960 р. лише 106 осіб, або 17,5 %, скоїли злочини, оскільки не були працевлаштовані, отримали відмову в прописці й відчували матеріальні труднощі; 266 (43,9 %) – внаслідок пияцтва і морального розкладу; 122 (20,1 %) – унаслідок паразитичного способу життя; 86 (14,2 %) – із-за сімейних негараздів і помсти; 26 осіб (4,3 %) відновили свої злочинні зв'язки з рецидивістами [17, арк. 34].

Важливим етапом у процесі виправдання незаконно репресованих громадян була партійна реабілітація, яка могла проводитися лише після юридичної реабілітації. Відновлення членства в КПРС надавало значно більше переваг: реальна, а не декларована, допомога при працевлаштуванні, вирішення соціально-побутових питань у найкоротші терміни, повернення до активного суспільно-політичного життя, можливість займати керівні посади [18, с. 167]. У ході партійної реабілітації суттєву роль почала відігравати моральна оцінка особи, зокрема вимагалася позитивна характеристика (відгук) про виробничу і громадську роботу, участь у німецько-радянській війні, клопотання первинної парторганізації або райкому партії про відновлення у КПРС тощо [19, арк. 13].

Упродовж 1956–1961 рр. комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми й обкоми реабілітували у партійному порядку майже 31 тис. комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Серед них: 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівників, 4148 – радянських, 6165 – господарських, 4394 командири й політпрацівники армії та флоту [20, с. 131]. Показово, що при перегляді партійних справ стали більш лояльно ставитися до колишніх прихильників і учасників опозиційних течій 1920-х рр. – троцькістів, зінов'євців, бухарінців та інших. Значною мірою цьому сприяли викриття культу особи Й. Сталіна, зміна поглядів на його роль і місце в радянській історії.

Після XX з'їзду КПРС реабілітація почала набувати більш відкритого й гласного характеру. Своєрідною формою публічної реабілітації було згадування М. Хрущовим низки видатних партійних і державних діячів, незаконно репресованих у період сталінського правління, у його доповіді про культ особи, зробленій 25 лютого 1956 р. Серед них називалися Р. Ейхе, О. Косарев, С. Косіор, П. Постишев, Я. Рудзутак, В. Чубар та інші [21, с. 142–143].

У пресі, наукових працях та довідкових виданнях стали з'являтися заборонені раніше імена. Так, у липні 1956 р. в газеті "Радянська Україна" з'явилося перше повідомлення про реабілітацію репресованих українських письменників В. Еплана (Блакитного), І. Микитенка й В. Чумака. За клопотаннями Президії Спілки радянських письменників України, керівництва Інституту літератури АН УРСР, Головліт УРСР проводив виключення реабілітованих письменників зі списку осіб, усі твори яких підлягали вилученню з бібліотек і книготоргівельної мережі. Тим самим широкій громадськості ставали доступними праці незаслужено забутих авторів, зокрема: В. Гжицького, О. Досвітнього, М. Ірчана, П. Колесника, Г. Коцюби, І. Микитенка, В. Підмогильного та інші [22, арк. 36–42, 53, 61].

Важливе значення у ході реабілітації мали також рішення Головліту СРСР про повернення до відкритих фондів загального користування книг, у яких містилися статті, портрети, цитати

реабілітованих, позитивні згадки про них тощо. Наприклад, такі рішення були прийняті відносно Я. Гамарника, О. Косарева, О. Кузнецова, П. Постишева, В. Чубаря та ін. [23, арк. 2–4].

Отже, після XX з'їзду КПРС реабілітаційні процеси набувають масового характеру. Упродовж березня 1956–1961 рр. в УРСР реабілітовано понад 205 тис. осіб. Для прискорення процесу звільнення з таборів і колоній були створені спеціальні виїзні комісії, яким на місці, не очікуючи ухвали про реабілітацію, дозволялося приймати рішення про звільнення ув'язнених. Позитивний ефект мали лібералізація сталінської системи відбуття покарань, пом'якшення міри відповідальності за незначні злочини та залучення громадськості до виправлення звільнених осіб.

Водночас, амністовані й реабілітовані громадяни доволі часто не могли одержати допомоги у працевлаштуванні, отриманні житла, компенсації тощо. Органи державної влади були вимушені провести низку заходів для покращення процесу соціальної адаптації колишніх ув'язнених. Суттєву роль у ході відновлення доброго імені незаконно репресованих громадян відіграла партійна реабілітація, яка набагато полегшувала процес їх реінтеграції в суспільстві. Важливе значення надавалося також публічній реабілітації: у пресі, наукових працях і довідкових виданнях стали з'являтися заборонені раніше імена.

Список використаних джерел

1. Сивохина Т. А. Апогей режима личной власти. "Оттепель". Поворот к неосталинизму (Общественно-политическая жизнь в СССР в серед. 40-х – 60-е гг.) / Т. А. Сивохина, М. Р. Зезина. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 31 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4373, 387 арк.
3. Российский государственный архив новейшей истории, ф. 5, оп. 30, д. 140, 275 л.
4. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А. А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с. – (серия "Архивы Кремля").
5. Жертвы репрессий / [отв. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К.: Юринформ, 1993. – 278 с.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, 242 арк.
7. Наумов В. П. Н. С. Хрущёв и реабилитация жертв массовых политических репрессий / В. П. Наумов // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 19–35.
8. Державний архів Полтавської області, ф. П–15, оп. 2, спр. 1558, 68 арк.
9. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 666, оп. 1, д. 37, 164 л.
10. Наумов В. П. Реформатор из "сталинской шинели" / В. П. Наумов // Свободная мысль. – 1994. – № 10. – С. 27–32.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4749, 72 арк.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5134, 195 арк.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 265, 71 арк.
14. Держархів Вінницької обл., ф. П–136, оп. 42, спр. 207, 7 арк.
15. Держархів Вінницької обл., ф. П–136, оп. 50, спр. 214, 35 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4630, 124 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5147, 158 арк.
18. Цокур Є. Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953–1964 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Є. Г. Цокур. – Запоріжжя, 2000. – 233 с.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4931, 34 арк.
20. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 448 с.
21. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–170.
22. ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 264, 129 арк.
23. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р–9425, оп. 1, д. 913, 177 л.

Николай Брегеда

ВЛИЯНИЕ АМНИСТИИ И РЕАБИЛИТАЦИИ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ В СССР (1956–1961 ГГ.)

В этой статье автор на основании анализа архивных источников исследует общественно-политических настроений украинского населения в ходе проведения реабилитации. Рассмотрено эволюцию разновидностей реабилитационного процесса (юридической, социальной, партийной и публичной). Уточнено статистику реабилитированных лиц в УССР в 1956–1961 гг.

Ключевые слова: настроения, сознание, десталинизация, амнистия, реабилитация.

Mykola Bregeda

THE EFFECT OF AMNESTY AND REHABILITATION IN SOCIAL AND POLITICAL ATTITUDES IN USSR (1956–1961)

In this article the author on the basis of archive sources tries to show the dynamics of socially-political moods of the Ukrainian population while the process of rehabilitation. The author also considered the evolution of varieties of rehabilitation (juridical, social, party and public). The statistics of rehabilitative citizens in Ukrainian SSR of 1956–1961 is specified.

Key words: attitude, population, society, moods, consciousness, influence, destalinization, amnesty, rehabilitation, reprisals.

УДК 338.49

Юлія Бардашевська

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УРСР ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРА МІСТА В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1990 РР.)

У статті охарактеризована соціальна інфраструктура міста, проаналізовано рівень забезпечення соціокультурних потреб міського населення, визначено причини, які стримували розвиток соціокультурної сфери.

Ключові слова: повсякдення, соціальна інфраструктура міста, соціокультурні потреби, побутове обслуговування, перебудова.

Соціальна інфраструктура міста є одним із найголовніших елементів повноцінного існування городян. Рівень її розвитку позначається на усіх аспектах життєдіяльності населення: трудовому, духовному, побутовому. Повне задоволення жителів міста у соціокультурних потребах є однією із найголовніших умов їх всебічного розвитку. Також рівень розвитку соціальної інфраструктури прямопропорційно впливає і на рівень продуктивності праці робітників. Адже соціокультурні заклади дають змогу в повній мірі відновити робочу силу.

У роки перебудови у державній політиці галузь соціальної інфраструктури міста посідала важливе місце. Зокрема, в "Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року" наголошувалося на їх комплексному розвитку [16, с. 21]. У Законі УРСР "Про держаний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1986 – 1990 роки" суттєве значення надавалося розвитку та зміцненню матеріально-технічної бази соціокультурних закладів [7, с. 533].

Перед нами поставлено завдання всебічно дослідити розвиток соціальної інфраструктури міста УРСР в роки перебудови, визначити їх можливості у забезпеченні соціокультурних потреб городян, проаналізувати причини, що зумовили функціонування тієї чи іншої галузі соціокультурної сфери не повною мірою.

До сьогодняшнього дня дослідники майже не приділяли уваги вказаним питанням. У радянський період лише деякі науковці охарактеризували окремі галузі соціальної інфраструктури міста. Серед них Н. Вітренко [2–3], В. Куценко [10], Г. Оганян [16], П. Погиба [19] та інші.

Житлове будівництво є одним із основних елементів соціальної інфраструктури міста. Загальний рівень забезпечення житлом громадян впливає на процес відтворення населення, його працездатність, стан здоров'я тощо. Житлові умови, а саме – якість, розмір житла, ступінь благоустрою, значною мірою характеризують рівень життя населення в цілому.

У роки перебудови вирішенню житлового питання приділяли досить значну увагу. В державному плані економічного та соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. передбачалося послідовно розв'язати важливе соціальне завдання щодо забезпечення практично кожної сім'ї окремою квартирою або індивідуальним будинком [16, с. 13].

Якщо характеризувати загалом житлове будівництво в УРСР у роки перебудови, то потрібно зауважити, що воно мало прогресивний характер, порівняно з XI п'ятирічкою. Капітальні вкладення у житлове будівництво зросли на 28 % та становили 23739 млн карбованців (крб.), міський житловий фонд збільшився на 11,63 % та становив 574,3 млн м², загальна площа введених у дію житлових будинків у міських населених пунктах зросла на 7 % та становила відповідно 77621 тис. м². Також поступово збільшувалася загальна площа житла на 1 міського жителя. Зокрема, в 1986 р. на 1 міського жителя припадало 15,4 м², в 1987 р. – 15,5 м², в 1988 р. – 15,7 м², в 1989 р. – 16, 2 м², в 1990 р. – 16, 5 м² [12, с. 325; 13, с. 119; 15, с.129, 142, 144, 154, 155].

Незважаючи на такий "прогресивний характер" житлового будівництва, вирішення житлового питання на кінець XII п'ятирічки залишалося ще досить актуальним. На кінець 1990 р. кількість сімей та однаків, які знаходилися на обліку для поліпшення житлових умов у містах зросла на 20, 56 % порівняно з кінцем XI п'ятирічки та досягла поділки 2592,9 осіб [15, с. 148]. Це зумовлювалося, передусім, збільшенням кількості населення у цілому та зростанням міського населення зокрема. Цю тенденцію простежуємо, порівнюючи дані перепису населення 1979 та 1989 рр. Зокрема, у 1989 р. кількість населення загалом, порівняно із 1979 р., зросла на 3,7 %, міського – на 11,85 % [15, с. 26].

У цей період не на останньому місці було питання реконструкції застарілого житлового фонду та ліквідації старого і аварійного житла. Адже у 1989 р. кількість міського населення, що проживало у будинках, побудованих ще до 1918 р., сягала 4,8 % від загальної кількості, у будинках, побудованих у 1918–1940 рр. – 6, 6 %, у 1941–1950 рр. – 4, 4 %, у 1951–1960 рр. – 15,4 %, у 1961 – 1970 рр. – 23,8 %, у 1971–1980 рр. – 26,2 %, у 1981–1988 рр. – 18,8 % [3, с. 7]. Потрібно зазначити,

що ліквідація та реконструкція старого і аварійного житла, згідно із програмою "Житло 2000", виконувалася повільно. Зокрема, за три роки XII п'ятирічки при завданні ліквідувати 5178 комунальних квартир, ліквідовано лише 1632, тобто менше третини [18, с. 12].

Загалом на початок 1991 р. у складі житлового фонду УРСР знаходилося майже 4,6 млн м² загальної площі старого і аварійного житла, що становило 0,5 % усього житлового фонду [15, с. 152].

На виконання рішень XXVII з'їзду КПРС щодо забезпечення до 2000 р. практично кожної родини окремим житлом, важливе значення відводилося індивідуальному будівництву. Крім того, індивідуальне житлове будівництво розглядалося КПРС як соціально-політичне та економічне завдання першочергового значення [9, с. 541]. Для реалізації поставлених завдань держава здійснювала кроки у створенні сприятливих умов індивідуальним забудовникам, а саме – надання земельних ділянок у межах населених пунктів, державних позик на вигідних умовах – 20 тис. крб. на 25 років під 3 % річних [9 с. 30]. Незважаючи на такі заходи, буму індивідуального будівництва так і не відбулося. У роки XII п'ятирічки, порівняно з XI, воно збільшилося лише на 2,68 %. Частково це пояснюється дефіцитом будматеріалів, повільним будівництвом спеціалізованих служб, неможливістю оформити державну позику [15, с. 30].

Не останнє місце у комфортності житла відігравав його благоустрій. У досліджуваний період він поступово покращувався. Так, на кінець 1990 р., порівняно із кінцем 1985 р., кількість житлових будівель, обладнаних водопроводом зросла на 1,9 % та становила 94,3 %, каналізацією – на 2,7 % та становила 93,1 %, центральним опаленням – на 2,9 % та становила 89,9 %, газом – на 1,4 % та становила 87,3 %, гарячим водопостачанням – на 9,3% та становила 78,5%, ваннами – на 3,9 % та становила 88,6 % [15, с. 152].

Незважаючи на позитивні зрушення, благоустрій житлового фонду бажав кращого. Мешканці будинків досить часто гостро відчували на собі несвоєчасність ремонту своїх осель. Крім того, у нововведених інженерних обладнаннях були недоліки, зумовлені недотриманням технології під час будівництва. Про це свідчать скарги мешканців селища Клавдієва на новозбудований водопровід, який подавав воду, непридатну для вживання [22, с. 9, 17].

На стан духовного і фізичного здоров'я суспільства неопосередкований вплив мають галузі соціально-культурної сфери – народна освіта, культура, охорона здоров'я, фізкультура і соціальне забезпечення [2, с. 51].

Станом на 1991 р. в УРСР функціонувало 25146 клубних установ, у тому числі 4159 у міських поселеннях, 25644 бібліотеки із книжковим фондом 418,9 млн екземплярів, у тому числі 6983 бібліотеки у міських поселеннях із книжковим фондом 230,8 млн екземплярів, 125 театрів, 214 музеїв, 27,2 тис. кіноустановок [15, с. 193, 196, 198].

При такій кількості соціокультурних закладів в УРСР їх матеріально-технічна база була не завжди на високому рівні. Зокрема, це стосується бібліотек. Багато з них не мали читальних залів, засобів зв'язку, множинної техніки тощо. Крім того, існувало чимало бібліотек з невеликою площею, що, в свою чергу, заважало їх повноцінному функціонуванню. Якщо у 1984 р. питома вага бібліотек, площа яких була менш ніж 50 м², становила 38,7 %, то у 1986 р. вона досягла 42 %, а в Житомирській області – 58 % [10, с. 149].

У цілому за роки перебудови населення поступово скорочувало долю витрат із сімейного бюджету на відвідування кіно, театрів, концертів та інших культурних заходів. Зокрема, про це свідчить скорочення кількості відвідувань кіносеансів у середньому за рік на одного жителя: у 1986 р. один житель відвідував 15 кіносеансів, а у 1990 р. – лише 11 [15, с. 198]. Цю тенденцію можна пояснити "одомашненням" культури та дозвілля. Адже зростання забезпечення родин телевізорами, радіоприймачами, магнітофонами, фото- та кіноапаратурою дозволяло скорочувати частку вільного часу населення, що витрачався на відвідування закладів культури. Так, забезпечення населення радіоприймачами на 1000 осіб збільшилося з 275 штук у 1986 р. до 280 штук у 1990 р., телевізорами з 303 штук у 1986 р. до 328 штук у 1990 р., фотоапаратами з 110 штук у 1986 р. до 116 штук у 1990 р. [15, с. 102].

Заходи, скеровані на охорону здоров'я населення у роки перебудови, в цілому мали прогресивний характер. Зокрема, це відобразилося на збільшенні кількості середнього медичного персоналу, лікарських ліжок, станцій швидкої медичної допомоги, лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів та їх потужності. Кількість середнього медичного персоналу в республіці за період 1986–1990 рр. збільшилася на 6,7 % та становила 607,2 тис. осіб в цілому, на 10 тис. осіб – 117,5, кількість лікарняних ліжок збільшилася на 4,48 % та становила 700,3 тис. ліжок в цілому, на 10 тис. осіб – 135,5, кількість станцій швидкої медичної допомоги збільшилася на 12,47 % та становила 970 тис., кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів збільшилася на 8,7 % та становила 6,9 тис. з пропускнуою можливістю за зміну 894,9 тис. відвідувань [15, с. 202].

Незважаючи на те, що галузь охорони здоров'я у своєму розвитку у досліджуваний період за кількісними показниками мала прогресивний характер, існували проблеми, що негативно впливали на якість медичного обслуговування населення. Вони, передусім, пов'язувалися зі станом матеріально-технічної бази. Зокрема, станом на листопад 1989 р. більш ніж половина стаціонарів і поліклінік перебували у пристосованих приміщеннях, у третини були відсутні централізовані водогони, каналізації, у палатах нерідко розміщували по 5–6 і більше хворих [23, арк. 13–14].

Досить частими були скарги населення на гостру нестачу в лікарняних закладах предметів догляду за хворими, систем для переливання крові, одноразових шприців, медикаментів тощо [23, арк. 13–14]. Зокрема, станом на 15 листопада 1989 р. Українській РСР було виділено медикаментів і предметів медичного призначення на суму 905 млн крб., що складало 86 % від заявленої кількості [23, арк. 107].

При такій незадовільній матеріально-технічній базі охорони здоров'я, кошти, що скеровувалися на її покращення, використовувалися не повною мірою. Зокрема, за 1986–1988 рр. були неповністю освоєні 116 млн крб. на будівництво об'єктів охорони здоров'я. У 1986 р. у Кіровоградській, Сумській і Хмельницькій областях не було забезпечено введення в експлуатацію низка амбулаторно-поліклінічних закладів, у Одеській області – лікарень через неповне освоєння виділених лімітів капіталовкладень [21, с. 3–4]. Із цієї ж причини в Балаклавському, Гагаринському та Нахімовському районах м. Севастополя мережа закладів охорони здоров'я була недостатньо розвиненою [8, с. 737–738].

У роки перебудови в УРСР належну увагу приділяли розвитку фізичної культури і спорту. Передусім, вона скеровувалася на їх масове впровадження серед населення, про що йшлося у постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про подальший підйом масовості фізичної культури і спорту" [19, с. 2]. З цією метою в УРСР зміцнювалася матеріально-технічна база фізкультури і спорту. Зокрема, станом на 1986 р. нараховувалося 963 стадіони, біля 15 тисяч спортивних залів, 419 плавальних басейнів, 28 манежів з легкої атлетики, 6 палаців спорту зі штучним льодяним покриттям, більше 19 тисяч футбольних полів, діяло більше тисячі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, 12 шкіл вищої спортивної майстерності [19, с. 3].

Дитяча фізична культура та спорт у системі виховання підростаючого покоління займали особливе місце. У закладах народної освіти діяло близько 500 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, у яких займалося більше 300 тисяч учнів. З метою всебічного та здорового розвитку дітей у містах при ЖЕКах створювалися спортивні клуби за різними інтересами. Зокрема, в м. Севастополі були створені такі дитячо-юнацькі клуби: "Горизонт", "Нептун", "Румб", "Глобус", "Мрійник", "Гренада", "Клуб вихідного дня" та інші. Кожен клуб мав свою спеціалізацію – у "Глобусі" працювали секції боксерів та гандболістів, "Румб" об'єднував прихильників скелелазіння та тенісу, "Горизонт" – хокею та туристичного відпочинку [19, с. 5, 7].

Також у роки перебудови значну увагу приділяли виробничій фізичній культурі. З метою профілактики професійних захворювань, підвищення продуктивності праці на підприємствах УРСР створювалися тренажерні кімнати. Станом на 1986 р. їх нараховувалося більше 600. Передусім була розвинена матеріально-технічна база фізичної культури на виробництвах з великою кількістю працюючих. Зокрема, на комбінаті "Криворіжсталь" імені В. І. Леніна у розпорядженні робітників були палац водних видів спорту, стадіон, 8 спортивних залів. Усі дитячі сади комбінату мали спортивні кімнати, а в двох і з них були басейни, де у 1986 р. 580 вихованців були навчені плаванню [19, с. 3–4, 7].

У загальному фізкультура і спорт мали ще не вичерпаний потенціал для свого розвитку і серед основних причин, що стримували його було недостатнє фінансування. Видатки, виділені із державного бюджету, скеровувалися в загальному на розвиток галузі охорони здоров'я, частиною якої були фізкультура і спорт. Оскільки пріоритетний розвиток спочатку надавався медицині, то фізкультура і спорт отримували лише залишки. Зокрема, у 1990 р. видатки, на охорону здоров'я, становили 4191 млн крб., з яких на розвиток медицини відводилося 98,2 %, а на розвиток фізичної культури і спорту – лише 0,4 % [15, с. 449]. Крім того, якість новозведених спортивних об'єктів не завжди відповідала поставленим нормам. Так, влітку 1988 р. у м. Севастополі був відкритий спортивно-оздоровчий комплекс, але через деякий час його знову закрили через недоліки будівельників. Також зустрічалися недоліки під час будівництва льодової площадки палацу "Юність" у Запоріжжі [16, с. 42].

Сфера торгівлі у досліджуваний період за кількісними показниками також мала прогресивний характер. А саме, за 1986–1990 рр. торгова площа у міській та сільській місцевості збільшилася на 8,9 % та в 1990 р. становила 11, 2 млн м², кількість підприємств роздрібною торгівлі збільшилася на 2,3 % та становила 145, 4 тис., роздрібний товарооборот у міських поселеннях зріс на 31,57 %, і становив 60270 млн крб. [15, с. 88, 90]. Але при таких прогресивних показниках в галузі торгівлі

існували суттєві недоліки. Вони, пов'язувалися з перебоями товарів достатнього асортименту та незадоволення попиту покупців на товари широкого вжитку, порушенням правил торгівлі, низькою культурою обслуговування покупців, продажем неякісних та бракованих товарів, завищенням цін, приховуванням товарів "під прилавками" тощо. Зокрема, під час підведення підсумків фінансово-господарської діяльності управлінні торгівлі Алуштинського, Феодосійського, Керченського міських виконавчих комітетів за 1986 рік констатовано недостатність у продажу товарів достатнього асортименту [4, арк. 72, 85, 92].

На засіданнях колегій управління торгівлі Кримського обласного виконавчого комітету досить часто фіксувалося постачання підприємствами торгівлі неякісних та бракованих товарів, порушення правил торгівлі (обрахунками, обваженнями покупців), грубість продавців [5, арк. 11, 41, 54].

Кількість підприємств громадського харчування у сільській та міській місцевості у досліджуваній період зросла на 4,65 % і нараховувала у 1990 р. 62,3 тис. підприємств, у загальній кількості на 4427 тис. місць відвідувачів. Товарообіг громадського харчування у містах зріс на 20,74 % та становив у 1990 р. 5636 млн крб. [15, с. 88, 90].

При зростаючих показниках проблеми у розвитку підприємств громадського харчування у досліджуваній період були відчутними, про що свідчить їх матеріально-технічна база. Так, у 1988–1989 рр. біля 40 % харчоблоків загальноосвітніх шкіл у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Кримській, Одеській, Полтавській, Харківській областях не були забезпечені гарячою проточною водою, каналізацією, вентиляцією. Також відчувалася нестача технологічного і холодильного обладнання [10, с. 67].

Загалом у роки перебудови мережа підприємств громадського харчування бажала бути більш розвиненою. Так, робітники та службовці виробничих підприємств були забезпечені місцями у їдальнях і буфетах на 89 % від нормативу (норматив становив 250 місць на кожну тисячу працюючих), учні загальноосвітніх шкіл – на 87 %, учні ПТУ – на 81 %, технікумів – на 72 %, студентів вузів – на 67 %. Крім того, близько 60 % гуртожитків підприємств і технікумів і майже 40 % гуртожитків ВНЗ не мали їдалень або буфетів [10, с. 24]. У 1987 р. в 227 восьмирічних і 71 середній школах УРСР їдальні взагалі були відсутні, а існуючі перевантажені [10, с. 67].

Якість харчування у громадських закладах також не завжди відповідала показникам. Зокрема, соціологічні дослідження свідчать, що до 30 % працівників промислових підприємств відмовлялися від запропонованих заводськими їдальнями гарячих обідів із-за недостатньої якості страв [10, с. 22].

Побутове обслуговування населення у досліджуваній період статистично також мало прогресивний характер. А саме, кількість підприємств у містах збільшилася у зазначений період на 4,24 % і нараховувала у 1990 р. 42,2 тис. Також зріс обсяг реалізації побутових послуг на 1 міського жителя на 32,81 %, у 1990 р. він становив 64 крб. [15, с. 121].

Внесок у розширення побутових послуг здійснювали кооперативи та особи індивідуальної трудової діяльності. Зокрема, у 1988 р. в УРСР функціонувало 1,5 тис. кооперативів з побутового обслуговування та 30 тис. осіб, зайнятих індивідуальною діяльністю у цій сфері [20, с. 507].

При зростаючих кількісних показниках у сфері побутового обслуговування, якісні, в своїй більшості, мали незадовільний характер. Зокрема, про це йшлося у постанові Верховної Ради УРСР від 4 червня 1988 р. У ній зазначалося, що багато скарг від населення надходило на низьку культуру і якість послуг, пропущення термінів виконання замовлень, незручний режим роботи ательє, майстерень, приймальних пунктів [20, с. 511]. Підтвердженням зазначених недоліків у роботі побутового обслуговування слугує лист громадянина С. Медведєва до редакції журналу "Служба побуту УРСР", який скаржився не лише на якість виконання його замовлення, а й на ремонт телевізора понад три тижні [11, с. 14].

Транспорт та зв'язок, як важлива сфера обслуговування населення, у роки перебудови також мав прогресивні показники. Зокрема, у 1986–1990 рр. довжина автомобільних шляхів загального користування збільшилася на 3,27 % та становила у 1990 р. 167,8 тис. км, з яких 157,2 тис. км доріг були з твердим покриттям [15, с. 438].

Міський електричний пасажирський транспорт у зазначений період також мав прогрес у своєму розвитку. Зокрема, на 7,5 % зросла кількість тролейбусів та нараховувала у 1990 р. 7445, трамвайних вагонів – на 2,17 %, нараховувала у 1990 р. 5014, вагонів метрополітену – на 23,39 % та нараховувала в 1990 р. 772. Збільшилася також довжини експлуатаційних колій зазначеного виду транспорту: довжина трамвайної експлуатаційної одиночної колії упродовж 1986–1990 рр. збільшилася на 4,58 %, її протяжність у 1990 р. становила 2139 км, тролейбусної експлуатаційної одиночної лінії – на 8,61 %, її протяжність у 1990 р. становила 4015 км, експлуатаційної колії метрополітенів в двоколіїному обчисленні – на 9,13 %, її протяжність в 1990 р. становила 62,4 км [15, с. 441].

Найпопулярнішим видом транспорту серед міського населення часів Перебудови були автобуси загального користування. У загальній кількості упродовж 1986–1990 рр. автобусами скористалися 33697, 1 млн пасажирів, включаючи міжміські, внутрішньо міські і приміські перевезення, залізничним транспортом – 3403 млн пасажирів, легковими таксомоторами – 1002 млн пасажирів, цивільною авіацією – 67,7 млн пасажирів, електричним транспортом – 27928 млн пасажирів [15, с. 425, 433, 435–437, 441–442]. Популярність автобусів серед пасажирів пояснюється їх доступністю, адже у 1990 р. 24,8 тис. населених пунктів мали автобусне сполучення, а, для прикладу, трамвайне – 24 міста, тролейбусне – 45 [15, с. 424, 441].

У містах кількість підприємств зв'язку та їх відділень залишалася сталою та у 1990 р. нараховувала 5,2 тис. Але при цьому суттєво зросла кількість телефонних апаратів, підключених до мережі Міністерства зв'язку УРСР у містах (на 27,4 % та становила у 1990 р. 5810 тис.). Також суттєво збільшилася кількість міжміських таксофонів (на 65,02 % та становила у 1990 р. 18,3 тис.). Кількість відправлених телеграм зросла на 2,73 %, а кількість відправлених листів, навіть, знизилася на 12,21 % [15, с. 443]. Така тенденція пояснюється зростанням встановлених телефонних апаратів населенням у власній оселі та кількості міжміських таксофонів.

Потрібно зазначити, що у роботі підприємств зв'язку були свої недоліки. Скарги, що надходили на адресу вказаних підприємств, відображали незадоволення абонентів якістю телефонного зв'язку, несвоєчасністю доставки газет та телеграм, пенсій, переказів, спотворенням змісту телеграм, не тактовною і грубою поведінкою робітників підприємств зв'язку [6, арк. 36].

У 1986–1990 рр. відбулося збільшення кількості телерадіоприймальних точок на 13,55 %, у 1990 р. їх нараховувалося 59 млн. Зокрема, кількість телевізорів збільшилася на 2 млн (у 1990 р. їх нараховувалося 17 млн), радіоприймачів – на 1 млн, (у 1990 р. їх нараховувалося 15 млн) радіотрансляційних точок на 5 млн (у 1990 р. їх нараховувалося 27 млн) [15, с. 443].

Отже, в період перебудови соціальна інфраструктура міста за кількісними показниками мала прогресивний характер. Були збудовані нові об'єкти соціокультурної сфери, частково зміцніла матеріально-технічна база уже існуючих. Але в загальному це не вирішувало поставлених завдань повного забезпечення кожного мешканця міста якісними послугами. Досить часто розвиток окремих галузей міської соціальної інфраструктури стримувався через їх погане фінансування чи, навіть, використання виділених коштів не у повному обсязі.

Список використаних джерел

1. Авраменко Н. Ф. Вернуть Самостоятельность / Н. Ф. Авраменко // Городское хозяйство Украины. – 1989. – № 4. – С. 17.
2. Витренко Н. М. Социальная инфраструктура Украины: оценка уровня и перспектив развития / Н. М. Витренко. – К.: Наукова Думка, 1993. – 144 с.
3. Витренко Н. М. Экономические аспекты жилищной программы / Н. М. Витренко. – К.: Общество "Знание", Украинской ССР, 1990. – 20 с.
4. Державний архів Автономної республіки Крим (Держархів АР Крим), ф. р-3303, оп. 2, спр. 4504, 96 арк.
5. Держархів АР Крим, ф. р-3303, оп. 2, спр. 4512, 81 арк.
6. Державний архів міста Севастополя, ф. р-167, оп. 1, спр. 1100, 87 арк.
7. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1986–1990 роки" // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1986. – № 29. – С. 533.
8. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про організаторську роботу народних депутатів м. Севастополя по комплексному розвитку соціально-культурної сфери на своїй території" // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1986. – № 44. – С. 737–740.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988): [у 15 т.] / [ред. Нарышкин Б. В.] – М.: Политиздат, 1989 – Т. 2. – 2001. – 847 с.
10. Куценко В. И. Сфера услуг: новые подходы / В. И. Куценко. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 176 с.
11. Медведєв С. Гумові "два дні" / С. Медведєв // Служба побуту України. – 1987. – № 1. – С. 14.
12. Народне господарство Української РСР у 1987 році: Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1988. – 463 с.
13. Народне господарство Української РСР у 1988 році: Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1989. – 471 с.
14. Народне господарство Української РСР у 1989 році: Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1990. – 463 с.
15. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
16. Огагян Г. А. Совершенствование сферы услуг / Г. А. Огагян. – К.: Общество "Знание", Украинской ССР, 1988. – 48 с.
17. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 роки і на період до 2000 року. – К.: Політвидав України, 1986. – 95 с.
18. Охримчук А. В. Устаревшая структура – порочная практика – плачевные результаты / А. В. Охримчук // Городское хозяйство Украины. – 1989. – № 3. – С. 12–13.
19. Погиба П. И. Социальное значение физической культуры и спорта / П. И. Погиба. – К.: Общество "Знание", Украинской ССР, 1987. – 14 с.
20. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР "Про хід перебудови діяльності радянських і господарських органів республіки по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення, прискоренню розвитку та вдосконаленню сфери послуг" // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1988. – № 24. – С. 508.
21. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про заходи по забезпеченню

виконання затверджених на дванадцять п'ятирічку завдань по розвитку матеріально-технічної бази соціально-культурної сфери" // Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1987. – № 9. – С. 3–8. 22. Прытыченко П. В. "Инвалид" от рождения / П. В. Прытыченко, И. В. Мурга // Городское хозяйство Украины. – 1989. – № 4. – С. 9. 23. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2579, 110 арк.

Юлия Бардашевская

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРА ГОРОДА В ГОДЫ ПЕРЕСТРОЙКИ (1985–1990 ГГ.)

В статье охарактеризована социальная инфраструктура города, проанализирован уровень обеспечения социокультурных потребностей городского населения, установлены причины, сдерживающие развитие социокультурной сферы.

Ключевые слова: повседневность, социальная инфраструктура города, социокультурные потребности, бытовое обслуживание, перестройка.

Julia Bardashevska

EVERYDAY LIVING THROUGH THE PRISM OF SOCIAL INFRASTRUCTURE DURING PERESTROIKA (1985–1990)

The article described the social infrastructure, analyzed the level of socio-cultural needs of the urban population, established reasons that hindered the development of socio-cultural sphere.

Key words: everyday life, social infrastructure, social and cultural needs and public services, perestroika.

УДК 94(477)8

Юрій Гумен

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ЩОДО ВИРІШЕННЯ УРБАНІСТИЧНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ МІСТ (1960–1980-ТІ РОКИ)

У статті розглянуто природоохоронні проблеми у містах Західної України та спроби їх вирішення місцевими органами влади у 60–80-ті роки ХХ ст. Відзначено непослідовність міських та обласних органів влади регіону у вирішенні урбаністично-екологічних проблем, їх залежність від директивних рішень центральних органів партійно-державної влади.

Ключові слова: Західний регіон України, місцева влада, екологічна ситуація, природоохоронні дії, командно-адміністративна система.

Перебуваючи впродовж століть у складі різних держав, Західна Україна сформувала свої особливості регіонального розвитку, звичаєвий уклад, розміщення продуктивних сил тощо. Відмінною і характерною її ознакою є відсутність великих густозаселених міст. Сільське населення тут традиційно домінувало над міським. Міста, переважно малі та середні, сформувалися ще в епоху Середньовіччя і відтоді характеризувалися розвинутою переробною галуззю та обслуговували сільськогосподарських виробників. Виняток становили традиційні індустріальні центри газо-нафтопереробної промисловості Львівської та Івано-Франківської областей, де використовувалися незначні природні ресурси.

Початок 60-х років ХХ ст. докорінно змінив сформований традиційний устрій розміщення продуктивних сил регіону, тоді замість традиційно домінуючого сільського господарства розпочалась масова індустріалізація, що зумовила різке зростання міського населення. У місцях компактного розміщення і розробки природних ресурсів з'явилися нові міста, зокрема Нововолинськ (Волинської обл.), Новий Роздол, Новояворівське, Червоноград (Львівської обл.) та інші.

Будівництво нових промислових об'єктів відбувалося на кошти союзних і республіканських міністерств, котрі були зацікавлені насамперед у найшвидшому будівництві підприємства й отриманні виробленої ним продукції. Дуже часто науково-дослідні і проектні інститути помилялися у питаннях розробки технологічних процесів, особливо на підприємствах хімічної промисловості [3, арк. 38]. Ці прорахунки зумовлені передусім планово-директивними методами ведення народного господарства в тодішньому СРСР.

Виконання та перевиконання планових показників активно заохочувалося органами партійно-державної влади усіх рівнів. Згідно з указом Верховної Ради УРСР в грудні 1962 р. на території республіки утворено 7 економічних районів. Західна Україна увійшла до складу Львівського економічного району [21, с. 273]. Темпи промислового приросту в цьому районі на початку 1960-х років були набагато вищими від середніх у республіці. Питома вага промисловості у валовій промисловій продукції, випущеній у Львівському економічному районі, становила 70 %. Тут діяли 347 великих промислових підприємств [22, с. 345]. Зростання економічної потужності Західного регіону України відбувалося і після ліквідації Львівського економічного району в 1965 р.

Урбаністичні перетворення, пожвавлені швидким промисловим розвитком, значно змінили ландшафтно-архітектурне формування міст, їх забудову. Планування розвитку міст тепер повністю залежало від наявності великих промислових об'єктів Міста втратили свій сформований соціально-культурний сенс, що передбачав задоволення всіх матеріальних, культурних і духовних потреб людини, і перетворилися на комплексні резервації робітників певної галузі чи декількох галузей народного господарства. Тоді спочатку закладалися виробничі потужності, а згодом із залишкових фондів виділялися кошти на будівництво житла, об'єктів комунальної та соціально-культурної сфери. Планування капіталовкладень на житлове, комунальне і соціально-культурне будівництво у містах регіону проводилося з обов'язковим врахуванням потреб промислових підприємств [4, арк. 10].

Примусова швидка індустріалізація західного регіону України зумовила порушення стану навколишнього середовища та фізичного стану населення міст. Масова забудова різних промислових виробництв супроводжувалася відсутністю інженерного вирішення негативного впливу на екологічний стан всередині і навколо об'єкта. Так, у структурі Львівського економічного району не було передбачено організації, котра займалася би вивченням екологічних проблем і проводила елементарні підрахунки забруднення навколишнього середовища в містах [5, арк. 22].

В умовах радянської командно-адміністративної системи управління інтереси суспільства переважали над задоволенням мінімальних проблем окремої особи чи громади. Жодного впливу на рішення щодо розміщення індустріальних виробництв на своїй території територіальна громада міста чи селища міського типу не мала. Власне й поняття такого у системі партійних і радянських органів не було. Міська чи селищна рада не могла вплинути на розміщення або нерозміщення того чи іншого підприємства на підвідомчій їй території. Рішення щодо цього на місцевому рівні приймалися обкомом Компартії України (КПУ) та облвиконкомом на запит або пропозиції, а фактично – за вказівкою, союзних і республіканських міністерств [6, арк. 51]. Переважно питання розміщення виробничих об'єктів вирішувалися одразу й позитивно. Решта проблем, пов'язаних зі зведенням проектних потужностей, лягали на плечі замовника, котрий з цього моменту був господарем території та нікому не звітував за стан справ на ній, забезпечуючи роботою мешканців міста.

Приймаючи рішення щодо розміщення промислових об'єктів, ніхто не передбачав шляхи вирішення екологічних проблем, які виникнуть в результаті їх діяльності. Основним аргументом було вирішення проблем народного господарства республіки і країни. Так, згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів (РМ) УРСР від 9 березня 1960 р. № 367 "Про заходи прискорення введення в дію нових потужностей по калійним добривам і забезпеченням ними сільського господарства" Львівський раднаргосп і проектна організація "Дніпрохімпроект" спроектували будівництво потужного калійного комбінату в смт. Стебник на Львівщині. Місце для будівництва було обрано у декількох кілометрах від міста Трускавця, що вже тоді було всесоюзною здравницею, обслуговувало понад 70 тис. осіб щорічно і постійно нарощувало кількість лікувальних корпусів. Для тодішніх можновладців усіх рівнів не було секретом, що зведення підприємства, де поруч із розробкою покладів солі і концентрації значної кількості техніки і транспорту будуть збудовані збагачувальна фабрика, робітниче селище на 10 тис. осіб й інші об'єкти-супутники калійного комбінату, призведе до забруднення повітря, засолення ґрунту, пошкодження лісових масивів – загалом завдасть непоправної шкоди курорту в Трускавці, суттєво погіршить його санітарно-лікувальний стан і кліматичні умови. Однак органи центральної і місцевої влади не цікавило неминуче погіршення екологічної ситуації в майбутньому.

Лише Українська рада професійних спілок (УРПС), у відомстві якої було декілька оздоровчих комплексів в Трускавці, заявила про поспішність і необґрунтованість будівництва калійного комбінату. Стверджувалося, зокрема, що обране для такого будівництва місце недостатньо вивчене стосовно впливу гірничих виробок на гідромінеральну базу курорту. Занепокоєння зумовив той факт, що озеро Луговина, розташоване на поверхні біля діючої шахти неподалік Стебника, повністю увійшло в гірничі породи і зникло [7, арк. 57].

Однак застереження УРПС не зупинили високопоставлених партійних та урядових чиновників. Величезний калійний комбінат запрацював. У 1962 р. випуск ним продукції зріс порівняно з 1950 р.

удев'ятеро [23, с. 79]. Екстенсивний спосіб, заснований на відсталих технологіях промислового виробництва складних хімічних сполук і виварної солі, завдав чималої шкоди ґрунтам, довкіллю і здоров'ю жителів. За неповні 10 років роботи комбінату шкідливі відходи перевищили усі максимально допустимі концентрації: по пилу – до 6 разів; жирних кислотах – у 2, 6 рази; випарах соляної кислоти – до 10 разів; сірниковому газу – у 1, 8 рази [8, арк. 43].

Екологічна ситуація у санітарній зоні підприємства, а також на території Стебника і Трускавця стала критичною. На неодноразові скарги населення і відповідні дії природоохоронних організацій Львівський обком КПУ та облвиконком скерували листа 14 жовтня 1971 р. № 1/2199 у Міністерство хімічної промисловості СРСР з проханням вирішити питання щодо зниження кількості викидів пилу і газу в атмосферу системами газоочищення Стебниківського калійного комбінату. 9 грудня цього ж року надійшла відповідь, у якій говорилось, що "в 1974 р. шляхом виконання певних заходів шкідливі викиди в атмосферне повітря не будуть перевищувати санітарні норми" [8, арк. 44].

Цих запевнень керівництва важливої ланки народного господарства СРСР для керманців Львівщини виявилось недостатньо. Отже, замість термінового подолання катастрофічної ситуації зі станом атмосферного повітря, що загрожувало життю і здоров'ю людей, керівники області обмежилися стандартними бюрократичними відписами. Позиція міністерства теж є типовою у цей час: два місяці знадобилося йому для відповіді на офіційний запит і дано нічим не підкріплену обіцянку за три роки вирішити проблему, причому життєво важливі інтереси населення забруднених територій до уваги не бралися.

Така звична безвідповідальна позиція органів місцевої і центральної влади загострила надалі і без того непрості екологічні проблеми прилеглих до комбінату урбанізованих територій. Водночас його керівництво, не виконуючи екологічних застережень, постійно нарощувало обсяги промислового виробництва (за 3 роки вони зросли на 92 %) [8, арк. 45]. Від середини 1960-х років Стебниківський калійний комбінат став одним з найбільших забруднювачів навколишнього середовища західного регіону України. Разом з тим кількість населення за роки освоєння Стебниківського калійного родовища значно зросла. Однак про стан здоров'я мешканців цього містечка і прилеглих територій ніхто з проектувальників нового суспільного ладу не задумувався.

На початку 1950-х років на найвищому державному рівні прийнято рішення збудувати Роздольський гірничо-хімічний комбінат і закласти його робітниче селище. З цього часу розпочалася хижацька експлуатація одного з найбільших в Європі покладів сірки та загострення шлейфу екологічних проблем у індустріально насиченому районі Львівщини. Майже за 10 років нарощування нових обсягів виробництва цей комбінат став одним з найбільших забруднювачів не лише атмосферного повітря, а й водних ресурсів річки Дністер [9, арк. 51].

Забудова малих і середніх міст Західної України супроводжувалася конкуренцією керівництва областей за право розміщення індустріальних об'єктів на своїй території. Зведення нових великих промислових підприємств вважалося престижним і приносило області значні кошти.

Бажання нарощення економічних потуг області дуже часто наштовхувалося на непродумані дії органів місцевої влади, що завдавало значної шкоди довкіллю та створювало критичну екологічну ситуацію у майбутньому. Прикладом таких дій може слугувати досвід міста Мукачево на Закарпатті. У його "зеленій зоні" у 1960–1970-ті роки рішенням облвиконкому відведено під розробку 5 кар'єрів різних відомств ділянки загальною площею майже 100 гектарів. Окрім того, відведено більше 200 гектарів на спеціальні об'єкти Прикарпатського військового округу. Це значно скоротило площу приміських зелених насаджень. Експлуатація андезитного кар'єру, що велася з 1974 р., супроводжувалася постійною вирубкою лісів і зниженням рівня поверхні, змінила рельєф місцевості, чим відчутно порушила екологічну ситуацію в місті. І лише в 1987 р. місцеві органи влади зрозуміли фатальність необґрунтованих рішень періоду тотальної індустріалізації, відкинувши нав'язливі пропозиції розмістити на згаданій території новий кар'єр. Мотивуючи своє рішення, керівництво області, зокрема, акцентувало увагу на тому, що закладення цього кар'єру було порушенням статті № 100 Земельного кодексу УРСР, котра забороняє у приміській "зеленій зоні" будівництво об'єктів, не пов'язаних із захисними та санітарно-гігієнічними функціями "зелених зон" [9, арк. 51]. На жаль, формування досвіду вирішення урбаністично-екологічних проблем органами місцевої влади проходило як подолання кризових явищ.

Погіршення екологічної ситуації у більшості міст регіону стало результатом роботи великих виробничих підприємств. Використання застарілого обладнання, відсутність якісних очисних споруд на більшості промислових об'єктів, невиконання найелементарніших санітарних приписів стало характерною ознакою індустріалізації західного регіону України. За таких умов місцеві органи влади не могли не ігнорувати цієї проблематики, однак і вирішувати екологічні проблеми ніхто не поспішав. Їх дії обмежувалися традиційними засіданнями, рекомендаціями і рішеннями, виконання яких максимально затягувалося. Так, наприклад, у Закарпатській обл. в 1969 р. проводилася

перевірка стану будівництва очисних споруд на промислових підприємствах. За доповідними різних контролюючих органів та громадськості проблема обговорювалася у облвиконкомі, розроблялися конкретні заходи щодо прискорення будівництва очисних споруд на індустріальних об'єктах області. Питання прискорення будівництва очисних споруд комунального господарства обговорювалися на засіданні обласної депутатської комісії з охорони пам'яток природи та на сесії обласної ради депутатів трудящих, яка прийняла рішення стосовно поліпшення і прискорення будівництва очисних споруд [10, арк. 65].

Однак через рік після прийняття таких важливих рішень органами місцевої влади робота очисних споруд на підприємствах не лише не покращилася, а й погіршилася. Так, із загальної кількості 21391 тис. м³ в рік забруднених стоків комунальними господарствами області скидалися 6897 тис. м³ в рік або 32,2 %. Замість 10 нових об'єктів очисних споруд, котрі передбачалося ввести в дію на промислових підприємствах області, фактично запрацювали 8. На будівництво каналізації міста Хуста із запланованих 200 тис. крб. підрядними організаціями використано лише 123 тис крб., а трест "Львівспецкомунбуд" використав лише 66,7 % коштів на будівництво каналізації у м. Берегово [11, арк. 72].

Аналогічна ситуація була в усіх областях західного регіону України. Дуже часто міська влада обмежувалася у вирішенні екологічних проблем проведенням перевірок і прийняття за їх результатами рішень, які не виконувалися, оскільки не підкріплювалися реальними фінансами і технічними можливостями. Так, після подібних перевірок на 4 об'єктах виробничої сфери у Тернопільській обл. з'явилася рішення облвиконкому від 23 листопада 1968 р. за № 68 "Про стан та заходи щодо охорони атмосферного повітря від викидів промислових підприємств і автотранспорту" [12, арк. 60]. Але оснащення цих підприємств газоочисними спорудами не було навіть заплановано, мовляв, у відсотках частка забрудненості атмосфери в області дуже низька [13, арк. 12]. Здолбунівська районна рада народних депутатів трудящих на Рівненщині, враховуючи складну екологічну ситуацію в цьому містечку, що зумовлена катастрофічними викидами в атмосферу місцевого цементно-шиферного комбінату, ще в листопаді 1968 р. виробила заходи щодо покращення санітарної безпеки [14, арк. 1].

Однак перманентних заходів безпеки виявилася замало. Частина виробничих потужностей комбінату була розміщена в центрі жилої забудови міста та огорожена санітарною захисною зоною. На підприємстві не було жодних пило-газоочисних споруд [15, арк. 24], а щодоби викиди в атмосферне повітря становили 50 тонн і як наслідок – запыленість у Здолбунові у десятки разів перевищувала максимально допустимі норми. Зусиль місцевої влади вистачило на деякі "косметичні" заходи з метою покращення умов праці на робочих місцях і санітарної ситуації навколо підприємства. Тільки на початку 1980-х років РМ УРСР спромоглася заморозити шкідливе для життя та здоров'я людей виробництво в Здолбунові [16, арк. 51].

Такі ж процеси відбувалися на іншому величезному цементно-гірничому комбінаті у Миколаєві Львівської обл., де наприкінці вказаного десятиліття оголошено зону екологічного лиха. Тоді вже зусиль уряду республіки було замало для локалізації небезпеки.

Екстенсивне ведення економіки передбачало активне використання водних запасів промисловими підприємствами західного регіону України. Інтенсивного водоспоживання вимагали складні і почасти застарілі технологічні процеси виробництва. Внаслідок цього водні ресурси різко вичерпувалися, а величезні неочищені викиди підприємств забруднювали річки та водойми. Місцева влада намагалася вплинути на покращення цієї непростой ситуації. В усіх областях регіону чиновники директивними методами шукали шляхи впливу на керівників промислових підприємств, а у разі критичності ситуації зверталися за підтримкою до республіканських органів влади.

Так, у 1975 р. проведений рейд перевірки стану роботи очисних споруд на підприємствах Закарпатської обл. Його результатом стало закриття Берегівського шкіряного заводу, що упродовж десятків років працював без очисних споруд, і попередження керівників деяких підприємств про відповідальність за забруднення вод. Через незабезпечення очистки забруднених стоків і затягування будівництва очисних споруд не вводилася в експлуатацію упродовж двох років шахта № 9 Солотвинського сольового рудника. За допущення порушень і забруднення водойм керівників підприємств позбавляли премій та штрафували. Постановою бюро обкому КПУ та облвиконкому від 28 жовтня 1975 р. № 110 були визначені заходи для пожевлення будівництва очисних споруд, впровадження зворотного водопостачання, охорони зовнішнього середовища від забруднення [17, арк. 16]. Проте через чотири роки ситуація практично не змінилася на краще. На 23 підприємствах області очисні споруди працювали неефективно, як наслідок – 1061 тис м³ в рік неочищених стічних вод. План будівництва і введення потужностей водоохоронних пристроїв було виконано на 84 % [18, арк. 16].

Природоохоронні дії місцевої влади на Львівщині також не принесли покращення екологічної ситуації. Так, у березні-грудні 1969 р. прийнято 10 природоохоронних рішень і постанов [1, арк. 48], але якісного покращення екологічної ситуації в області не відбулося. Разом з тим обком та облвиконком активно проводили політику індустріального зростання, нарощення потужностей промислових підприємств. Львівські керівники постійно зверталися в ЦК КПУ і РМ УРСР, республіканські та союзні міністерства і відомства з проханнями про розміщення на території області нових підприємств, діяльність яких не пов'язана з обслуговуванням населення [2, арк. 48].

З введенням додаткових потужностей на виробничих підприємствах урбаністично-екологічні проблеми у західному регіоні України наростали і поглиблювалися. Пріоритетним завданням діяльності місцевих органів влади було забезпечення сталого промислового розвитку. Однак фактичне керівництво цим розвитком зосереджувалося в руках директорів підприємств, які були джерелом забруднення. Тому першочергово вирішувалися проблеми виробництва, а вже потім, наскільки було можливо, – його негативного впливу на довкілля. Крім того, виробничі підприємства працювали на поповнення бюджету області, тож органи місцевої влади, зазвичай, "закривали очі" на кричущі порушення природоохоронного законодавства та різкі факти екологічної небезпеки.

Надмірна індустріалізація міст західного регіону України вже на початку 1970-х років призвела до зношення їх основних житлово-комунальних фондів. Так, у листі першого секретаря Львівського обкому КПУ В. Добрика до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста зазначалося, що у Львові 2200 будинків житловою площею 180 тис. м² з наявних 3413 перебували в аварійному чи напіваварійному стані, у них проживали понад 4 тис. сімей. Крім цього, у підвальних приміщеннях мешкали 220 сімей [19, арк. 150]. Вкрай незадовільно вирішувалося питання спорудження комунікацій в забудові нових житлових масивів міста. У шести з них технічна документація була, але кошти обсягом 7 млн крб. на будівництво комунікацій п'ятирічним планом не були передбачені. Враховуючи стан, який склався в житлово-комунальному господарстві обласного центру та його специфічні умови (зокрема, значна частина населення підтримувала безпосередні родинні зв'язки з сім'ями, що проживали за кордоном), обком партії просив розглянути і вирішити питання про включення Львова у план повної реконструкції [19, арк. 151–154].

З подібними проблемами зіткнулися майже усі обласні центри регіону, за винятком хіба Тернополя, котрий повністю перебудувався через значні руйнування під час Другої світової війни.

Проблему переселення сімей з підвальних і напівпідвальних приміщень центральної частини Львова вирішувати міській владі довелося самотужки. Ще в 1963 р. на спільному засіданні обкому партії та облвиконкому при обговоренні питання "Про серйозні недоліки в забудові жилих масивів в містах Львівської області" відзначалися серйозні недоліки у забудові житлових масивів Львова, Дрогобича, Стрия, Червонограда й інших міст [20, арк. 169].

Наприкінці 1980-х років місцеві органи влади західного регіону України займають більш принципову позицію щодо вирішення урбаністично-екологічних проблем. Поштовхом до таких дій стала демократизація суспільного життя і зростання громадської активності населення. Яскравим прикладом зростання ваги екологічних проблем, особливо після Чорнобильської трагедії, є прийняття у квітні 1989 р. бюро Рівненського обкому КПУ постанови "Про недоречність нарощування потужностей на Рівненській АЕС та необхідність зупинки її подальшого будівництва". Підставою прийняття цього рішення були численні протести громадян, стурбованих екологічною ситуацією та небезпекою втрати історико-культурних пам'яток в області [20, арк. 170].

Основною проблемою, що поглибила у 60–80-і роки ХХ ст. урбаністично-екологічні проблеми у містах Західної України, як і в усього СРСР, була власне суть радянської командно-адміністративної системи. Принципи домінантності суспільного над особистим були характерними ознаками життєдіяльності соціалістичного тоталітарного суспільства. Діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування була далекою від демократії. Партійно-державна система нав'язувала людям ілюзорні, далекі від реальності переконання, цінності й моральні норми. Інтенсивне зростання міст і розбудова їх промислового потенціалу відбувалися всупереч природно-історичним закономірностям розвитку регіонів України, зокрема західного, погіршували екологічну ситуацію.

Система органів місцевої влади не відображала у своїй діяльності реальні суспільно-політичні настрої, соціальні сподівання і духовні потреби населення. Основна проблема місцевої влади – її недемократичність. Така влада не представляла інтереси людей, а слухняно виконувала вказівки вищого партійно-державного керівництва. Місцева влада передусім дбала про розбудову промислових підприємств і збільшення їх потужності, а вже потім намагалася вирішувати екологічні проблеми, що виникали внаслідок виробництва.

Особливо катастрофічною була ситуація у містах, де на відносно невелику кількість населення працювало потужне виробництво. За таких умов на певному промисловому об'єкті трудилося

майже усе працездатне міське населення, а отже, місцева влада – це фактично керівництво підприємства. Зрозуміло, що така влада прагнула нарощувати виробництво, найчастіше екстенсивне, і була нездатною вирішувати екологічні проблеми, що завдяки такій виробничій діяльності наростали.

Таким чином, можемо відзначити, що основними перепонами в ефективній діяльності місцевої влади стосовно вирішення урбаністично-екологічних проблем у зазначений період були: обмежені законом повноваження міських рад і відсутність у ньому поняття "міська територіальна громада"; командно-адміністративна суть управління державної влади загалом і місцевої влади зокрема; проведення загальнодержавної політики інтенсивної індустріалізації, за якої екологічні питання розглядалися другорядними; постійна недостатність бюджетних коштів і наявних ресурсів; невисокий фаховий рівень кадрів у вирішенні екологічних проблем; світоглядна обмеженість органів влади на всіх рівнях, що була зумовлена недемократичним устроєм і пануванням комуністичної ідеології.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 89, оп. 1, спр. 431, арк. 48.
2. ЦДАВО України, ф. 89, оп. 1, спр. 340, арк. 48.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 31, спр. 3692, арк. 38.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2765, арк. 10.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2854, арк. 22.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 64, арк. 51.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1822, арк. 57.
8. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 318, арк. 43–45.
9. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 332, арк. 51.
10. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 86, арк. 65.
11. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 139, арк. 72.
12. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 53, арк. 60.
13. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 43, арк. 12.
14. Держархів Рівненської області, ф. Р-869, оп. 1, спр. 662, арк. 1.
15. Держархів Рівненської області, ф. Р-869, оп. 1, спр. 517, арк. 24.
16. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 446, арк. 51.
17. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 354, арк. 16.
18. ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 431, арк. 16.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 496, арк. 151–154.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 2296, арк. 170.
21. Українська радянська енциклопедія. – К.: Вид-во УРЕ, 1959–1965. – Т. 1. – С. 273.
22. Українська радянська енциклопедія. – К.: Вид-во УРЕ, 1959–1965. – Т. 8. – С. 345.
23. Українська радянська енциклопедія. – К.: Вид-во УРЕ, 1959–1965. – Т. 14. – С. 79.

Юрій Гумен

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ ПО РЕШЕНИЮ УРБАНИСТИЧЕСКИ-ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ГОРОДОВ (1960–1980-Е ГОДЫ)

В статье рассмотрены проблемы охраны природы в городах Западной Украины и попытки их решения со стороны местных органов власти в 60–80-е годы XX века. Отмечена непоследовательность городских и областных властей региона в деятельности по решению урбанистически-экологических проблем, их зависимость в этом деле от директивных решений центральных органов партийно-государственной власти.

Ключевые слова: Западный регион Украины, городская власть, экологическая ситуация, действия по охране природы, командно-административная система.

Yurij Humen

ACTIVITIES OF WESTERN UKRAINIAN LOCAL AUTHORITIES CONCERNING URBAN AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS SOLVING (1960–1980S)

The article covers the environmental problems in the cities of Western Ukraine and local authorities' attempts to solve them in 60–80s of the twentieth century. Inconsistency of municipal and regional authorities in urban and environmental problems solving, their dependence on imperative decisions of central party-state government has been shown.

Key words: Western region of Ukraine, municipal authority, ecological situation, environmental actions, command-administrative system.

УДК 623.1.3

Михайло Коваль

**УКРІПЛЕНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ**

У статті здійснено дослідження сучасного стану та можливих перспектив подальшого використання довготривалих фортифікаційних споруд укріплених районів, збудованих у кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. на території України.

Ключові слова: Україна, довготривалі фортифікаційні споруди, військові інженери, укріплений район, патріотичне виховання.

Сучасний стан розвитку України далекий від ідеального. Маємо дуже багато проблем у політичній, соціально-економічній, військовій та інших сферах суспільного життя. Політичне керівництво країни докладаеть багато зусиль в пошуках виходу з кризової ситуації, подоланні негативних явищ. Але звертаючи увагу на досвід сусідів, створення перспективних планів часто забуваємо про надбання минулого.

Одним з вагомих здобутків минулого було створення на теренах України фортифікаційних споруд. У жодній країні світу не зібрана на досить незначній за площею території така величезна кількість різнорідних за формою та будовою об'єктів фортифікації, вивчення яких дасть змогу прослідкувати розвиток фортифікаційних форм від їх зародження до сьогодення.

Серед фортифікаційних споруд України особливе місце займають укріплені райони (далі – УР) створені радянськими військовими інженерами в кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. На теренах УРСР у вісімнадцяти УР в три етапи було збудовано тисячі різноманітних довготривалих фортифікаційних споруд (далі – ДФС) для ведення вогню та спостереження за ворогом.

Їх інженери прагнули створити з укріплень нездоланий бар'єр для ворога.

Сучасні науковці, дослідники й фахівці усе частіше звертають увагу на цю проблему. Так, загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних кордонах СРСР аналізували А. Ісаєв [11], А. Хорьков [30], А. Кузяк і В. Камінський [13], І. Данилов [7] та інші. Дослідженню окремих укріплених районів, чи їх складових присвятили свої праці: І. Данилов – Шепетівському УР [8], Г. Ф. Нойман – Могилів-Ямпільському УР [6], П. Шмуневський і А. Кузяк – Новоград-Волинський УР [31].

Питаннями розвитку фортифікаційних ідей в СРСР цікавився К. Назаренко [17]. Сучасний стан УР України досліджували В. Гераськін та І. Данилов [5], київські пошуковці [1]. В. Гераськін проаналізував можливості використання споруд УР у сучасних планах завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони [4]. Але досі комплексного наукового дослідження сучасного стану УР та можливих перспектив їх подальшого використання проведено не було.

Метою цієї статті є дослідження сучасного стану та можливих перспектив подальшого використання фортифікацій укріплених районів збудованих у кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. на території України.

Ідеї про створення нових за своєю сутністю фортифікацій у прикордонні з'явилася у військових інженерів після прискіпливого вивчення досвіду оборонного будівництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. і місця та ролі фортець у війнах цього періоду. З їх результатів стало зрозуміло, що ідея класичної "круглої" (замкнутої) фортеці остаточно дискредитувала себе. Виходячи з цього у Франції та в Німеччині на початку 1920-х років сформульована ідея широкої укріпленої смуги, що розташовувалась переважно вздовж кордонів держави.

Радянські фортифікатори уважно ознайомилися з досвідом зарубіжних колег, зокрема з працями Л'юбліжуа [14], М. Людвіґа [15], Ф. Мітчела [16]. Одночасно вони створили низку власних теоретичних розробок глобальної фортифікації прикордоння радянських республік. Найдосконалішими серед них були праці військових інженерів Г. Невського [18], С. Хмелькова [29], А. Свечіна [25], М. Коханова [12].

Низку принципів пропозицій щодо проблем фортифікації держави в 20–30-х рр. ХХ ст. також внесли: начальник Військово-інженерної академії Ф. Голенкін [19, с. 159–160], військові інженери Р. Унґерман [28], В. Яковлев [32], Д. Ушаков [27], Д. Карбишев [26] та інші.

Однак, через економічні й фінансові труднощі у перші роки існування радянське керівництво змушене було економити буквально на всьому. За такого стану, впродовж майже 20-х років у сфері фортифікації доводилося обмежуватися лише теоретичними розробками. Інші держави дуже активно займаються укріпленням своїх країн. Німеччина створює лінію Зіґфрида, Франція – лінію Мажино, Фінляндія – лінію Маннерґейма, Греція – лінію Метаксаса.

Тому СРСР з кінця 20-х років розпочинає фортифікувати своє прикордоння. Укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону проводиться у 3 етапи. Зокрема, в радянській Україні впродовж 1929–1936 рр. збудовано основні фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Летичівського, Новоград-Волинського, Могилів-Ямпільського, Рибницького і Тираспольського УР. На другому етапі (1938–1939 рр.) припадає створення Остропільського, Дідовіцького вузла оборони Новоград-Волинського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського й Кам'янець-Подільського УР. Впродовж третього етапу (1940–1941 рр.) будуються Ковельський, Володимир-Волинський, Струмилівський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький УР.

Укріплені райони, збудовані на першому і другому етапах, отримали назву "лінії Сталіна", на третьому етапі – "лінії Молотова".

Зважаючи на те, що більшість з ДФС Рибницького, Тираспольського і Перемишльського УР сьогодні знаходиться за кордонами нашої держави, для конкретизації питання, що розглядається, приведемо нижче короткі дані про сучасний стан ДФС 15 УР України.

У Київському УР впродовж 1929–1937 рр. збудовано до 257 ДФС [13, с. 15]. На даний час, із відрекогносцированих, 70 – знаходяться у задовільному стані, 25 – напівзруйновані, 120 – зруйновані [24, арк. 1–4].

У Летичівському УР (будувався упродовж весни 1931 – до кінця 1934 р.) відрекогносцировано 265 ДФС, збереглося 99. В усіх відсутні бронезаслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері, вентиляційне обладнання. До всіх споруд існують під'їзні шляхи [25, арк. 80 зв. – 104].

Коростенський УР будувався упродовж 1931–1933 рр, 1938–1939 рр. добудовано ще вісім артилерійських півкапонірів. Відрекогносцировано 78 ДФС. Збереглося 64, частково зруйновано – 4, повністю – 10. В усіх демонтовано станки для озброєння, металеві заслінки амбразур і броньовані двері, зруйновані водозабірні колодязі, система каналізації і вентиляції. Майже до всіх фортифікаційних споруд є добрі під'їзні шляхи [26, арк. 20 зв. – 29 зв.].

Новоград-Волинський УР будувався впродовж 1931–1937 років. 3 відрекогносцированих 167 ДФС збереглося 109, частково зруйновано – 21, повністю – 37. На всіх об'єктах відсутні бронезаслінки, вентиляційне та сантехнічне обладнання, броньовані та ґратчасті двері. До більшості споруд УР існують добрі під'їзні шляхи [26, арк. 12 зв. – 20].

Могилів-Подільський–Ямпільський УР збудований у 1931–1933 рр. В УР відрекогносцировано 296 ДФС, із них: збереглося – 25, частково зруйновано – 11, повністю – 260 [27, арк. 15 зв., 23].

Остропільський УР збудований упродовж 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 92 ДФС, із них: збереглася 51 споруда, частково зруйновано – 25, повністю – 16 [27, арк. 9–15].

Шепетівсько-Ізяславський УР будувався у 1938–1939 рр. В УР відрекогносцировано 220 фортифікаційних споруд. У доброму стані 187, 33 – зруйновано [25, арк. 61 зв. – 80].

Старокостянтинівський УР збудовано у 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 44 ДФС, з яких: 38 придатні для використання, 4 напівзруйновані. На усіх фортифікаціях відсутнє озброєння, броньовані двері, броньовані заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи [27, арк. 1–4].

Проскурівський УР будувався у 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 23 ДФС. Усі знаходяться в задовільному стані, однак у них відсутнє озброєння, броньовані двері, заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожного є під'їзні шляхи [27, арк. 4 зв.-8].

Кам'янець-Подільський УР збудований впродовж 1938–1940 рр. Роботи з монтажу обладнання проводилися до червня 1941 р. Вперше у ДВС цього УР були змонтовані 76-мм казематні гармати Л-17. В УР відрекогносцировано 138 ДФС, із них: збереглося 26, напівзруйновані – 28, зруйновані – 84. [27, арк. 51 зв. – 65].

Будівництво Володимир-Волинського УР розпочалося навесні 1940 р. [28, с. 57]. 3 відрекогносцированих 90 укріплень у доброму стані 20, частково зруйновано – 41. У всіх ДФС відсутні двері, вентиляційне та сантехнічне обладнання. До усіх є добрі під'їзні шляхи [25, арк. 30 зв. – 61].

Струмилівський УР споруджувався у 1940–1941 рр. З початком війни більшість об'єктів ще знаходилося у стадії будівництва, на багатьох не було встановлено озброєння і обладнання. Відрекогносцировано 50 ДФС. Збереглося 10, частково зруйновано – 30, інші зруйновані [25, арк. 14 зв.–30].

Зведення Ковельського УР розпочалося у 1941 р. і до початку війни більшість споруд залишились не добудованими. Відрекогносцировано 35 ДФС. Із них знищено повністю 6, решта знаходиться у доброму стані, однак відсутнє озброєння, заслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері. До всіх фортифікацій існують добрі під'їзні шляхи. [26, арк. 1–12].

Рава-Руський УР будувався у 1940–1941 рр. Зважаючи на те, що захисники цього УР проявили мужність у перших боях війни й відійшли тільки за наказом командувача 6-ї армії, підірвавши укріплення і вивіши з ладу обладнання та озброєння, з відрегогносцированих 28 ДФС збереглося лише 2, частково зруйновано 19, повністю – 7. В усіх спорудах відсутні двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання, броньовані заслінки амбразур. До усіх споруд є добрі під'їзні шляхи [25, арк. 1–14].

Чернівецький УР споруджувався у 1940–1941 рр., однак будівництво завершено не було. Учасі в боях не брав. Відрегогносцировано 6 ДФС, із них 5 збереглося і 1 недобудована. На усіх об'єктах відсутнє озброєння, криця амбразур, броньовані заслінки амбразур і двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання. Існують добрі під'їзні шляхи. [24, арк. 56–58].

Кількість відрегогносцированих ДФС укріплених районів України та їх сучасний стан подано у таблиці.

№	Назва УР	Рік побудови	Ширина по фронту	Глибина (км)	Кількість ДФС		
					Обстежено (до війни)	Збереглось	Частково зруйновано
1.	Київський	1929–1937, 1941	75	2–6	148 (220)	70	25
2.	Коростеньський	1931–1939	130	5–10	78 (455)	64	4
3.	Летичівський	1931–1939	125	5	265 (354)	99	-
4.	Новоград-Волинський	1931–1939	120	3–4	167 (216)	109	21
5.	Могилів-Ямпільський	1931–1933	120	15	296 (300)	25	11
6.	Остропільський	1938–1939	40	2	92 (99)	51	25
7.	Шепетівсько-Ізяславський	1938–1939	75	3–8	220 (220)	187	33
8.	Старокостянтинівський	1938–1939	35	2, 5–3	44 (90)	38	4
9.	Проскурівський	1938–1939	35	10	23 (38)	23	-
10.	Кам'янець-Подільський	1938–1940	130	7–8	138 (138)	26	28
11.	Володимир-Волинський	1940–1941	45	2, 5	90 (107)	20	41
12.	Струмилівський	1940–1941	40	1, 5–2, 5	50 (50)	10	30
13.	Ковельський	1941	100	1–3	35 (40)	29	-
14.	Рава-Руський	1940–1941	110	2, 5–3	28 (345)	2	19
15.	Чернівецький	1940–1941	-	-	6 (6)	5	1
Всього					1680 (2678)	758	242

Отже з наведених даних і характеристики УР України можна зробити наступні висновки: укріпрайони України збудовані на найбільш важливих напрямках, які прикривають стратегічно важливі об'єкти на території нашої країни; навіть після завданих руйнувань і збитків значна кількість – 758 ДФС УР знаходяться в задовільному стані й можлива їх реконструкція.

Виходячи з висновків, автор пропонує розглянути питання про відновлення ДФС УР. Зрозуміло, що його вирішення можливе лише на найвищому державному рівні, адже воно потребує значних коштів і тому буде розглядатися тільки у випадку доцільності. На нашу думку, є декілька досить перспективних варіантів, при яких відновлені УР стануть корисними як в плані поліпшення обороноздатності країни, так і для забезпечення навчально-виховних завдань, розвитку туристичного бізнесу тощо.

Зокрема пропозиції автора щодо можливості використання ДФС УР наступні:

1. Ті ДФС, які ще можна реконструювати і які вписуються у плани завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони – повернути у штат Збройних сил. Така пропозиція часто викликає сумнів, але у автора є декілька пояснень: по-перше, УР були виведені з штатів у той час, коли СРСР став могутньою ядерною державою і, відповідно, можлива війна могла носити тільки ядерний характер. Звичайно, при такому підході питання про ДФС було зняте з порядку денного; по-друге, ще однією з причин виведення з штатів УР було створення військового блоку – Варшавський договір. Сьогодні цього блоку немає. Україна визначила свій статус як позаблокова і нейтральна держава, але хіба це колись гарантувало повну військову безпеку?; по-третє, чому ж ми маючи 758 готових казематів і величезну кількість зброї до них вже другий десяток років не робимо нічого, щоб використати їх, а мріємо про космічну парасольку не маючи не те ні засобів, ні можливостей?; по-четверте, пропозиції автора базуються на авторитетних наукових розробках вчених Збройних сил. Так, полковник В. Гераськін у своїх роботах доводить, що використання ДФС УР при фортифікаційному обладнанні смуги оборони при підготовці корпусної оборонної операції дозволяє це зробити на 10–15 % швидше, застосування ДФС, як вогневих споруд, пунктів спостереження та управління вогнем, укриттів та сховищ підвищує ефективність фортифікаційного обладнання на 2–5 % [4].

2. Використовувати ДФС як навчальні полігони для курсантів військових училищ та учнів старших класів шкіл.

3. Використовувати ДФС УР для історико-патріотичного виховання молоді. У ст. 51 Закону України Про вищу освіту наголошується на тому, що: “... особам, які навчаються, прививати любов до України, виховувати їх в дусі українського патріотизму...” [9, ст. 51]. Аналогічні положення є у нормативно-правових актах котрі стосуються середньої школи, у статутах всіх навчальних закладів.

Наразі прецедент уже є, київські пошуковці натхненно працюють над дослідженням Київського УР і окремі його ДФС уже включені в Пояс бойової слави міста-героя Києва й організували громадський музей просто неба “Київський укріпрайон (УР-1)” [1].

4. Створення на базі УР туристичних комплексів, прокладення туристичних маршрутів тощо. Із спілкування з дослідниками, представниками туристичних агентств України та зарубіжжя автор переконався, що цікавість до такого роду пізнавальних екскурсій надзвичайна.

5. При відповідній підготовці проектів відновлення УР можливий варіант їх комплексного використання. При такому підході можна залучити інвестиційні кошти і сприяти зацікавленню державних і приватних структур.

Отже, завдяки укріпленним районам, збудованим на теренах УРСР впродовж 1929–1941 років була створена значна фортифікація південно-західного і західного прикордоння. Багато з побудованого і до сьогодні перебуває в досить задовільному стані і тому слід звернути належну увагу на те, як використати це надбання.

Список використаних джерел

1. Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Збірник / Книга пам'яті України – місто-герой Київ та ін. – К.: Агентство “Книга пам'яті України”, 2004. – 63 с.
2. Воєнна доктрина України. – К., 1993. – 8 с.
3. Воєнна доктрина України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 390/2012). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/648/2004> – Заголовок з екрана.
4. Гераськін В. М. Рекомендації щодо завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони / В. М. Гераськін // Науковий збірник “Труди академії”, АЗСУ, таємно, інв. № 35473, – 1998. – № 7. – С. 62–64.
5. Гераськін В. Сумні реалії колишніх укріплених районів / В. Гераськін, І. Данилов // Військо України. – 1999. – № 5–6. – С. 31–33.
6. Данилов І. В. Могилев-Ямпольський укріплений район / І. В. Данилов, Г.-Р. Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
7. Данилов І. Советские укреплённые районы – прошлое и настоящее / І. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63.
8. Данилов І. В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР / І. В. Данилов // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка: Вид-во “Поділля”, 1995. – С. 188–191.
9. Закон України Про вищу освіту. – К., 2001. – 37 с.
10. Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1684-III “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” // Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Збірник / Книга пам'яті України – місто-герой Київ та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам'яті України”, 2004. – С. 3–4.
11. Исаев А. Антисуворов. / А. Исаев – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
12. Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В. Н. Коханов. – М.-Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 295 с.
13. Кузяк А. Г. Железобетонные сооружения укреплённых районов СССР на территории Украины. 1928 – 1936 гг. / А. Г. Кузяк, В. В. Каминский // Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75.
14. Лёближуа. Долговременная фортификация. / Лёближуа. [Под ред. Д. Карбышева]. – М.: Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова, 1934. – 154 с.
15. Людвиг М. Современные крепости (от круговой крепости к

укрепленной зоне) / М. Людвиг. – М.: Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – 100 с. 16. Митчел Ф. Фортификация. [Сокр. перевод с англ. А. Любарского] / Ф. Митчел. – М.: Воениздат. Напечат. в Лгр., 1940. – 148 с. 17. Назаренко К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20–30-х гг. XX века / К. Б. Назаренко. Режим доступа: http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm. 18. Невский Г. Г. Вопросы заблаговременной подготовки страны в инженерном отношении / Г. Г. Невский. – М., 1920. – 187 с. 19. Невский Г. Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс. / Г. Г. Невский. – М.: Военный вестник, Тип. "Красная Пресня", 1927. – 168 с. 20. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 1. 21. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 2. 22. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 3. 23. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 4. 24. Петров В. С. Прошлое с нами / В. С. Петров. – К.: Политиздат, 1977. – 368 с. 25. Свечин А. Стратегия / А. Свечин. – М., 1926. – 219 с. 26. Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. – 12 жовтня 2002. – С. 7. 27. Ушаков Д. В. Фортификация / Д. В. Ушаков – М.: Воениздат, 1940. – 440 с. 28. Хмельков С. А. Основы и формы долговременной фортификации / С. А. Хмельков, Н. И. Унгерман. – М.: Гос. воен. изд., тип. им. Е. Соколовой в Лгр., 1931. – 295 с. 29. Хмельков С. А. Узлы сопротивления в современных долговременных укрепленных позициях / С. А. Хмельков. – Л.: ВТА РККА, 1926. – 102 с. 30. Хорьков А. Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54. 31. Шмуневский П. П. Гульская "мина" / П. П. Шмуневский, А. Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43. 32. Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – М.: Изд. и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

Михаил Коваль

УКРЕПЛЕННЫЕ РАЙОНЫ УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье осуществлено исследование современного состояния и возможных перспектив использования долговременных фортификационных сооружений укрепленных районов построенных в конце 20 – начале 40-х годов XX в. на территории Украины.

Ключевые слова: Украина, долговременные фортификационные сооружения, военные инженеры, укрепленный район, патриотическое воспитание.

Myhaylo Koval

FORTIFIED AREA OF UKRAINE: MODERN STATE AND PROSPECTS OF ITS USAGE

The article concerns the research of modern state and possible prospects of further use of permanent defense buildings of fortified areas erected between the end of 1920s and beginning of 1940s in the territory of Ukraine.

Key words: Ukraine, permanent fortification buildings, military engineers, fortified area, patriotic education.

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)''19'': 334

Ігор Фареній

МИКОЛА ЛЕВИТСЬКИЙ – “БАТЬКО” ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ

Стаття присвячена громадській діяльності відомого кооперативного діяча Миколи Васильовича Левитського. Показано масштаби його роботи у сфері промислової кооперації. Наведені дані про кількість створених М. Левитським ремісничих та трудових виробничих кооперативів, їх дієздатність, умови праці діяча та ставлення до нього громадськістю.

Ключові слова: Микола Левитський, промислова кооперація, кооперативний рух, ремісниче виробництво, кооперація.

Діяльність відомого українського кооператора Миколи Левитського відображена у низці наукових праць [1–14]. Основна увага в них привернута до діяльності кооперативного діяча зі створення сільськогосподарських артілей. При цьому в історичній літературі побіжно згадується про його діяльність з організації ремісничих та робітничих трудових виробничих кооперативів. Ці згадки, хоча й містять зовсім небагато інформації, однак мають інтригуючий характер, оскільки вказують, що створені М. Левитським промислові товариства були значно життєздатнішими, ніж загальновідомі організовані ним херсонські землеробські артілі.

Особливо вразила автора статті віднайдена в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського неопублікована розвідка історика 1920-х років О. Савича про М. Левитського, у якій показано масштаб праці останнього у сфері промислової кооперації – виявляється він вимірюється сотнями заснованих кооперативів [15]. Така обставина зумовила інтерес до цієї ділянки громадської праці відомого кооператора, результатом чого стало представлене дослідження.

Мета його – детально проаналізувати працю “артільного батька” М. Левитського у сфері ремісничої та робітничої виробничої кооперації наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ініціативи М. Левитського у сфері промислового виробництва і найманої праці проявилися практично одночасно з початком артільної епопеї у сфері колективного землеробства. Відомо, що у 1895 році М. Левитський приступив до організації виробничих кооперативів ремісників. У лютому 1895 року в Єлисаветграді ним створена кравецька артіль, а згодом шевців-шапкарів та теслярів. Це був лише початок. Організація ремісничих та трудових артілей швидко набула широку географію. М. Левитський працював в Одесі, Києві, Кишиневі, Херсоні, Катеринославі, Харкові, Ростові, Нижньому Новгороді, Самарі, Саратові та інших містах, “Куди, – за його словами, – мене викликали і де я був” [16, арк. 14, 30].

Широкий розголос артільної роботи М. Левитського зумовив потік звернень до нього про допомогу у створенні виробничих кооперативів, у тому числі й ремісничих та трудових [17]. Прохання часто надходили з досить віддалених у географічному відношенні місцевостей. Так, у 1902 році Левитського запросили до себе ремісники Варшави [16, арк. 24–25]. У тому ж році до нього надійшло прохання допомогти в організації артілей з Англії. Важко судити про те, чи встигав Микола Васильович відгукнутися на усі пропозиції взяти участь у створенні кооперативів. Однак, відомо, що в тому ж таки 1902 році він побував у артільних справах, зокнайменше, у Нижньому Новгороді, Коврові, Тамбові, Москві і Санкт-Петербурзі. У наступному 1903 році до М. Левитського знову надійшло прохання з Англії від робітників міста Глазго надати допомогу в організації артілі з виробництва тютюну. Взагалі, М. Левитський був за кордоном дуже відомою і шанованою людиною. З різних країн він одержував листи з підтримкою своєї діяльності, зокрема Іспанії, Німеччини [18, арк. 3, 5 зв., 6, 10, 10 зв.], Швеції.

М. Левитський згадував про той період: “... моя праця і зносини і пропаганда поширилися на всю Європу, Америку (Північну і Південну), а також і Азію. Майже не було такої країни... відкіля б я не одержував листів і запитань...”. Розголос у міжнародному інформаційному просторі був настільки сильним, що українці-заробітчани одного разу впізнали Левитського за портретом, який бачили в Америці [16, арк. 2, 8].

Не відомо, чи вийшла безпосередня організаційна діяльність М. Левитський за межі Російської імперії. Однак, територіальний розмах його роботи, однозначно, був значним. Часом він долав у вирішенні артільних питань до 30 тис. верст щороку. “... помешкання моє у Єлисаветграді... – а живу більш у вагоні”, – говорив з цього приводу Микола Васильович [19, арк. 11].

Серед створених М. Левитським промислових кооперативів – організовані ним у 1900 році у Херсоні чотири робітничих виробничих кооперативи: модисток, кравців чоловічого одягу, переплетників, столярів та суднобудівників [20].

У перші роки ХХ ст. він активно займався створенням трудових артілей вантажників в Одесі і Миколаєві. Вони об'єднали по 100–200 учасників і звільнили робітників морських портів з-під залежності підрядників, які давали їм роботу. Підрядники були роздратовані діяльністю Миколи Васильовича і виношували плани фізичної розправи над ним. Однак, вантажники стали на його захист і змогли забезпечити йому охорону.

Артільна робота значно дисциплінувала портових робітників. Соціальне середовище, яке раніше виступало місцем сварок і бійок, предметом постійної турботи портової адміністрації і поліції, після створення артілей зазнало кардинальних змін. Артільна організація праці призупинила поширення пияцтва та інших шкідливих звичок, сприяла зростанню вихованості і культури працюючих та продуктивності роботи вантажників. Деякі артілі давали високі приклади вирішення як виробничих, так і соціально-культурних проблем. Так, "Перша Миколаївська артіль вантажників" мала свою контору, телефон, зал для зібрань і відпочинку, чайну, а також утримувала акушерку, лікаря і школу для навчання дітей артільників [16, арк. 31–34].

У серпні 1904 року в Миколаєві відкрилася артіль портових робітників "Артільна біржа", яка об'єднала більше 300 вантажників. Створення її стало помітною подією у житті міста. У відкритті "Артільної біржі" взяли участь представники влади і громадськості: градоначальник і міський голова, інші посадові особи, священник і, звичайно ж, М. Левитський. Усі поважні персони цього заходу виступили зі схвальними промовами на адресу артільників [21, арк. 48].

У 1904 році М. Левитський організував дві артілі чоботарів у Єлисаветграді, які об'єднали 200 ремісників з близько 50 верстатами. Завдячуючи симпатіям до артільного господарювання начальника інтендантської служби Одеського військового округу, генерала Федорова, Миколі Васильовичу вдалося виклопотати артільникам замовлення на пошиття 25 тис. пар чобіт для армії, з яким вони успішно справилися [22, с. 44].

Не обійшов увагою М. Левитський у той період й інтереси єлисаветградських залізничників і каменярів. Останнім на початку 1904 року він надав допомогу в юридичному оформленні артілі, яка з 1903 року працювала на умовах усних домовленостей. Робітники-залізничники також попросили його опіки, оскільки керівництво Південно-Західної залізниці на ділянці Єлисаветград – Новоукраїнка вважало за потрібне розміщувати замовлення на ремонт доріг не підприємцям-підрядникам, а артілям робітників. Того ж року в Одесі Микола Васильович займався справами артілі з виготовлення пам'ятників [23, арк. 1–3].

Загалом, згідно підрахунками О. Савича, до 1902 року М. Левитським організовано 180 ремісничих та робітничих артілей. До 1905 року загальна кількість створених ним та його соратниками "промислових товариств" сягала 500. Із них 200 на території України. При цьому, як зазначав О. Савич, "Це число дещо нижче цифри, точного підрахунку не можна зробити" [15, арк. 4 зв.]. Згідно з свідченнями М. Левитського, ним організовано близько 300 кустарно-ремісничих артілей, а всього у містах "всіх артілей", очевидно ремісничих і трудових, до 400. Серед них – до 30-ти артілей у Києві та 40 в Одесі [16, арк. 29; 19, арк. 14, 29].

Велетенський розмах розбудови промислової і трудової кооперації виявився досить сталим за своїми наслідками. М. Левитський у доповідній записці міністру фінансів на 1902 рік констатував існування в Російській імперії близько 200 "постійних артілей" 70 промислів [24, арк. 2]. Чимало із організованих у цей період виробничих кооперативів виявили високий рівень життєздатності. Так, створені упродовж 1901–1905 рр. М. Левитським у портах Чорного і Азовського морів артілі вантажників, відомі своєю працею аж до 1917 року [15, арк. 4 зв.]. Створена М. Левитським на початку ХХ ст. артіль столярів у Єлисаветграді пропрацювала близько 20 років. Згадані артілі єлисаветградських шевців, що спеціалізувалися на виготовленні чобіт для армії, об'єдналися в один виробничий кооператив, який діяв до революції 1917 року [16, арк. 30–31]. Московська артіль кравців, створена у серпні 1902 році налагодила роботу за участю М. Левитського, працювала і у 1920-х роках [25, арк. 5]. Організована ним у листопаді 1904 року "Друга Київська футлярно-переплетна артіль" також діяла в період НЕП [26].

Значний масштаб і помітна результативність роботи М. Левитського у сфері кустарного та ремісничого виробництва, згідно з повідомленнями преси, привернула до його праці увагу імператора. На початку 1903 року імператор Микола II на підставі доповіді міністра фінансів розпорядився виділити М. Левитському 5 тис. крб. на продовження його праці зі створення робітничих артілей [18, арк. 10].

Відзначаючи широкий масштаб діяльності М. Левитського, слід зазначити, що його робота зводилася не лише до створення кооперативів як таких. Микола Васильович, добре відчуючи усю

сукупність чинників розбудови кооперативного життя, наполегливо працював над формуванням необхідних для розвитку артільної справи умов. Він намагався впливати на підготовку державного законодавства щодо артілей, надання їм права на існування і мав на цьому шляху позитивні результати. М. Левитський також ставив питання про створення державної установи, яка б займалася питаннями виробничої кооперації. У 1902 році в доповідній записці міністру фінансів він пропонував при міністерстві фінансів заснувати спеціальний орган для надання допомоги артілям, а також клопотав про державне кредитування виробничих кооперативів та сприяння держави в забезпеченні збуту їх продукції [24, арк. 3–4].

Організаційну та господарську сталість і перспективу артільної справи М. Левитський вбачав у консолідації і координації зусиль її прихильників. У 1897 році він виступив з проектом створення "Товариства сприяння артільній справі в Росії". У 1898 році за його ініціативи в "Імператорському вільному економічному товаристві" відбулися збори засновників, які затвердили проект статуту організації [27, арк. 24]. Згідно зі статутом "Товариство сприяння артільній справі в Росії" ставило собі метою "сприяти виникненню і влаштуванню землеробських та інших артілей, а також" інших видів кооперативів, представлення їхніх інтересів "перед установами урядовими, земськими, міськими, громадськими та приватними", "захист і охорону артілей", забезпечення кредитування, товарного постачання та збуту продукції кооперативних товариств, а також виконання інших завдань, спрямованих на розвиток кооперації [28, с. 293–294]. У 1899 році статут подано до міністерства внутрішніх справ, яке відмовило в його затвердженні. М. Левитський не полишав спроб домогтися реєстрації організації, врешті-решт, це йому вдалося, щоправда, аж у 1904 році [27, арк. 24].

Взяв участь М. Левитський і в заснуванні іншої організації, діяльність якої мала скеровуватися на вирішення проблем ремісників-кустарів, у тому числі й об'єднаних в артілі. У 1899 році у Москві створено товариство для збуту кустарних та артільних виробів, товарного постачання суб'єктів кустарно-ремісничого виробництва, їх кредитування, тощо під назвою "Союз". Серед засновників цієї організації був і М. Левитський [29, с. 552].

Обсяги діяльності в галузі організації промислових і трудових кооперативів та високий рівень визнання вагомості роботи, звичайно, відіграли визначальну роль в утвердженні авторитету М. Левитського, як ідеолога і практика виробничого кооперування. Ним була пророблена значна за масштабом з помітними позитивними наслідками громадська робота у надзвичайно складних економічних, політичних та морально-психологічних умовах, та ще й з вкрай обмеженими для таких обсягів праці матеріально-фінансовими можливостями.

У червні 1899 року журнал "Днепровская молва", аналізуючи діяльність Миколи Васильовича, передовиці писав: "... М. В. Левитський – далеко не титан, та й улюблена ним справа велетенська, і поставити її на лад не під силу й титану" [30, с.675]. "... улюблена ним справа" дійсно потребувала значних зусиль суспільства і держави, а не лише "єдиного ратоборця артільної справи", як назвав М. Левитського згаданий журнал. Праця Миколи Васильовича вочевидь виявилася титанічною. За десятиліття громадської роботи, за підрахунками О. Савича, ним та його соратниками створено понад 500 ремісничих і робітничих кооперативів та більше 200 сільськогосподарських артілей [15, арк. 3, 4зв.]. Власне, щороку він засновував до сотні кооперативних товариств, за декілька днів – по кооперативу. Не дарма М. Левитський визначав принцип своєї праці словами: "сіяти щодня!" [31, с. 15]. Навіть, якщо підрахунки організованих ним артілей значно перебільшені, маємо справу з велетнем громадської роботи. З огляду на масштаби його діяльності мимоволі постає висновок – М. Левитський мав, свого роду, дар впливу на людей, талант переконувати, викликав своєю поведінкою незаперечну довіру до себе і своїх проєктів.

Щоправда, досягнення у кооперативній справі давалися ціною максимального напруження сил при відсутності належних умов для роботи. Миколу Васильовича хронічно супроводжувала відсутність коштів, недоїдання, хвороби. У 1899 році журнал "Днепровская молва" так описував його життя: "Нема у нього ніяких статків, і сам він живе у нужді, втратив навіть свій адвокатський заробіток ...". А далі, підкреслюючи парадоксальність ситуації, продовжував: "... надривається над справою, корисною для кращого майбутнього батьківщини... при випадкових засобах до існування і без громадської підтримки" [30, с. 675]. У 1902 році преса повідомляла, що "він менше забезпечений на завтрашній день, ніж чорнороб" [25, арк. 1а].

У 1903 році відомий російський публіцист М. Кечеджи-Шаповалов у нарисі "Общество и его агенты", спеціально присвяченому М. Левитському, вів "сумні роздуми" "про хворобу та складне становище відомого організатора артілей Миколи Васильовича Левитського". При цьому, говорячи про стан здоров'я "артільного батька", він писав: "Хвороба Левитського виявила, між іншим, ознаки хронічно-незадовільного харчування" [32, с. 173–175]. М. Левитський зізнавався, від "довгого недоїдання і напруження... серйозно захворів – не раз від цього в дорозі були обмороки" [19, арк. 17]. У додаток до усього – під час однієї з поїздок у артільних питаннях він потрапив у

дорожньо-транспортну пригоду. Кучер не зміг стримати з гори коней і Микола Васильович був викинутий з екіпажу і одержав невиліковні травми. "Моя медаль за артільну діяльність", – сумно жартував він з приводу придбаної хвороби [33, с. 183].

Скрутне становище М. Левитського було загальновідомим і викликало досить широке обговорення. Про складний стан здоров'я Миколи Васильовича непокоїлася навіть австрійська, французька та інша зарубіжна преса [18, арк.11]. Неодноразово лунали заклики перейти від словесної похвальби Левитського до надання йому посильної допомоги. "...за Левитським числиться цілком достатня кількість заслуг, – писав М. Кечеджи-Шаповалов, – для того щоб суспільство взяло на себе обов'язок, не обмежуючись платонічними вигуками "наш Левитський", "наш артільний батько" і т. ін. ... покласти кінець недоїданню і безпорадному становищу під час хвороби... Нехай буде соромно...суспільству за Левитського!" Врешті-решт, Микола Васильович одержав матеріальну допомогу від кооперативних організацій. Миколаївська артіль знощиків і кладовщиків постановила надіслати М. Левитському 100 крб. як позику. Таку ж суму асигнувала та влаштувала збір коштів на лікування Миколи Васильовича Павлівська кустарно-ремісничка артіль. Посильну допомогу надали також артілі міста Києва [32, с. 175, 178].

Не менш важливими виявилися для М. Левитського у цей період і листи від громадськості з висловленням підтримки. Микола Васильович був дуже зворушений потоком кореспонденції від знайомих і незнайомих людей, "з цілої Росії і з закордону", які несли, за його словами, "несподівано-велику хвилю співчуття". "... я не міг стримати сліз, що душили мене, я всею душой відчув тоді, що я не сам, не одинокий у світі", – писав він [19, арк. 17].

Підтримка громадськістю артільної справи "з цілої Росії і з закордону" була для Миколи Васильовича справжнім набутком життя. Водночас особисті матеріальні проблеми і власне здоров'я, очевидно, були надто мізерними у порівнянні з тією місією, тим життєвим вибором, який він зробив. Для М. Левитського кооперативна робота не виступала чимось вимушеним, лише обставини складу душі та суспільні ідеали служили невгамовним примусом до громадської праці серед народу. М. Кечеджи-Шаповалов, аналізуючи життя "артільного батька", слушно зауважував: "Для багатьох... не таємниця, що Левитський, як присяжний юрист, прекрасно обізнаний з судово-межевими і взагалі земельними справами, міг би заробляти добрий десяток тисяч рублів на рік, якби не кинув своєї юридичної практики ..." [32, с. 173].

Між тим, у розпал артільних проблем і шельмування, недоїдання і матеріальної скрути, коли вже був час переконатися у всіх негативних наслідках кооперативних занять, Микола Васильович остаточно обрав долю професійного кооператора, шлях громадської роботи серед народу. У 1902 році він подав клопотання про обмеження його обов'язків як присяжного повіреного лише питаннями кооперації. "...я фізично просто не маю можливості займатися судовою практикою, внаслідок перевантаження, так би мовити, кооперативною роботою ...", – писав Микола Васильович у раду присяжних повірених Одеської судової палати. При цьому виявляв готовність взагалі відмовитися від звання адвоката і висловлював велику радість тим, що йому таки дозволили "поєднувати звання адвоката з роботою в області кооперації" [34, арк. 1].

Власне, "міг би заробляти добрий десяток тисяч рублів на рік" адвокатською практикою, та завадили тому "перевантаження...кооперативною роботою", яка приносила злидні і хвороби, зумовлювала лише непевні і випадкові заробітки, фактично позбавляла засобів до існування. Однак, таким був цілком усвідомлений життєвий вибір людини, що присвятила себе жертвоній і безкорисливій праці в інтересах народу. М. Левитський йшов шляхом громадського діяча і робив в умовах відсутності належної дієвої підтримки своєї роботи, надійних помічників, сприятливого соціального середовища подібних до себе активістів кооперативної справи. Микола Васильович згадував з цього приводу: "я був фактично іден на цілу Росію інструктором-добровольцем" [16, арк. 2].

Між тим, така доля принесла широке визнання. Від хлібороба до імператора, від Херсонщини і до окраїн Російської імперії і по усьому світу пролунало ім'я Миколи Левитського та його справи, отримали схвалення його помисли, і піднесли до слави "артільного батька". Яскраве свідчення тому – події десятиріччя артільної роботи М. Левитського, які припали на 17 вересня 1904 р. У цей день Микола Васильович одержав масу вітань, які засвідчили прихильність і високу оцінку його праці широкими колами громадськості, суспільне визнання його заслуг. Згідно з повідомленням преси, "Потік телеграм тривав усю ніч і не припиняється навіть на наступний ранок" [27, арк. 17–18, 20].

Тема діяльності М. Левитського у сфері промислової кооперації не вичерпується. Вона успішно продовжувалася й після 1904 року. Останнє може служити темою подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Фаресов А. Народники и марксисты / А. Фаресов. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1899. – 56 с. 2. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л.Божко. – Львів: З друкарні І.Айхельбергера і Сп., 1909. – 14 с. 3. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації / П.Пожарський // Українська кооперація –

1918. – № 4. – С. 53–92, № 5–6. – С. 97–136. 4. Микола Васильович Левитський // Сільський господар. – 1918. – № 7. – С. 1–3. 5. Савич А. П. Артельный батько – Н. В. Левитский / А. П. Савич // Черниговский кооператор. – 1918. – № 11. – С. 1–2. 6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. / П. Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Частина 1. – 180 с. 7. Бачинський М. Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М. В. Левитського / М. Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – № 1. – С. 23–53. 8. Павликовський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878–1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Відбито з "Кооперативної республіки" за 1928 рік / Ю. Павликовський; Бібліотека Ревізійного союзу українських кооперативів. Ч. 13. – Львів: Друкарня О.О.Василян в Жовкві, 1928. – 16 с. 9. Кокоріна О. І. Критика економічних поглядів ліберального народника М.В.Левитського / О. І. Кокоріна // З історії економічної думки на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 300–327. 10. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 244 с. 11. Пантелеймоненко А. О. Микола Левитський / А. О. Пантелеймоненко // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта", 1999. – С. 130–136. 12. Аліман М. В. Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю / М. В. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств. – 2003. – № 23. – С. 7. 13. Вовченко В. Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 "Історія України" / В. А. Вовченко. – К., 2007. – 14 с. 14. Костик Є. П. Дискусії навколо діяльності М. В. Левитського / Є. П. Костик // Український селянин: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 125–128. 15. Савич А. П. Основные моменты артельной деятельности Н. В. Левитского. Доклад в Киевском кооперативном институте [1920-е гг.]. Машинопись. F^o. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), ф. 290, № 2423, 6 арк. 16. ІР НБУВ, ф. 327, № 548, 35 арк. 17. ІР НБУВ, ф. 327, № 1190, 193 арк. 18. ІР НБУВ, ф. 327, № 1189, 19 арк. 19. ІР НБУВ, ф. 327, № 547, 35 арк. 20. В. Я. Ремесницькі спілки / В. Я. // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XV. – Кн. 8. – Хроніка і бібліографія. – С. 28. 21. ІР НБУВ, ф. 290, № 4623, 48 арк. 22. Левитский Н. Кустари, военное ведомство и трудовые артели / Н. Левитский // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 7–8. – Т. I. – С. 42–51. 23. ІР НБУВ, ф. 290, № 4619, 29 арк. 24. ІР НБУВ, ф. 327, № 863, 4 арк. 25. ІР НБУВ, ф. 327, № 2164, 26 арк. 26. ІР НБУВ, ф. 290, № 1992, 178 арк. 27. ІР НБУВ, ф. 327, № 1192, 30 арк. 28. Экономические факты. Артельное дело // Днепропровская молва. – 1899. – № 10. – С. 293–294. 29. Экономические факты // Днепропровская молва. – 1899. – № 18. – С. 552. 30. Артельное дело и Н. В. Левитский // Днепропровская молва. – 1899. – № 22. – С. 673–675. 31. Височанський П. Сорок п'ять літ (До 45-тилітнього ювілею М. В. Левицького) / П. Височанський // Українська кооперація. – 1923. – № 9–10. – С. 15–17. 32. Кечеджи-Шаповалов М. В. Этюды / М. В. Кечеджи-Шаповалов. – Санкт-Петербург: Типография А. Орлова, 1904. – 196 с. 33. Маслов С. С. Трудовые земледельческие артели, их значение, история, их организация и устав / С. С. Маслов. – Ярославль: Издательство Ярославского кредитного союза кооперативов, 1918. – 315 с. + XII с. + 25 с. 34. ІР НБУВ, ф. 327, № 862, 1 арк.

Игорь Фарений

НИКОЛАЙ ЛЕВИТСКИЙ – “ОТЕЦ” ПРОМЫСЛОВОЙ КООПЕРАЦИИ

Статья посвящена общественной деятельности известного кооперативного деятеля Николая Васильевича Левитского. Показаны большие масштабы его работы в сфере промышленной кооперации. Приведены данные о количестве созданных Левитским ремесленных и трудовых производственных кооперативов, их дееспособности, условиях работы деятеля и отношении к нему общественности.

Ключевые слова: Николай Левитский, промышленная кооперация, кооперативное движение, ремесленное производство, кооперация.

Igor Farenij

MYKOLA LEVITSKIY – “FATHER” OF PRODUCERS’ COOPERATIVES

The article is devoted to the social activities of the known activist Mykola Levitsky. Showing the large scale of his work in the field of trade cooperation. The data on the number of created them handicraft production cooperatives, their efficiency, working circumstances and respect of the public.

Key words: Mykola Levitsky, fishing co-operatives, co-operative movement, handicraft, cooperation.

УДК 930.1:303.446.4

Юлія Куценко

НЕКРОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ОБРАЗІВ УЧЕНОГО

У статті проаналізовано процес формування та функціонування образу видатного українського ученого, публіциста та громадського діяча другої половини XIX ст. Михайла Петровича Драгоманова, який кристалізується після його смерті. Визначено його вплив на подальшу долю історіографічного образу автора в українській історичній науці.

Ключові слова: історіографічний образ, некрологічний образ, некролог, Михайло Драгоманов, героїзація.

Актуальність проблематики полягає в тому, що процес трансформації вітчизняної історичної науки спричиняє не тільки поповнення її тезаурусу, але й повернення до наукового обігу спадщини напівзабутих українських науковців. До них належить історик, фольклорист, громадський діяч другої половини XIX ст. Михайло Петрович Драгоманов. Незважаючи на сталу увагу дослідників до його особи та творчого спадку, наявні драгомановознавчі студії сприяли своєрідній міфологізації його постаті у вітчизняній історіографії. Зважаючи на це, досліджувана проблема має сприяти наближенню вивчення драгомановознавчої проблематики до об'єктивності.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі певного виду джерел проведено реконструкцію некрологічного образу М. Драгоманова, показано його зв'язок із прижиттєвими образами та прослідковано його вплив на процес подальшого функціонування історіографічних образів у вітчизняній історичній науці.

Об'єктом дослідження є драгомановознавство як окрема міждисциплінарна галузь української соціогуманітаристики.

Предметом дослідження є некрологічний образ М. Драгоманова, створений в українській історіографії.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб прослідкувати процес формування, функціонування та особливості некрологічного образу М. Драгоманова.

Джерельну базу статті складають некрологи на смерть М. Драгоманова, надгробні промови, спогади про його похорон.

В історіографії історіографічні образи М. Драгоманова вже ставали предметом спеціального розгляду [1]. Утім некрологічний образ не досліджувався науковцями окремо. У цьому полягає наукова новизна публікації.

Смерть будь-якої людини стає значним горем для її оточення. Не є винятком люди, що за життя відігравали неабияку роль у громадському чи науковому житті суспільства. Утім смерть такої особи має ще один, непомітний з першого погляду, елемент. Вона повертає до себе увагу широкої громадськості та набуває розголосу в засобах масової інформації. Таким чином, починається другий важливий етап творення історіографічного образу, що має назву "некрологічний". С. Болдир та Є. Чернов були праві у твердженні, що наповнення цього етапу завдає відбиток і на прижиттєвий образ особи. Проте момент прощання з покійним, коли згідно з християнською традицією, про нього говорять лише добре, може закласти дещо не сумісну з реальною особистістю традицію її сприйняття. Іншим аспектом некрологічного етапу формування історіографічного образу є поява та закріплення в історіографії усталених характеристик померлого.

Смерть М. Драгоманова стала несподіванкою не тільки для його оточення, але й для всіх, хто був пов'язаний з ним у науковій чи громадській роботі. Враховуючи його надзвичайно активну позицію у політичних питаннях, що віддзеркалено в численних публіцистичних творах, відголос його смерті став дуже широким. До того ж, помер учений незабаром після святкування у Львові його прихильниками 30-річчя громадської діяльності [2, с. 102].

До речі, у процесі формування історіографічного образу та героїзації (точніше, напевно, "глюорифікації") постаті історика святкування ювілею стало одним із перших "технічних" аспектів. На ім'я М. Драгоманова до Софії були надіслані привітальні телеграми та листи, зміст яких по суті можна звести до кількох положень. М. Драгоманов – це вельмишанована людина, що повністю присвятила себе справі духовного визволення народу, яка обіцяє своїм борцям лише чимало страждань. Автори привітань стверджували, що він показав українському народу шлях до свободи та політичного розвитку, які виведуть Україну на рівень з кращими європейськими країнами. Політичний вигнанець, який попри всі життєві негаразди, не втратив світоча боротьби й стоїть

непохитно на обраному шляху за гідне майбутнє своєї Батьківщини. Учитель, невтомний сіяч та апостол правди і науки серед української молоді [3, с. 227–252].

Усі ці оцінки додавали до вже складених за життя М. Драгоманова образів чимало рис народного героя, закріплюючи їх у народній свідомості. До того ж саме в період святкування цієї знаменної в житті вченого дати з'являється одна з найбільш усталених в українській історіографії вербальних характеристик вченого – "апостол правди і науки" (з листа-привітання академіків-радикалів з Кракова), яка до цього часу залишається в активному термінологічному арсеналі драгомановознавства [3, с. 252; 4–8].

Реконструкція некрологічного образу М. Драгоманова можлива на основі двох різновидів джерел: некрологів на смерть вченого та надгробних промов (усі вони, як це було можливо, були зібрані М. Павликом та видавалися двічі [3, с. 279–323; 9, с. 222–310]). Стосовно останніх є певна аналогія з безпосереднім початком суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, пов'язаної із палкою промовою молодого студента Михайла над труною Т. Шевченка під час його перепоховання у Каневі.

Промови, що проголошувалися над труною історика його колегами по вищій школі у Софії та студентами, створюють образ патріота, борця за правду як у побутовому, так і в політичному житті. Об'єктивні обставини, що завадили бути присутніми під час поховання вченого його друзів з України, спричинили те, що з розмаїття наукової діяльності наголошується переважно на етнографічних студіях стосовно Болгарії. При цьому відзначається глибини та значна наукова вартість його досліджень, що є певним еталоном наукових дослідів для колег і студентів.

Утім, найбільш важливою характеристикою постаті М. Драгоманова, що лунала у цих промовах, було те, що він став прикладом для багатьох людей не лише як науковець, викладач і безкомпромісний борець за правду, але й як людина – чесна та принципова, добра, уважна до чужого болю. Окремої уваги заслуговує твердження, що люди, подібні до М. Драгоманова, живуть вічно. Показовою є цитата з промови колеги вченого, професора Б. Мінцеса: "...він не вмер, – він не був простим смертним, зі смертю яких згасають будь-які згадки про них, він був письменником, він був ученим, він був борцем, а такі люди не вмирають, діяння їх залишаються живими. Та й він живий, бо дух його живе між нами, він живий, бо спогади про його світлу особу згаснуть тільки з нами, – але ні, і тоді йому не згаснути, бо ми зуміємо передати і своїм дітям..." [3, с.275].

Останньою складовою образу вченого, що виник у промовах над його домовиною є зображення ставлення М. Драгоманова як одного з найбільших страдальців. До того ж не просто фізичного страждальця, через важку хворобу, але, що найголовніше, духовного "страдника" за Батьківщину, свій народ і правду. Аналогії з шевченковим духовним заповітом українцям у вірші "Заповіт" можна провести, читаючи у промові колеги по вищій школі Г. Білковського про духовний заповіт покійного для своїх нащадків: у жодному разі не поступатися своїми моральними принципами та понад усе любити свій народ, поєднуючи це з любов'ю до інших народів [3, с. 271–278]. Син історика С. Драгоманова згадував, що батько завжди нагадував це своїй духовній дитині – небозі Лесі Українці: "Будь головою в Європі, а ногами в Україні" [10, с. 3]. Як промовляв над труною М. Драгоманова Б. Грінченко, "...умер... далеко... від краю, що він його так любив, ...народу, що він для його так щиро працював. Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ... Мета життя – розвіяти неволю й темряву в своєму рідному краї" [11, арк. 41].

Аналогічно додає відразу після смерті дядька Леся Українка: "...цілком віддався тому визвольному рухові в своєму рідному краю, за який боролись найліпші сини того краю і для якого Драгоманов віддав усе життя своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині" [12, арк. 20]. Жертвність для людей та рідної землі, страждання на чужині задля всезагального блага – риси, притаманні народним героям, свідчать про остаточне закріплення їх у народній пам'яті щодо М. Драгоманова та героїзації тих його образів, які були вже складені в історіографії.

Як уже зазначалося, найбільш активним творцем образу М. Драгоманова був М. Павлик. Першим кроком до цього стало збирання і видання ним усього, що стосувалося святкування ювілею у Львові та смерті вченого. У збірці "М.П. Драгоманов: 1841–1895: Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів" [9] окрім некрологів, телеграм родині із співчуттям з приводу втрати, траурних промов він окремо зібрав спогади щодо самої траурної процесії та написи з вінків.

Згадуючи поховання М. Драгоманова, професор Б. Мінцес відзначає величезну кількість людей, що прийшли попрощатися з покійним. До приходу священника в оселі панувала мертва тиша, що ніби підкреслювала всю трагічність моменту. Як пише Б. Мінцес, покійний лежав з відбитком суму і терпіння на обличчі. На останок, як дуже промовистий штрих, колега згадує, що в той час, коли опускали труну, дощ перестав і вийшло сонце. До того ж ніби мимохідь згадані святкові ювілейні подарунки в кімнаті, портрет Т. Шевченка біля домовини засвідчують одночасно

дві важливі речі – зв'язок небіжчика зі своєю родовою територією та те, що втратила громадськість зі смертю М. Драгоманова [3, с. 157–158]. Ці аспекти доповнюють образ героя, що кристалізується на некрологічному етапі.

Написи на вінках також викликають певний інтерес для дослідників у відтворенні історіографічних образів М. Драгоманова. Усіх вінків, а отже й надписів М. Павлик нараховує 27. Аналіз їх засвідчує, що основна частина надписів була доволі традиційною: від дружини та дітей, небоги, друзів, колег і т.ін. Утім у меншій частині М. Драгоманов постає передусім як невтомний борець за свободу думки, поступ людства, науку і політичну свободу, правду і світло. Називають його "учителем правди і провідником русько-українського народу". Ще одним аспектом було те, що був вінок від російських революціонерів-емігрантів, з якими він розійшовся у поглядах, і російських та єврейських, що викликало певний подив, враховуючи юдофобство покійного, земляків із Софії. Як бачимо, Бен-Амі був правий, говорячи, що довго на М. Драгоманова зла ніхто не тримав [3, с. 159–162].

У контексті відтворення історіографічних образів М. Драгоманова вивчення некрологів є також достатньо показовим. Це дає можливість прослідкувати, наскільки образ, який створювався самим ученим, закріпився у свідомості оточуючих його людей. Некрологічний образ ученого, згідно із загальною традицією, був виключно позитивним [9]. У більшості некрологів на смерть ученого, що належали колегам і студентам М. Драгоманова по вищій школі у Софії, друзям, співробітникам, він постає як надзвичайно приваблива в повсякденному спілкуванні особистість, визначний науковець, допитливий, уважний викладач, запальний, але чемний полеміст [13, арк. 1–9, 16–23, 54; 9, с. 271–284].

У цілому схожа характеристика цілком співпадає з образом, який конструє "Автобіографія" М. Драгоманова. У некролозі М. Павлика, в якому його учитель постає не тільки як дослідник, але передусім як творець історії, "найбільший Русин-Українець". Наприкінці висловлюється впевненість, що чималу кількість ворогів і супротивників, яких мав покійний за життя, перемагає його дух і та справа, яку він по собі залишив нащадкам і послідовникам [3, с. 297–301].

Зрештою, образ історика, який твориться на основі некрологів, збігається з тим, що висвітлено у надгробних промовах. Можна також виокремити декілька складових цього образу. Перша складова – психологічний склад М. Драгоманова. М'який, чутливий до болю оточуючих, по-батьківськи терплячий з молоддю, він був надзвичайно приємною в повсякденному спілкуванні людиною.

М. Драгоманов – талановитий викладач, сумлінний науковець, що займав активну громадську позицію щодо всіх важливих питань громадського та наукового життя. У переважній більшості некрологів наголос робиться на з'ясуванні сутності політологічної концепції та суспільно-політичної діяльності померлого. Окремо підкреслюються його національні уподобання, що сформувалися під впливом родини та виражалися в любові до рідного народу та величезній повазі до інших. Це знайшло своє відображення в етнографічних дослідженнях історика, які становлять значну частину його наукового спадку [13].

На увагу заслуговують некрологи, надруковані у болгарських і польських часописах. Вони зосереджуються на значенні як наукового доробку та громадської діяльності М. Драгоманова для сусідніх з Україною народів. У болгарській пресі підкреслювалося, що вища школа Болгарії зі смертю ученого втратила не тільки свого найвизначнішого члена, талановитого професора, але й можливість вийти на світовий рівень розвитку в галузі вищої освіти [13, арк.16]. Інший акцент бачимо у польськомовній газеті "Monitor": "...з утратою М. Драгоманова ціле слов'янство залишилося без консолідуючої її сили" [13, арк. 48].

З-поміж згаданих М. Павликом супротивників, некрологи залишили А. Кримський та Б. Грінченко. І. Франко, згадуючи складні відносини з покійним, не залишив некролога. Утім, на похорони М. Драгоманова він поїхав, хоча й не потрапив на них з об'єктивних причин [3, с. 296].

Б. Грінченко був послідовним опонентом М. Драгоманова у полеміці щодо розвитку українських земель у другій половині XIX ст., що відбувалася у пресі. Пізніше вона була опублікована окремим виданням "Діалоги про українську національну справу". У історіографії їм приписували непрості, емоційні особисті відносини [14]. Проте у некролозі Б. Грінченко писав, що після смерті зникає усе дочасне та особисте, що тьмарило цю особистість, а залишається тільки чистий образ борця за ідею, перед яким потрібно низько вклонитися. Досить цікавим була те, що некролог Б. Грінченка не стосується біографії або окремих аспектів діяльності М. Драгоманова. Певно, цим він намагався уникнути зайвих коментарів щодо особистості покійного. Б. Грінченко змальовує образ вигнанця, борця за ідею, страждальця, який дихав роботою на благо своєї Батьківщини. Автор також дотримується думки про те, що усі народи, які проживають на теренах Російської імперії, понесли непоправну втрату й повинні бути вдячними за безкомпромісну боротьбу історика за їх громадянські свободи. Він припускав, що замінити історика на ниві захисту прав і свобод народів

Росії на цей момент неможливо ніким, бо не було особи, рівної йому за масштабом розуму. На останок Б. Грінченко закликав не плакати, а працювати в русі драгоманівських ідей, що стане найкращим йому пам'ятником [3, с. 282–283].

Ще одним прикладом людини, яка в історіографії традиційно вважається антагоністом М. Драгоманова, був відомий український сходознавець та мовознавець А. Кримський. Їх полеміки, періодично торкаються дослідники-драгомановознавці, відзначаючи некоректність і емоційність М. Драгоманова у веденні дискусій наукового й політичного характеру; досить детально на цьому в окремій розвідці зупинився М. Мухін [15]. Дослідник М. Веркалець причиною неприязні А. Кримського щодо М. Драгоманова називав свідоме наведення наклепів на останнього народовцями (зокрема редакторами часописів “Зоря” та “Правда” В. Левицьким та О. Барвінським) стосовно його політичної концепції, що значно вплинуло на молодого сходознавця [16, с. 5–6].

Несприйняття політичної позиції М. Драгомановим вилилося у публікацію А. Кримським критичних статей у “Правді”, але подальший розвиток світогляду і детальне знайомство з роботами історика призводять майбутнього академіка до зміни ставлення А. Кримського до М. Драгоманова [16, с. 7–10]. З цього часу, як вважає М. Веркалець, А. Кримський стає щирим прихильником М. Драгоманова та пропагандистом його ідей, хоча й не завжди з ними погоджується [16, с. 10–11]. Подібні міркування з приводу взаємовідносин А. Кримського та М. Драгоманова, зокрема впливу останнього на формування поглядів А. Кримського висловлюють й інші вітчизняні дослідники [17; 18, с. 13–17, 25–26, 35, 159, 190, 225, 240–241, 259, 278, 335, 437, 447].

Некролог А. Кримського є традиційним. Автор підкреслює, що формування ідей ученого відбувалося під впливом батька та “общеруської” атмосфери, яка була наявна у родині Драгоманових. За подібні ідеї М. Драгоманова називали “москвофілом” та “общеросом”, незважаючи на студії з української етнографії та мовознавства. Ще одним аспектом критики історика було розуміння ним сутності політичної боротьби. Учений не визнавав терору як методу досягнення політичних цілей. Він засуджував притягнення до будь-якої політичної боротьби студентства. Студент повинен тільки вчитися, для того, щоб підходити до політичних питань уже освіченим і підготовленим (як відзначали емігранти-революціонери в своїх спогадах, саме на цьому ґрунті вчений розійшовся з Плехановим).

Окремо А. Кримський підкреслював, що М. Драгоманов поставив для себе правило, що не буде займатися жодними політичними змовами, а обмежитися в своїй боротьбі лише літературною творчістю. А. Кримський відзначав авторитет, яким користувався М. Драгоманов у науковому середовищі Європи та в Галичині. Окремо зазначив, що як учений М. Драгоманов був значно сильніший, ніж як політик. Некролог А. Кримського позбавлений будь-якої емоційності, а образ М. Драгоманова – це образ ученого, що не бере участі в політичних змовах, займаючись лише своєю справою [19, с. 129–134].

У радянський час некролог А. Кримського було надруковано у повному обсязі. До образу М. Драгоманова можна додати, що усі звинувачення у його свідомій співпраці з царською поліцією та його підкупності – лише вигадки російських емігрантів. Історик не був настільки амбіційним, щоб втручатися у кожну громадську справу тільки через те, що вона може пройти повз нього. Багато точиться розмов про складну вдачу М. Драгоманова, але його праці засвідчують зовсім інше. Саме знайомство з роботами науковця зробило вирішальний вплив на ставлення А. Кримського (цілком позитивне) до самого М. Драгоманова та драгоманівства [20].

Таким чином, можна констатувати, що прижиттєвий та некрологічний образи М. Драгоманова безумовно генетично пов'язані між собою. Основи “некрологічного” образу М. Драгоманова були закладені ним у автобіографічних творах, а сутність некрологічного образу вченого є передбачуваною – цілком позитивною. М. Драгоманов постає як невтомний борець за істину і свободу, великий страдник за правду, поважний професор, працелюбний глибокий дослідник з широким колом наукових зацікавлень. Як людина, учений описується позитивно, підкреслюються його чесність, принциповість, привітність, особиста харизма, любов до родини, друзів, колег і студентства, прискіпливе ставлення та високі моральні планки щодо самого себе. М. Драгоманов за своєї смерті – творець історії, а його постать набуває навіть деяких метафізичних рис, що закріплюються у подальшому історіографічному вивченні його особи. У цілому “прижиттєвий” та “некрологічний” образи ученого збігаються у фактологічному та емоційному аспектах. “Некрологічний” етап також став підґрунтям для закладання і подальшого утвердження позитивного образу М. Драгоманова в українській історіографії, а також основою для формування частини наступних історіографічних традицій образу вченого.

Список використаних джерел

1. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 25–32.
2. Атанасов П. Неспокійне серце / П. Атанасов // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 99–103.
3. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – 731 с.
4. Єфремов С. Апостол правди і науки / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 131. – С.1–3.
5. Муравицька М. Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М.П. Драгоманова / М. Муравицька // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5–8.
6. Ротач П. Апостол правди і науки / П. Ротач // Криниця. – 1991. – № 3. – С.4–8; Ротач П. Апостол правди і науки: до 150-річчя від дня народження М.П. Драгоманова / П. Ротач. – Гадяч, 1991. – 28 с.
7. Тарнашинська Л. Апостол правди і науки / Л. Тарнашинська // Літературна Україна. – 1991. – 19 верес. (№ 38). – С. 7.
8. Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Слово і час. – 1990. – № 7. – С.35–41; Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15–19; Федченко П. "Апостольські" послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8–15.
9. М.П. Драгоманов: 1841–1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик.- Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.
10. Драгоманов С. М. Драгоманов та Леся Українка / С. Драгоманов // Вільна Україна. – 1963. – № 10. – С. 2–5.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. 663, оп. 2, спр.103, 43 арк.
13. ЦДАІЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 94, 54 арк.
14. Пономарьов П. П. Полемика М. Драгоманова з Б. Грінченком / П. П. Пономарьов // Українське літературознавство. – 1966. – Вип. II. – С.73–78.
15. Мухін М. З життєпису академіка А. Кримського / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1963. – № 6. – С. 637–647, № 7. – С.745–750, № 8. – С. 879–887.
16. Веркалець М. М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників / М.М. Веркалець. – К.: Тво "Знання" УРСР, 1990. – 48 с. – (Сер. 6 "Духовний світ людини", № 6).
17. Веркалець М. "Ви...чоловік ширий, гарячий". Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з М. Драгомановим / М. Веркалець // Київ. – 1990. – № 10. – С. 131–133.
18. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України; [Відп. ред. Василюк О.Д. та ін.]. – К.: Видавничий дім "Стілоз", 2006. – 564 с., іл.
19. Кримський А. Михайль Петрович Драгомановъ (Некрологъ) / А. Кримський // Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. XXVII. – № 4. – С. 129–134.
20. Кримський А. Ю. М. П. Драгоманов / А. Ю. Кримський // Твори: [в 5 т.]. / А. Ю. Кримський. – К.: Наук. думка, 1972. – Т. 2. – С. 614–679.

Юлия Куценко

НЕКРОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА КАК ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ИСТРИОГРАФИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ УЧЕНОГО

В статье проанализирован процесс формирования и функционирования образа известного украинского ученого, публициста и общественного деятеля второй половины XIX ст. Михаила Петровича Драгоманова, который сложился после его смерти. Определено его влияние на дальнейшую судьбу историографического образа М. Драгоманова в украинской исторической науке.

Ключевые слова: историографический образ, некрологический образ, некролог, Михаил Драгоманова, героизация.

Julia Kutsenko

NECROLOGICAL CHARACTER OF M. DRAGOMANOV AS A STAGE OF FORMATION HISTORIOGRAPHICAL CHARACTERS OF SCIENTISTS

In this article analyzed the formation and functioning of the character of the outstanding Ukrainian scientist, publicist and public figure of second half of XIX century Myhaylo Drahomanov that formed after his death. Its influence on the fate of historiography character M. Drahomanov in Ukrainian historiography.

Key words: historiographical character, necrological character, necrology, Myhaylo Drahomanov, heroic.

УДК 94(477)

Антон Руденко

РЕВОЛЮЦІОНЕР ІЗ КОЗАЦЬКОГО РОДУ: СКЛАДНА ДОЛЯ МИКОЛИ ДОРОШЕНКА

Стаття присвячена представникові відомого українського козацько-дворянського роду Миколі Дорошенку. Досліджується його роль у розвитку студентського руху Санкт-Петербурга та роботі столичного комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Ключові слова: більшовизм, революція, студентство, Санкт-Петербург, “нова сімейна історія”.

Актуальність цієї теми визначається перспективністю сімейно-історичних досліджень на ґрунті вітчизняної історії. Напрямок “нової сімейної історії”, який виник та набув значної популярності у другій половині ХХ ст. у країнах Західної Європи та США акцентував увагу на історії родини як цілісному соціокультурному організмі, дослідження якого відбувається на зламі публічного та приватного життя.

Історія України характеризується існуванням тривалого періоду бездержавності, коли не суспільні установи (університети, школи, наукові товариства тощо), а шляхетські, козацькі, дворянські роди, узяли на себе функцію збереження та продукування культурних цінностей та національних традицій. Разом тим, актуальними залишаються вивчення асиміляційних процесів та проблеми збереження національної ідентичності у середовищі української еліти ХVІІІ – початку ХХ ст. [1, с. 3]. Історія козацько-дворянського роду Дорошенків та окремих його представників дозволяє розкрити окремі аспекти зазначеної проблеми.

Наукова новизна полягає у тому, що на сьогодні в українській історіографії попри наявність численних розвідок, присвячених окремим, “знаковим”, постатям (гетьманові П. Дорошенку, історикові Д. Дорошенку тощо), історія роду ХVІІІ – початку ХХ ст. залишається практично недослідженою, а чимало його представників – невідомими широкому загалу. З-поміж них особливе місце займає більшовицький активіст та один із лідерів студентського соціал-демократичного руху Санкт-Петербурга Микола Дорошенко.

Об’єктом дослідження є М. Дорошенко, як один із представників відомого українського козацько-дворянського роду.

Предмет дослідження – суспільно-політична діяльність М. Дорошенка, його участь у студентському русі Санкт-Петербурга та роботі столичного комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Основна мета публікації полягає у дослідженні ролі українського козацького роду у студентському революційному русі та діяльності петербурзького осередку більшовицької партії на початку ХХ ст.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних соціокультурних чинників, історичного контексту, які зумовили участь М. Дорошенка у роботі російських революційних організацій.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву Санкт-Петербурга, а також опубліковані спогади М. Василенка [2], Д. Дорошенка [3–4], М. Дорошенка [5–8]. Деякі з них вводяться у науковий обіг вперше.

Певні аспекти цієї теми досліджувались науковцями. У роботах Т. Бондаревської фрагментарно показано діяльність М. Дорошенка у контексті історії більшовицької партійної організації Санкт-Петербурга у період революції 1905–1907 рр. [9; 10]. Є. Ольховський у статті відзначив окремі деталі участі Миколи Васильовича у студентському русі столичного університету на початку ХХ ст. [11]. Однак, згадані студії характеризуються заідеологізованістю, та й біографія М. Дорошенка не була безпосереднім предметом їх досліджень. Ця розвідка покликана вперше у цілісному вигляді подати біографію одного із маловідомих представників роду Дорошенків.

Предки більшовика-революціонера залишили вагомий слід в історії України. Засновником старшинської династії був один із сподвижників Петра Конашевича-Сагайдачного, Михайло Дорошенко, якого упродовж 1623–1628 рр. чотири рази обирали гетьманом реєстрового козацтва. Від його синів – Дорофія та Никона походили дві гілки роду. Дорофій Михайлович, за деякими даними, під час Смоленської війни у 1633 р. також кілька місяців був володарем гетьманської булави [12, с. 51]. Правління Петра Дорофійовича Дорошенка (1665–1676 рр.) стало для його роду періодом найвищої могутності. Дорошенки у той час являли собою потужний сімейний клан

споріднений із багатьма впливовими старшинськими родинами, серед яких були Гамалії, Лизогуби та Хмельницькі [13, с. 195–196].

Внаслідок поразки у боротьбі за збереження правобережного гетьманату, П. Дорошенко був змушений у 1676 р. зректися влади та переселитися на Лівобережну Україну. Колишній гетьман та його родичі отримали маєтки на Чернігівщині. Після кар'єрних злетів у XVII ст., Дорошенки швидко втратили свій колишній вплив, а переважна більшість представників роду служила на низових посадах у провінційній адміністрації [4, с. 110]. Подальша доля нащадків гетьмана та його братів склалась по-різному. Так, представники старшої гілки роду виявилися більш мобільними, краще інтегрувалися у нових суспільно-політичних реаліях, які склалися після ліквідації автономії України наприкінці XVIII ст., значна їх частина проживала на території Росії та поступово асимілювалися. Нащадки молодшого сина Михайла Дорошенка, Никона, наприкінці XVII ст. також переїхали на Лівобережжя, осіли на Глухівщині та вели життя збіднілих українських поміщиків. Родина Дорошенків виразно вирізнялася на тлі інших зрусифікованих сімей української аристократії. З числа представників глухівської гілки роду вийшло кілька відомих учених та громадських діячів другої половини XIX – початку XX ст., до неї відносився і Микола Дорошенко [14, с. 45].

Майбутній революціонер народився 17 липня 1881 р. у м. Глухові у сім'ї судового слідчого Василя Яковича Дорошенка (1843–1918 рр.) [15, с. 470]. Батько Миколи Васильовича замолоду був "хлопоманом", захоплювався українством. Так, коли у 1861 р. через Глухів провозили труну із тілом Т. Шевченка, В. Дорошенко організував урочисту зустріч процесії [3, с. 38]. У 20-річному віці Василь Якович опублікував автобіографічний роман "На Україні", у якому, за спогадами його племінника Дмитра Дорошенка, В. Дорошенко "змалював свою родину, батька, своїх родичів і свою околицю" [4, с. 111]. Відзначалися прихильністю до історії та культури України й інші члени родини. Так, рідний дядько М. Дорошенка, Петро Якович (1858–1919 рр.) став одним із найавторитетніших знавців генеалогії козацько-дворянських родів Чернігівщини, мав великий архів та бібліотеку [4, с. 111]. Двоюрідним братом Миколи Васильовича був відомий український історик Дмитро Дорошенко [3, с. 50].

Раннє дитинство Миколи Васильовича та трьох його сестер пройшло неподалік Глухова, у маєтку Троебортне, який був посагом його матері, доньки курського поміщика Марії Миколаївни Звягіної. Подружжя Дорошенків з ентузіазмом розбудовувало свою садибу, проживало там з ранньої весни до пізньої осені. Проте сімейна злагода тривала недовго, батьки М. Дорошенка розлучились, а діти у цьому конфлікті, за спогадами М. Василенка, стали на бік матері [2, с. 262–263]. Ця подія стала визначальною у житті Миколи Васильовича. Ймовірно саме розпад родини заклав негативне ставлення М. Дорошенка до батька і його прихильності до українських традицій. Через багато років, коли Д. Дорошенко зустрів свого кузена у Петербурзі, він за словами історика "...не мав у собі нічого українського і був російським соціал-демократом большевиком... Ми оселились в Петербурзі спільно в одному помешканні, і я немало витерпів від нього глузування з мого українства, так що в кінці я не витерпів і переїхав на окреме помешкання" [3, с. 50]. Однак навіть після цього близькі родичі не стали ворогами. Д. Дорошенко згадував, що саме Микола Васильович познайомив його із одним із членів української студентської громади столичного університету [3, с. 50].

Після розриву із чоловіком, М. Звягіна забрала дітей до свого рідного дядька у Полтаву. Там Микола Васильович закінчив гімназію і вже у 15-річному віці вступив до Московського університету. Університети здавна були центрами розповсюдження опозиційних до влади настроїв, однак на межі XIX – XX ст. студентський рух усе більше радикалізується і починає набувати виразного політичного характеру. Революційна романтика захопила і М. Дорошенка. Юнак став учасником демонстрації 18 листопада 1896 р., приуроченої до півріччя Ходинської трагедії (масової загибелі людей внаслідок давки під час коронації імператора Миколи II), за що був виключений з університету [16, арк. 253–253 зв.].

Через шість років після відрахування М. Дорошенко вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, з навчання у якому розпочалася його нетривала революційна діяльність. У цей період з'являється чимало опозиційно налаштованих студентських груп, які переважно були малочисельними, не мали чіткої організації, програми дій та ідейних засад. У таких умовах в 1902 р. у столичному університеті утворилось дві марксистські групи, до керівництва однієї з яких увійшов М. Дорошенко. Після нетривалих переговорів у січні наступного року вони злились у єдину організацію під назвою "Соціал-демократична група студентів Санкт-Петербурзького університету". Нове утворення почало працювати у тісному зв'язку із місцевим комітетом РСДРП [11, с. 60].

Перша ж акція новоствореної спілки показала її слабкість і невідповідність до практичної діяльності та вилилась у великі неприємності для її організаторів. Навіть радянські дослідники

опосередковано визнавали штучність політичної активності новоявлених революціонерів. Справа у тому, що навесні 1903 р. безпосередніх приводів для проведення політичних заходів студентське життя столичного університету не давало, тож молоді соціал-демократи були змушені проголосити приводом до зібрання розгром робітничої демонстрації у місті Златоуст, яка пройшла напередодні. Мітинг відбувся 18 березня 1903 р. З ініціативи М. Дорошенка, який був секретарем цих зборів, була складена політична резолюція із засудженням дій влади [5, с. 87–88]. Через відсутність досвіду конспірації та значну кількість учасників заходу (близько 500 осіб) про нього одразу стало відомо жандармам. Слід зазначити, що студентські збори не викликали особливого зацікавлення у органах політичного слідства і вирішення долі організаторів сходки було покладено на дисциплінарну установу університету – професорський суд. За результатами розгляду справи 35 осіб, у тому числі й М. Дорошенко, були відраховані з вишу без права продовжити навчання у майбутньому [11, с. 60].

Відрахування з вишу не стало на заваді революційній діяльності М. Дорошенка. Уже восени 1903 р. Микола Васильович став визнаним лідером радикального студентського руху. В цей період він починає координувати діяльність членів "Соціал-демократичної групи" із Петербурзьким комітетом РСДРП та здійснює зв'язок із закордонними структурами партії. Зокрема у листопаді 1903 р. М. Дорошенко отримав з-за кордону документи II з'їзду РСДРП, з яких очолювана ним студентська група однією із перших дізнається про розкол партії. З того часу "Соціал-демократична група" починає орієнтуватись на більшовицьку фракцію соціал-демократів [5, с. 91–92]. Наприкінці 1903 р. Микола Васильович у своїй партійній роботі починає виходити за межі рідного університету. Упродовж наступних кількох місяців М. Дорошенко разом з кількома однодумцями працював над реорганізацією близьких до РСДРП студентських груп у різних столичних навчальних закладах з метою їх залучення на сторону більшовиків. Результатом цієї роботи стало утворення у травні 1904 р. об'єднаної соціал-демократичної організації Санкт-Петербурга, до якої увійшли 14 молодіжних структур лівого спрямування з кількох столичних вишів [9, с. 68]. Керівництво студентськими організаціями викликало у М. Дорошенка потребу відновлення студентського статусу. Перше його прохання за жовтень 1903 р. залишили без задоволення. Друге, подане у березні наступного року, після шестимісячного розгляду було вирішено позитивно. При цьому більшовицький активіст обіцяв "утримуватись від усякого роду участі у заворушеннях..." [17, арк. 23].

З осені 1904 р. М. Дорошенко починає працювати у партійних структурах, зокрема завідує технічною частиною Василеострівського комітету РСДРП, а з вересня того ж року працює відповідальним пропагандистом "петербурзької сторони" (партійного округу). У своїх спогадах М. Дорошенко відверто визнавав, що столичний соціал-демократичний комітет у цей період був украй слабкий, агітаційна робота, особливо на околицях міста практично не проводилась, не існувало навіть мережі первинних партійних осередків. Боротьба між більшовиками та меншовиками упродовж 1903–1904 рр. ще більше ускладнила становище та практично виключила можливість петербурзьких соціал-демократів проводити будь-які великі політичні заходи, за висловом самого М. Дорошенка уся його робота "залишалась у тісному колі організаційних питань" [7, с. 206]. Наприкінці 1904 р. Микола Васильович був обраний членом Петербурзького комітету РСДРП – ця подія стала піком його політичної діяльності і найвищою його посадою у партійній ієрархії [10, с. 268].

Досвід, накопичений М. Дорошенком за кілька років пропагандистської роботи, привів його до журналістської діяльності. Упродовж 1905 р. він працює кореспондентом газети "Вперед" [18, с. 415]. Микола Васильович згадував, що на початку 1905 р. значною проблемою для петербурзьких більшовиків були нерегулярні надходження з-за кордону літератури і партійної преси. Не менші труднощі викликала відсутність оперативної інформації керівництва партії про його позицію щодо поточних політичних питань, що призводило до конфліктів та непорозуміння між членами столичного комітету РСДРП. З метою вирішення згаданих проблем М. Дорошенко наприкінці березня того ж року відправився до Женеви, де тоді знаходилося керівництво російських соціал-демократів [6, с. 144].

Невдовзі після приїзду Микола Васильович познайомився із В. Леніним, який запросив його на зустріч. М. Дорошенко, за власними спогадами, розкритикував позицію закордонного центру, заявивши, що його представники "перегнули палицю у своїй фракційній боротьбі і... нам, росіянам-практикам, необхідно спробувати вплинути у напрямку ліквідації цього перегину" [6, с. 144]. Микола Васильович також проінформував "вождя" про намір групи більшовиків та меншовиків, які нещодавно прибули з Російської імперії, організувати спільну нараду для вирішення внутрішньопартійних розбіжностей. В. Ленін не підтримав запал свого молодого однопартійця, вказавши, що за нинішніх умов така ініціатива приречена на провал. Результати цієї наради, за словами М. Дорошенка, підтвердили прогноз лідера більшовиків. Той факт, що Микола

Васильович, як делегат місцевої партійної організації, висловлював позицію протилежну поглядам керівництва, демонструє основну лінію суперечностей у середовищі російської соціал-демократії. Зміст протоколів засідань петербурзького комітету РСДРП за 1904–1905 рр. показує, що і більшовицька, і меншовицька фракції знаходились під тиском робітників, які вимагали відновлення організаційної єдності партії. М. Дорошенко належав до тієї частини активістів, які виступали за пошук компромісу у цьому питанні [19, с. 152–153]. Пізніше, Микола Васильович згадував, що під впливом В. Леніна він змінив свої погляди і став на позицію непримиренної боротьби із меншовиками. Які мотиви спонукали його до такого кроку – політична кон'юнктура чи щирі переконання залишається невідомим. М. Дорошенко провів за кордоном ще кілька місяців і повернувся до Петербурга, після отримання інструкцій, за результатами III з'їзду РСДРП [6, с. 151–153].

Після приїзду до Росії Микола Васильович продовжує підтримувати зв'язки із лідером більшовиків, регулярно надсилає листи В. Леніну та Н. Крупській, інформуючи їх про стан справ у столиці та діяльність столичного партійного комітету. Він був одним із найактивніших петербурзьких кореспондентів 1905 р. (усього відомо 6 його листів і 2 – до нього) [10, с. 262]. Влітку 1905 р. внаслідок конфлікту із місцевими партійцями М. Дорошенко був відсторонений від роботи. На захист Миколи Васильовича виступив лідер більшовиків, надіславши до Петербурга листа, у якому зазначав: "Знаючи Костянтина Сергійовича (псевдонім М.Дорошенка – А. Р.) спочатку як відмінного, одного із найцінніших кореспондентів, а згодом особисто познайомившись із ним у Женеві, я повинен висловитись взагалі на його користь, як працівника..." [17, с. 57]. Після цього у вересні 1905 р. М. Дорошенка призначили відповідальним організатором Петербурзького осередку РСДРП по Петроградському району [8, с. 176].

Високий статус і авторитет М. Дорошенка серед революційного активу столиці імперії засвідчують і зміни у його особистому житті – він одружується на сестрі знаного на той час представника партії есерів, графа Олексія Доррера, Євгенії Йосипівні [15, с. 470]. Одночасно М. Дорошенко повертається і до роботи зі студентством, серед якого він зберігав досить вагомий вплив. Зокрема у жовтні 1905 р. більшовицький активіст був обраний до неформального керівного органу студентів Петербурзького університету – ради старост, де представляв юридичний факультет. Після перевиборів, які відбулися невдовзі, Микола Васильовича навіть обрали головою ради, однак проявити себе на новій посаді йому не судилося [9, с. 78–79].

Крахом політичної кар'єри М. Дорошенка стала його участь у підготовці збройного повстання у столиці. З кінця листопада 1905 р. більшовики розпочали активно готуватися до цієї акції, відкрито агітуючи робітників столичних заводів і фабрик вступати до їхніх "бойових дружин". Один із таких агітаторів, студент Санкт-Петербурзького університету В. Платонов, був затриманий 8 грудня 1905 р. під час виступу біля заводу Нобеля [20, с. 3859–3860]. Під час обшуку у його помешканні було знайдено зброю, вибухівку, нелегальну літературу, а також список осіб, причетних до підготовки повстання. Упродовж 9–13 грудня 1905 р. петербурзька охоранка заарештувала понад 100 підозрюваних, серед яких був і М. Дорошенко [10, с. 151]. Слідство у справі "групи осіб, які іменують себе членами петербурзького осередку РСДРП" тривало майже рік. Судовий процес над ними розпочався у столиці імперії 1 грудня 1906 р. [20, с. 3857]. Прокурору не вдалося довести участі М. Дорошенка у спробі організувати збройний виступ, тому в результаті йому інкриміновано лише сприяння у проведенні зборів членів "бойової дружини" у приватній квартирі. Мати більшовицького активіста, намагалася врятувати сина від тривалого ув'язнення, скерувала звернення до слідчих органів із проханням виключити його із числа фігурантів справи, найняла йому адвоката. Слід зауважити, що вирок петербурзької судової палати був досить м'яким. Із 44 підсудних 17 виправдано, а найсуворішим покаранням стало 4 роки каторги [21, с. 220–221]. Однак М. Дорошенку уникнути покарання не вдалося. Він був засуджений до півторарічного ув'язнення [10, с. 151]. Мати Миколи Васильовича, не витримавши горя, померла після оголошення вироку [2, с. 263].

Про подальшу долю М. Дорошенка відомо досить мало. Радянські джерела стверджують, що після звільнення він відійшов від "партійної роботи" [18, с. 416]. Уривчасту згадку про Миколу Васильовича, знаходимо у листі Д. Дорошенка із Петербурга від 20 травня 1917 р. до своєї дружини Надії Михайлівни, у якому він пише: "учора зранку звільнили Миколу. Він пробуде тут тиждень і відправиться до Троєбортного" [22, арк. 1]. Цілком імовірно, М. Дорошенко і після 1906 р. не полишив політичної діяльності і навіть вдруге був ув'язнений, проте, очевидно, помітної ролі у більшовицькому середовищі уже не відігравав. У 1920-х рр. він працював у Держплані УСРР. Наприкінці життя М. Дорошенко приймав участь в упорядкуванні архіву петербурзького комітету РСДРП, зокрема допомагав у розшифруванні протоколів його засідань за 1904–1905 рр. [19, с. 8]. У цей же час Микола Васильович написав спогади, опубліковані у журналі "Красная летопись" [5–8]. Помер один із колишніх лідерів петербурзьких більшовиків у 1926 р. [18, с. 415].

Трагічна доля Миколи Васильовича різко контрастує із життям та діяльністю інших представників роду Дорошенків, які уславили свої імена науковими здобутками, досягненнями у громадському та культурному житті України. Не в останню чергу це можна пояснити і сімейними негараздами. Особливо виразно це проглядається у порівнянні з життєвим шляхом його ровесника – Д. Дорошенка. На відміну від Миколи Васильовича дитинство його двоюрідного брата пройшло за межами Батьківщини, тим не менш це не завадило Д. Дорошенку стати одним із яскравих представників українського національного руху початку ХХ ст. Пізніше Дмитро Іванович згадував, що своїм "українством" він має завдячувати передусім власній родині [3, с. 39].

Арешт та ув'язнення, яке для більшості революціонерів того часу було звичною сторінкою у їх політичній біографії, стала кінцем М. Дорошенка. Причини відходу від політики ні сам Микола Васильович, ні його знайомі не розкривають. Цілком ймовірно до такого кроку його призвело погіршення здоров'я у період відбування в'язничного терміну (на користь цієї версії може свідчити його смерть у 45 років). Можливо, у цьому роль відіграв і морально-психологічний чинник, неготовність молодого людини до реалій політичної боротьби, яка виявилась значно суворішою за абстрактні уявлення про ідеали революційного перетворення суспільства.

Список використаних джерел

1. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія" / Г. Д. Голубчик: дис. ... канд. іст. наук. – Дніропетровськ, 2003. – 209 с.
2. Василенко М. П. Вибрані твори. У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листи / М. П. Василенко – К.: Юридична думка, 2008. – 720 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
4. Дорошенко Д. Памяти П. Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна. – 1920. – Кн. 7–8. – С. 110–113.
5. Дорошенко Н. В. Возникновение большевистской организации в Петербургском университете и первые годы ее существования / Н. В. Дорошенко // Красная летопись. – 1931. – № 2. – С. 81–93.
6. Дорошенко Н. В. В. И. Ленин и местные работники / Н. В. Дорошенко // Красная летопись. – 1927. – № 3. – С. 143–154.
7. Дорошенко Н. В. Роль социал-демократической организации в январских событиях 1905 г. / Н. В. Дорошенко // Красная летопись. – 1925. – № 3. – С. 206–219.
8. Дорошенко Н. В. Социал-демократическая большевистская организация Петербургской стороны во второй половине 1905 г. / Н. В. Дорошенко // Красная летопись. – 1928. – № 3. – С. 173–191.
9. Бондаревская Т. П. Большевистская организация университета в революции 1905–1907 гг. / Т. П. Бондаревская // Петербургский университет и революционное движение в России. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1979. – С. 67–80.
10. Бондаревская Т. П. Петербургский комитет РСДРП в 1905–1907 гг. / Т. П. Бондаревская – Л.: "Лениздат", 1975. – 328 с.
11. Ольховский Е. Р. Студенческое движение в Петербургском университете в период ленинской "Искры" (1900–1903 гг.) / Е. Р. Ольховский // Там же. – С. 39–67.
12. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
13. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД ім. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
14. Руденко А. С. "Родове гніздо" як фактор збереження сімейних традицій (до історії роду Дорошенків) / А. С. Руденко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 31. – С. 45–50.
15. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Том. 1. А-Д. / В. Модзалевский. – К.: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. – 519 с.
16. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб), ф. 14, оп. 25, д. 33, 403 л.
17. ЦГИА СПб, ф. 14, оп. 3, д. 38860, 24 л.
18. Ленин В. И. Полное собрание починений. – Т. 47 / В. И. Ленин. – М.: "Политиздат", 1964. – 474 с.
19. Петербургский комитет РСДРП. Протоколы и материалы заседаний. Июль 1902 – февраль 1917: Сб. док. – Л.: "Лениздат", 1986. – 590 с.
20. Судебные отчеты // Право. – 1906. – № 49. – С. 3857–3865.
21. Судебные отчеты // Право. – 1907. – № 3. – С. 197–221.
22. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 318, спр. 181.

Антон Руденко

РЕВОЛЮЦИОНЕР ИЗ КАЗАЦКОГО РОДА: НЕЛЕГКАЯ СУДЬБА НИКОЛАЯ ДОРОШЕНКО

Статья посвящена представителю известного украинского казацко-дворянского рода Николаю Дорошенко. Автор анализирует его роль в развитии студенческого движения Санкт-Петербурга и деятельность в составе Российской социал-демократической рабочей партии.

Ключевые слова: большевизм, революция, студенчество, Санкт-Петербург, "новая семейная история".

Anton Rudenko

REVOLUTIONIST FROM THE COSSACK FAMILY: THE DIFFICULT FATE OF MYKOLA DOROSHENKO

The article is devoted to the representative of the famous Ukrainian Cossack and noble family Mykola Doroshenko. The author analyzes his role in the development of the student movement in St. Petersburg and the activities within the Russian Social-Democratic Labour Party.

Key words: bolshevism, revolution, students, Saint Petersburg, the "new family history".

УДК 140.8:929-052 В.О. Геринович (477) (09) (045)

Володимир Островий

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВОЛОДИМИРА ГЕРИНОВИЧА

У статті проаналізовано передумови та чинники які вплинули на формування наукового світогляду, громадсько-політичної позиції В. Гериновича. Визначено та охарактеризовано маловідомий етап біографії, а саме становлення і розвитку цієї непересічної особистості.

Ключові слова: В. Геринович, український вчений, світогляд, антропогеографія, краєзнавча діяльність, географічне та історичне краєзнавство.

Актуальність проблеми ґрунтується на тому, що В. Геринович (1883–1949 рр.), один із представників наукової інтелігенції, вилучених на півстоліття з української історії, біографія якого, рівно ж як і внесок у вітчизняну науку залишаються малодослідженими.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів визначено та охарактеризовано основні етапи формування, становлення та розвитку наукового світогляду вченого. Запроваджено до наукового обігу нові документальні джерела з архівів України. Доведено, що під впливом своїх педагогів В. Геринович визначив сферою своїх наукових інтересів галузі географічної та історичної науки; перші наукові розвідки публікував на сторінках галицьких часописів поряд з відомими українськими громадськими діячами, науковцями та письменниками; співпрацював з науковими товариствами м. Львова; склався як антропогеограф; досліджував природо-ресурсний потенціал етнічної української території.

Об'єктом дослідження – науково-педагогічне, культурно-освітнє життя Галичини початку ХХ ст.

Предметом дослідження – соціально-культурні та політичні чинники, що вплинули на формування, світогляду, наукових інтересів, а також громадсько-політичної позиції В. Гериновича.

Основна мета публікації полягає у відтворенні та комплексному аналізі життєвого шляху майбутнього педагога, вченого В. Гериновича, на етапі становлення його як особистості, науковця.

Завдання дослідження ґрунтуються на з'ясуванні передумов та чинників, що впливали на становлення особистості Володимира Гериновича і формування його наукових інтересів.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України у м. Києві, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Держархіву Львівської області, Держархіву Хмельницької області, інші джерела. Деякі з них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлили в своїх працях такі науковці як О. Завальнюк [1], Б. Заставецький [2] О. Шаблій [3–4], П. Штойко [5] та інші, однак, незважаючи на це, питання потребує більш детальної розробки.

Володимир Олександрович Геринович народився 22 листопада 1883 р. [6, арк. 157 зв.] у м. Сокалі на Львівщині (тоді – Австро-Угорщина), за його словами, у малоземельній селянській родині, у власності якої було лише чотири морґи землі, чого було недостатньо для утримання багатодітної родини.

Початкову освіту В. Геринович здобув у народній школі у м. Сокалі, потім навчався у Львівській гімназії. Для продовження навчання дітей, сім'я Гериновичів оформила банківський кредит та, на жаль, повернути його вчасно не змогла. Після того, як банк відібрав землю та будинок, родина переїхала до м. Львова. Незабаром сестри В. Гериновича успішно склали іспити на право займатися учительською діяльністю у Галичині, що з часом стало приносити певні прибутки, дало можливість утримувати матір й допомогти брату здобути освіту [7, арк. 6].

Під час навчання в гімназії В.Геринович активно займався просвітницькою, громадською діяльністю: читав лекції у селах, організовував читальні. Тоді ж зацікавився політикою. Встановлено, що 1902 р. юнак брав активну участь у аграрних страйках на Західному Поділлі (частина сучасної Тернопільської області), очевидно, зі своїми однокурсниками. Саме за приналежність до таємного гуртка його відрахували з гімназії, тому Володимиру прийшлося завершувати навчання вже у м. Перемишлі 1903 р. Того ж року В. Геринович вступив на I курс філософського факультету Львівського університету імені Франца Йосифа I [8, арк. 31].

Опинившись у головному науковому центрі Галичини, В. Геринович відвідував лекції відомих учених європейського рівня: професорів М. Грушевського, який викладав на першому курсі "Історію України-Руси", "Вибрані питання з історії Європи", "Історію Східної Європи", "Церковні відносини Східної Європи", Б. Дембінського, С. Закшевського, який читав історію середньовічної Польщі [9, арк. 2], Л. Фінкеля. Е. Дуніковський вів курс "Географія Галичини" [4, с. 9], Р. Зубер – "Географія Карпат", "Історична географія". А. Реман викладав фізичну та космічну географії, Е. Ромер – гідрографію. Разом з тим, В. Геринович прослухав курс лекцій в Краківському та Віденському університетах [6, арк. 12а].

Відомий учений-географ С. Рудницький сформував у В. Гериновича інтерес до науки, залучаючи студентів університету до науково-дослідної роботи. Під його керівництвом студенти системно збирали матеріали до бібліографії природознавства України. До речі, напередодні першої світової війни вона нараховувала біля п'яти тисяч найменувань.

Під час навчання в університеті (1903–1907 рр.) В. Геринович приймав участь у страйковому студентському русі в боротьбі українців за Львівський університет.

На першому курсі він вступив до української студентської організації "Академічна громада", яка на той час нараховувала 109 членів, за рекомендацією студента В. Лукашевича. Головою товариства був студент Є. Савчук [10, арк. 18 зв., 69]. У 1904 р. його змінив І. Яримович. Метою "Академічної громади" було стати осередком наукового і громадського життя українців-науковців Галичини. Завдяки активній праці в товаристві восени 1904 р. В. Гериновича обрали бібліотекарем "Академічної громади" [11, арк. 28; 12, арк. 32, 51]. Тут він тісно співпрацював з І. Крип'якевичем. За свідченням якого, "...в університеті не було жодної історичної школи, але різноманітність поглядів дозволяла більш талановитим студентам формувати свій власний світогляд, ...навіть дуже впливовий Грушевський не накидав нам якоїсь одної доктрини, а навпаки, вироблював критичний смисл до явищ і скептицизм... В сумі університет давав суцільного світогляду – зрештою, це був університет польський..." [13, с. 199].

"Академічна громада" була центром політичного життя українського студентства. За словами І. Крип'якевича, М. Грушевський, І. Франко, С. Томашівський та інші відомі діячі часто відвідували засідання, на яких велися жваві дискусії на актуальні теми. За політичними уподобаннями студентство розділилося на дві групи: націонал-демократів та соціалістів. Коли І. Крип'якевич вступив до "Академічної громади", нею керували націонал-демократи І. Яримович, В. Геринович, О. Бойцун. Провідною політичною силою у системі багатопартійності Галичини була Українська національно-демократична партія, яка стала авангардом українського політичного життя краю на межі XIX – XX ст.

Основна стратегічна мета партії полягала в утворенні незалежної Української держави, але при цьому найбільш "реалістичним" завданням стало домагання визнання автономії Галичини у складі Австро-Угорщини. Згодом більшість в "Академічній громаді" здобули соціалісти, які виступали проти реакціонерів і консерваторів [13, с. 91, 200]. Для молоді, що виходила із селянства і дрібної інтелігенції, соціально-економічне та національне питання єдналися в одне – боротьбу проти суцільної колонізації. Серед студентів прогресивними поглядами виділялися М. Лозинський, співробітник газети "Діло", О. Назарук, Я. Весоловський, М. Цеглинський та інші. В. Геринович перебував на засадах національно-демократичної ідеології.

В університеті при кафедрі географії, якою керував професор Е. Ромер 1906 р., створено географічний гурток, метою якого стала ґрунтовна підготовка майбутніх фахівців до самостійної науково-дослідницької роботи. Володимир Геринович був його головою до завершення навчання. Засідання відвідували науковці університету, зокрема С. Рудницький, Е. Ромер та ін. Під керівництвом Р. Зубера та Е. Дуніковського проводилися науково-дослідні експедиції до Підкарпатського нафтового басейну, в яких В. Геринович брав активну участь. Результати досліджень молодий вчений виклав у статтях "Страдчанські печери", "Скали у Розгірчу", "Скали Уричу", "Скали Бубнищу" [9, арк. 2].

З 1906 р. В. Геринович співпрацював з видавництвом "Руского товариства педагогічного", друкував статті з географії та астрономії у науково-популярному журналі "Дзвінок", ілюстрованому письмі для науки і забави руским діточкам і молодіжці. Серед них можна виділити статті: "Географія

фізична" [14], "Про вулкани" [15], "Сонце і Місяць" [16] та ін. Досліджував В. Геринович і фізичну проблему збереження енергії, відображену в статті "Найважливіші права природи (Що то є право не пропащої матерії? Що то є право не пропащої сили?) [17].

У своїх публікаціях молодий дослідник не тільки намагався популяризувати серед молоді знання про землезнавство, але й формував національну самосвідомість. Так, у статті "Вступ до географії" [18] автор наголошував на необхідності розвитку української науки за рахунок збільшення кількості українських гімназій та відкриття національного університету. Молодий учений відзначав вагомий внесок у дослідження західноукраїнських земель М. Грушевського і С. Рудницького. Варто зазначити, що разом із публікаціями В. Гериновича розміщувалися статті українських поетів, письменників та громадських діячів Галичини: М. Коцюбинського, І. Франка, О. Барвінського, Б. Лепкого, І. Крип'якевича, В. Щурата, А. Чайківського, Я. Окуневського, Є. Олесницького, І. Брилінського, Л. Мартовича та ін.

Інтереси ученого були різноплановими. Цікавився він й особливостями природи комах. У 1907 р. в збірці "Складанка", виданій "Просвітою", вийшла його стаття "Дещо з життя муравлів" [19], у якій автор детально охарактеризував окремі види та особливості життєдіяльності комах.

Під впливом професорсько-викладацького складу університету В. Геринович брав активну участь у наукових семінарах, екскурсіях, писав рецензії до "Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка" у Львові. Так, 1907 р. було опубліковано рецензію В. Гериновича на наукову працю польського дослідника В. Лозинського "Долини східно-карпатських і подільських рік" [20]. Рецензент піддав аналізу походження та особливості утворення ерозії ґрунтів подільськими ріками, а також процес виникнення подільських річок. Одночасно він зауважив про низку недоліків та обмеженість джерельної бази, на яку опирався В. Лозинський. Рецензував Володимир Олександрович і монографію В. Налковського "Нарис розумової географії" [21], що вийшла друком у Варшаві 1907 р. як підручник для учительських кандидатів Галичини. Рецензент вказав на помилки В. Налковського, який у своїй теорії північні сточища Карпат і "польську низину" називав перехідною країною між Східною і Західною Європою. В. Геринович зауважив, що польський дослідник проігнорував відкриття західноєвропейських, російських учених-географів та опирався на етнографічні чинники, котрі не можуть впливати на геологічні особливості.

Під керівництвом професора С. Рудницького у канікулярний період В. Геринович здійснював краєзнавчі дослідження, пішки обійшов значну частину Західного Поділля, Галичини та Закарпаття, побував в Угорщині, Австрії, Чехії, Швейцарії, Італії [7, арк. 6–7]. Наслідком науково-дослідної роботи стали численні нариси, зокрема: "Кривчанські печери" [22], "З Будапешту до Відня" [23], "Природописні відносини наддністрянського низу" [24], "Нариси до землеписи Угорської України (Науковий фейлетон)" [25] та інші. Учений багато часу приділяв громадській роботі: брав участь у заснуванні читалень, пожежних сторож, спілок. За активну громадську роботу його обрали заступником голови товариства "Просвіта" у Львові.

8 квітня 1907 р. В. Геринович подав до деканату філософського факультету заяву з проханням дозволити йому скласти іспити з географії, геології та філософії для здобуття наукового ступеня доктора наук. До заяви молодий учений додав пакет необхідних документів і рукопис своєї докторської праці "Вік і географічне розміщення найдавнішої людини у Східній Європі". Одночасно він сплатив за рецензування роботи по 20 корон професорам А. Реману та Р. Зуберу. Очевидно, рецензенти вказали на недоліки у роботі, які автор допрацьовував упродовж наступних трьох років [26, арк. 5–7 зв.].

Щоб утримувати матір та одну з сестер, яка залишилася без роботи, В. Геринович учительював у приватній гімназії Лучановського (м. Львів). Восени 1908 р. Володимир Олександрович склав іспит з історії, а в травні 1909 р. – з польської мови для викладання в гімназіях та реальних школах [27, с. 17].

У 1908 р. В. Геринович опублікував ґрунтовну працю "Про воздух" (Оповіданє про свійства воздуха та про передказуванє погоди), у якій ґрунтовно і доступно проаналізував природу повітря, дав практичні поради селянам щодо прогнозування погоди [28]. Наступного року у Львові вийшла друком стаття науковця "Питанє про третичного чоловіка в новійшій літературі" [4, с. 10]. Одночасно він подав професору А. Реману наукове дослідження "Географічне розміщення найдревнішого чоловіка на просторах Сходу Європи" на рецензування. Саме ця робота стала основою майбутньої докторської дисертації [9, арк. 4].

2 лютого 1909 р. у м. Львові зусиллями української інтелігенції створено "Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили". На той час воно нараховувало 105 членів. Серед його засновників був О. Колесса (голова). До головної ради увійшли В. Геринович, Б. Загайкевич, І. Кокорудз, І. Раковський, С. Рудницький, В. Левицький, І. Мерунович, І. Крип'якевич, В. Левицький, С. Томашівський та ін. [29, арк. 1]. Завданням товариства стало поширення знань шляхом

організації загальнодоступних наукових і науково-популярних лекцій, доповідей, бесід. Головою філії товариства в м. Самборі був В. Геринович. Товариство тісно співпрацювало з "Науковим товариством ім. Т. Шевченка", "Просвітою", "Соколом", "Руською захоронкою" та ін. Його діяльність охопила дев'ятнадцять населених пунктів Східної Галичини.

На засіданнях товариства В. Геринович виступав з доповідями у м. Самборі, у яких роз'яснював значення етнографічної української території для розвитку національно-державницької свідомості українців, поширював знання з астрономії та землезнавства [30]. З цього приводу необхідно виокремити його праці: "Величина Землі" [31], "Революційний рух Землі", "Ротаційний рух Землі" [32]. У них описано генезу розвитку наукових знань людства про місце Землі у сонячній системі, її величину та принципи обертання навколо Сонця. Особливу цікавість для науковця представляли розвідки про планету Марс. Одночасно учений співпрацював з видавництвом "Союза руских хліборобських спілок на Буковині" – "Народною бібліотекою" у м. Чернівцях, де 15 березня 1911 р. опубліковано його науково-популярну працю "Жителі Марса". У майбутньому вона буде перевидана в 1914 р. у м. Вінніпег (Канада) [33]. У цій праці учений охарактеризував фізичні особливості планети, її супутників Фобоса і Деймоса, висунув припущення щодо існування життєвих форм на Марсі. Доступний науково-популярний стиль з сміливими гіпотезами, у яких дослідник застосував такі наукові методи дослідження, як порівняння та аналогії, захоплювали читача з перших сторінок викладу.

1909 р. вийшла друком невелика праця В. Гериновича "Трясенє Землі" [34]. Її актуальність визначалася наслідками найбільшим із документально зареєстрованих землетрусів, що стався на півдні Італії 28 грудня 1908 р., жертвами якого стало 250 тис. осіб. Автор намагався дослідити природу цього явища та знайти способи його передбачення. У роботі він звернув особливу увагу на геологічні зміни в природі, поведінку тварин, свідчення очевидців та науковців, вважав розробку даного питання для суспільства надзвичайно важливою.

У зв'язку з очікуваним наближенням до Землі комети Галлея у травні 1910 р., у пресі та серед пересічно неграмотного населення Галичини розповсюдилися безпідставні чутки про можливу космічну катастрофу. У відповідь В. Геринович опублікував у львівському часопису "Діло" статтю "Перед днем 18 мая 1910 року" [35], де у доступній формі подав історію уявлень людства про комети з найдавніших часів до початку ХХ ст. Роз'яснюючи природу комет, науковець зауважив про перебільшення повідомлень у пресі щодо можливості падіння космічного тіла на Землю, зокрема на Галичину. Потреба у публікації була очевидною, оскільки всеохоплюючий страх бойків, лемків та гуцулів призвів до масового продажу ними за безцінь власного майна, сільськогосподарського реманенту, землі тощо.

Згідно зі свідченням С. Рудницького, матеріальне становище ученого було вкрай важким, приходилося навіть голодувати. Тому С. Рудницький 1910 р. звернувся до відомого українського громадського діяча, радника цісарського двору О. Барвінського з проханням сприяти влаштуванню на роботу В. Гериновича [36, с. 43]. Очевидно, саме їх знайомство допомогло Володимирі Олександровичу отримати посаду викладача Самбірської вчительської семінарії.

Викладаючи у вчительській семінарії м. Самбора [26, арк. 4], В. Геринович підтримував зв'язок з НТШ у м. Львові. Встановлено, що 15 березня 1909 р. він взяв участь у засіданні секції фізіографічної комісії при НТШ, яке носило історичне значення. Так, за ініціативою С. Рудницького, прийнято рішення про створення окремого відділу під назвою "літературно-подібний" до географії України-Руси. Присутні вирішили вже з наступним виходом наукового збірника ввести цей порядок у дію. Важливість засідання визначалася пропозицією І. Чаковського започаткувати при фізіографічній комісії всебічне дослідження українсько-руської території. Пропозицію С. Рудницького про заснування при НТШ природничого музею, який мав представляти природу всієї України, підтримали В. Левицький та І. Раковський. Одночасно, на першому засіданні математично-природописно-лікарської секції доктор В. Левицький запропонував В. Гериновичу підготувати до друку наукову статтю "Розвиток географії у 1901 – 1907 рр.". 17 вересня 1909 р. В. Гериновича офіційно прийняли в члени фізіографічної комісії [37, арк. 33–34 зв., 36 зв.].

У 1910 р. відомий український історик, етнограф З. Кузеля у рецензії високо оцінив працю науковця "Питанє про третичного чоловіка в новійшій літературі", що була надрукована в "Літературно науковому віснику" (1909 р.): "...Належить працю д-ра Гериновича привітати щиро, як першу більшу статтю з майже нетиканого у нас поля. Написана ясно й інтересно, віддасть вона певно свою службу і лише треба б побажати, щоб автор не покидав поля, на яким зачав працювати і не дав на себе довго чекати з іншою подібною роботою..." [38, с. 196].

З лютого 1910 р. В. Геринович вдруге звернувся до деканату філософського факультету з проханням скласти іспити та надати рецензію на дисертацію. 10 березня учений подав дисертацію "Вік і географічне розміщення найдавнішої людини у Східній Європі" для наукової оцінки

професорам К. Гадачеку (засновник кафедри археології), А. Реману, Е. Ромеру [39, арк. 9]. Наукове дослідження складалося з двох розділів. У першому розділі автор простежив розвиток археологічних досліджень найдавнішої людини в Східній Європі від дилювіального періоду до XIX ст., коли розкопки набули системного та наукового характеру. Заключним етапом першого розділу стало дослідження третичного періоду з його артефактами (одного з двох геологічних періодів кайнозойської ери) в житті прадавньої людини. В другому розділі роботи В. Геринович порівняв палеолітичні археологічні знахідки з польських печер на північ від Кракова і поселень землеробів, знайдених на території Південно-Східної Європи.

За словами К. Гадачека, докторант подав цікаву з наукової точки зору інформацію. Однак рецензенти вказали їй на певні недоліки: не відокремлено дилювіальні (плейстоценові) зразки від неолітичних в районі печер м. Кракова та м. Ойцова, помилково зараховано неолітичні артефакти, які знаходили в чисельних польських поселеннях, до палеолітичного періоду. Не зважаючи на зауваження, 24 березня В. Геринович отримав позитивну рецензію: "...Дана праця є солідною науковою роботою...", "...дав автор у своєму опрацюванні річ цінну та таку, яка заслуговує на звання докторської дисертації..." [39, арк. 38–38 зв.]. Так, наприкінці 1911 р. у м. Відні Володимир Олександрович захистив докторську дисертацію і отримав науковий ступінь доктора філософії.

У 1910 р. сталися зміни в особистому житті В. Гериновича – він одружився з Христиною Лепкою, донькою письменника і етнографа, заступника декана і парафіяльного священика в м. Старому Самборі Д. Лепкого. Від цього шлюбу 10 березня 1913 р. у них народився син Олександр.

Учений продовжував працювати у математично-природописно-лікарській секції при НТШ в м. Львові. 28 червня 1911 р. на засіданні секції В. Левицький дав схвальний відгук на його статтю "Начеркнене полуденникової лінії" [40]. Восени 1913 р. на черговому засіданні секції С. Рудницький запропонував надрукувати в "Науковій хроніці" НТШ статтю вченого "Децо про нові погляди на ество географії" [41].

На початку XX ст. українська етнічна територія розглядалася європейськими географами як складова Східної Європи. Однак, українські вчені Г. Величко, В. Геринович, М. Дольницький, С. Рудницький, О. Степанів та інші не визнавали усталеної парадигми. У своїх працях вони відстоювали ідеї україноцентризму в географії. В. Геринович написав чимало праць з географії України, історичного краєзнавства.

У географічних дослідженнях учений обстоював ідею фізіоцентризму, акцентував увагу на описовій (дескриптивній) географії на відміну від загальної географії, визнавав антропогеографічне спрямування суспільної географії в руслі географічного детермінізму, надавав головну роль чиннику простору у формуванні антропогеографічних відносин. Антропогеографічний напрям виник паралельно з галузево-статистичним, коли економічна географія все більше відходила від суто географічного знання і наближалася до економічної науки. В центрі уваги цього напрямку знаходилася особа.

Суспільні реалії ставили перед українськими географами проблеми формування української нації, обґрунтування географічних кордонів як основи державності. С. Рудницький та В. Геринович досліджували національно-територіальні межі, природоресурсний потенціал етнічної української території як передумови існування, розвитку нації і її державності [4, с. 20–23]. Знаковою подією для географічної науки початку XX ст. стало видання 1910 р. "Короткої географії України" С. Рудницького. Уперше з'явилася наукова монографія, у якій автор комплексно описав географію етнічної України. За словами В. Гериновича: "Радіти мусить серце кожного Українця, коли читає звістку, що вийшла географія своїх земель. Перша загальна географія, що охоплює всі області України-Руси" [42, с. 3]. Пізніше (1916 р.) В. Геринович назвав С. Рудницького фундатором української географії [43, с. 50].

У напрямку наукового обґрунтування територіальних меж України активізувало свою діяльність НТШ у м. Львові. 25 вересня 1907 р. дійсний член НТШ, український історик С. Томашівський виступив на сторінках наукової хроніки товариства з ініціативним проектом під назвою "В справі етнографічної карти України-Руси" [44]. На думку автора, проект мав носити цілісний характер, охопити всі етнічні українські землі від гірських Татр до Кавказу (виключно на наукових засадах). У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує етнографічна карта України "Географічна карта земель де живуть Українці", складена В. Гериновичем і розміщена в праці С. Рудницького "Коротка географія України" [45].

Карта В. Гериновича зафіксувала етнографічну територію України, окресливши шлях боротьби за територіальну цілісність та незалежність. Її автор зазначав: "...не знали ми землі своєї, не знали її величі, природи, багатства та краси...", "...ми не маленькі, нікчемні, замкнені десь у куточку. Ми народ великий, замешкалий на широкій красній землі, для якої в будуччині отвирає ся велика роль.

Простір України більший від іншої якої небудь європейської держави... Ні оден з європейських народів не займає стільки гарного простору як народ український..." [42, с. 2]. Карта була високо оцінена професором М. Грушевським.

Отже, значний вплив на формування В. Гериновича як особистості, ученого, патріота здійснила українська наукова інтелігенція Галичини, особливо професори М. Грушевський та С. Рудницький. У студентські роки В. Геринович приймав активну участь в громадському житті регіону. Отримавши ґрунтовну академічну освіту європейського рівня, В. Геринович остаточно склався як антропогеограф та захистив докторську дисертацію. Надалі займався педагогічною діяльністю та співпрацював з НТШ у Львові. У сферу його наукових інтересів входила розробка питань, пов'язаних з розвитком вітчизняної географії, географічним та історичним краєзнавством, археології, про що свідчать численні публікації.

Список використаних джерел

1. Завальнюк О. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / О. Завальнюк; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 28 с.
2. Заставецький Б. Володимир Геринович як географ і краєзнавець / Б. Заставецький, О. Заставецька, Б. Федунік // Історія української географії і картографії: матер. наук. конф., присвяченої 95-річчю від дня народження професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25–26 грудня 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 176–177.
3. Шаблій О. Внесок Володимира Гериновича в теорію і методологію географічної науки / О. Шаблій // Історія української географії: Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – Вип. 17. – С. 17–21.
4. Професор Володимир Геринович / [за ред. О. Шаблія]. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 366 с.
5. Штойко П. Основні напрями географічних студій Володимира Гериновича / П. Штойко // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. – Вип. 104: Географія. – Чернівці: ЧНУ, 2001. – С. 100–104.
6. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 2, спр. 126, 169 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 1522, 42 арк.
8. Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 609, 296 арк.
9. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 302, оп. 1, спр. 39, 131 арк.
10. Держархів Львівської обл., ф. 296, оп. 1, спр. 58, 72 арк.
11. Там само, спр. 2, 34 арк.
12. Там само, спр. 65, 74 арк.
13. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / [відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій] // Україна: культурна спадщина, національна свідомість: зб. наук. праць 8 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – 960 с.
14. Геринович В. Географія фізична (Геотермічний степень. Здогад Вілліама Томзона) / В. Геринович // Дзвінок. – Львів, 1906. – Ч. 13. – С. 191–193.
15. Геринович В. Про вулькани. (Вульканічні острови і причини вульканічних вибухів) / В. Геринович // Дзвінок. – Львів, 1906. – Ч. 24. – С. 354–355.
16. Геринович В. Сонце і місяць (Віддалі і величина сонця. Місяць. Величина місяця) / В. Геринович // Дзвінок. – Львів, 1906. – Ч. 2. – С. 19–23.
17. Геринович В. Найважливіші права природи (Що то є право не пропащої матерії? Що то є право не пропащої сили?) / В. Геринович // Дзвінок. – Львів, 1906. – Ч. 7–8. – С. 98–100.
18. Геринович В. Вступ до Географії / В. Геринович // Дзвінок. – Львів, 1906. – Ч. 11. – С. 162–166.
19. Геринович В. Дещо з життя муравлів / В. Геринович. – Львів: 3 друк. НТШ, 1907. – Ч. 319. – С. 3–7.
20. Геринович В. Dożynny rzek wschodnio-karpackich i podolskich / В. О. Геринович, W. Łożniński. – Lwów, 1905. – (Рец. на публ.) // Записки НТШ. – Т. LXXX. – Львів, 1907. – С. 232–236.
21. Геринович В. Zarys geografii rozumowej. Wydanie III / В. Геринович, W. Nalkowski. – Warszawa, 1907. – 703 s. – (Рец. на публ.) // Записки НТШ. – Т. LXXIV. – Львів, 1906. – С. 232–235.
22. Геринович В. Кривчанські печери / В. Геринович // Діло. – Львів, 1909. – Ч. 183–184. – С. 1–2.
23. Геринович В. З Будапешту до Відня / В. Геринович // Руслан. – Львів, 1911. – Ч. 192–195. – С. 1–2.
24. Геринович В. Природописні відносини наддністрянського низу / В. Геринович // Руслан. – Львів, 1911. – Ч. 206–207. – С. 4.
25. Геринович В. Нариси до землеписи Угорської України (Науковий фейлетон) / В. Геринович // Руслан. – Львів, 1912. – Ч. 34. – С. 4.
26. Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 7, спр. 1708, 10 арк.
27. Dodatek do spisu nauczycieli szkół średnich w Galicyi i na Śląsku zawierający uzupełnienia oraz zmiany, dokonane w ciągu roku 1909 / Henryk Kopia, nakł. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych; Z druk. Ludowej. – Lwów, 1910. – 46 s.
28. Геринович В. Про воздух: (Оповідане про свійства воздуха та про передказуване погоди) / В. Геринович. – Накл. і друком "Заг. друк.". – Львів, 1908. – 59 с.
29. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. 736, оп. 1, спр. 3, 46 арк.
30. Там само, спр. 4, 18 арк.
31. Там само, ф. 309, спр. 1221, 24 арк.
32. Там само, спр. 1222, 38 арк.
33. Геринович В. Жителі Марса / В. Геринович. – Włpłpereg: nakł. "Руської книгарні", 1914. – 27 с.;
34. Геринович В. Жителі Марса / В. Геринович. – Чернівці: Селянська Каса, 1911. – 40 с.
35. Геринович В. Трясенє землі / В. Геринович. – Львів, 1909. – Академічна Ч. 8. – 24 с.
36. Геринович В. Перед днем 18 мая 1910 року / В. Геринович // Діло. – Львів, 1910. – Ч. 102–103. – С. 1–3.
37. Штойко П. Географія в діалозі культур. Замість вступу (с. 5–40) / П. Штойко // Листування Степана Рудницького. – Львів: Вид-во НТШ, 2006. – 435 с.
38. ЦДАІЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 39, 42 арк.
39. Кузеля З. Предісторія, археологія, історія штуки / З. Кузеля // ЛНВ. – Львів; К., 1909. – Т. XLVI. – Кн. V. – С. 331–345.: (Рец. на публ.): Геринович Володимир. Питанне про третичного чоловіка в новішій літературі // Записки наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, 1910. – ХСV. – С. 191–196.
40. Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 15, спр. 727, 432 арк.
41. Хроніка НТШ у Львові за 1911 / Засідання математично-природописно-лікарської секції. – Львів, 1911. – Вип. III. – Ч. 47. – С. 14.
42. Хроніка НТШ у Львові за 1913 / Засідання математично-природничої секції. –

Львів, 1913. – Вип. IV. – Ч. 56. – С. 20–21. 42. Геринович В. Ожидана книжка / В. Геринович // Діло. – Львів, 1910. – Ч. 281. – С. 2–3. 43. Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. Шаблій. – Львів-Мюнхен: ред.-вид. відділ Львівського держ. ун-ту, 1993. – 223 с. 44. Томашівський С. В справі етнографічної карти України-Руси / С. Томашівський // Хроніка НТШ у Львові. – Львів, 1907. – Вип. III. – Ч. 31. – С. 21. 45. Рудницький С. Коротка географія України / С. Рудницький // Попул. б-ка "Лан". – К.-Львів, 1910. – № 5–7. – 154 с.

Владимир Островой

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ И НАУЧНЫХ ИНТЕРЕСОВ ВЛАДИМИРА ГЕРИНОВИЧА

В статье проанализированы предпосылки и факторы, которые повлияли на формирование научного мировоззрения будущего учёного В. Гериновича. Определён и охарактеризован малоизвестный этап биографии, а именно становление и развитие этой незаурядной личности.

Ключевые слова: В. Геринович, украинский учёный, мировоззрение, антропогеография, краеведческая деятельность, географическое и историческое краеведение.

Volodymyr Ostrovyi

WORLD OUTLOOK AND SCIENTIFIC INTERESTS' FORMATION OF VOLODYMYR HERYNOVYCH

Preconditions and factors which influenced formation of scientific world outlook of the civic-political position of V.O.Herynovych have been analyzed in the article. Little known stage of his biography, namely formation and development of this outstanding personality has been determined and characterized.

Key Words: V.Herynovych, Ukrainian scientist, world outlook, anthropogeography, area studies activities, geographic and historic area studies.

УДК 94(477):929

Володимир Синенький

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ ІВАНА КАРПИНЦЯ

У статті проаналізовані наукові та науково-публіцистичні праці відомого українського історика, учасника українсько-польської війни 1918–1919 рр. Івана Карпинця, присвячені військово-політичній історії Західної України. Особливу увагу зосереджено на праці "Історія 8-ї Галицької Бригади", яка принесла визнання історика серед сучасників і визнана однією із кращих наукових студій присвячених Українській Галицькій Армії (УГА).

Ключові слова: І. Карпинець, ЗУНР, УГА, українсько-польська війна, військово-політичні студії.

Іван Карпинець – український історик першої половини ХХ ст., учасник українсько-польської війни 1918–1919 рр. Наукову спадщину вченого становлять праці з військово-політичної та соціально-економічної історії західноукраїнських земель останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХХ ст., значна частина яких досі не опублікована. У 1920–1930-х рр. він став новатором у дослідженні військової історії Галичини, а його "Історія 8-ї Галицької бригади" стала, за словами сучасників, одним із найкращих творів, який з'явився в Галичині у міжвоєнний період ХХ ст.

На сьогодні військова, громадська та наукова праця І. Карпинця залишаються невідомими не тільки для широкого громадянства, але й навіть фахових істориків. Наявні наукові праці і статті містять тільки опосередковані твердження та інформацію, яка здебільшого розкриває окремі епізоди біографії науковця та його доробку. У дослідженнях О. Домбровського [1, с. 105–111], Ф. Стебля [8, с. 129–132] тільки епізодично охарактеризовано наукову спадщину І. Карпинця. Основу джерельної бази розвідки становлять науково-публіцистичні праці історика.

Мета статті – проаналізувати дослідження І. Карпинця, які присвячувалися українсько-польській війні 1918–1919 рр., політичній історії Західної України. Предметом дослідження є військово-політичні студії відомого українського історика, об'єктом – його наукова творчість.

У 1930-х рр. визнання досліднику принесла науково-популярна праця із мемуарним відтінком "Історія 8-ї Галицької Бригади", у якій описано військовий шлях бригади Української Галицької Армії (УГА), писарем якої був І. Карпинець. Прибувши на фронт, він детально описав військово-політичну

ситуацію, що панувала у краї. Він зауважив, що на Рудеччині, після перейняття українцями влади, панував спокій [7, с. 10]. Загалом перші дні української влади на Рудеччині (3–9 листопада 1918 р.) І. Карпинець називав “сонним життям”. “Мало хто з українців в повіті міг тоді думати, що по закінченню світової війни прийде зараз на нашій території до другої, що Рудеччина ще не в скорому часі опиниться в колі воєнних дій та що треба буде проявляти більше енергії й ініціативи, як дотепер. Та коли такі звідомлення, як наведено вище, надходили до Б. Рої з багатьох повітів, то чи ж можна дивуватися, що це заохочувало його до якої-небудь військової акції, щоби полегшити ситуацію поляків у Львові? Отже, він майже від самого початку знав, чого має прагнути” [2, с. 85].

Описуючи ситуацію у краї, автор праці відзначив надзвичайно сприятливу військову обстановку. “Небезпеку в Рудеччині збільшувала ця обставина, – відзначав він, – що крім відділу з 80 стрільців з кількома старшинами, озброєного тільки звичайними крісами, але без достатньої кількості муніції, не було жодних інших частин. А до цього треба додати, що цей відділ не був боєздатний, не був ще навіть, як зараз побачимо, як слід здисциплінований та не мав контакту з ніякими українськими відділами в сусідніх околицях і не діставав ні звідки жодних наказів. І де ж би він міг був ставити опір полякам, які б навіть в малій кількості захотіли ввійти в Рудеччину!” [2, с. 85]. І. Карпинець констатував, що тоді (на початку третьої декади листопада), українська влада “вдержалася” в повіті, завдяки двом обставинам: 1) жоден відділ польської експедиції не намагався ввійти в Рудеччину; 2) кількох рудецьких старшин з поручником І. Околотом на чолі зуміли опанувати паніку, яка постала в Рудках 20 листопада та запобігли збройному виступові місцевих поляків [2, с. 85].

Після захоплення поляками Львова і до кінця листопада (і у першій декаді грудня) на територіях, суміжних з Рудеччиною, відбувалися напади українських відділів на окремі точки залізничних шляхів Львів-Перемишль і Перемишль-Хирів (подібні напади мали місце й на залізничному шляху Перемишль-Ярослав-Рава-Руська), які опинилися у руках поляків. “Назагал ситуація на цих територіях до 21–22 листопада не була для українців злого, бо українські відділи були зачіпною стороною, а поляки мусили триматися в дефензиві та не мали тут якогось плану ділання, – оптимістично відзначав І. Карпинець. – Бо думка Б. Рої про експедицію на Хирів-Самбір-Львів з браку сил не могла здійснитися; майор Лісовський ніколи не вирушив з цією експедицією. Тільки ситуація на північний схід від Рудеччини, а саме у Львові, погіршилася, бо його українські війська мусили залишити. Та зі Львова не загрозувала суміжним територіям небезпека, бо поляки й тут не мали більших сил та мусили числитися з фактом, що саме під Львовом концентрувалася Українська Армія” [2, с. 85].

Після обстрілу Городка групою “Рудки” у грудні 1918 р., І. Карпинець прийшов до висновку, що “ці виправи показали рудецькій команді наглядно, що проти противника, який оперує такими технічними засобами, як панцирні потяги, не можна вибиратися тільки з крісами й скорострілами (тим більше в недостатній кількості), але що треба мати до цього й гармати й інше технічне оружжя. А далі рудецька команда, так як і самбірська, бачила, що Начальна Команда замало звертає уваги на операції на просторах на Захід від Верещиці аж по Сян, а тому за взаємним порозумінням постановили вони разом з деякими політичними зарядами вислати в цій справі делегацію до Начальної Команди” [2, с. 93].

Характеризуючи причини невдач групи, її писар звернув увагу читача на одній із причин – малодосвідченості К. Гоффмана та відсутності практичних навиків ведення бойових операцій. “Ці люди, з якими сотник К. Гоффман приїхав до Рудок, взялися зараз до праці й упродовж кількох днів були вже установи й помічні відділи групи зорганізовані. Так відразу впадає нам в очі одна хиба при організації операційної групи, а саме, що вища команда (в цьому випадку команда III Галицького корпусу, бо вона понад головою полковника А. Кравса, всім зараджувала) думала за різні установи для групи та посилала людей до їх обсади, а не подумала про те, від чого саме треба було зачати, а саме про приділення до групи якогось доброго шефа штабу, який мав би докладне поняття про те, як вести війну. Це тим більше повинна була зробити, що сам командант, сотник К. Гоффман, не мав великих кваліфікацій на команданта групи на такому великому відтинкові. Це був звичайний активний австрійський старшина, буковинський німець, що мав за собою тільки кадетську школу та літа служби на війні, де дійшов тільки до степеня сотника...” [2, с. 93].

І. Карпинець не тільки досконало описав бойові дії на відрізьку, де перебував, але й подав відомості про побутові умови. Майбутній історик відзначав, що основною базою групи стали Рудки. “Містечко до цього надавалося своїм менше-більше осереднім положенням на відтинку групи та тим, що тут перехрещується багато доріг, що лучать різні місцевості Рудецького та інших повітів, та що посідає залізничну станцію, до якої доїздили поїзди зі самбірського залізничного вузла. Отже, Рудки давали можливість скорого й найдогіднішого зв'язку, з однієї сторони, з частинами групи на фронті, а, з другої сторони, з вищими командами та зі щапільям, – відзначав він. – Тому в Рудках примістилася команда групи та всі установи й помічні відділи. Інтендантура примістилася у вагонах на станції; також у вагонах містилася муніція” [2, с. 102].

Усі інші установи – “польова лічниця, відділ закупу худоби, ліквідатура, розвідчий відділ, польова жандармерія, телефонічна чета, станційна команда та булавна сотня” також

дислокувалися у місті. "До цього, що Рудки стали базою групи, причинилася й та обставина, що містечко було вже досить далеко поза фронтом (приблизно 12–15 км), отже, поза засягом безпосередніх воєнних ділань (пізніше, починаючи від 4 лютого, навідували його досить часто польські літаки та кидали бомби, але група не несла від цього ніяких поважніших шкод, – читаємо у праці І. Карпинця. – Найбільше майна групи було на станції в Рудках, яка, маючи тільки 4 тори, була формально завалена вагонами. Це майно оберігала частина відділу двірцевої команди, під час коли друга частина рубала й звозила з околиці дрова, якими опалювалося тоді залізничні машини. Крім того, двірцевий відділ провірявав всі перепустки військових і цивільних осіб, оскільки такі їхали (цивільне населення мало обмежену свободу їзди залізницею). Зрештою, рух поїздів був дуже малий (здається, що тільки раз на добу приїздив поїзд до Рудок зі Самбора, а відтак вертав назад)" [7, с. 12].

Автор дослідження не міг не торкнутися проблеми захоплення українцями Перемишля – важливої стратегічної лінії. "Повертаючи до українсько-польської війни в 1918–1919 році, мусимо зазначити, що найслабшим і найменше вразливим місцем, яке могло спричинити катастрофу для всіх польських відділів, що оперували в Східній Галичині, був Перемишль та частина залізничного шляху Львів-Перемишль, а саме відтинок приблизно від Судової Вишні по Перемишль; Про це знали в цьому часі навіть ляки" [2, с. 101]. Відомості про задуману українцями офензиву на залізничний шлях Львів-Перемишль, яку остаточно вирішено розпочати на нараді у Ходорові, розійшлися серед старшин і стрілецтва УГА, інформацію отримали й поляки. І. Карпинець відзначив, що "доктор С. Шухевич пише виразно, що цього ж самого дня, коли офензиву порішено, відомості про неї дійшли до непокликаних людей, а наступного дня розійшлися поміж стрілецтвом. Сам С. Шухевич довідався про неї від автореферента Кренжаловського, якому про це сказав сам полковник Гриць Коссак, командант III Галицького Корпусу... Внаслідок такої балакучості поляки довідалися про все дуже скоро. В. Гуперт пише, що ціль офензиви, а навіть день її розпочаття, був віддавна знаний польській команді, що після своїх сил, які мала до розпорядимості, старалася її утруднити власною зачіпного акцією..." [2, с. 102–103].

Проаналізувавши стан на польсько-українському фронті, І. Карпинець критикував окремі групи УГА за нерішучість та бездіяльність. Дослідник відзначив, що наступ "проходив мляво", а більшість часу доводилося проводити у боях локального значення. Основна причина невтішного для УГА стану, вважав І. Карпинець, полягала у невмінні пристосувати реалії до нових військових умов. Як приклад він наводив Групу "Крукеничі", яка хоча й могла суттєво покращити позиції на лінії Перемишль-Городок, проте у цей період "не виконала навіть жодного демонстраційного заходу". До заслуг цієї груп І. Карпинець відносив ліквідацію залізничного мосту біля с. Медики, через що група Бекера, що дислокувалася навколо Судовій Вишні та невелика група Борковського, що розташовувалася у Мостиськах, втратили зв'язок із Перемишлем. "Бездіяльність "Групи Крукеничі" дала змогу полякам втриматися на зайнятих позиціях від Судової Вишні – по Перемишль", – резюмує історик [7, с. 11].

Після повернення поляками залізниці Львів-Перемишль, зміст публікацій набув песимістичного характеру. "УГА по березневій катастрофі [1919 р. – В.С.] не змогла в короткому часі подвигнутися, – із сумом відзначав І. Карпинець. – Вона стала пасивно дивитися на те, що роблять, чи задумують робити поляки, доки не прийшов поновний удар, ще сильніший за березневий, що, властиво, остаточно вирішив українсько-польську війну на користь поляків" [2, с. 103]. Дослідник передбачав песимістичний для української держави сценарій розвитку подій, адже, за сього словами, інформація про про армію Й. Галлера "приходили часто", через що Н КУГА, Уряд ЗУНР, як зрештою і "вся українська спільнота, якщо хотіли оборонити свою державу, повинні були напружити всі сили в тому напрямі, щоб фронт і Армія були якнайсильніші" [8, с. 129]. Натомість, із сумом констатує І. Карпинець "про будучність майже ніхто не думав... Фронтом мало журився уряд, а політичні партії, установи та загал української суспільності ним майже не цікавилися. Тому прийшла катастрофа" [8, с. 129].

Використовуючи мемуари польських вояків, І. Карпинець відтворив ситуацію у їх штабі, описав моральний дух військових. Останнім успіхом польської березневої офензиви було зайняття 26 березня містечка Янова (на північний захід від Городка), зазначав він. Отже, їх антифензивна акція закінчилася не тільки поверненням сполучення Львова з Перемишлем, але й опануванням Краковеччини, Яворівщини й Янівщини, що "забезпечило їм залізничний шлях Львів-Перемишль від півночі. Та, однак, генерал Івашкевич вже не міг досягнути вказаної йому лінії Рава Руська-Добросин-Жовква-Куликів-Львів через брак сил. Тому зголосив своїй начальній команді, що до досягнення тієї лінії треба йому 5 свіжих й повних куренів і 2 батареї. На це дістав він 30.III відповідь від Ю. Пілсудського, що згаданій допомоги не буде міг одержати перед 15 квітня. Тому зараз наказав він своїм групам окопатися і одротувати свої становища, а шефові інженерії, майорові Домбровському фортифікувати далі лінію Хирів-Перемишль, а далі вже не вздовж Сяну, але вздовж полудневої сторони залізничного шляху Львів-Перемишль" [2, с. 107].

На основі власних записів та мемуарів поляків І. Карпинець спробував відтворити чисельність війська УГА. Дослідник констатував, що “кордонове обсадження фронту було слабе, бо фронт був довгий, а війська мало” [9, с. 15]. Коли сили українського фронту стали зменшуватися, “то зате запілля було горою!” – з обуренням писав І. Карпинець. – Самі здорові, придатні до бою, добре відживлені, убрані й узброєні люди, які нічого не робили, та яких число доходило щось до 50000 людей... І цих галапасів ніяка сила, не могла стягнути стягнути на фронт, бо всі запільні команди підлягали різним Секретаріатам і Начальна Команда нічого не могла вдіяти. От що пише про це генерал М. Павленко: “Ми хотіли злити запілля з фронтом в один мілітарний апарат, щоби цим піднести відпорність фронтових частин. На жаль, це було переведене лише з формального боку”. Отож, з запільним балаганом не вдалося нічого зробити! Начальна Команда аж до часів генерала О. Грекова не могла нічого з запілля витягнути” [2, с. 108].

У таких умовах розпочалися масові втечі з УГА. “До деморалізації стрілецтва спричинився у великій мірі брак достатньої кількості старшин на фронті та надмір їх у запіллі, де ще до того добре забавлялися, – читаємо у праці І. Капинця, – Дійшло до того, що командант панцирного поїзду ч.2 четар Т.Швець, здається, за тихою згодою свого тодішнього зверхника отамана А.Бізанца, поїхав разом з четарем О.Верголою, командантом полку піхоти 7-ї бригади, сотником Волощакком, командантом батареї поручником (чи сотником) Олексієм та з лікарем Олексієм, яких забрав на свій панцирник до Стрия, щоб силою забрати трохи старшин з каварень на фронт. Це було вночі по полудні, здається, десь у квітні. Остаточно скінчилося це на демонстрації без наслідків, але сам факт такої поїздки став голосний (на основі інформацій п. Омеляна Верхоли)”. “Так більш-менш представлялася ситуація УГА й цілої ЗОУНР”, – завершуючи дослідження відзначав його автор [2, с. 109].

Важливим доповненнями “Історії 8-ої Галицької Бригади” стали інші праці І. Карпинця на військову тематику, серед яких – “1-й курінь 8-ї бригади УГА”. Ф. Стеблій зауважував, що цінність цього опису полягає як у використанні усього наявного на той час комплексу документів, що виходили від обох воюючих сторін, спеціальної літератури й численних мемуарів безпосередніх учасників подій, так і в особистих спостереженнях автора як учасника подій, а також у викладі конкретної історії бригади на основі співставлення різних точок зору, критичної оцінки як успіхів УГА, так і слабих місць та прорахунків її командування на тлі чітко окресленого внутрішнього і зовнішньополітичного та військового становища ЗУНР [8, с. 129].

Новизною поданого матеріалу відзначається праця “Панцирний поїзд. Ч.2”. Автор розвідки детально розповідає про його бойовий шлях, проблеми, які виникали у керівників потяга у період українсько-польської війни 1918–1919 рр. [3, с. 344]. Охарактеризувавши бойовий шлях поїзда, І. Карпинець констатував: “З цього, далеко ще неповного, опису, наглядно пробиває невміння вищих команд використати доцільно бойову силу панцирника та відвагу й жертвенність його залоги. Ці всі бої й ризиковні підприяття панцирника, були властиво, за малим винятком, тільки з ініціативи його команди. Вона майже ніколи не діставала точніших наказів згори, що має робити, та з якими відділами, де й як співділати. От тільки наказувано панцирникови загально їхати на таку-то лінію або стояти там і там, а вже від ініціативи команданта панцирника й від підвладних йому людей залежало, чи панцирник зробить щось, чи ні, чи буде боротися там, де треба, чи попросту втече з поля бою без оправданих причин. І тому можна сміло сказати, що ці люди, що про них ми тут говорили і які творили залогу панцирника, зглядно панцирників ч.2, а передусім оба старшини – четар Швець і четар Верхола, сповнили свій обов'язок так, як наказує військова честь!” [3, с. 349].

У праці “Участь бувших учнів Перемиської української гімназії в українській визвольній війні” І. Карпинець відзначав тих випускників гімназії, які боролися за українську державність у роки національно-визвольних змагань [5, с. 58]. Розвідку І. Карпинець розпочав із констатації факту – “кожний, що вступив в ряди борців, робив це самочинно, на свою власну відповідальність, а не під впливом чи натиском дирекції гімназії чи учительського збору. В таких хвиликах, коли в гру входить життя многих людей, гімназія як виховна інституція, якій родичі віддають в опіку своїх дітей, не може виступити як організація акції, в якій не одно молоде існування може бути знівечене. Учительський збір української Перемиської гімназії був би на таке ніколи не пішов, бо мав велике почуття відповідальності за долю повіреної собі молоді. Я впрочім великі події наспівали в такому часі, в якому науки в школі не було й учні були переважно в своїх родинних сторонах. Отже, всякий поступок одного чи другого учня був самостійний і добровільний, без жодного натиску чи то зі сторони дирекції гімназії і учительського збору чи то зі сторони шкільних товариств. Тим більше самостійні й не зв'язані з Перемиською українською гімназією були постанови тих усіх її бувших учнів, що у цей великий час були вже на становищах або студіювали на високих школах” [5, с. 58–59].

Автор наголошував, що колишні учні зголошувалися до легіону в місцях свого тодішнього перебування, “бо були це якраз шкільні ферії, зглядно голосилися в найближчому осередку, де формування відділу УСС-ів відбувалося”. Також у Перемишлі зібрався більший гурт абсолювентів і учнів, передусім тих, що після канікул мали йти до VII й VIII, класу й створили відділ Українських Січових Стрільців. “А тому, що вони цілком не були обізнані з військовим ділом, стали вчитися

військової муштри під проводом учнів, що з тим ділом були більше обізнані, а це: Ірина Чмоли, Антона Артемовича й Михайла Хронов'ята; два останні мали йти по феріях до VIII класу. Помагав їм в муштрі й уділював інформації тодішній посол до парламенту й поручник др. Володимир Загайкевич, при допомозі старенького урядника Каси Хорих Івана Жовніра. Спершу примістився цей відділ у Гімназійному інституті при вул. Баштовій, а опісля в бурсі "Дешевої Кухні", що давала їм харч. Відділ числив 150 стрільців, переважно учнів гімназії..." [5, с. 60].

І. Карпинцю не вдалося уникнути ідеалізації об'єкту дослідження. Він із захопленням відзначав: "У воєнних подіях того часу, починаючи від листопада 1918 р., всюди в цілому краю, найдуться бувші учні Перемиської гімназії: одні як добровольці від перших днів листопада, другі з обов'язку, покликані владою до військової служби. Але вже нині, хоч нема ще спеціальних праць про цей великий час, можна твердити, що число добровольців було о много більше, як тих, покликаних владою. А до тих добровольців належали так ті, що вже давнішими роками залишили мури Перемиської гімназії, як і ті, що тоді були ще тільки учнями тієї школи; одні з них були вже з воєнним досвідом, другі ще такого досвіду не мали. Одні, розкинені по всіх фронтах австрійської, розваленої вже, монархії, спішили у рідні сторони й там зараз організували збройні сили Української Держави, що народжувалася у Східній Галичині, другі спішили всюди там, де ті старші, досвідчені збирали військо, бо листопадовий переворот застав тих молодих учнів не в Перемишлі, а тільки в їх рідних сторонах; саме внаслідок поширеної тоді сильно грипи "еспанки", здержано науку в Перемиській гімназії перед самим переворотом і учні роз'їхалися були до домів. Через те бракувало тих тодішніх учнів у хвилині перебрання українцями влади в Перемишлі, як і в часі пізніших боїв в цьому місті" [5, с. 63–64].

У праці "Західноукраїнські землі в часі Першої світової війни" автором подано ґрунтовну характеристику програм і практичної діяльності усіх як українських, так і польських політичних партій, що виникли наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині, українських партій на Буковині, основних напрямків політичної думки, становлення різних воєнізованих формувань напередодні війни, а також тих страждань, яких довелося зазнати населенню краю на першому етапі війни, до його окупації російськими військами [1, с. 105].

У розвідці "Пролом під Чортковим" І. Карпинець на основі власних спогадів змальовує події Чортківської офензи. Дослідник констатував, що бій під Чортковом, який розпочали частини 3-ї Бережанської та 7-ї Львівської бригади, закінчився "проломом польських становищ зайняттям українськими частинами району Чортків-Біла-Білобожниця (також у Вигнанці не було вже польських відділів, але й українські туди цього дня не вступали) та здобуттям значної добичі". Автор намагався не тільки розповісти про перебіг боїв, але й вияснити точну кількість полонених та "воєнної здобичі" [4, с. 263].

Серія наукових розвідок І. Карпинця бере свій відлік від часу встановлення радянської влади на західноукраїнських землях – у 1939 р. Він розпочав роботу у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР. Практично одразу ж ним підготовлено розвідку "Колонізація західноукраїнських земель польськими осадниками в 1918–1939 рр.", за матеріалами якої виступав з доповіддю на науковій сесії відділу суспільних наук АН УРСР у Львові в червні 1940 р. та брав участь у написанні розділу про Західну Україну від середини XIX ст. до 1917 р. для чотиритомного підручника "Історії України" для вищих навчальних закладів, підготовленого Інститутом історії України (подав матеріали про територію і населення краю, шляхи сполучення, промисловість, торгівлю, еміграцію тощо). Матеріал був надісланий до Інституту історії України АН УРСР. У цей же період він підготував наукову доповідь "Український народ Австро-Угорщини в часі Першої світової війни", у якій провів узагальнюючий огляд політичної історії західноукраїнських земель напередодні та в перший період Першої світової війни [9, с. 12–15].

У наукових розвідках, які побачили світ у радянський період помітний вплив ідеологічних чинників. У 1940-х рр. наукові розвідки І. Карпинця не публікувалися і сьогодні зберігаються у родинному архіві історика (у доньки – художниці Ірини Карпинець). Після війни його поновлено на посаді старшого наукового співробітника Львівського відділу Інституту історії України (тоді ж він підготував чергові праці "Захоплення Галичини Австрією 1772 р.", "Огляд праць з історії Галичини австрійського періоду, 1772–1914", "Нафтова ропа в Галичині. 1772–1848", "Історія газифікації західних областей України до 1939 р." та ін.). 28 жовтня 1946 р. згідно з постанови уряду, згаданий відділ ліквідовано, І. Карпинця переведено на роботу до Києва, де він незабаром захворів і був змушений повернутися до Львова. 15 листопада 1947 р. його відраховано з Інституту історії України АН УРСР [9, с. 15].

Таким чином, І. Карпинець досліджував економічні і військові процеси у Галичині. Його авторству належить два цикли фундаментальних праць: 1) з історії місті промисловості Галичини під владою Австрії (1772–1914 рр.); 2) з військової історії західноукраїнських земель 1914–1921 рр. До першого циклу належить його дисертація "Проблема міст Галичини" та декілька неопублікованих статей. Куди вагоміший другий цикл, основу якого складають праці "Історія 8-ої Галицької Бригади", "1-й курінь 8-ї бригади УГА", "Пролом під Чортковом", "Панцирний поїзд Ч. 2" та ін.

Характерною рисою І. Карпинця-науковця вважаємо широту його дослідницького поля. Завдяки використанню методів різних галузей історичних знань – джерелознавства, етнографії, статистики, історичної географії – він зумів поглибити можливості наукового дослідження, що було співзвучне тенденціям західноєвропейської науки через поширення ідей позитивізму. Науковому росту дослідника сприяли тісні контакти з українськими (І. Крип'якевич, М. Кордубата ін.) та польськими (А. Шелььонговський, К. Хилінський та ін.) істориками. Це не випадково – крім власних спогадів автор використав інші джерела – щоденники, спогади, усні й письмові свідчення учасників подій, що зробило дослідження незамінним для вивчення історії ЗУНР.

Список використаних джерел

1. Домбровський О. Іван Карпинець – наш призабутий історик (1898–1954) / О. Домбровський // Український історик. – 1997. – № 1–4. – С.105–111.
2. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької групи / І. Карпинець // Галичина. Військова історія у 1914–1921 роках / [Упорядник Ф.І. Стеблій, Б.З. Якимович]. – Львів, 2005. – С. 5–123.
3. Карпинець І. Панцирний поїзд. Ч.2. / І. Карпинець // Галичина. Військова історія у 1914–1921 роках / [Упорядник Ф.І. Стеблій, Б.З. Якимович]. – Львів, 2005. – С.344–349.
4. Карпинець І. Пролом під Чортковим / І. Карпинець // Галичина. Військова історія у 1914 – 1921 роках / [Упорядник Ф.І. Стеблій, Б.З. Якимович]. – Львів, 2005. – С.263–285;
5. Карпинець І. Участь бувших учнів Перемиської української гімназії в українській визвольній війні / І. Карпинець // Де срібнолентий Сян пливе. Пропам'ятна книга ювілею 50-ліття Української Державної гімназії в Перемишлі. 1888–1938. – Перемишль, 1938. – С.58–65.
6. Літопис Червоної Калини. – 1932–1935. – № 1–12;
7. Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6. – С.10;
8. Стеблій Ф. Іван Карпинець – історик збройних сил ЗУНР / Ф. Стеблій // Дзвін. – 1994. – № 6. – С.129–132;
9. Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898–1954) / І. Карпинець. – Львів, 1999. – 24 с.

Владимир Синенький

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ СТУДИИ ИВАНА КАРПИНЦА

В статтє проанализировано научные и научно-публицистические работы известного украинского историка, участника украинско-польской войны 1918–1919 гг. Ивана Карпинца, которые посвящались военно-политической истории Западной Украины. Особое внимание уделяется работе "История 8-й Галицкой Бригады", которая принесла признание историку среди современников и признана одной из лучших научных исследований посвященной Украинской Галицкой Армии.

Ключевые слова: И. Карпинец, ЗУНР, УГА, украинско-польская война, военно-политические студии.

Volodymyr Synenkiy

MILITARY AND POLITICAL STUDIES OF I. KARPYNETS

The paper the scientific and journalistic works of the famous Ukrainian historian analyzed, member of the Ukrainian-Polish War of 1918–1919 I. Karpynets who dedicated military and political history of Western Ukraine. Particular attention is focused on the book "History of the 8th Galician Brigade" which earned recognition historian among his contemporaries and is recognized as one of the best scientific studies devoted to the Ukrainian Galician Army.

Key words: I. Karpynets, ZUNR, UGA, Ukrainian-Polish War, military and political studies.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (368): 003.071-042.2 (477)

Алла Курзенкова

ОСОБЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ У ЗАКРІПЛЕННІ ПРАВА НА ВОЛОДІННЯ ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯ СПАДЩИНОЮ

Досліджуються функціональне призначення, інформаційні дані скандинавських рунічних написів у формуванні своєрідної скандинавської рунічної монументально-меморіальної традиції. Основна увага зосереджується на розгляді й аналізі: рунічних каменів як маркерів сімейних взаємовідносин, мотиву закріплення права на спадок, взаємозв'язку між замовниками та померлими, порядку успадкування спадкоємцями майна.

Ключові слова: скандинавські рунічні камені, написи, скандинавська монументально-меморіальна традиція, право на успадкування.

Наявність скандинавських рунічних написів на території нашої держави (рунічний камінь із о. Березань, спис із Ковеля) актуалізує їх дослідження в рамках вітчизняної науки, як справжнього українського надбання. Адже, їх локалізація на теренах України, сприяє активному підвищенню інтересу до вивчення зовнішньої та внутрішньої природи побутування рунічних написів на каменях, посвідчуючи взаємодію українських земель зі скандинавськими, цим самим, позначаючи руни одним із духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, а й їх віддзеркалення в слов'янській. Більше того, зазначимо, що скандинавські камені фігурують не лише у якості суто археологічних знахідок, поза їх масивною стелою, відкривається справжнє інформаційно-функціональне призначення пам'ятника. А саме, врахування відповідних деталей: місця встановлення каменю, орнаментальних особливостей, форми, напрям тексту, відкривають перед ученим різноаспектні дослідницькі напрямки для їх подальшої інтерпретації.

Проте вагомість скандинавських рунічних каменів полягає не лише в їх оригінальній зовнішній формі: позатекстова реальність написів відкриває перед істориком значний масив інформаційних можливостей рун щодо розкриття аспектів соціального положення, майнових стосунків, права на успадкування, торгівельної справи, історичної географії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняному дослідницькому полі представлений комплексний аналіз скандинавських рун як абсолютно нове історичне джерело із історії загалом та історії України зокрема. Що має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому рунічні написи актуальні як у плані ретроспективному, так і у перспективному, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Об'єктом дослідження є скандинавська рунічна монументально-меморіальна традиція.

Предмет дослідження – рунічні написи Старшого та Молодшого Футарка закріпленні права на успадкування.

Основна мета розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати інформаційні можливості скандинавських рунічних написів, щодо вказівок на майнові практики, порядку наслідування та розподілу власності між спадкоємцями.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі більшості рунічних каменів, як маркерів родинно-династійних зв'язків; встановленні інформаційно-функціонального призначення скандинавських рунічних стел у закріпленні права на успадкування; розгляді особливостей взаємовідносин між померлими та замовниками, зафіксованих у рунічних текстах.

Ця проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювалося в основному у зарубіжному науковому просторі. Незамінною для відновлення історичного фону, на тлі якого відбувається розуміння рунічних каменів як закріплення права на успадкування є академічна праця ісландської дослідниці Біргіт Сойєр [1]. Напрацювання автора знаменують собою великий крок вперед у вивченні рунічних написів з позиції жіночого виміру. Праця цікава тим, що містить надзвичайно великий фактичний матеріал рунічних написів із X–XI ст. щодо соціальної історії, зокрема, окремі підрозділи присвячені питанням успадкування та розподілу власності особами жіночої та чоловічої статі на базі джерельного матеріалу рун, надаючи цим самим можливість коригувати та вводити до напрацювань нові рунічні написи з подальшим їх ретельним аналізом.

Вихід в науковий світ дослідницького надбання Б. Соєр викликало великий резонанс серед вчених, особливо зацікавило питання щодо закріплення права успадкування та розподілу власності. Так, у колах шведських дослідників Упсальського університету до розгляду відповідної проблеми звертається дослідник кафедри археології та стародавньої історії Франдс Хірсчінд [2], приділяючи увагу детальному аналізу спадкоємців та з'ясуванню функціонального призначення каменів в рамках закріплення майнових практик. Вельми актуальною з точки зору проблематики нашого дослідження є розвідка естонського рунолога Крістель Цільмер [3], присвячена оглядовому ознайомленню із мотивами встановлення рунічних пам'яток, серед яких провідне місце відведено праву на спадщину та соціальному статусу.

Особливий інтерес становлять академічні праці визначного професора відділу скандинавських мов Упсальського університету Хенріка Уільямса [4], у яких актуалізуються питання, пов'язані з розглядом інформаційних можливостей рун, що права закріплення спадщини замовниками рунічних каменів.

Серед російських авторів слід відзначити працю доктора історичних наук, завідувача відділу історії Східної Європи в античності і середньовіччі Інституту загальної історії Російської академії наук (РАН) О. Мельникової [5], у якій зосереджена значна база скандинавських рунічних написів, виконаних рунами Старшого та Молодшого Футарка, проаналізованих, згідно з історико-лінгвістичним підходом, виявляємо декілька рунічних каменів, що містять вказівки на чоловіків, синів, братів, дружин, матерів, дочок, як ініціаторів зведення стел та закріплення спадкоємних прав на користь себе або ж нащадків.

Основу джерельної бази статті складають епіграфічні написи: рунічні написи Старшого та Молодшого Футарка [6], що в ході дослідження виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних з історії.

Працюючи зі скандинавськими рунічними написами, знаходимо цікаві відомості щодо соціальної історії, приміром, основних тенденцій родинних відносин, прагматичних причин встановлення рунічних каменів, серед яких можна виокремити соціальний статус, успадкування, комунікацію, меморіальність тощо. Зокрема, досліджуючи проблему закріплення права успадкування, рунологи розглядають цей мотив, як один із провідних для зведення рунічних стел, в основному звертаючись до вивчення каменів, споруджених за дорученнями представників майнової частини суспільства, соціальних верхів: воїнів, що брали участь у походах вікінгів і збагатилися за рахунок грабежу, дані і найманства; купців, що торгували з сусідніми країнами; конунгів і членів королівських сімей, явно надаючи перевагу чоловічій складовій. Адже більше половини пам'яток встановлено саме чоловіками. Проте третина рунічних монументів містить надзвичайно цікавий масив відомостей щодо переліку імен дружин, матерів, дочок, сестер, які брали активну участь у спорудженні стел, позначаючи їхні родинно-спадкові взаємовідносини з померлими батьками, чоловіками, синами, братами, цим самим, сприяючи глибинному вивченню рунічних написів із позиції жіночого виміру.

Естонський рунолог К. Цільмер зазначає, що провідна роль у зведенні рунічних каменів відводилася чоловікам, проте за даними науковця в близько 13 % написах із сумарної кількості (на 2005 рік) фігурують жінки як замовники або ж особи, які несли відповідальність за монумент. Певна річ, дослідниця враховує, що кількість вивчених рунічних текстів надзвичайно мізерна, зважаючи на потенційний фактичний багаж [3, р. 194]. Також звернімося до даних Б. Соєр, згідно з якими 12 % досліджених рунічних каменів (на 2001–2002 рр. вивчено 2307 рунічних пам'яток) встановлено жінками, але враховуючи той факт, що досить звичними були явища, коли камінь замовляли жінки разом з чоловіками (приміром дочки, сестри, матері спільно із синами чи братами), число стел, зведених особами жіночого роду, збільшується приблизно до 15 % [1, р. 112].

Помітна частина рунічних каменів, встановлених за замовленням жінок, вказує на вагомість для них закріпити право на володіння та розпорядження майном. Враховуючи те, що встановлення каменів із рунічним написом було досить дорогим задоволенням, можемо припустити, що жінки, які зводили їх самостійно, напевно, мали відповідні ресурси, спадкові або ж придбані через шлюб (як придане чи посаг), або ж частку власності, яку вони отримали спільно зі своїми чоловіками.

Зазначимо, що дослідник М. Озава, вивчаючи саме датський матеріал рунічних написів, зазначає, що Данія прийняла європейський шлях підтвердження власності. Аргументуючи це тим, що датські королі із доволі хитким становищем у XI ст., плануючи розширити їх фактичну силу та владу, створювали королівські статuti щодо майна й еліти. Проте, наприкінці епохи вікінгів у руках правителів Данії не було сконцентрованої влади проти місцевих еліт і, навпаки, еліта в усій Данії, наслідуючи королів, у деяких випадках, змушували їх змінювати прийняті політичні рішення. Але їх джерела влади не існувало: ні у фізичних силах, ні у великій власності, які б дозволили проявити їм свою "благородність", обов'язкову для місцевого контролю. Тому зведення саме рунічних каменів,

які були чіткою пізнавальною формою розрізнення, могли символізувати прояв влади, сили і ресурсів замовників, так само як і володіння ними землею [7, р. 3–4].

Розуміння рунічних каменів як відображення соціального статусу може бути також пов'язано із мотивами успадкування та відображення соціальних прав. Оскільки, більшість рунічних написів вказують на взаємозв'язок між замовником та померлим.

Варто теж відмітити, що ісландська дослідниця Б. Соєр стверджує, що, якби пам'ять про відносини зафіксована на рунічних каменях була втрачена, замовники могли б втратити право розпорядження власною землею та власністю, скажімо, в результаті певних серйозних соціальних потрясінь, маючи на увазі, що побутування рунічних стел, скоріше за все, було проявом закріплення майнових практик [1, р. 172]. Звичайно, твердження ісландської дослідниці не означає, що зведення рунічних каменів було єдиним способом підтвердження власності наприкінці епохи вікінгів. Можливо, рунічні камені, існували у вигляді стандартних способів підтвердження власності у Скандинавії, хоча відсутність писемних джерел робить реконструкцію відповідної проблеми доволі складною.

Цікаво, що відповідно до Б. Соєр скандинавські рунічні тексти із невизначеними відносинами між замовниками та померлими включають біля 1776 написів, серед них налічується 132, які закріплюють право на успадкування. Ці 132 написи згруповані, відповідно до рунолога наступним чином [1, р. 172–174]: втрачені або пошкоджені рунічні написи, що, швидше за все, позначали відносини, щодо успадкування: напис XI ст. із історичної провінції Естрікланда у центральній частині Швеції: "Роалд і Уд звели камінь на пам'ять про Ернмунда... Нехай Бог допоможе (його) душі"; повні написи, які зазначають певні аспекти взаємовідносин між замовником та покійним: напис із Упланду (Швеція): "Форкун звів цей камінь і цей міст на пам'ять про Соргейра свого сина, і на згадку про Есгісла. Нехай Бог допоможе їх душам"; повні написи, які не визначають родинні відносини, але передбачають тісний зв'язок: напис із Сьодерманланда (Швеція): "Гунна звела цей камінь на пам'ять про Саксі, сина Хальвдана"; повні написи без вказівки на взаємини, але підкреслюють особу покійного: напис із Остергьотланд (Швеція): "Ескатла і Гумунд звели цей пам'ятник на згадку про Oddlaugr, який жив у Nadistaðir. Він був хорошим землеробом; (він) помер у Греції".

Також в рунічних написах зустрічаємо і позначення спадкування між родичами по крові. Цікаво, що досить рідкісні згадки про жінок, які успадковували перед чоловіками, або ж батька, що був спадкоємцем свого сина, чи стосовно брата наступника свого брата, лише виявляємо декілька вказівок про когось хто був спадкоємцем матері. Теж доволі виняткові випадки, коли успадковували матері або брати, або ж коли син діставав у спадок від своєї матері (напис Aspa II Сьодерманланд, Швеція; напис Hillersjö Упланд, Швеція) [2, р. 10-11]. Шведський дослідник Френдс Хірсчінд зазначає, що головна причина, чому спадкоємці та успадкування згадані, полягає в тому, щоб вказати на синів по відношенню до себе і своїх батьків. І це не дивно, так як в успадкування від батька сини в рамках рунічно-меморіальної традиції доволі часто отримували маєтність [2, р. 12–13].

Учений Упсальського університету Ф. Хірсчінд також акцентує увагу на тому, що якби рунічні написи на каменях були призначені, лише щоб функціонувати у якості звітів для відображення успадкування, ми мали б в розпорядженні значно більше текстів для вирішення цієї проблеми. Проте, написи дають зрозуміти, що, зазвичай, питання про спадкування було вирішене до зведення рунічних стел, очевидно, їх цільове призначення полягало саме у тому, щоб вказати на спадкоємців, що було доволі важливим у рамках рунічно-меморіальної традиції.

Звідси, опис ключових дійових осіб, які зафіксовані в рунічних написах із правом на успадкування може мати наступний вигляд [2, р. 13]: один син може успадковувати від батька, якщо в нього не має братів: напис Penningby V ст., Упланд (Швеція): "Гуллі і Стозкел підняли камінь на згадку про Viðbjörn, хорошого спадкоємця Крамра. Viðbjörn вирізав"; один син може успадковувати від батька в той час, якщо в нього не має сестер: напис Aspa V ст., Сьодерманланд, Швеція: "Тора звела цей камінь на пам'ять про СЕріг, її чоловіка. Цей камінь стоїть на згадку про СЕріг, на честь про чоловіка Тори. Він озброїв (?) (його) воїнів на заході. Син бачив це там ..."; один син може успадковувати від матері, якщо в нього не має сестри: напис Aspa II V ст., Сьодерманланд, Швеція: "Тут стоїть камінь на згадку про СЕріг і хорошого спадкоємця Thórunnr, брата Gylla в. Нехай Бог допоможе (його) душі"; сини можуть наслідувати від свого батька: напис Atlingbo k:a, XI ст., Готланд Швеція: "Унні і Hagnvíðr, спадкоємці Рагні, вони ... Geirmóðr (?). Нехай Христос допомагає душі ... Auðvaldr висік руни"; мати може наслідувати її синів: напис Hansta V ст., Упланд Швеція: "Ці орієнтири зроблені на пам'ять про синів Інги. Вона прийшла, щоб успадкувати від них, але ці брати – Gerðarr і його брати – прийшли, щоб успадкувати від неї. Вони померли в Греції"; напис Vreta V ст., Упланд Швеція: "Інга підняла стовп і камені на пам'ять про Ragnfastr, її чоловіка. Вона прийшла, щоб успадкувати від своїх дітей".

Звичайно, в більшості випадків рунічні тексти показують, що проблема успадкування та домінування стосується насамперед положення синів та питань стосовно здобуття ними власності, яка могла бути розділеною чи не розділеною. Поряд із традиційно впливовими чинниками виникнення звичаю зведення рунічних каменів – меморіальною традицією, успадкуванням, політичним регулюванням – у науковій літературі згадується не менш серйозний мотив – поширення християнства. Дійсно, в багатьох випадках його запровадження розглядається, як чинник розквіту рунічної монументальної традиції. Адже камені з написами явно вказують на християнські зв'язки. Наприклад, через включення молитов, звернень до Бога, благословень та зображення хрестів. Водночас припускаємо, що зміна вірування не могла повністю пояснити зародження звичаю встановлення рунічних стел – поряд із християнською мотивацією спорудження каменів, безумовно, важливе значення мало право на успадкування. Досліджуючи проблему, потрібно звернутися до доволі цікавих положень Б. Соєр, яка розглядає місіонерську діяльність та зміни в поховальному звичаї як один із важливих чинників, який викликав моду на встановлення рунічних каменів [1, р. 146].

Автор вказує на те, що відсутність значної кількості церков викликала зведення рунічних монументів, які могли функціонувати у якості могильних плит. Більше того, Б. Соєр вважає, що відмова від дохристиянських поховальних ритуалів призвела до розгляду рунічних монументів, як нового християнського способу демонстрації статусу в найбільш людних місцях: біля доріг або мостів, у місцях зібрань чи поруч з будинками покійних [1, р.146–147]. Оскільки рідні люди вирішили, що необхідно записати у рунічних написах (Нага, Упланд, Швеція, друга пол. XI ст.; Gadersta, Упланд, Швеція, початку XI ст. та ін.) цю вживану практику [8, р.139–140], можна розглядати ці факти, як вказівки на їх власну оцінку хрещення, а, отже, і християнства, яке, наш погляд, не скільки справило глибоке враження на них, а як було новою умовою, щоб закріпити за собою та членами родини право на успадкування. Цікавий також є і той факт, що сини та чоловіки, які, зазвичай, згадувалися у рунічних написах, ймовірно, брали участь у торгових або воєнних експедиціях, але за певних обставин не повернулися додому, проте, відповідно до текстів каменів, отримали підтвердження святого хрещення перед смертю, про що родичі вирішили за необхідне сповістити на монументально-меморіальних пам'ятниках, на наш погляд, щоб підтвердити саме право на успадкування.

Отже, значення різних напрямів, пов'язаних із закріпленням права на успадкування в формуванні своєрідної рунічної кам'яної традиції – починаючи від аналізу більшості рунічних каменів, як маркерів родинно-династійних зв'язків до визнання, що монументи засвідчують не стільки певні аспекти майнових практик, як вказують на спадкоємців, закріплюючи їх право на володіння та розпорядження спадщиною. Окрім цього, виявляємо, що рунічні написи в окремих випадках фіксують майнові зведення не лише чоловіків, але і жінок, позначаючи їх роль у спорудженні рунічних каменів та утвердженні права на родинний спадок. Рунічні камені впевнено можна назвати посередниками у функціонуванні сімейних взаємовідносин, адже їх тексти відображали загальний хід розвитку суспільства, особливо коли доходило до успадкування майнових прав.

Перспективи дослідження проблеми пов'язані з розширенням бази даних скандинавських рунічних написів XI ст., подальшим визначенням рівня автентичності змістовного навантаження рунічних текстів, що вказують на спадкоємців та закріплюють родинно-спадкоємні права осіб жіночої та чоловічої статі, врахуванням значного масиву інтерпретацій провідних північноєвропейських рунологів з наступною аргументацією власних наукових розвідок. Це дозволить з'ясувати інформаційні можливості рун із окремих питань соціальної історії.

Список використаних джерел

1. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia/ B. Sawyer. – Oxford: University press, 2000. – 269 p.
2. Frands H. Kind hearts are more than cunning heirs and simple pride than property / Frands Herschend // Scandia. – Uppsala University Department of Archaeology and Ancient History. – 2002. – V. 68. – P. 8–15.
3. Zilmer K. Records and representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic sources / K. Zilmer. – dissertationes philologiae Scandinavicae Tartuensis. – Tartu university: Press, 2005. – 401p.
4. Williams H. Runes / Henrik Williams // The viking world / [edited by Stefan Brink in collaboration with Neil Price]. – London and New York: Routledge Taylor and Francis Group. – P. 281–290.
5. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий / Е.А. Мельникова. – Москва: Наука, 1977. – 276 с.
6. Johannes H. Krovel Trondheim Norwegian Runestones from the 10th and 11th centuries. A social and political approach / H. Johannes, K. Trondheim // Offa Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchaologie. – Band 58. – 2001. – P. 173–177.
7. Ozawa M. From Runic Stone to Charter. Transformation of property confirmation in 11th and 12th century Denmark / M. Ozawa. – Режим доступу: Medievalists.net. – P. 3–9.
8. Williams H. Dead in White Clothes: Modes of Christian Expression on Viking Age Rune Stones in Present-Day Sweden / H. Williams // Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North. [Ed. by Kristel Zilmer & Judith Jesch]. – Turnhout: Utrecht Studies in Medieval Literacy, 2012. – P. 137–152.

Алла Курзенкова

ОСОБЕННОСТИ СКАНДИНАВСКИХ РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЕЙ В ЗАКРЕПЛЕНИИ ПРАВА НА ОБЛАДАНИЕ И РАСПОРЯЖЕНИЕ НАСЛЕДСТВОМ

Исследуются функциональное назначение, информационные данные скандинавских рунических надписей в формировании своеобразной скандинавской рунической монументально-мемориальной традиции. Основное внимание сосредоточивается на рассмотрении и анализе: рунических камней как маркеров семейных взаимоотношений, мотива закрепления права на наследство, взаимосвязи между заказчиками и умершими, порядке наследования наследниками имущества.

Ключевые слова: скандинавские рунические камни, надписи, скандинавская монументально-мемориальная традиция, право на наследование.

Alla Kurzenkova

FEATURES OF THE SCANDINAVIAN RUNIC INSCRIPTIONS OF FIXING OF THE RIGHT FOR OWNERSHIP AND ORDER OF INHERITANCE

The functional purpose, details of the Scandinavian runic inscriptions in formation of a peculiar Scandinavian runic monumental and memorial tradition are investigated. The main attention concentrates on consideration and the analysis: runic stones as markers of family relationship, motive of fixing of the right for inheritance, interrelation between customers and deceased, an order of inheritance by successors of property.

Key words: Scandinavian runic stones, inscriptions, Scandinavian monumental and memorial tradition, right for inheritance.

УДК 94(44): 94(61)

Олена Скрипник

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ФРАНЦІЇ В КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ У XVII–XIX СТ.

У цій статті здійснено комплексне дослідження колоніального завоювання Франції у Північній Африці. Охарактеризовано спробу завоювання Францією Єгипту. Визначено особливості колоніального поневолення Тунісу, Алжиру та Марокко.

Ключові слова: Франція, Північна Африка, колоніальна політика, експансія, поневолення.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що XVII–XIX ст. увійшли в історію, як період великих колоніальних завоювань, за рахунок чого європейські країни перетворилися на потужні індустріальні та економічно розвинуті держави. Саме такою була і Франція, яка здійснювала колоніальні завоювання у країнах Азії та Африки, розширювала свою територію шляхом підкорення інших народів. Упродовж тривалого періоду французька влада прагнула захопити значні колоніальні володіння, аби випередити суперницю Англію. І саме країни Північної Африки викликали інтерес в обох цих державах, але безпосередні колоніальні завоювання тут розпочала першою Франція.

Основна мета полягає у комплексному дослідженні колоніального проникнення та завоювання Францією країн Північної Африки, а саме Єгипту, Алжиру, Тунісу та Марокко.

Відповідно до мети поставлено наступні завдання: визначити початок колоніальної експансії Франції у країни Північної Африки, проаналізувати похід Наполеона Бонапарта у Єгипет, охарактеризувати колоніальне поневолення Алжиру та Тунісу, з'ясувати особливості колоніальної боротьби Франції за Марокко.

Об'єктом дослідження постає колоніальна політика Франції у XVII–XIX ст.

Предметом дослідження є колоніальні завоювання Франції у країнах Північної Африки у XVII–XIX ст.

Щодо історіографії цієї проблеми, то певні аспекти висвітлено у праці Р. Ланда "История Алжира. XX век", у якій висвітлено історію Алжиру в період французького завоювання, показано героїчну боротьбу алжирців проти французьких загарбників, а саме боротьбу Абд аль-Кадіра [1].

Цінною є праця Е. Тарле "Наполеон", у якій автор досить детально описує похід Наполеона Бонапарта у Єгипет [2]. Важливою є праця А. Манфреда "Внешняя политика Франции 1871–1891

годов", у якій досліджено політику французької влади щодо колоніальних завоювань у Північній Африці [3]. Проте цілісного дослідження колоніальної політики Франції саме в країнах Північної Африки ще не було.

Насамперед слід зауважити, що кінець XV – початок XVI ст. ознаменувався для світу початком колоніальної експансії європейських країн. Саме Іспанія та Португалія першими розпочали здійснювати активну колоніальну політику, а колоніальна діяльність Франції, порівняно з ними, була досить мізерною. Хоча, французькі мореплавці неодноразово досягали берегів Південної та Північної Америки, здійснювали плавання навколо Африки, доходили до Мадагаскару, і навіть до Суматри та Китаю в 1530–1531 рр. На атлантичному узбережжі французькі купці вели активну боротьбу з Іспанією та Португалією. В першій половині XVI ст., зокрема, важливу роль у цих відносинах відіграв Жан Анго із Дьєпа, який при підтримці Франциска I, організував експедиції в Америку, Африку і Азію, та піратські рейди проти іспанських та португальських суден [4, с. 273].

Саме з 60-х рр. XVI ст. французькі торговці Марселя значно розширюють контакти із північноафриканськими містами, особливо з Марокко, звідки до Франції ввозили цукор, шкери, віск, фініки та ін. Марсельські купці в 1560 р., отримавши право видобутку коралів у Алжирі, добилися можливості створити своє поселення у Північному Алжирі – бастион Франції, яке, проте, було зруйноване алжирцями 1568 р. [4, с. 274].

Активну колоніальну політику Франція здійснювала під час правління Генріха IV. Значно розширив колоніальні володіння своєї країни і Людовик XIV, укріпивши позиції Франції на узбережжі Сенегалу, де в 1638 р. уже існувало три торговельні компанії, і навіть у 1642 р. здійснили спробу захопити Мадагаскар, побудувавши у Форт-Дофіні свою базу [5, с. 17].

З другої половини XVIII ст. підсилилося прагнення європейських держав проникнути у північні області Африки. Саме у цей час відомий французький полководець Наполеон Бонапарт вирішив здійснити свою мрію, розпочавши грандіозну експедицію в Єгипет, яка тривала упродовж 1798–1801 рр. До кінця XVIII ст. активно поширювалися чутки про надзвичайні багатства цієї країни, і французька дипломатія придивлялася до цієї віддаленої османської провінції. Також французькі правлячі кола розцінювали Єгипет, який омивається і Середземним і Червоним морями, як пункт, звідки можна погрожувати торговельним і політичним конкурентам в Індії та Індонезії. Ще знаменитий філософ Лейбніц подавав свого часу Людовику XIV доповідь, в якій радив французькому королеві завоювати Єгипет, щоб цим підірвати становище голландців на Сході. Проте наприкінці XVIII ст., не голландці, а англійці були головним ворогом Франції, і тому коли Н. Бонапарт оголосив про підготовку експедиції в Єгипет, його багато хто підтримує, а особливо найрішучішим прихильником нападу на Єгипет став міністр закордонних справ Талейран [6, с.201].

Наполеон досить серйозно поставився до підготовки цього походу, він навіть самостійно підбирав солдатів, адже знав величезну кількість солдатів індивідуально; його виняткова пам'ять завжди і згодом вражала оточення. Він знав, що цей солдат хоробрий і стійкий, але п'яниця, а ось цей дуже розумний і кмітливий, але швидко стомлюється, тому що хворий на грижу. Він не лише добре вибирав маршалів, але й добре вибирав і капралів і вдало відбирав рядових солдатів там, де це треба було. А для єгипетського походу, для війни під пекучим сонцем, при 50°C і більше спеки, для переходу розжареними неосяжними піщаними пустелями, без води і тіні, потрібні були відбірні солдати. 19 травня 1798 р. усе було готове: флот Бонапарта відплив з Тулона. Близько 350 великих і малих судів і барок, на яких розмістилася армія в 33 тисяч осіб [2, с. 54].

Досить швидко французи захопили Мальту, після чого також їм вдалося уникнути зустрічі з англійською ескадрою адмірала Нельсона, якому був даний наказ, за будь яку ціну зав'язати бій з ворогом. Уже 1 липня 1798 р. розпочалася висадка французького експедиційного корпусу в 12 км. від Александрії, в яку французи ввійшли 2 липня. Влада у Єгипті на той час належала не туркам, а мамлюцьким беям. Мамлюки формально вважалися васалами Порти, проте вони досить міцно утримували владу у своїх руках, а влада турецьких пашів, яких прислалі зі Стамбула, була фіктивною. Правління мамлюків ознаменувалося погіршенням економічного становища Єгипту. Свавільля мамлюцьких беїв, жорстока експлуатація селян і ремісників викликали невдоволення в країні [7, с. 322]. Під стінами Александрії Наполеон, виступаючи, відобразив найгірші сторони правління мамлюків, заявивши, що французи прибули в Єгипет, як друзі турецького султана, щоб покарати мамлюків і захистити іслам. Далі французи рушили походом на Каїр, який виявився для них важким випробуванням. 21 липня 1798 р. французькі війська зустрілись з єгипетським військом під управлінням мамлюків Мурад-бея та Ібрагім-бея. У "Битві при Пірамідах" французи із незначними втратами розгромили війська мамлюків, а потім придушили незначний опір у нижньому Єгипті та завоювали Верхній Єгипет. Проте 2 серпня 1798 р. англійський віце-адмірал Горацио Нельсон розбив французький флот при Абукірі, тим самим залишивши французів у Єгипті без підтримки. Наполеон не здавався і розпочав похід у Сирію (лютий 1799 р.), де він захопив Яффу, і

після невдалої блокади Акри 20 травня він відступає до Абукиру, де було розташоване військо турецького султана. 25 липня хоча туркам і був нанесений міцний удар, завоювання Єгипту не продовжилось. Наполеон отримав повідомлення про заворушення в середині країни, тому повертається до Франції (23 серпня), залишивши армію на генерала Клебера [8, с. 515].

Франція не змогла утриматись у Єгипті без флоту та ще й за умов важкого міжнародного становища, тому в 1800 році вивела свої війська. Крім Єгипту значний інтерес у французів викликав Алжир, який був населений берберськими племенами, а в VII–XIV ст. сюди переселилися ще й араби. У XVI ст. Алжир був захоплений Османською імперією, але до кінця XVIII ст. він лише номінально перебував під владою Туреччини. На чолі Алжиру стояв довічний правитель – дей. Алжирський дей, зацікавлений у торгівлі із Францією, постачав її під час революції з кінця XVIII ст. хлібом, шкірою, солониною. Пізніше він поставляв товари бонапартівській армії в Ірані та Єгипті, причому головним чином у кредит. Проте надалі в Наполеона з'явилися плани захоплення Алжиру, і тільки його поразки в Іспанії й у Росії врятували в той час Алжир від французького завоювання [3, с. 238].

Проте після відомого "удару опахалом" французького консула П. Девалю алжирським деєм Хусейном, 29 квітня 1827 р., прагнення до завоювання Алжиру у Франції ще більш посилюється. Формальним приводом до початку воєнних дій в Алжирі слугувала боротьба проти піратства, яке було реальною загрозою для торговельного судноплавства в Середземному морі. 25 травня 1830 р. за наказом Карла X із Тулона до алжирських берегів відправилась 37-тисячна експедиція на чолі з воєнним міністром де Бурмоном. Слабке військо дея, що налічувало 50 тис. осіб, було двічі розбите 37-тисячним французьким корпусом. У боях з французами воно втратило 10 тис. осіб, в той час, як супротивник – лише 400 осіб. Оточивши столицю країни, французи 4 липня 1830 р. захопили її головний укріплений форт. 5 липня останній алжирський дей Хусейн вимушений був капітулювати. У підписаному ним акті йшлося про здачу міста Алжир і його цитаделі – Кааби. У той же час генерал де Бурмон зобов'язувався гарантувати усім жителям міста, у тому числі – яничарам, збереження життя, а також – "пошана їх свободи, релігії, власності, торгівлі і дружин" [1, с. 12].

Липнева революція 1830 р. змінила владу у Франції і французьке командування в Алжирі, але не алжирські плани Франції. У 1834 р., згідно з рекомендаціями "комісії з Африки", король Луї-Філіп оголосив про приєднання Алжиру і організував цивільну адміністрацію "французьких володінь у Північній Африці". Проте насправді, як зауважував знавець Алжиру в Франції Шарль-робер Ажерон, "країну ще потрібно було завоювати, адже упродовж 40 років, 1830–1870 рр., Алжир став полігоном і володінням французької армії" [1, с. 12].

У 1832 р. боротьбу народу Алжиру на заході і в центрі країни очолив 24-річний емір Абд Аль-Кадир, син Мухи ад-Діна – шейха племені Хашим і глави братерства "Кадирийя". Абд аль-Кадир наніс французам низки поразок, двічі змусивши французьких генералів укладати з ним мирні договори ("договір Демішеля" у 1834 р., Тафнський договір 1837 р.) і визнати незалежність створеної ним держави. Мирним часом емір користувався для здійснення адміністративної, судової, податкової і грошової реформ, покращення системи управління, зведення фортець, боротьби з бунтівними феодалами і шейхами племен. Призначений в 1840 р. генерал-губернатором Алжиру маршал Бюжо зосередив проти Абд Аль-Кадиря 86-тисячну армію, що удвічі перевищувала сили еміра. Удаючись до жорстоких методів тотальної війни на знищення, застосування тактики загального руйнування і розорення, Бюжо провів в 1842–1843 рр. вирішальну кампанію по ліквідації держави Абд Аль-Кадиря.

У наступні роки французи зайнялися підкоренням інших областей Сахари, періодично пригнічуючи часто виникаючі повстання, найбільш значними з яких були: опір волелюбних берберів в горах Кабілії в 1851–1857 рр., повстання в оазисах Зааджа (1848 р.), повстання племінних союзів Бану Снассен (1859 р.) і Улад Сіді Шейх (1864–1867 рр.). Усі ці рухи були придушені з винятковою жорстокістю. Алжир став "кривавою школою" колоніального варварства для таких французьких генералів, як Пелісе, Сент-Арно, Бюжо, Кавеньяка, Мак-Магона та інших. Але для алжирців 1830–1870 рр. були роками народного героїзму, стійкості і самовідданості. Вожді народного опору емір Абд Аль-Кадир, його "халіфи" Бен Аллаль і Бен Салем, Бу Мазу, очільник зааджийських повстанців Бу Зиян, глава кабілів Бу Багла, стали легендарними персонажами творів фольклору, зразком для патріотів наступних поколінь [1, с. 14].

Чималий інтерес у Франції викликав і Туніс, адже ще з 30-х років XIX ст. вона мала більше переваг щодо контролю над Тунісом серед інших європейських держав. Особливо колоніальна політика Франції щодо Тунісу посилюється після завоювання Алжиру. Розцінюючи Туніс як своє майбутнє володіння, французький уряд не раз намагався приєднати його військовим шляхом до своїх колоній. Але пряме захоплення території Тунісу, цілком можливе з військової точки зору, неминуче натрапляло на опір Великобританії, а потім і Італії. Поселенська колонізація Тунісу, скупка концесій, вимоги у без привілеїв для італійських підданих – усі ці заходи демонстрували

пильну увагу Риму до Північної Африки. Доля Тунісу була вирішена на завершальній стадії Берлінського конгресу 1878 р., коли Великобританія і Німеччина неофіційно, але недвозначно виразили Франції згоду на свободу дій в цій країні. "Нейтралітет" Великобританії у туніських справах французький уряд отримав в обмін на визнання англійського "управління" Кіпром, що раніше належав Османській імперії, і "неупереджене" відношення до планів Лондона із захоплення Єгипту. Що ж до Німеччини, то Бісмарк був украй зацікавлений у французькій експансії в Тунісі. З одного боку, він вважав, що увага до Тунісу відверне французьких лідерів від думок про реванш за поразку від Пруссії у війні 1870–1871 р. З іншого боку, боротьба Франції проти інтересів італійського уряду в Африці повинна була, за розрахунками німецької дипломатії, підштовхнути Італію до зближення з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Таким чином, супротивниками французької окупації Тунісу залишалися тільки Італія і Туреччина. Отже, із зовнішньополітичного погляду захоплення Тунісу було Франції забезпечено. Проте три роки Франція барилася з його здійсненням внаслідок вкрай складного внутрішнього й зовнішнього становища. Ще не був забутий розгром під Седаном, ще всі пам'ятали про військову тривогу 1875 р., і це змушувало багатьох політичних діячів висловлюватися за перебування французької армії в Європі, щоб у будь-який момент вона могла відбити атаку ворога. До того ж, тоді Франція не мала союзників і змушена була розраховувати тільки на свої сили [9, с. 250].

Безпосереднє захоплення Тунісу було здійснене Францією в 1881 р., а саме, 24 квітня, без оголошення війни, французький експедиційний корпус у кількості 23 тис. осіб під загальним командуванням Форжемоля де Боскенара перейшов кордон і окупував найважливіші центри Тунісу. Незабаром в Бізерті висадився французький десант, який швидко захопив столицю. 12 травня 1881 р. бей Мухаммед ас-Садик під загрозою позбавлення влади був вимушений підписати в Бардо (передмістя столиці Тунісу) договір, відповідно до якого він погоджувався на окупацію Тунісу французькими військами для "відновлення порядку і безпеки на кордоні і узбережжі". Бардоський договір також надавав Франції право здійснювати зовнішні зносини Тунісу від імені Хусейнідів і упорядковувати фінансову організацію країни, з тим, щоб "гарантувати виплату державного боргу і права кредиторів". Нарешті, Франція зобов'язалася приходити на допомогу туніському бееві у разі небезпеки, загрозованої йому особисто або його династії [5, с. 41].

Виступи арабського населення з приводу окупації країни були слабо організованими. Незважаючи на рішучість частини племінних лідерів і міських правителів відстояти незалежність країни, нерівність сил була очевидна. Французи зосередили в Тунісі понад 50 тисяч солдатів і офіцерів, яких підтримував флот і бейська армія. У жовтні 1881 р. експедиційний корпус узяв штурмом політичний центр повстання – Кайруан, а в 1882 р. розгромлені сили повстанців (близько 120–140 тисяч осіб, 15 % населення Тунісу) були витіснені на територію Триполітанії, звідки, не витримавши випробувань на чужині, вони поступово повернулися на батьківщину.

8 червня 1883 р. між Францією й Тунісом була підписана конвенція про протекторат, з передачею контролю над країною французькому генеральному резиденту, що одночасно був міністром закордонних справ бей й командуючим армією [5, с.42].

Ще одним важливим колоніальним здобутком Франції в Північній Африці було Марокко. Ще з 40-х років XIX ст. вона намагалася проникнути в Марокко, але змушена була в силу протидії Англії евакуювати свої війська з марокканської території за Танжерським договором 10 вересня 1844 р. Однак це тільки на деякий час призупинило активні кроки Франції. Французькі мандрівники продовжували "досліджувати" Марокко й Шарль де Фуко опублікував книгу про свою подорож туди в 1883–1884 рр., що сприяло піднесенню колоніальних устремлінь. У 60–70-х роках XIX ст. під натиском Заходу алаїтські султани були вимушені укласти цілу серію нерівноправних договорів з Францією та Іспанією, а слід за ними з Австро-Угорщиною, США, Нідерландами, Бельгією й іншими країнами. Усі ці держави отримали капітуляційні права.

Прагнення до захоплення Марокко особливо підсилювалося у Франції з 1891 р., коли султаном став Абд-аль-Азіз, але все-таки ключ від марокканської проблеми перебував у руках Англії, крім того на Марокко претендувала ще й Іспанія. Внаслідок Першої марокканської кризи (1905–1906 рр.) коли на захист Марокко виступили Німеччина, Англія фактично підтримала прагнення Франції на захоплення Марокко [10, с. 119]. Внаслідок Другої Марокканської кризи 1911 р. Франція та Іспанія поділили Марокко, а саме: Франція отримала площу в 572 тис. км², Іспанія – 28 тис. км² [10, с. 126].

Таким чином, ще із XVI ст. французькі торговці налагоджували торгівлю із північноафриканськими містами, та із XVIII ст. Франція починає зазіхати на ці країни з метою їх подальшого завоювання. Наполеон Бонапарт спробував завоювати Єгипет, проте через низку причин він залишив цю країну, яка надалі потрапить у сфері колоніальних інтересів Англії. Та все ж таки Франція вже у XIX ст. зможе встановити колоніальну владу в Алжирі, Тунісі та частині Марокко.

Список використаних джерел

1. Ланда Р. Г. История Алжира. XX век / Р. Г. Ланда. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 308 с.
2. Тарле Е.В. Наполеон: Исторический портрет / Е.В. Тарле. – К.: "Дніпро", 1992. – 415 с.
3. Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 годов / А. З. Манфред. – М.: Изд-во Академия наук СССР, 1952. – 591 с.
4. История Франции. В 3-х томах. [Отв. ред. А. З. Манфред]. – Т. 2. – М.: Наука, 1973. – 664 с.
5. Черкасов П. П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. / П. Черкасов. – М.: Издательство "Наука", 1983. – 183 с.
6. Зеленев Е.И. Египет: Средние века. Новое время / Е. И. Зеленев. – СПб.: Изд. С.-Петербург. ун-та, 1999. – 340 с.
7. Адес Г. Египет. История страны / Гарри Адес; [пер. О. Чумичевой]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 544 с.
8. Попов А. Полная история ислама и арабских завоеваний / А. Попов. – М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб; Владимир: ВКТ, 2009. – 635 с.
9. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений / [А.М. Родригес и др.]; под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч. 3. – 511 с.
10. Всемирная история: Первая мировая война / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др.]. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Мн.: Харвест, 2002. – 512 с.

Елена Скрипник

**КОЛОНИАЛЬНАЯ ЭКСПАНСИЯ ФРАНЦИИ В СТРАНЫ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ
В XVII–XIX ВВ.**

В данной статье осуществлено комплексное исследование колониального завоевания Франции в Северной Африке. Исследовано попытку завоевания Францией Египта. Определены особенности колониального порабощения Туниса, Алжира и Марокко.

Ключевые слова: Франция, Северная Африка, колониальная политика, экспансия, порабощения.

Olena Skripnik

**COLONIAL EXPANSION OF FRANCE IN THE COUNTRIES OF NORTH AFRICA IN
XVII–XIX OF CENTURY.**

In this article complex research of colonial conquest of France is carried out in North Africa. The attempt of conquest of Egypt France is described. The features of colonial enslavement of Tunisia, Algeria and Morocco.

Key words: France, North Africa, colonial policy, expansion, oppression.

УДК 94(420) "1714/1837"

Олександр Акунін

**ЗАРОДЖЕННЯ АБОЛІЦІОНІСТСЬКОГО РУХУ В АНГЛІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА
РОЗВИТОК БОРОТЬБИ ПРОТИ РАБОТОРГІВЛІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.).**

Автор розкриває процес зародження аболіціоністського руху у Великобританії та за її межами у кінці XVIII – на початку XIX ст. У статті робиться висновок про те, що основні причини початку боротьби Англії з работоргівлею сформувалися під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Ключові слова: аболіціонізм, работоргівля, рабство, Африка, Європа.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що на сучасному етапі питання найманої праці і захисту прав людини залишається на першому місці. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з найважливіших сфер діяльності людства – неправомірне використання одних людей іншими у контексті історії існування работоргівлі та рабства, а також боротьби з цим ганебним явищем.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу зроблена спроба по-новому проаналізувати роль аболіціоністів в боротьбі проти работоргівлі.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, що відбувалися у Західній Європі та Північній Америці нового часу, скеровані на подолання залежності від світової работоргівлі.

Предмет дослідження – діяльність громадських організацій та окремих аболіціоністів у досліджуваній період в Англії як важливий чинник боротьби із работоргівлею і рабством на міжнародному рівні.

Мета публікації полягає у тому, щоб дослідити участь англійських аболіціоністів у боротьбі проти работоргівлі.

Основу джерельної бази статті складають, окрім матеріалів, використаних у роботах сучасних дослідників, праці авторів XIX ст.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, питання знищення работоргівлі і боротьби за скасування рабства широко показана у працях таких вітчизняних та російських істориків як Й. Шкляж [8–9; 10, с. 187–192], М. Романова [4, с. 26–36] та інших. Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми уже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації. Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх питань задекларованої проблематики. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на дослідженні механізму участі громадських та релігійних організацій, окремих аболіціоністів у боротьбі проти рабства.

87 років тому, у вересні 1926 р., у Женеві підписана “Конвенція про рабство”, яка заборонила усі види работоргівлі. Після прийняття конвенції дармова праця, як не старалися борці за права людини не зникла. Роботодавці в усі часи мріяли про дисциплінованих та сумирних працівників, які б працювали та не вимагали жодних соціальних виплат. У кінці XVIII ст. багатьом здавалося, що ця мрія збулася завдяки існуючому на той період часу рабству, яке набирало усе більших масштабів. Тим не менше, при широко відомій високій працездатності рабів-негрів, останні не відрізнялись покійністю і час від часу піднімали повстання чи втікали, коли для цього випадала зручна нагода. Уряди спрощували інститут рабовласництва, і колишні рабовласники намагалися будь-що вижити і зберегти бізнес в нових умовах [5].

Аболіціоністами називали взагалі усіх, хто лише був переконаний у несправедливості рабства і прагнув, яким би то ні було чином до його знищення. У Європі аболіціоністські переконання не належали якому-небудь обмеженому колу людей, окремій партії, але складали надбання усіх взагалі більш чи менш прогресивних осіб; в Америці ж, де розвиток невільництва прийняв найбільші розміри, – аболіціоністський погляд далеко не складав загального переконання, але належав відносно меншій кількості осіб, ніж у Європі [7, с. 2].

Англійці долучилися до рабовласницької спільноти відносно пізно, у середині XVI ст., а їх участь у трансатлантичній торгівлі стало помітно лише з середини XVII ст., після захоплення Ямайки. Спершу британці займалися забезпеченням робочими руками цукрових плантацій у своїх володіннях, але незабаром перейшли до доставки невільників і у колонії інших країн. Допомога чужих работоргівців стала потрібною Іспанії, де з огляду на відсутність власного транспорту, стали укладати контракти (“асьєнтос”) з англійцями на постачання “живого товару”. У 1730-х рр. із Ліверпуля (відповідно до багатотомного “Регістру торгових суден” за 1739–1785 рр.) в Африку відправлялися близько 15 суден щороку. В 1750-х рр. їх кількість зросла до 100 суден на рік. У зв’язку з початком війни за незалежність США, торгівля на афроамериканському напрямку зменшилася. Однак вже з 1784 р. з Ліверпуля в Африку відправлялися по 120–130 суден. Більшість з них призначалися для работоргівлі. Окрім Лондона, Брістоля і Ліверпуля (разом з Манчестером), в Африку відправлялися кораблі і з інших гаваней, але роль цих англійських портів була не такою значною. Неочікуваним стимулом для скасування рабовласництва стало відкриття хіміка Ф. Ахарда у 1784 р. щодо виготовлення цукру з буряка. Це дало Європі нове джерело солодкої продукції, яка стала конкурентом плантацій цукрової тростини. Поступово у Європі посилювалася думка про те, що рабство себе вижило, і його необхідно заборонити [6–7].

Португальці фактично заклали основу трансатлантичної торгівлі африканськими рабами, і скасування рабства почалося з Португалії. 12 лютого 1761 р. за ініціативи відомого португальського реформатора Себастьяна Помбала прийнято рішення про скасування рабовласництва у метрополії і її індійських колоніях. Зі скасування рабства у африканських і американських володіннях Лісабон вирішив не поспішати. Таким чином, заборона невільницької праці проводилася поступово. Також вибірково взяли за скасування рабства в інших країнах. У 1778 р. рабство відмінили у Шотландії, зберігши цей інститут у інших британських володіннях. З 1783 р. рабство оголошено незаконним у штаті Массачусетс, що поклато початок довгій боротьбі з рабовласництвом у США. У 1786 р. рабство заборонили у штаті Вермонт. Штати Род-Айленд, Коннектикут і Нью-Джерсі не стали йти на різкі кроки і надали перевагу поступовій “емансипації”. У 1799 р. невільницька праця заборонена у штаті Нью-Йорк. Революція, яка розпочалася у Франції, із скасуванням рабства також не поспішала, однак повстання рабів на Гаїті змусило рахуватися з цим

фактом не просто рівності рас взагалі, але і з правом колишніх невольників на політичну незалежність.

Послаблення періоду Французької республіки закінчилися з приходом до влади Наполеона, який зберіг рабовласництво у тих французьких колоніях, де його за різними причинами не встигли скасувати. В інших країнах люди залишалися чимось майном на законних підставах. Щоб якось обмежити це жажливе явище, деякі уряди вирішили заборонити імпорт невольників, не посягаючи таким чином на вже придбану власність. У 1792 р. работоргівлю скасувала Данія, яка відклала звільнення рабів до 1847 р., хоча про роль невольників у розвитку датського тваринництва згадок не збереглося. Заборона на торгівлю людьми не була всезагальною. Фактично вона лише оголошувала незаконним ввезення рабів на певну територію, залишаючи торгівлю уже "імпортованими" невольниками [6; 7, с. 30].

Траплялося так, що європейські держави починали звільняти рабів не у метрополії, а у колоніях, у яких рабовласництво не мало серйозного значення. У 1793 р. рабство заборонено в провінції Верхня Канада (Онтаріо). Деяко пізніше, у 1803 р. рабство відмінили у Нижній Канаді (Квебек). Для Канади рабовласництво не мало майже жодного значення, і прийняті закони у більшій мірі скеровувалися на підрив економіки США, що залежали від плантаційного рабства. У Великобританії на права рабовласників до певного часу ніхто не зазіхав. Однак вже з початку XVIII ст. в англійському суспільстві окремі діячі, які відмовлялися буквально виконувати заповідь: "не зажадай раба". Серед британських противників рабовласництва значну роль відіграли квакери. Вперше із закликом заборонити работоргівлю у 1783 р. виступила неформальна група із 6 квакерів, яка зібрала під своєю петицією в парламент 300 підписів. 22 травня 1787 р. до виключно квакерської акції вперше приєдналися англіканці ("євангелістські англіканці") [6; 7, с. 18].

Представники різних конфесій на зборах у лондонській типографії утворили комітет за відміну работоргівлі, до якого увійшли Вільям Вілберфорс, Гренвілл Шарп, Томас Кларксон, Джон Бартон, Вільям Діллінгтон, Джордж Гаррісон, Семюел Хоар, Джозеф Хупер, Джон Ллойд, Джозеф Вудс, Джеймс Філліпс і Річард Філліпс [6; 7, с. 17].

Центральною фігурою серед противників работоргівлі був В. Вілберфорс (1759–1833 рр.), депутат Палати обшин від Йоркшира з 1784 р. Молодий парламентарій був вже відомий завдяки законопроекті про попередню реєстрацію виборців, який заблокувала Палата лордів. Достатньо ліберальні у деяких питаннях погляди В. Вілберфорса знаходили підтримку у прем'єр-міністра В. Пітта. Провівши декілька публічних акцій проти торгівлі людьми, комітет за відміну работоргівлі, вдався до спроби провести відповідний закон через Палату обшин. Перший білль про заборону работоргівлі був внесений Вілберфорсом в парламент в 1791 р. [6; 7, с. 19]. Перше голосування показало, що цей проект не безнадійний. За відміну работоргівлі проголосували 88 членів Палати обшин проти 163. Зазнавши поразки, противники рабства розгорнули активну кампанію, збираючи кошти, агітуючи парламентарів, видаючи літературу, організовуючи демонстрації. Вони підкреслювали антигуманний характер работоргівлі, яка знищувала гідність і життя людини [6; 7, с. 22].

Значну роль у пропаганді аболіціоністських (антирабовласницьких) поглядів відіграв Томас Кларксон (1760–1847 рр.), який почав свою діяльність з написаної в Кембриджі роботи "Чи законно перетворювати людей в рабів проти їх волі?" – "Anne Liceat Invitos in Servitutum Dare?" [6; 7, с. 23]. Визнавши один раз рабство, яке суперечить природнім законам, випускник Кембриджа став добиватися заборони рабства на офіційному рівні. Прагнучи довести антиприродність рабовласництва, Т. Кларксон почав збирати в британських портах факти, які свідчили про антилюдянність щодо перетворених в рабство людей. Докази на користь скасування рабовласництва він надавав як в Англії, так і Франції [6; 7, с. 24]. Згідно з розпорядженнями прем'єр-міністра Англії В. Пітта почалось розслідування практики работоргівлі [6].

Від філантропічної агітації державні мужі Великобританії переходили до реальних дій. У 1799 р. прийнято акт, який обмежував безчинство работорговців ("Slave Trade Regulation Act"). Починаючи з цього моменту багатьом купцям прийшлося відмовитися від практики перевезення невольників, звалюючи їх штабелями у в'язницях [6–7]. В 1805 р. противники рабства знову спробували провести свій законопроект через парламент і добилися часткового успіху. Білль пройшов через Палату обшин, але Палата лордів заблокувала цю пропозицію. У 1806 р. чутки про майбутню заборону работоргівлі стурбували манчестерських купців, які поспішили звернутися у парламент з петицією проти закону, який готувався. Але цей демарш не зупинив законодавців. 25 березня 1807 р. британський парламент прийняв "Акт про заборону работоргівлі" ("Abolition of the Slave Trade Act") [6; 7, с. 24–27].

Закон, який вимагав від Вілберфорса майже 20 років боротьби, був прийнятий 283 голосами проти 16 [6; 7, с. 26]. Вважалася незаконною торгівля людьми не тільки у вигляді купівлі-продажу,

але і бартеру. Работоргівля усередині деяких британських володінь ще зберігалася, але продаж у рабство вільних африканців заборонявся. І головне, заборонялось перевезення ("трафік") рабів з Африки в Америку. Противники работоргівлі, досягнувши своєї мети, перейшли до наступного етапу боротьби, утворивши громадську організацію за поступове скасування рабства. 2 травня 1807 р. міністр іноземних справ Великобританії видав розпорядження про утворення в Сьєрра-Леоне спеціального віце-адміралтейського суду ("Court of Vice-Admiralty"), призначеного для винесення вироків у справах про работоргівлю. Головним суддею у Сьєрра-Леоне був призначений відомий противник рабства Роберт Торп, який прийняв цей пост у Александра Сміта. У 1808 р. розпочалося регулярне патрулювання африканського узбережжя. З 1811 р. перевезення невольників стала в Британській імперії кримінальним злочином [6].

Прийнятий Великобританією "Акт про заборону работоргівлі" послужив важливим поштовхом до прийняття аналогічних рішень в інших країнах. Це було достатньо зрозумілим. Жодна з європейських держав не змогла протистояти діям британського флоту щодо захоплення невольницьких кораблів, як не змогли б раніше завадити англійським кораблям перевозити африканців. Першою поспішила підтримати антирабовласницькі починання Пруссія, для якої Африка не мала великого значення. А от у США 1 січня 1808 р. законодавці пішли на значні жертви і заборонили работоргівлю до того, як Великобританія змогла використовувати цей факт для нападу на американські судна [1, с. 288]. Наступні статистичні дані свідчать про специфіку работоргівлі: з часу заборони торгу неграми англійським урядом в 1807 р. до організації постійного патрулювання у 1819 р., в середньому щорічно вивозилося з Африки до 95240 негрів, з яких під час перевезення вмирало 27920 або майже 19 %, децю менше 1/5 усіх вивезених для продажу [3, с. 134].

Перемога над Наполеоном змусила багато держав терміново проявити солідарність з Великобританією. Відповідна декларація ("Декларацію держав про торгівлю неграми") була включена у заключний акт Віденського конгресу 1815 р., яка мала досить невизначений характер [1, с. 291]. Наміри своїх противників поспішив реалізувати Наполеон, який 29 березня 1815 р. заборонив продаж невольників. У 1814 р. работоргівлю заборонили у Нідерландах. Від декларацій європейські уряди швидко перейшли до двосторонніх угод. У 1818 р. Великобританія уклала угоди про заборону работоргівлі з Іспанією і Португалією, яким англійці вимушені були заплатити за участь в акціях проти работорговців (португальці отримали 300 тисяч фунтів, і ще 600 тисяч фунтів пішли на погашення боргів). У тому ж році була підписана аналогічна франко-голландська угода. З 1819 р. почала діяти англо-голландська угода про заборону работоргівлі [6; 7, с. 26–27]. В 1819 р. англійський уряд перейшов до більш рішучих дій проти работорговців, пов'язавши їх, звісно, із завданнями своєї колоніальної політики. Були утворені так звані "змішані" або "об'єднані" комісії, представники яких повинні були знаходитись у Фрітауні, Луанді, Кейптауні, Бона Вісті, Ріо-де-Жанейро, Гавані, Нью-Йорку, Суринамі, Спаніш-Тауні [2, с. 145]. До складу комісії входили представники Англії і тих країн, з якими вона уклала угоди про право на обшук і затримка кораблів, підозрюваних у работоргівлі, – Португалії, Іспанії, Нідерландів, Бразилії [2, с. 146].

Зменшувалася і кількість рабовласницьких держав. З 1811 р. рабство заборонено в Іспанії. Зазвичай, заборона невольництва носила вибіркового характеру: він не виключав іспанські колонії Кубу, Санто-Домінго і Пуерто-Ріко. Контроль над іншими територіями іспанська влада дуже швидко втратила і могла забороняти там усе, що завгодно, без ризику для себе. Питання про скасування рабовласництва прийшлося вирішувати урядам латиноамериканських країн. З 1813 р. почалось поступове знищення рабства у Аргентині. У Еквадорі, Колумбії і Венесуелі раби отримали свободу у 1821 р. (іспанці до цього вміло користувалися затримкою цього важливого рішення). У Чилі невольники звільнені у 1823 р. З 1829 р. отримали волю раби у Мексиці, а у 1831 р. – в Болівії [6]. Дипломатичною перемогою Англії стало підписання у 1831 і 1833 рр. угод з Францією про можливість захоплення невольницьких суден без рабів на борту [1, с. 297].

Таким чином, стає зрозумілим, що англійські аболіціоністи поряд з активною діяльністю квакерів започаткували боротьбу із работоргівлею. Англія підтримала прагнення громадськості, що відкривало можливість втручатися на міжнародному рівні у внутрішні справи країн-работорговців, контролювати міжнародну морську торгівлю та підготувати у майбутньому колоніальний розподіл Африки.

Список використаних джерел

1. Абрамова С.Ю. Европейская работорговля на Верхне-Гвинейском побережье в XIX в. // История Африки в XIX и XX ст. Сб. статей. – М.: Издательство "Наука", 1972. – С. 288–311.
2. Абрамова С.Ю. Африка: четыре столетия работорговли. 2-е изд., испр., доп. / С. Ю. Абрамова. – М.: Наука, 1992. – 293 с.
3. Вольский М. Рабская обработка земли: Античность. Европейские колонии. Соединённые Штаты / М. Вольский. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011. – 298 с.
4. Романова М.И. Английский аболіціонізм и либеральное движение (вторая половина XVIII – начало XIX в.) / М. И. Романова // Вопросы истории. – № 7. – Июль 2006. –

С. 26–36. 5. Новиков К. Рабская зависимость / К. Новиков // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/703810>. 6. Конец работорговли // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://liberea.gerodot.ru/neoglot/rabtorg.htm>. 7. Симоненко Г. Аболиционизм и аболиционисты / Г. Симоненко // Библиотека для чтения. Журнал словесности, науки и политики. [Под редакцией А.О. Писемского]. – Т. 166. – СПб., 1861. – Ч. 1. – С. 1–51. 8. Шкляж И.М. Йоханнес Ванн дер Кемп. У истоков борьбы против расизма в Южной Африке / И.М. Шкляж. – М., 1991. – 112 с. 9. Шкляж И.М. Из истории миссионерского движения: (Опыт критич. подхода к существующим концепциям): Материалы к лекциям / И.М. Шкляж. – Одесса, 1992. – 64 с. 10. Шкляж И.М. Журналы английских аболиционистов о рабовладении в колониях Великобритании в первой трети XIX века / И.М. Шкляж // Вопросы истории. – 1971. – № 5. – С. 187–192.

Александр Акунин

ЗАРОЖДЕНИЕ АБОЛИЦИОНИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В АНГЛИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ БОРЬБЫ ПРОТИВ РАБОТОРГОВЛИ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XIX В.)

Автор раскрывает процесс зарождения аболиционистского движения в Великобритании и за её границами в конце XVIII – в начале XIX в. В статье делается вывод про то, что основные причины начала борьбы Англии с работорговлей сформировался под влиянием как внутренних, так и внешних факторов.

Ключевые слова: аболиционизм, работорговля, рабство, Африка, Европа.

Alexander Akunin

ORIGIN OF ABOLITIONIST MOVEMENT IN ENGLAND AND ITS INFLUENCE ON FIGHT DEVELOPMENT AGAINST THE SLAVE TRADE (THE END OF XVIII – THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

The author opens process of origin of abolitionist movement in Great Britain and behind its borders at the end of XVIII – at the beginning of the XIX century. In article the conclusion that the main reasons for the beginning of fight of England with a slave trade was created under influence both internal, and external factors is drawn.

Key words: abolitionism, slave trade, slavery, Africa, Europe.

УДК 94+268<477.82>“1863/1864”.

Ірина Баляс

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР. НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ КАТОЛИЦЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

У статті проаналізовано вплив повстання 1863–1864 рр. на розвиток католицької освіти на Волині. Доведено, що повстання 1863–1864 рр. призвело до занепаду католицької шкільної справи на Волині. Відзначається, що польську систему освіти не було повністю ліквідовано, оскільки католицький клір продовжував навчати дітей нелегально. Зокрема, важливу роль у збереженні католицьких освітніх традицій краю відіграв луцько-житомирський єпископ К. Боровський.

Ключові слова: католицьке духовенство, освіта, польський національно-визвольний рух, царський уряд, Волинська губернія.

Актуальність проблематики полягає в тому, що освітня діяльність є важливою складовою життя будь-якої конфесії. Без висвітлення цієї сфери функціонування церкви неможливо усвідомити її роль у суспільному житті регіону. Навчання у церковних закладах освіти було одним із засобів безпосереднього впливу священництва на духовний світ та ментальність пересічних парафіян. Відповідно, наявність системи навчальних закладів визначила місце конфесії у регіоні, її можливості впливу на місцеве населення. Без відтворення цього аспекту церковного життя неможливо об'єктивно дослідити історію українського народу.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації проаналізовано вплив польського національно-визвольного руху на розвиток католицької освіти на Волині. Доведено, що завершення протистояння православної та римо-католицької систем освіти пов'язано із польським повстанням 1863–1864 рр. Проаналізовано освітню діяльність луцько-житомирського єпископа К. Боровського,

який відчайдушно протистояв уніфікації освіти під імперський зразок. На основі архівних документів проілюстровано випадки нелегального навчання дітей католицькими священиками.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні та культурно-освітні процеси, що відбувалися на території Волинської губернії упродовж другої половини XIX ст.

Предмет дослідження – освітня діяльність католицького духовенства після польського повстання 1863–1864 рр. в межах Волинської губернії.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на дослідити вплив виступу поляків 1863–1864 рр. на розвиток системи католицької освіти на Волині.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі взаємозв'язку між повстанням 1863–1864 рр. та позиціями католицького кліру в освітній сфері.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, питаннями наслідків січневого повстання 1863–1864 рр. для католицького духовенства цікавились ще історики XIX ст. Наприклад П. Батюшков [1]. У сучасній історіографії існує низка праці, які частково висвітлюють цю проблему. Так, це дослідження С. Жилюк [2], О.Буравського [3], що стосуються в цілому становища Католицької церкви після польського повстання. Проте, на сьогодні немає наукової розвідки, присвяченої аналізу впливу виступу польської шляхти 60-х років на освітню діяльність католицького кліру.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м.Києві [9–11].

Позиції римо-католицького духовенства у освітній сфері значно послабилися після листопадового повстання 1830–1831 рр. У той час уряд видав низку репресивних законів, що обмежували права католиків, зокрема й латинських навчальних закладів. У середині XIX ст. за одним з циркулярів М. Бібікова були закриті усі католицькі монастирі й приходські училища, а католикам заборонялося посідати посади в адміністрації та учителювати. Однак, незважаючи на усі заборони уряду, після листопадового повстання на Волині діяло 55 приватних польських шкіл [4, с. 55]. Таким чином, католицька освіта збереглася лише на родинному та приватному рівні.

Безперечно, як вважають більшість сучасних дослідників, зокрема С. Жилюк, О.Буравський, латинське духовництво підтримало й наступний виступ польської шляхти – повстання 1863–1864 рр. [2, с. 54; 3, с. 41]. Проте, архівні документи свідчать, що католицький клір не був повністю монолітним у своєму ставленні до польського національно-визвольного руху. На Волині були випадки, коли священики відмовлялися відслужувати панахиду за полеглими учасниками виступу поляків [5, арк. 5]. Заангажованість частини католиків у національно-визвольній боротьбі була використана імперським урядом для подальшого наступу на їх позиції.

В результаті придушення цього повстання через репресії вплив Католицької церкви на Волині було значно зменшено. Багато священиків і монахів було повішено, розстріляно чи заслано до Сибіру. 130 чоловічих монастирів із 155 і 32 жіночих із 42 було ліквідовано, церковні маєтки конфісковано [2, с. 116]. Внаслідок такої жорстокої політичної лінії царського уряду взаємини між Петербургом та Римом загострюються. Папа Пій IX 2 жовтня 1866 р. у своєму виступі засудив репресії імперської влади щодо Католицької церкви. Російська столиця відреагувала указом про розрив конкордату 1847 р. з Римом [6]. Скасування чинності якого мало трагічні наслідки для католицького духовенства Волині. Фактично латинський клір залишився без опіки свого могутнього покровителя – Папи Римського.

Анулювання конкордату серйозним чином вплинуло на освітню діяльність католицьких священиків. Згідно з положеннями цього договору, Католицька церква визначала керівництво та внутрішній зміст навчання у своїх закладах. Наприклад, католицькі єпископи мали право обирати ректорів дієцезіальних семінарій, а також інспекторів, професорів та учителів цих навчальних закладів. При цьому претенденти на ці посади мали бути затверджені російською владою. Єпископу належало право складати навчальні програми у семінарії, а також відміняти на певний час викладання одного чи декількох курсів [7]. Однак, зі скасуванням конкордату, католицький клір втрачав ці можливості, тобто фактично втратив право брати безпосередню участь у навчальному процесі.

Підтримуємо думку Н. Сейко про те, що після 1863 р. освіта для польської громади Волині перестала існувати на інституційному рівні взагалі, якщо не вважати інституціями поодинокі випадки навчання дітей польської мови для вивчення ними Закону Божого римо-католицького віросповідання при костелах [4, с. 73]. Таким чином, одним із наслідків січневого повстання 1863–1864 рр. став повний перехід освітнянської діяльності католицького духовенства у підпілля.

Ще більше загострили ситуацію видані у 1864 р. царським урядом "Правила". Згідно з якими, відкривати нові школи у "південно-західній Росії" дозволялося лише православному духовенству. На Правобережній Україні "Правила" призвели до виникнення цілої мережі національних шкіл.

Причому вони охоплювали в основному католицьке населення. Всупереч наказу 1855 р. на Волині відкривалися десятки таємних польських шкіл, у яких викладали священники [8, с. 19].

Проте, разом із посиленням репресій щодо католицьких навчальних закладів, активізується спротив латинського кліру. Не стала винятком й освітня сфера. У час тотальної русифікації луцько-житомирський єпископ К. Боровський став на захист позицій церкви. У 1868 р. ієрарх енергійно протистояв уніфікації освіти під імперський зразок не тільки на території Волинської губернії, а й за її межами [9, арк. 19]. Варто зазначити, що у цьому ж році офіційна влада намагається ввести у католицькі богослужіння польську мову, що викликало опір єпископа. К. Боровський прагне за будь-яку ціну вберегти рідну мову.

Для цього ієрарх надіслав у навчальні заклади Київського округу спеціально підготовлену ним інструкцію для католицьких законовчителів. Основною ідеєю цього документу було збереження самобутності Римо-католицької церкви. За задумом єпископа, учителі мали докладати особливих зусиль для того, щоб "в розумі і серцях учнів відклалися ті догмати віри і ті основи Римо-Католицької церкви, якими вона відрізняється від інших" [9, арк. 3]. Щоб обмежити поширення російської мови, К.Боровський пропонував за межами навчальних закладів літургію і проповіді проводити польською мовою, оскільки "російська мова відноситься лише до училищ" [9, арк.3–4].

Зрозуміло, що царська поліція не допустила реалізації цієї інструкції. Отже, в умовах посилення тиску на римо-католицьку церкву після повстання 1863–1864 рр., єпископ К. Боровський здійснив спробу вжити рішучих заходів зі збереження позицій його конфесії. Показово, що попередники єпископа займали більш лояльну громадянську позицію щодо офіційної влади.

Приклад католицького єпископа наслідували й рядові священники, які волею російської влади вже мали обмежений вплив на освітню сферу. Латинські священники рішуче виступали проти русифікації освіти. Так, незважаючи на всі заборони, законовчитель Рівненської гімназії, продовжував проводити уроки польською мовою. Католицький священник засудив учнів гімназії, які по дорозі на богослужіння до костелу розмовляли російською мовою. "Хіба не досить, що в гімназії ви спілкуєтесь цією мовою?" – з гнівом запитував їх Хоцинський [10, арк. 19]. Отже, після повстання 1863–1864 рр. римо-католицький клір намагався відстояти свої позиції у навчальних закладах.

Католицькі священнослужителі досить часто навчали дітей нелегально. Зокрема, у м.Заслав хлопчики та дівчатка вчилися церковному співу в квартирі органіста місцевого костелу Чайковського [11, арк. 3]. Крім цього, у тому ж місті учні православного віросповідання прислужували священнику І. Малевичу при здійсненні богослужіння. Під його впливом батьки дозволяли дітям не відвідувати уроки законоучителя православного віросповідання [11, арк. 4]. Таким чином, католицька освіта почала переходити у підпілля, що ніяк не означало, що вона зникла зовсім.

Отже, повстання 1863–1864 рр. мало безпосередній вплив на позиції католицького кліру в освітній сфері. Внаслідок конфлікту між Петербургом та Римом скасовано конкордат 1847 р., який гарантував захист католикам в освітній сфері. Проте, у цих складних умовах католицький клір продовжував навчати дітей при костелах підпільно. Крім цього, репресивні заходи уряду щодо католицьких навчальних закладів породили спротив латинського духовенства. Показовою у цьому відношенні була діяльність луцько-житомирського єпископа К. Боровського, який рішуче відстоює позиції церкви у сфері освіти.

Список використаних джерел

1. Батюшков П. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. Батюшков. – Дніпропетровськ, 2004. – 424 с.
2. Жилюк С. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.) / С. Жилюк, Б. Бойко. – Острог, 2010. – 228 с.
3. Буравський О. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі в 60-х роках XIX ст. / О. Буравський. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istst/2009_1/R1/Buravskii.pdf.
4. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст.: монографія / Н. А. Сейко. – Житомир, 2002. – 156 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 442, оп. 812, спр. 16.
6. Задворный В.Л. История католической церкви в России / В.Л. Задворный, А.В. Юдин. – Режим доступу: <http://www.cathmos.ru/content/ru/section-2009-10-24-21-52-48.html>.
7. Шостак І. В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. / І. В. Шостак. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=708.
8. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – Київ, 1998. – 270 с.
9. ЦДАК України, ф. 707, оп. 261/1868, спр. 9.
10. ЦДАК України, ф. 707, оп. 261/1868, спр.11.
11. ЦДАК України, ф. 707, оп. 261/1873, спр. 1.

Ирина Баляс

ВЛИЯНИЕ ВОССТАНИЯ 1863–1864 ГГ. НА РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ КАТОЛИЧЕСКОЙ ОБРАЗОВАНИЯ НА ВОЛЫНИ

В статье проанализировано влияние восстания 1863–1864 гг на развитие католического образования на Волыни. Доказано, что восстание 1863–1864 гг привело к упадку католической школьного дела на Волыни. Отмечается, что польскую систему образования не было полностью ликвидировано, поскольку католический клир продолжал учить детей подпольно. В частности, важную роль в сохранении католических образовательных традиций края сыграл луцко-житомирский епископ К. Боровский.

Ключевые слова: католическое духовенство, образование, польское национально-освободительное движение, царское правительство, Волынская губерния.

Irina Balyas

EFFECT OF REBELLION 1863–1864 BIENNIUM TO THE DEVELOPMENT OF CATHOLIC EDUCATION IN VOLYN

The article analyzes the impact of the uprising 1863–1864 years on the development of Catholic education in Volyn. It is proved that rebellion 1863–1864 has resulted in the decline of Catholic school affairs in Volyn. It is noted that the Polish education system has not been completely eliminated, because the Catholic clergy continued to teach children underground. In particular, an important role in preserving the traditions of Catholic education played an edge Lutsk-Zhytomyr Bishop K. Borovskyy.

Key words: Catholic clergy, education, the Polish national liberation movement, the tsarist government, Volyn province.

УДК 94 (477+438) "1920–1938"

Андрій Криськов

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті розглянуто діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії на території Чехословаччини у 1920–1938 рр. Проаналізовано напрями, форми і методи діяльності, відносини з іншими українськими політичними партіями та державними структурами міжвоєнної Чехословаччини.

Ключові слова: Чехословаччина, Українська соціал-демократична робітничка партія, політика, Соціалістичний інтернаціонал, міжвоєнний період.

Актуальність дослідження політичного життя у середовищі української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині зумовлена зростанням суспільного інтересу до політичних процесів сучасності, а також тим, що у міжвоєнній Чехословаччині продовжили свою діяльність ті політичні партії, які були створені ще на території України.

Наукова новизна полягає у висвітленні діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) в заключний період її існування в абсолютно відмінних від українських реаліях.

Об'єктом виступають політичні процеси, які відбувалися в українському емігрантському середовищі міжвоєнної Чехо-Словаччини, а предметом – діяльність УСДРП.

Метою статті є висвітлення основних напрямів, форм і методів діяльності УСДРП у міжвоєнній Чехо-Словаччині. Для досягнення мети вирішуються наступні дослідницькі завдання: встановити час і причину появи партії та її структур у Чехо-Словаччині; проаналізувати напрями, форми і методи діяльності партії, її стосунки з іншими українськими політичними партіями та чехословацькими державними і політичними структурами.

Дослідження партійного життя української еміграції міжвоєнного періоду у Чехо-Словаччині розпочалося започаткували самі емігранти [1], однак їх праці характеризуються описовістю, заполітизованістю і суб'єктивністю у висвітленні подій. У радянський період відоме лише дослідження І. Кураса з притаманними епосі кліше і штампами [2].

Це питання не стало предметом окремого дослідження і в сучасній вітчизняній історіографії, хоча є наукові праці, в яких у певному контексті розглядається діяльність УСДРП у 1920–1938 рр. [3].

У міжвоєнній Чехо-Словаччині діяло п'ять партій соціалістичного (у європейському розумінні) спрямування. Однією з них була УСДРП, створена ще у грудні 1905 року на II з'їзді Революційної української партії (РУП), який прийняв рішення про зміну назви партії з РУП на УСДРП. На цьому ж з'їзді ухвалено і програму УСДРП, взірцем якої була ерфуртська програма німецьких соціал-демократів [4, с. 5–6, 68–74].

В Україні партія мала вплив серед українського робітництва, ремісників, службовців і, частково, інтелігенції. Лідер соціал-демократів В.Винниченко очолював перший український уряд. Головами урядів Української Народної Республіки (УНР) були й інші члени цієї партії – В. Чехівський, Б. Мартос, А.Лівицький й І.Мазепа. Визначним діячем УСДРП був голова Директорії УНР (з весни 1919 р.) С. Петлюра. Після IV Універсалу Центральної Ради українські соціал-демократи перейшли з позицій федералізму на платформу боротьби за повну незалежність України. УСДРП з'явилася внаслідок розвитку загальноєвропейського соціалістичного руху. Українські соціал-демократи дотримувалися думки про те, що соціалізм має формуватися поступово й закономірно, базуючись на високорозвинутості капіталістичного способу виробництва. Перебуваючи на позиціях еволюційного розвитку соціалізму, вони не були прихильниками революцій.

Тривалий час УСДРП співпрацювала з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР) в урядових структурах УНР. У зв'язку із підтримкою пропольської орієнтації Директорії УНР соціал-демократами соціалісти-революціонери припинили будь-яку співпрацю з ними. УСДРП залишилася на становищі однієї з урядових партій до часу перебування УНР на українській території, а також і за межами України. Основна частина членів УСДРП емігрувала у листопаді 1920 р. спільно з Державним Центром УНР. У Тарнові (Польща) соціал-демократи стали ініціаторами скликання Ради Республіки, який мав стати тимчасовим найвищим органом влади [5, арк. 189]. Частина членів УСДРП, навіть після занепаду Ради Республіки, вирішила залишитися з екзильним урядом УНР, вважаючи, що поза ним будь-яка політична робота неможлива. 9 грудня 1920 р. у Львові створене бюро ЦК УСДРП у складі М. Шаплуна, І. Мазепа та Й. Безпалка. У такому складі бюро діяло у Львові і Тарнові до середини 1922 р. Упродовж липня 1922 р. – травня 1924 р. цей орган перетворено на виконавчий комітет, а потім аж до останнього дня його існування він називався "Закордонною делегацією УСДРП", яка упродовж 1923–1938 рр. перебувала у Празі [2, с.159].

Більша частина українських соціал-демократів за кордоном виявилася прихильниками ведення самостійної політичної роботи, не пов'язаної з емігрантським урядом УНР. Це крило українських есдеків поділялося на дві течії, осередки яких перебували у Празі, закордонну групу УСДРП на чолі з М. Галаганом та закордонну групу УСДРП, яку очолювали І.Мазепа, П.Феденко та Б.Матюшенко. Прихильники М.Галагана перебували на більш "лівих" позиціях і тяжіли до співпраці з есерами М.Шаповала [6, арк. 4]. На протигагу Галагану, група І.Мазепа, П.Феденка і Б.Матюшенка дотримувалась концепції демократичного соціалізму західноєвропейського зразка. Проте обидві групи празьких соціал-демократів, на відміну від членів УПСР, не ставили собі завданням боротьбу з екзильним урядом УНР [7, арк. 13].

У Чехо-Словаччині українські соціал-демократи не проводили ревізії програми своїх дій, а лише уточнювали її. Це проводилося шляхом обговорення на шпальтах українських соціал-демократичних друкованих органів – "Вільна Україна", "Соціалістична думка", "Соціал-демократ" та на сторінках органу чехословацьких соціал-демократів "Pravo Lidu" [8, с. 193]. УСДРП стояла на позиціях еволюційного розвитку суспільства, тому вона визнавала, що криза капіталізму, зумовлена війною, була тимчасовою. Отже, побудова в Україні соціалістичного суспільства у найближчий час була фікцією. Тому основним завданням української революції було "розчищення" шляху для розвитку капіталізму в Україні. Подібно до есерів шаповалівської течії есдеки вважали радянську соціально-економічну систему державним капіталізмом. Будучи прихильниками концепції демократичного соціалізму, лідери УСДРП дотримувалися позицій соціал-демократів Західної Європи щодо розходжень між соціал-демократами та комуністами у практиці побудови соціалізму. Хоча українські соціал-демократи і внесли до своїх програмних засад низку марксистських положень, але відстоювали думку, що теорія не може бути абсолютною істиною, а повинна постійно корегуватись практикою. Позиція УСДРП полягала у тому, що потреба консолідації сил українських соціалістів за кордоном існує. Відсутність єдності у програмах та тактиці між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами призвела до відмови есдеків взяти участь у створюваному УПСР в Празі "Українському революційно-демократичному національному союзі", хоча українські есдеки і не відкидали можливості створення у майбутньому в незалежній Україні єдиної соціалістичної партії, яка буде сповідувати ідеї західноєвропейського соціалізму. У відповідь на відмову М. Шаповал оголосив українських соціал-демократів полоніфілами [7, арк. 15].

Власне теоретичні, програмні й тактичні протиріччя між закордонними організаціями УСДРП та УПСР негативно вплинули на український соціалістичний рух в еміграції. Більше 10 років

перебування за межами України між цими партіями не було нормальних міжпартійних стосунків. Лише після смерті М. Шаповала лідери закордонних есерів Н. Григорійв, М. Скидан та П. Богацький звернулися з відкритим листом до групи соціал-демократів І. Мазепи, у якому запропонували забути давні взаємні образи і відновити співробітництво [9, с. 138].

Наприкінці 1934 р., завдяки координації зусиль між празькими організаціями соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, з одного боку, і УСРП Галичини та УСДП Галичини – з іншого, у Львові був скликаний український соціалістичний конгрес. Н. Григорійв пояснював необхідність скликання його тим, що "зовнішні обставини боротьби вимагають вчасного подання з українського боку необхідних інформацій, впливання на поступовання різних міжнародних чинників, зв'язування української справи з певними міжнародними інтересами, що гуртують коло себе головніші і рішачі міжнародні чинники". Для виконання цього завдання "необхідно витворить осередок для збирання правдивих відомостей про становище і вимоги українського народу, контролю їх та відповідного поширення на міжнародному полі; координації там української чинності взагалі та усунення самочинства в українській справі, як своїх українських факторів (П. Скоропадський, А. Лівіцький, Є. Коновалець, В. Винниченко і т.п.), так і чужинецьких (німецьких, польських, жидівських, московських і т.п.)" [10, арк. 139]. Проте організаційного оформлення ідея соціалістичного блоку не одержала. Координація дій між празькими групами українських есерів та есдеків спостерігалася упродовж усієї другої половини 1930-х років. Іноді до спільних акцій підключалися й члени Української радикально-демократичної партії (УРДП). 14 листопада 1936 р. ці три українські закордонні соціалістичні партії опублікували спільну "Декларацію українських політичних партій (УСДРП, УПСР, УРДП) щодо проекту нової Конституції СРСР". У "Декларації" українські соціалісти заявили про невизнання "за будь-якими органами СРСР права законодавствувати за Україну, для якої влада СРСР єсть влада чужої насильницької окупації" [11, арк. 1]. Ця декларація засвідчила те, що українські партії лівого скерування, особливо УПСР, змінили своє ставлення до співпраці з екзильним урядом УНР, який підтримувала УРДП.

Характерною рисою діяльності УСДРП за кордоном була розбудова нею зв'язків з партіями II Інтернаціоналу та його наступника Соціалістичного робітничого інтернаціоналу. Представники українських соціал-демократів брали участь в роботі установчого конгресу Соціалістичного робітничого інтернаціоналу в Гамбурзі у 1923 році, а також його конгресів у Марселі (Франція, 1925 р.), Брюсселі (Бельгія, 1928 р.), Відні (1931 р.) та міжнародної соціалістичної конференції у Парижі (1933 р.) [12, с. 109–112]. До виконавчих органів Інтернаціоналу надсилались численні меморандуми, декларації, листи, відозви і заяви керівництва УСДРП в розрахунок на сприяння з боку цієї міжнародної організації соціалістичних партій стосовно різних проблем існування української нації.

У декларації українських соціал-демократів від 21 травня 1923 р., приуроченій відкриттю конгресу Соціалістичного інтернаціоналу у Гамбурзі, порушувалося питання більшовицького терору та голоду в Україні, а також пропонувалося засудити рішення Ради послів стосовно проблеми Східної Галичини. До цієї декларації додавалися брошури та матеріали європейськими мовами про становище українських земель під польською окупацією. На гамбурзькому конгресі делегати УСДРП запропонували внести до резолюцій положення про те, що конгрес протестує проти насильства над українським народом з боку сусідніх держав та визнає за ним право на вільне національне державне самовизначення. Через протидію делегатів закордонного представництва російських меншовиків таке формулювання було відхилене [13, арк. 33]. Проте, на конгресі у Марселі в 1926 р. на вимогу делегації УСДРП прийнята резолюція з вимогою до СРСР про виведення окупаційних військ з України, Вірменії та Грузії [12, с. 110].

У листопаді 1930 р. в органі Соціалістичного інтернаціоналу "Міжнародна інформація" ("International Information"), який видавався в Цюріху, заходами П. Феденка опубліковані матеріали Українського протестаційного комітету з приводу польської "пацифікації" українського населення Західної України. Антиукраїнську політику Польщі П. Феденко засудив у виступі на засіданні виконавчого комітету Інтернаціоналу. На міжнародній соціалістичній конференції у Парижі в серпні 1933 р. делегацією УСДРП подано матеріали про масовий голодомор у радянській Україні [9, с. 141].

В листопаді 1938 р. у Празі відбулася остання конференція членів УСДРП за кордоном. На ній прийнято рішення про розпуск закордонних організацій партії і відкликання її представництва з Соціалістичного інтернаціоналу. Мотивами прийняття цього рішення були: 1) зміна ситуації на українських землях, через що програма та ідеологія партії вимагають істотних змін, бо теоретичні засади марксизму не можуть надалі бути базою для ідеології партії; 2) політика Соціалістичного інтернаціоналу, який ніколи не виявляв позитивного ставлення до української проблеми [2, с. 163].

Отже, УСДРП активізувала свою діяльність за кордоном, що зумовлювалося зростанням суспільної зацікавленості до українських питань.

Список використаних джерел

1. Галаган М. Десять років української громади в ЧСР: огляд життя і чинності (1927/1927) / М. Галаган / – Прага, 1938. – 112 с.; Животко А. Українська партія соціалістів-революціонерів і преса / А. Животко // Трудова Україна. – 1934 – Ч. 11. – С. 16–20; Шаповал М. Куди вони йдуть... / М. Шаповал // Нова Україна. – 1925. – №1. – С.1–2. Курас І.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І. Ф. Курас. Київ. – 1986. – 185 с. 3. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: УВУ / С. Віднянський. – Київ, 1994. – 82 с.; Потульницький В. Історія української політології / В. Потульницький. – К., 1992. – 192 с. 4. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / [Упор. Федьков О.]. – Тернопіль, 1991. – 82 с. 5. Центральний Державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 620, 237 арк. 6. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3562, оп. 1, спр. 31, 187 арк. 7. Центральний Державний історичний архів України у м. Львові, ф. 760, оп. 1, спр. 30, 67 арк. 8. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigraci v mezivalecnem Ceskoslovensku // Slovanský přehled. – 1993. – № 1. – S.189–197. 9. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. – Київ, 1994. – 260 с. 10. ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 32, 193 арк. 11. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 336, 483 арк. 12. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954. – 228 с. 13. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, 96 арк.

Андрей Крыськов

**УКРАИНСКАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТИЯ В
МЕЖДУВОЕННОЙ ЧЕХО-СЛОВАКИИ**

В статье рассмотрена деятельность Украинской социал-демократической рабочей партии на территории Чехо-Словакии в 1920–1938 гг. Проанализированы направления, формы и методы деятельности, отношения с другими украинскими политическими партиями и государственными структурами Чехо-Словакии.

Ключевые слова: Чехо-Словакия, Украинская социал-демократическая рабочая партия, политика, Социалистический интернационал, межвоенный период.

Andrii Kryskov

UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC WORKERS PARTY IN INTERWAR CZECHO-SLOVAKIA

The article deals with activities of Ukrainian Social Democratic Workers Party in the territory of Czechoslovakia in 1920–1938. The main trends, forms and methods of activity, relations with other ukrainian political parties and government agencies are analyzed.

Key words: Czechoslovakia, Ukrainian Social Democratic Workers Party, policy, Socialist International, interwar period.

УДК 94(4):329.18“19”

Анна Корочанська

**ІДЕЯ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
ІТАЛІЙСЬКИЙ ВАРІАНТ**

Стаття присвячена аналізу ідей об'єднання Європи, які висувалися в Італії у роки Першої світової війни та у міжвоєнний період. Автором розглянуті як ліберальні концепції, висловлені наприкінці війни, так і підхід італійських фашистів до цього питання. Проаналізовано зв'язки між ідеями та історичними умовами, в яких вони формувалися. Окрема увага приділяється спробі практичної реалізації ідеї об'єднання країн континенту, здійсненої фашистським урядом у формі організації фашистського інтернаціоналу.

Ключові слова: ідея об'єднання Європи, європейська федерація, міжвоєнний період, фашизм, фашистський інтернаціонал.

Ідея європейського об'єднання у роки Першої світової війни та після неї набула значної популярності, проявом чого було звернення до неї представників політичної та культурної еліти різних європейських країн. В об'єднанні Європи вони бачили шлях до вирішення нагальних проблем як усього континенту, так власних країн. Італійські інтелектуали та політики не були виключанням з цієї тенденції. Думки щодо об'єднання країн континенту висловлювалися в Італії,

починаючи з початку Першої світової війни, а у 1930-ті роки італійські фашисти здійснювали спроби реалізації цих ідей.

Таким чином, постає низка проблем, пов'язаних із необхідністю з'ясування причин формування ідеї європейського об'єднання в Італії, аналізу сутності різних підходів до неї, а також мети та спроб її реалізації.

У зарубіжній та вітчизняній історіографії в останні роки відбувається зацікавлення історією виникнення та розвитку європейської ідеї. Розвиток ідей об'єднання Європи в Італії у роки Першої світової війни та міжвоєнний період є одним з малодосліджених напрямків зазначеної проблематики. Аналізу ліберальних концепцій єднання країн континенту, які виникли у Італії наприкінці війни та після неї, присвячена стаття італійського дослідника С. Романо [1].

Європейську ідею в ідеології італійського фашизму розглядають в контексті аналізу зовнішньої політики Італії у 1920–1930-ті роки такі вчені, як П. Алатрі [2], Б. Лопухов [3], що вийшли у світ ще за часів СРСР.

Фашистську концепцію європейського об'єднання та спроби її реалізації в своїх працях розглядають такі російські дослідники, як О. Чубар'ян [4] та О. Панаріна [5].

У сучасній українській історіографії питаннями “європейської ідеї” в італійському варіанті у міжвоєнний період займається А. Наумов [6], який в рамках статті проаналізував політику фашистської Італії у реалізації концепції “єдиної Європи”, а також розглянув проблему формування фашистського інтернаціоналу.

У цій статті, на основі аналізу положень основних концепцій європейського об'єднання, які висувалися у Італії у роки Першої світової війни та у міжвоєнний період, робиться спроба визначити причини формування та змін цих концепцій, з'ясувати етапи у їх розвитку, проаналізувати спроби практичної реалізації, а також встановити залежність між ними та політичними програмами того часу.

Слід згадати, що Італія вступила в Першу світову війну на боці Антанти у 1915 р. в обмін на обіцянку отримати у володіння низку австрійських територій. Війна була складним випробуванням для слабкої італійської економіки, тому представники, інтелектуальної, економічної та політичної еліти розпочали пошуки поліпшення становища країни. Погляди деяких з них звернулися до ідеї європейського об'єднання.

В Італії наприкінці війни мала місце широкомасштабна за кількістю зацікавлених дискусія з цього приводу. Думки щодо створення федерації європейських країн у ході цієї дискусії висловив відомий економіст Луїджі Ейнауді. Упродовж 1917–1918 рр. у газеті “Вечірній кур'єр” він опублікував низку статей під псевдонімом Юніус. У створенні Сполучених Штатів Європи Л. Ейнауді бачив вирішення проблеми нестабільності міжнародних відносин та єдиний вихід з кризи національної держави. У своїх подальших статтях він пропонував за зразок для майбутнього влаштування Європи взяти федеральну структуру Швейцарії [1, с. 121].

Наприкінці Першої світової війни ідею утворення федерації європейських країн висловили італійські промисловець Джованні Ан'єллі та економіст Аттіліо Кабіаті у книзі “Європейська федерація чи Ліга Націй?”. Найбільшу загрозу для миру в Європі автори вбачали у принципі національності. Беручи його за основу своєї політики, національна держава не може допускати компромісів. Тому кожен конфлікт тягне за собою війну та дроблення карти Європи. Вихід із цієї ситуації автори бачили у створенні європейської федерації, що дозволить зберегти принцип національності, та одночасно уникнути його негативних наслідків.

Погляди Д. Ан'єллі та А. Кабіаті базувалися на таких положеннях, яких у тогочасній Європі розділяла меншість політиків та інтелектуалів: по-перше, відповідальність за війну не можна покласти на одну окрему країну; по-друге, національна ідеологія потенційно є джерелом конфліктів. Автори висловлювали негативне ставлення до створення такої міжнародної організації як Ліга Націй, яка, на їх думку, не могла зберегти мир у Європі. Вони вважали, що з цим завданням можна впоратися лише шляхом утворення європейської федерації, у якій федеративна держава візьме на себе функції та обов'язки, які складатимуть прерогативу незалежних національних одиниць: зовнішня політика, збройні сили, фінанси, торгівля та митні тарифи. Фактично, це була пропозиція не інтеграції європейських країн, але кращої організації європейського ладу [5, с. 81–82].

Однак, після війни ідеї європейського об'єднання відійшли на другий план, оскільки усі сфери життя у країні охопила глибока системна криза [3, с. 86]. Інтерес до ідеї об'єднання країн континенту в Італії відроджується у середовищі фашистського уряду на межі 1920–1930-х рр.

Для визначення причин формування ідеї об'єднання Європи у баченні італійських фашистів слід визначити місце цієї країни у системі міжнародних відносин, яка склалася після Першої світової війни, а також проаналізувати основні положення зовнішньополітичної доктрини італійських фашистів.

Характеризуючи місце Італії у системі міжнародних відносин після Першої світової війни, слід відзначити його суперечливість. Це визначалося тим, що Італія завершила війну у таборі переможців і розраховувала на задоволення своїх інтересів (передусім, територіальних). Ці інтереси були відображені у договорі, укладеному в Лондоні у 1915 році, і стосувалися частини австрійських володінь на Балканах [7, с. 29]. Однак ці домовленості увійшли в протиріччя із принципами, якими держави керувалися під час повоєнних мирних переговорів. Ці принципи були закладені у "14 пунктах" В. Вільсона і передбачали врахування етнічної приналежності населення територій у визначенні кордонів держав. Щодо Італії, то у дев'ятому пункті документу зазначалося, що "виправлення кордонів Італії має бути проведене на підставі ясно розрізнених національних кордонів" [8, с. 28].

Під час Паризької та Вашингтонської мирних конференцій спостерігалася тенденція до вирішення питань переділу територій та військових квот (стосовно морських озброєнь) пропорційно до сили кожної з держав-переможниць. Оскільки Італія була найбільш слабкою з них у Європі у військовому та економічному плані, її інтереси враховувалися не у першу чергу [3, с. 49].

Мирні договори не були несприятливими для Італії, хоча вона і не отримала усіх територій, на які розраховувала (зокрема, Далмацію, Фіуме). Крім того, на правах переможця Італія стала постійним членом Ради Ліги Націй [3, с. 62–63]. Таке суперечливе становище свідчить про те, що, незважаючи на посилення позицій Італії на міжнародній арені після перемоги у складі Антанти в війні, вона залишалася країною другорядною у порівнянні з такими державами, як Франція та Велика Британія.

Вирішення питань, пов'язаних із італійськими претензіями, викликало появу ідеї "урізаної перемоги", яка полягала у сприйнятті повоєнних домовленостей за низькою платою за участь країни у війні. Формується ця ідея відразу на двох рівнях. З одного боку, на рівні масовому, передусім, серед колишніх військових. З іншого боку, ця ж ідея через її популярність у масах, активно використовувалася італійськими фашистами та насаджувалася на рівні масової свідомості фашистами з 1921 року [2, с. 51]. Звернення до цієї ідеї також було пов'язано із тим, що Італія не була багатою та високорозвиненою країною, зберігала аграрний характер економіки, нерівномірність економічного розвитку різних регіонів, не була готова до переходу на мирні рейки після завершення війни. Перелічені чинники спровокували глибоку соціально-економічну та політичну кризу в країні, яка мала наслідком прихід до влади фашистів на чолі з Б. Муссоліні.

Отже, ідея "урізаної перемоги" стала, з одного боку, результатом суперечливості становища Італії у новій системі міжнародних відносин, а з іншого, вихідною позицією до зміни. Однак, ідеї зміни ладу в Європі італійські фашисти його висловлювали лише на межі 1920–1930-х років. Це пояснюється тим, що упродовж 1920-х років увага уряду Б. Муссоліні зосереджувалася на вирішенні внутрішніх проблем країни. Уперше надії, що колись фашистські ідеї знайдуть підтримку серед широких верств населення європейських країн, а Італія стане лідером цього руху, Б. Муссоліні висловив у 1927 р. У його промовах з цього приводу домінували такі ідеї: по-перше, ідея про Італію як "переможену серед переможців", а, по-друге, ідея про готовність країни виступити проти усіх для здійснення власних претензій [4, с. 283].

Зміни у системі ідей фашистів можна пояснити особливостями їх лідера Б. Муссоліні. Дослідники відзначають, що ця людина більшою мірою була практиком, ніж теоретиком, а тому ідеї, яких він дотримувався, змінювалися під дією зовнішніх впливів. Для нього характерною була ідейна непослідовність [9].

Розглядаючи причини формування європейської ідеї в Італії у зазначений період, їх можна назвати декілька. Межа 1920–1930-х років пов'язана із глибокою економічною кризою, яка похитнула позиції великих держав у плані соціально-економічної стабільності, результатом чого стало посилення в європейських країнах радикальних рухів, які пропонували боротися із нестабільністю методом системних змін. Серед них були і рухи фашистської орієнтації [10, с. 161].

Значення великої депресії для змін векторів фашистської ідеології та політики полягає у тому, що Б. Муссоліні у своїх ідеях критикував капіталізм, лібералізм та демократію з позиції їх нестабільності. Світова економічна криза, хоча вона також зачепила й Італію, була підтвердженням його тези. У 1920-ті роки, характерною рисою яких була стабілізація міжнародних відносин на континенті, Італія вимушена була проводити стриману зовнішню політику, враховувати інтереси інших держав й поступатися власними. З іншого боку, з 1920-го року фашизм скерований на вирішення внутрішніх проблем країни [2, с. 60–61].

Саме на межі десятиліть відбувається посилення націонал-соціалістів з їх агресивною зовнішньополітичною доктриною у Німеччині, яка, з одного боку, була прикладом для Італії, а з іншого, мала лінії перетину інтересів [3, с. 269]. Це стало причиною активізації італійських фашистів у пошуку підтримки ззовні для реалізації власних інтересів. Тут у нагоді їм стала ідея об'єднання Європи на засадах фашистської ідеології.

На межі 1920–1930-х років було активізовано зусилля щодо впровадження ідеї європейської федерації через Лігу Націй міністром закордонних справ Франції А. Бріаном. Його ініціатива завершилася поразкою, оскільки як Італія, так і інші європейські країни відкинули цю ідею через її невідповідність власним національним інтересам [10, с. 184–186]. Однак, цей проект також певною мірою став прикладом для Італії у використанні Ліги Націй для досягнення реалізації інтересів своєї держави.

Аналізуючи ідеологію італійського фашизму, слід відзначити, що у своїй основі вона мала дві незмінні позиції: по-перше, палкий патріотизм, і по-друге, висока оцінка влади, ієрархії, дисципліни. Проявом значного впливу ідей патріотизму було звернення до історії Італії і до ідеї “Великої Італії”, як згадки про часи Римської імперії. Фашисти пропагували боротьбу за велич Італії, але реально за втілення основних позицій цієї пропаганди у 1920–1930-ті не бралися [11]. Свідченням високої оцінки влади, ієрархії та дисципліни був власне уклад, який фашисти запровадили у Італії.

Фашизм, крім того, увібрав у себе ідеали націоналізму, які зробили можливим появу такої тези Б. Муссоліні, що фашизм – це суто італійське явище, а не товар для експорту. Саме такий підхід в ідеології італійського фашизму домінував упродовж 1920-х рр., коли переважати ідея про можливість “експорту фашизму” в сусідні країни [6, с. 133].

Щодо самої ідеї європейського об’єднання у фашистському варіанті, вона будувалась на засадах “універсального фашизму”, антикомунізму, антилібералізму та антидемократизму. Згідно з Б. Муссоліні, держава, побудована на засадах фашизму, передбачає вирішення певних універсальних проблем, які стосуються різних сфер життя суспільства. Ці проблеми є спільними для різних держав, тому фашизм може бути реалізований на їх теренах [11].

Б. Муссоліні називав три основні кроки, які мали б пройти держави на шляху до універсалізму: однопартійність, тоталітарний характер, єдина ідеологія [12].

Фашизм пропонував змінити Європу в економічному політичному планах. З точки зору економіки, Б. Муссоліні виходить з ідеї, що в ХХ столітті європейський капіталізм переживав період занепаду. Ця ідея підсилювалась тим, що вона висловлювалася на тлі глибокої економічної кризи, у якій перебувала Європа. Криза капіталізму, на думку Б. Муссоліні, мала наслідком втрати Європою лідерства в розвитку світової цивілізації. Для повернення Європі домінуючого чинника людства, слід звільнити її від проблем, породжених капіталістичними відносинами. Замість капіталістичного економічного ладу ідеолог фашизму пропонував реорганізацію держав на корпоративній основі, як це було зроблено в Італії [12].

У політичному плані на зміну нестабільним та суперечливим ліберальним та демократичним режимам, Б. Муссоліні пропонував здійснити перехід до тоталітарних форм державного управління. Останні дозволяли б забезпечити дисципліну всередині країни, а відповідно й економічну та політичну стабільність. Ідеалом державного утворення для ідеолога італійського фашизму була імперія, яку він розглядав як територіальний, воєнний та торгівельний, а також духовний і моральний інститут. Моральна єдність, на думку Б. Муссоліні, мала реалізовуватися через єдину ідеологію усіх націй всередині імперії [11].

Слід зазначити, що реалізувати ідею об’єднання Європи Б. Муссоліні та його прихильники прагнули через побудову фашистського інтернаціоналу. Доктрина “універсального фашизму” трактувалася як добровільне приєднання європейських держав до фашистської практики державного будівництва. Першим кроком на цьому шляху в практичному плані мала б стати створення міжнародної неурядової фашистської організаційної структури, яка б координувала діяльність європейських фашистських рухів – фашистського інтернаціоналу [6, с. 134].

Для пропаганди ідеї створення фашистського інтернаціоналу в 1933 році починають створюватись “Комітети дії за універсалізацію досвіду Риму” (КАУР). Основною метою КАУР була консолідація різноманітних фашистських угруповань, а також пропаганда своїх ідей за кордоном [3, с. 180–181]. Фашистами були здійснені спроби створення міжнародної організації через проведення фашистських конгресів. На конгресі у місті Монтьєро у грудні 1934 року представники різних держав домовилися про створення інтернаціоналу [6, с. 138–139]. Однак існування організації не було тривалим. З 1935 року Італія відходить від ідей “універсалізму”. Причинами цього були, з одного боку, суперечки між учасниками, а з іншого, підсилення впливу нацистської Німеччини, яка на момент 1935 року все активніше переходила до політики руйнування Версальської системи міжнародних відносин, до втілення цілей своєї зовнішньополітичної концепції.

Активність Німеччини була не єдиною причиною відходу Італії від своєї концепції європейської політики. Італійці розуміли недостатність сил їх країни для силового втілення своїх планів щодо Європи, тому вони прагнули вивести Італію на передові позиції шляхом переговорів, угод, а також розповсюдження фашистського досвіду державного будівництва [6, с. 139–140]. Отже, успіх політики Італії щодо реалізації власного варіанту європейської єдності залежав від настроїв країн, з

якими вона будувала взаємовідносини. Коли італійці усвідомили безкарність дій нацистської Німеччини та свою безсилість проти них, єдиним шляхом, який гарантував їм хоча б часткове втілення власних інтересів, був союз з Німеччиною.

Таким чином, в Італії з кінця Першої світової війни до середини 1930-х можна виділити три етапи у розвитку ідеї європейського об'єднання: перший припадав на кінець війни, коли політики та економісти висували ідеї створення федерації європейських країн на засадах демократії та лібералізму; другий – кризові повоєнні роки та 1920-ті, коли фашистський уряд Італії зосереджувався на вирішенні внутрішніх проблем країни; третій – межа 1920–1930-х рр., коли фашистський уряд у здійсненні своєї зовнішньополітичної програми пропонує ідею об'єднання Європи та робить спробу її реалізації.

Зміни у ставленні до ідеї об'єднання країн континенту пояснюються такими чинниками, як зміна політичного лідера у країні та офіційної ідеології, наявність низки внутрішніх проблем в усіх сферах життя італійського суспільства, тенденцій у розвитку міжнародної ситуації (світова економічна криза, посилення нацистів у Німеччині та розвал існуючої системи міжнародних відносин тощо).

Ідеї європейського об'єднання як у ліберальному, так у фашистському варіанті ґрунтувалися, з одного боку, на прагненні задовольнити інтереси Італії, а з іншого, на розумінні кризи європейської цивілізації. Об'єднання Європи у фашистському варіанті мала практичний характер, зводилася до розповсюдження на країни універсального економічного та політичного ладу за зразком Італії. Остання при цьому мала посісти провідну роль на континенті. Реалізації ідей фашистів мали сприяти КАУР та фашистський інтернаціонал. Однак, орієнтація на інші країни Європи у реалізації своєї зовнішньої політики призвела до того, що врешті-решт, Італія потрапила в залежність від Німеччини.

Ідеї європейської єдності, які висувалися в Італії у роки Першої світової війни та у міжвоєнний період, була однією з альтернатив об'єднання країн континенту. Ця стаття являє собою лише частину дослідження, присвяченого аналізу ідей, підходів, проектів європейського об'єднання, які висувались політичними та громадськими діячами різних країн континенту впродовж зазначеного періоду. На подальшу увагу заслуговує не лише аналіз ідей та проектів, але і їх обговорення в інтелектуальному середовищі того часу.

Список використаних джерел

1. Романо С. Идеи европеизма в Италии после Первой мировой войны / С. Романо // Европейский альманах. – М.: Наука, 1990. – С. 121–126.
2. Алатри П. Происхождение фашизма / П. Алатри. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 462 с.
3. Лопухов Б.Р. История фашистского режима в Италии / Б. Р. Лопухов. – М.: Наука, 1977. – 294 с.
4. Чубарьян А. О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А. О. Чубарьян. – М.: Муждцнародные отношения. – 1987. – 352 с.
5. Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Е. А. Панарина. – Ставрополь, 2006. – 279 с.
6. Наумов А. "Европейская идея" в 30-е годы XX века: итальянский вариант / А. Наумов // Исторична панорама. – 2010. – Вип. 10. – С. 130–142.
7. Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма / П. Ю. Рахшмир. – М.: Наука, 1981. – 180 с.
8. Четырнадцать пунктов В. Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. // Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918–2000 / [Отв. ред. А. Д. Богатуров]. Т. 2: Документы 1910–1940-х годов. – М.: Московский рабочий, 2000. – С. 27–28.
9. Silone I. La scuola dei dittatori [Електронний ресурс] / I. Silone. Режим доступу: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/silone.1938.html>.
10. Горохов В. Н. История международных отношений 1918–1939. – М.: Издательство Московского университета, 2004. – 288 с.
11. Муссолини Б. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Беніто Муссоліні. – Режим доступу: <http://nationalism.org/vvv/library/mussolini-doctrina.htm>.
12. Mussolini B. Lo Stato Corporativo (1933) [Електронний ресурс] / Benito Mussolini. – Режим доступу: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/mussolini.1933.html>.

Анна Корочанская

ИДЕЯ ОБЪЕДИНЕНИЯ ЕВРОПЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: ИТАЛЬЯНСКИЙ ВАРИАНТ

Статья посвящена анализу идей объединения Европы, которые предлагались в Италии в годы Первой мировой войны и в межвоенный период. Автором рассмотрены как либеральные концепции, которые выдвигались в конце войны, так и подход итальянских фашистов к данному вопросу. Проанализировано связи между высказанными идеями и историческими условиями, в которых они формировались. Отдельное внимание уделяется попытке практической реализации идеи объединения стран континента, которая была осуществлена фашистским правительством в форме организации Фашистского интернационала.

Ключевые слова: идея объединения Европы, европейская федерация, межвоенный период, фашизм, фашистский интернационал.

Anna Korochanskaya

**THE IDEA OF EUROPEAN UNITY IN THE INTERWAR PERIOD:
THE ITALIAN VERSION**

The article deals with analysis of the ideas of European unity, that were proposed in Italy during the First World War and interwar period. The author considers liberal concepts, that were promoted at the end of the war, and the approach of Italian fascists to this problem. The author analyzes the links between stated ideas and historical conditions of that time. Special attention is given to attempt of practical realization of the idea European unification, that was launched by fascist government as an organization of the Fascist International.

Key words: the idea of European unity, the European federation, the interwar period, fascism, fascist international.

УДК 94(100) "1978/2005":261.8:262.13 Іоан Павло ІІ

Яніна Бутенко

**РОЛЬ МІЖРЕЛІГІЙНОГО ТА ЕКУМЕНІЧНОГО ДІАЛОГІВ У СУЧАСНИХ
МІЖНАРОДНИХ ПРОЦЕСАХ ЗА ПОНТИФІКАТУ КАРОЛЯ ВОЙТИЛИ (1978–2005)**

Розглядаються основні етапи реалізації постанов Другого Ватиканського собору під час понтифікату Іоанна Павла ІІ у контексті екуменізму та міжрелігійного діалогу

Ключові слова: екуменізм, міжрелігійний діалог, Другий Ватиканський собор, Кароль Войтила, понтифікат.

Основні тенденції сучасного міжнародного життя засвідчують помітне зростання ролі релігійного чинника у міждержавних відносинах. Передусім, це стосується інтеграційних процесів, які поширилися у другій половині ХХ ст. Використовуючи свій авторитет, Святий Престол намагається поглибити інтеграцію, оскільки тісне співробітництво допоможе уникнути багатьох проблем. Однак, виконуючи об'єднувачу функцію, релігія періодично виступала причиною конфліктів, в тому числі й збройних.

Непорозуміння між представниками різних релігій часто виникають внаслідок незнання особливостей іншої релігійної традиції, що спричиняє взаємні образи, які інколи призводять до трагічних наслідків. Задля того, щоб запобігти подібним випадкам, навчитися толерантності та поважливого ставлення до інших релігійних світоглядів, Папа Римський Іоанн Павло ІІ у період свого понтифікату приділяв особливу увагу ініційованим Другим Ватиканським собором (1962–1965 рр.) екуменічному (заходи, скеровані на зближення християн різних конфесій) та міжрелігійному діалогам.

Актуальність теми зумовлена зростанням кількості міжнародних суперечок на релігійній основі, необхідності їх запобігання та конструктивного вирішення, сприяти в чому може вивчення успішного досвіду Католицької церкви, продемонстрованого нею у період понтифікату Іоанна Павла ІІ (1978–2005 рр.).

Об'єктом дослідження є екуменічний та міжрелігійний діалог та його роль у сучасному світі.

Предметом дослідження є екуменічна та міжрелігійна діяльність Папи Римського Іоанна Павла ІІ.

Міжрелігійному діалогу і екуменізму та їх місцю у контексті діяльності Католицької церкви в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. приділив увагу колишній посол України при Святому Престолі Григорій Хоружий у своїй праці "Ватикан: історія та сучасність" [13].

Взаємовідносини Католицької Церкви з іншими християнськими та не християнськими релігіями в контексті політичної історії світу в постбіполярний період стали предметом уваги українського дослідника В. Козлова [6], який на основі широкої джерельної бази, зокрема низку офіційних документів Римо-католицької церкви (РКЦ), визначав роль Ватикану у боротьбі за права людини та збереження миру шляхом організації публічних актів за участі представників різних релігій світу під лозунгами заперечення насилля в ім'я Бога, засудження війни та несправедливості.

Важливою для дослідження екуменічної діяльності Папи Римського Іоанна Павла ІІ є праця колишнього другого секретаря понтифіка, нині архієпископа Львова Мечислава Мокшицького [7], який висвітлював життя та погляди Папи Римського у повсякденності, з позиції звичайної людини, яка мала змогу тривалий час працювати з Каролем Войтилою.

Питання екуменізму в контексті понтифікату Іоанна Павла ІІ та його значення у сучасному світі було і залишається предметом наукової зацікавленості численних вітчизняних та зарубіжних

дослідників, серед яких можна виділити А. Букалова [1], М. Морозова [8, с. 73–79; 9, с. с. 61–66], А. Радецьку [10].

У 90-х роках ХХ ст. відомий американський політолог Самюель Хантінгтон висловив думку, згідно з якою, глобалізація та регіональна інтеграція мають призвести до того, що протистояння у світі відбуватимуться не між державами з причин територіальних чи економічних претензій, як було досі, а в зв'язку з культурною та релігійною конфронтацією. Дослідник аргументує свою думку тим, що: "Відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – істотні. Цивілізації несхожі по своїй історії, мові, культурі, традиціях і, що найважливіше, – релігії. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на стосунки між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про значущість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Ці відмінності, – на думку С. Хантінгтона, – склалися століттями. Вони не зникнуть в найближчому майбутньому, оскільки є фундаментальнішими, ніж розбіжності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Звичайно, відмінності не обов'язково передбачають конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство. Проте упродовж століть найбільш затяжні і кровопролитні конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями" [12, с. 35].

З огляду на це, дослідник пропонує власний поділ світової історії на цивілізації, важливим критерієм якого виступає релігія. Так, С. Хантінгтоном виокремлено наступні цивілізації: західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська і африканська [12, с. 35].

Яскраве підтвердження теорії С. Хантінгтона прихильники його концепції побачили у подіях 11 вересня 2001 року, які дійсно можна трактувати як конфлікт між двома цивілізаціями – західною та ісламською. Таким чином, на початку ХХІ ст. концепція американського політолога стала надзвичайно актуальною.

Однак, питання релігійної толерантності та формування взаємної поваги між представниками різних релігій задовго до С. Хантінгтона хвилювало представників Католицької церкви, яка є однією з найбільших релігійних спільнот світу. У зв'язку з цим зроблено вагомі кроки задля запобігання конфліктів, які, згідно з теорією американського ученого, матимуть місце у майбутньому. Католицька церква сприяє унеможливленню насилля в ім'я Бога та допомагає наведенню мостів взаєморозуміння між релігіями.

Початок міжрелігійного та екуменічного діалогів покладено на Другому Ватиканському соборі (1962–1965 рр.), який сприяв модернізації РКЦ і дозволив посісти належне місце у сучасному світі. Ідеї Другого Ватиканського собору активно впроваджувалися у життя його учасником Каролем Войтилою, який у 1978 році став Папою Римським Іоанном Павлом II. Проблема налагодження стосунків між християнськими та нехристиянськими релігіями займала чільне місце за його понтифікату.

До сьогодні актуальною залишається декларація, розроблена в ході собору, "Про ставлення Церкви до нехристиянських релігій". Її основною думкою виступає теза про те, що в умовах розвитку зв'язків між різними народами Церква значну увагу приділяє нехристиянським релігіям, які також прагнуть відповідати на виклики сьогодення.

У документі зазначено: "В наші часи, в які людський рід щораз тісніше об'єднується та й збільшується взаємна залежність між різними народами, Церква все більше уваги приділяє своїм відносинам до не християнських релігій. Виходячи з свого обов'язку плекати єдність і любов між людьми, ба навіть між народами, розглядає тут передовсім те, що людям є спільним та веде до взаємного спілкування" [3, с. 305].

У деклараціях висловлюється думка про те, що нехристиянські релігії також діють згідно з принципами людської мудрості, вони визнають існування найвищої Божественної сутності. Передусім ідеться про монотеїстичні релігії – іудаїзм, християнство та іслам. Від різних релігій віруючі очікують відповіді на питання щодо свого буття, сенсу та мети життя, добра і гріха, істинного щастя тощо.

Забезпечення діалогу з нехристиянськими релігіями покладається на папську раду в справах міжрелігійного діалогу, яка в окремих випадках має діяти, співпрацюючи з деякими органами Римської курії. До її компетенції, щодо міжрелігійного діалогу, входить сприяння проведенню відповідних досліджень і конференцій з метою розвитку знань один про одного та поваги [6, с. 99]. До складу папської ради входить комісія з релігійних відносин з мусульманами. До ведення міжрелігійного діалогу долучаються численні католицькі організації [6, с. 100].

У останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. міжрелігійна політика Католицької церкви функціонувала успішно завдяки активній діяльності Папи Іоанна Павла II, на думку якого, прагнення

унеможливити війну недосяжне без віротерпимості, яка є особливо актуальною в сучасному світі в зв'язку з динамічними інтеграційними процесами.

Міжрелігійний діалог мав досить різні вектори свого спрямування. Насамперед, звичайно, увага приділялася монотеїстичним релігіям, серед яких особливим статусом користувався іудаїзм. Понтифік неодноразово наголошував на існуванні особливих взаємин між християнами та іудеями. Бажаючи стати прикладом для світу і довести неголословність власних висловлювань, Іоанн Павло II 13 квітня 1986 р. переступив поріг синагоги. Це була безпрецедентна подія, яка привернула до себе увагу всього світу і поклала початок зближенню між двома релігіями. Іоанн Павло II чотири рази називав євреїв братами. Він виголошував фразу, яка, разом із відомим "Не бійтеся!", стала найбільш цитованим висловом Папи Войтили: "Ви – наші улюблені брати і, можна сказати, наші старші брати". Візитом до синагоги Іоанна Павла II сприяв покращенню стосунків між представниками обох релігій.

Святійший Отець неодноразово бував на території гітлерівського концтабору Освенцим, який знаходиться на території Краківської архієпархії. Відвідуючи це місце, як наступник св. Петра, він наголошував: "Народ, що прийняв від Бога-Яхве заповідь "не вбивай", особливим чином випробував на собі самому тягар вбивства" [14].

Відвідини римської синагоги виявилися не артистичним жестом, а основою примирення католиків і євреїв, кульмінацією якої став важливий для обох сторін візит понтифіка до Єрусалиму [14], який відбувся 20–26 березня 2000 року. Ця поїздка мала декілька важливих підтекстів: паломництво до витоків християнства, до місць де жив і помер засновник релігії; зустріч з євреями і їх трагічною історією, затьмареною Холокостом; відвідини епіцентру палестинсько-ізраїльського конфлікту. В ході візиту Папа відвідав Вифлеєм, розташований на території Палестинської автономії, і базиліку Гробу Господнього, де поцілував кам'яну плиту, на якій 2000 років тому покоїлося тіло Христа. Спільно з 12 кардиналами Іоанн Павло II провів месу в Сіонській світлиці, де, згідно давньої традиції, Спаситель спробував Таємну Вечерю з апостолами. На міжрелігійній зустрічі у Єрусалимі, святому місті для іудеїв, християн і мусульман, висловлюючи надію на покращення стосунків між релігіями, Папа завірив усіх в своїй молитві про мир на Близькому Сході.

Мир, підкреслив він, буде плодом спільних зусиль всіх народів, що живуть на Святій Землі. Під час візиту в Інститут пам'яті Йад-Вашем Святійший Отець вшанував пам'ять 6 млн євреїв, загиблих у роки Другої світової війни і покався за гріхи дітей Церкви, здійснені проти іудеїв, засудивши антисемітизм і расову ворожнечу. Прем'єр-міністр Ізраїлю Егуд Барак зазначав, що Папа, який у молодості став свідком трагедії окупації, після обрання на престол св. Петра зробив для примирення євреїв і християн більше, ніж будь-хто до нього [14].

Важливе місце у міжрелігійному діалозі за часів понтифікату Іоанна Павла II посідав іслам. Такий підхід пояснюється багатьма чинниками. По-перше, іслам є третьою релігією світу за кількістю віруючих. По друге, глобальні міграційні процеси, які сколихнули Європу, спричинили зростання кількості мусульман серед населення континенту і зробили мусульманство другою релігією у Європі, що вимагає сприяння толерантного ставлення до цієї віри. По-третє, Ватикан усе більшу увагу приділяє ісламському чиннику у зв'язку з війною в Іраку та боротьбі із тероризмом [13, с. 103].

Стурбованість викликає не лише збільшення потоку мусульман в Європу, але й дедалі частіші випадки навернення до ісламу християн. Ці процеси можуть посилитися у разі вступу до ЄС Туреччини, яка з часом, ймовірно, стане найбільшою і до того ж мусульманською країною Європи [13, с. 207].

У контексті діалогу з мусульманами, Іоанн Павло II 19 серпня 1985 року відвідав Касабланку (Марокко), де на зустріч з Папою, якого до країни запросив король Хасан II, прибули п'ятдесят тисяч молодих мусульман. Під час зустрічі Іоанн Павло II говорив: "Ми, християни і мусульмани, цілком невірні розуміли один одного і інколи у минулому діяли один проти одного. То хіба в світі, якому бракує єдності і миру, і який в той же час переживає тисячі конфліктів, віруючі не повинні підтримувати дружбу і єдність між людьми і народами, які на землі складають єдине співтовариство?" [14]. 6 травня 2001 року вперше в історії понтифік переступив поріг мечеті [2, с. 22].

Продовжуючи демонструвати всьому світу можливість досягнення взаєморозуміння між представниками різних релігій мирним шляхом, Святіший Отець прийняв керівників релігійних організацій Азербайджану – главу ради мусульман Кавказу, єпископа бакинського та каспійського Російської православної церкви, а також керівника єврейської громади. Понтифік просив розглядати цю зустріч як символ для усього світу, свідчення того, що терпимість можлива, що саме вона є тим найбільшим надбанням сучасної цивілізації, яке сприяє більш широкому людському, громадянському і суспільному розвитку [13, с. 81–82].

Аудієнція відбувалася у рамках глобального міжрелігійного діалогу реалізації якого Іоанн Павло II присвятив багато уваги, передумови його закладено під час зустрічі в Асизі у 1986 році, а кульмінація відбулася в тому ж місті Асизі у 2002 році. 27 жовтня 1986 року, коли святкувався

світовий день молитви про мир, на запрошення Іоанна Павла II до Асизу прибули 47 делегацій від різних християнських конфесій, а також представники 13 нехристиянських релігій.

У Ватикані були занепокоєні ідеєю Папи, яка, на перший погляд, ставила під удар авторитет Католицької церкви та її статус. Світ був здивований поведінкою глави Католицької церкви, який стояв пліч-о-пліч з євреями, індусами, мусульманами, одягненими в екзотичні костюми представниками інших релігій, що молилися про мир і разом з ними роздумував про спільну відповідальність за долі людства. Заклик Папи мав величезний резонанс [14].

Приводом до зустрічі 2002 р. стали наслідки терористичного акту у США 11 вересня 2001 р. Її девізом стала теза: "Не можна вбивати в ім'я Бога" [1, с. 78]. На зустріч прибули представники 12 православних церков, шести давніх церков Сходу та 14 представників інших християнських церков. Також Асиз відвідали представники ісламу, буддизму, тенрікію, синтоїзму, конфуціанства, джайнізму, сикхізму, індуїзму та традиційних африканських релігій.

Наприкінці зустрічі присутні підписали спільний документ "Асизький декалог про мир", який містить 10 пунктів. Сторони взяли на себе зобов'язання проголошувати те, що "насильство і тероризм є несумісними з правдивим релігійним духом", засуджували "звернення до насильства і війни в ім'я Бога чи релігії" (п. 1), "сприяти культурі діалогу" (п. 3), закликати "лідерів націй докладати всі зусилля для побудови і консолідації як на національному, так і на міждержавному рівні, світу солідарності і миру, що базується на справедливості" (п. 10). Після цієї зустрічі Іоанн Павло II надіслав лист з "Асизьким декалогом про мир" усім керівникам держав та урядів з метою їх сприяння миру на Землі [6, с. 86].

Для налагодження міжрелігійного діалогу особливу роль мала ідея прощення, пропалована Іоанном Павлом II. Попри те, що вона цілком вкладається у рамки християнства, насамперед, вразила представників РКЦ, а потім і увесь світ, адже ніколи до того Первосвященик Риму, глава Західної християнської церкви не просив пробачення за її гріхи, яка досі вважалася непогрішимою. Ця подія відбулася 12 березня 2000 року. Іоанн Павло II вважав, що "радість будь-якого Ювілею полягає, перш за все, у відпущенні гріхів, в радості звернення" [14]. Побожування, що ця подія може підірвати авторитет Церкви, виявилися перебільшеними. Під час літургії у базиліці св. Петра глави найважливіших відомств Святого Престолу виголошували слова молитви, у якій перераховували гріхи дітей Церкви і просили за них вибачення: гріхи проти істини, проти єдності Церкви, проти євреїв, проти любові, миру, прав народів, достоїнства культур і релігій, жінки і людського роду. У проповіді Папа просив усіх про пробачення гріхів Церкви, запевняючи, що Церква, зі свого боку, прощає образи, заподіяні їй іншими [14].

Іоанн Павло II визначав міжрелігійний діалог Ватикану, який став важливою складовою зовнішньої політики Святого Престолу. Понтифік закликав "посилювати плідну співпрацю" з іншими релігіями, приділяючи увагу тим проблемам, які становили взаємний інтерес. Папа закликав мусульман, євреїв і християн – в ім'я Бога та процвітання цивілізації – спільно звернутися до всього людства з закликом припинити братовбивче насильство і йти шляхом любові та справедливості. Понтифік застерігав, що ніхто не має права представляти релігії або використовувати їх як зброю нетерпимості, як засіб для агресії, насилля чи смерті. [13, с. 80–81].

Іншим важливим документом, складеним у ході Другого Ватиканського собору, є постанова "Про єкуменізм" 1964 року в якій зазначається наступне "Старання про відтворення єдності між усіма християнами є одним з найважливіших намірів Собору Ватиканського Другого" [3, с. 187]. У офіційному документі собору термін "єкуменізм" пояснюють наступним чином: "Під "єкуменічним рухом" треба розуміти усі дії та ініціативи, що постають та організуються відповідно до різних потреб Церкви та обставин часів для сприяння єдності всіх християн" [3, с. 192].

Проведення єкуменічного діалогу Святого Престолу на повсякденній основі забезпечується папською радою у справах сприяння християнській єдності. До обов'язків відомства входить нагляд за втіленням у життя рішень Другого Ватиканського собору щодо єкуменізму, тлумачення його принципів, підтримка відносин з християнськими церквами і спільнотами та організація з ними зустрічей, делегування католицьких спостерігачів на міжхристиянські зібрання [6, с. 99], оскільки вважається що католики відіграють особливу роль у налагодженні єкуменічних взаємин: "Треба пізнавати духа нез'єднаних братів. Католики, відповідно підготовлені, нехай намагаються здобути краще знання науки і історії, життя духовного і боговшанування, релігійної психології та культури, що притаманні нез'єднаним братам" [3, с. 198].

Питання єкуменізму для Іоанна Павла II мало важливе значення для інтеграційних процесів у Європі, прихильником яких був Папа. Приділяючи цьому питанню значну увагу, Іоанн Павло II не втомлювався повторювати про ключову роль християнства, як культурної основи континенту, на базі якої можна побудувати повноцінну європейську співдружність націй. Ратуючи за зближення народів Європи, Іоанн Павло II неодноразово наголошував на спільному християнському корінні

для сходу і заходу континенту [5]. Підтвердженням його думки слугує сонм святих, однаково шанованих усіма християнами. Серед них понтифік особливе місце відводить святим братам солунським Кирилу та Мефодію, яких зробив співпокровителями Європи нарівні з святим Бенедиктом [4, с. 5] і назвав "предтечами екуменізму" [4, с. 21], оскільки їх місіонерська діяльність має важливе значення для налагодження відносин між католиками та православними.

Питанню екуменізму присвячена енцикліка Іоанна Павла II "Та будуть всі єдином" від 25 травня 1995 р. Енцикліка дає зрозуміти глибину значення, яке надавав Папа Римський екуменічному рухові. Папа називав екуменічний діалог випробуванням совісті, підкреслюючи, що об'єднання християн можливе за умови покірливого визнання того, що всі християнські церкви погрішили проти єдності і мають покаятися в цьому. Крім того, Іоанн Павло II звертався до християн інших конфесій з пропозицією спільно обговорити питання про природу верховної влади понтифіка, демонструючи тим самим готовність до компромісу на шляху до досягнення екуменічної єдності [14].

У контексті екуменічного діалогу Іоанн Павло II особливої ваги надавав відносинам з Вселенським Константинопольським патріархом Варфоломієм I та Московським патріархатом.

Представники Російської православної церкви у зв'язку з існуванням певної упередженості стосовно екуменізму та консервативної позиції керівництва Церкви, відмовилися йти на зустріч Папі [10, с. 26], що його дуже засмучувало, адже Іоанн Павло II неодноразово говорив, що відвідини Москви стали б вершиною його понтифіату [7, с. 128].

Більшою успішністю вирізнялися відносини з Константинополем. Делегації Вселенського Константинопольського патріархату традиційно приїжджали до Ватикану і брали участь у святкуванні дня святих апостолів Петра і Павла, які є покровителями Риму. Вселенський Константинопольський патріарх Варфоломій I упродовж 2004 р. побував у Ватикані двічі. Варфоломій I зазначав, що з оптимізмом дивиться на майбутнє взаємин Константинополя з РКЦ. Серйозним кроком назустріч православному світу стало, зокрема, повернення Іваном Павлом II патріарху Варфоломію I християнських святинь – мощей "учителів Церкви", проповідників Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, шанованих і на Сході, і на Заході. Крім того, саме завдяки понтифіку, православної грецькій спільноті Риму повернуто церкву Святого Теодора.

Виключною важливістю вирізняються зустрічі Іоанна Павла II з архієпископом Афіньським Христулом у 2001 році та подальші взаємні ініціативи. Активна співпраця між християнськими Церквами в руслі екуменізму поглиблюється завдяки культурній співпраці під егідою папської ради сприяння християнській єдності.

У рамках налагодження екуменічної співпраці Іоанн Павло II вдався до низки кроків, безпрецедентних в історії Католицької церкви. Зокрема, 7–9 травня 1999 р. Папа відвідав Румунію, де православні складають переважну більшість населення. Це був перший візит в історії, коли Папа Римський відвідав країну православного віросповідання. "Це незабутній візит. Я переступив тут поріг надії", – заявив Папа під час свого звернення до Патріарха Теоктиста [14].

Румунські журналісти назвали папський візит триумфом екуменізму, а Патріарх Румунської православної церкви Теоксист більш стримано – додатковим моментом "поміж позитивних моментів у процесі розвитку православно-католицьких відносин" [8, с. 73]. Напередодні візиту Папи деякі румунські дипломати висловлювали переконаність у тому, що цей візит "завдасть удару по сегрегаціоністських теоріях про культурні демаркаційні лінії у Європі між православним і католицьким світом", маючи на увазі теорію С. Хантінгтона [7, с. 65].

Окрім цього, Іоанн Павло II став першим Папою Римським, що відвідав лютеранську церкву. Ця подія відбулася на початку його понтифікату 11 грудня 1983 р. [2, с. 20] і сприяла налагодженню відносин з лютеранами в подальшому [6, с. 100].

У 1980 році у Ватикан з державним візитом прибула королева Єлизавета II. Візит можна назвати історичним, враховуючи, що упродовж багатьох століть римські понтифіки і монархи Сполученого Королівства, глави Англіканської церкви, вважалися непримиримими ворогами. З часом між країнами встановлено дипломатичні відносини, проте візит на офіційному рівні відбувся вперше. Королева запросила Папу до Сполученого Королівства, зауваживши, що це має бути не візит до Британії, а пастирське паломництво до 4 млн британських католиків [11].

Позиція Католицької церкви за часів понтифікату Іоанна Павла II стосовно екуменізму та міжрелігійного діалогу була тим чинником, який привернув увагу світу до гострої та актуальної проблеми сучасності – віротерпимості. З огляду на дедалі більше загострення відносин між представниками різних релігій та безрадісні прогнози дослідників, Католицька церква, як провідний релігійний лідер сучасності, взяла на себе ініціативу налагодження стосунків між різними віросповіданнями. Однак, відсутність єдності у лоні християнства могло стати на заваді до повноцінного впровадження більш широкого діалогу. Безпрецедентні кроки назустріч християнським конфесіям з боку Католицької церкви, її активна участь у інтеграційних процесах

Європи, дозволили католицизму завоювати авторитет на міжнародній арені з допомогою якого стало можливе спільне протистояння релігійних лідерів світу глобальним викликам сьогодення.

Список використаних джерел

1. Букалов А. Третья международная экуменическая встреча в Ассизи / А. Букалов // Компас. – 2004. – 11 марта. – № 11. – С. 65–68.
2. Важнейшие события периода понтификата Иоанна Павла II // Корреспондент. – 2005. – 9 апреля. – № 13 (152). – С. 20–23.
3. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів, Монастир Монахів Студійського Уставу. Видавничий відділ "Свічадо". – 1996. – 756 с.
4. Енцикліка Вселенського Архієрея Івана Павла II Апостоли слов'ян (Slavorum Apostoli). – Л.: Видавництво "Місіонер", 2008. – 44 с.
5. Иоанн Павел II. Единство в многообразии. Размышления о Востоке и Западе. – М.: Христианская Россия, 1993. – 239 с.
6. Козлов В.А. Дипломатія Святого Престолі в пост біполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна П Павла II / В.А. Козлов. – Вінниця: Книга-Вега, 2008 – 192 с.
7. Мокшицький М. Б. Грисяк Вікторки любив найбільше. Розповідь про щоденне життя Йоана Павла II / Архієпископ Мечислав Мокшицький, Бригіда Грисяк. – К.: "ТОВ Тетріс-Прінт", 2011. – 196 с.
8. Морозов Н. В гостях у Румынского патриарха / Н. Морозов // Компас. – 1999. – 14 октября. № 42. – С. 73–79.
9. Морозов Н. К предстоящему визиту папы Иоанна Павла II в Румынию. Настоящие и будущие планы Ватикана / Н. Морозов // Компас. – 1999. – 5 апреля. – № 16. – С. 61–66.
10. Радецкая, Анна Вадимовна. Экуменизм и антиэкуменизм в современном православии: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.14 / Анна Вадимовна Радецкая. – Санкт-Петербург, 2011. – 193 с.
11. Стародубцев О. Результат понтификата Іоанна Павла II. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/644.htm>.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
13. Хоружий Г. Ватикан: історія та сучасність / Г. Хоружий. – Л.: Місіонер, 2007. – 280 с.
14. 25 событий понтификата Іоанна Павла II. – Режим доступу: http://agnuz.info/holy_material.html?id=248

Янина Бутенко

РОЛЬ ЭКУМЕНИЧЕСКОГО И МЕЖРЕЛИГИОЗНОГО ДИАЛОГОВ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОЦЕССАХ СОВРЕМЕННОСТИ ВО ВРЕМЯ ПОНТИФИКАТА КАРОЛЯ ВОЙТЫЛЫ

Рассматриваются основные этапы реализации постановов Второго Ватиканского Собора во время понтификата Иоанна Павла II в контексте экуменизма и межрелигиозного диалога.

Ключевые слова: экуменизм, межрелигиозный диалог, Второй Ватиканский Собор, Кароль Войтыла, понтификат.

Yanina Butenko

ROLE OF INTERRELIGION AND ECUMENISM DIALOGS IN THE INTERNATIONAL PROCESSES CARBRO OF MODERN WORD DURING THE KAROL WOJTYLA'S PAPACY

The article deals with main stages of realization main of decisions regulation of the Second Vatican Council during the papacy of John Poul II in context of ecumenism and interreligion dialog.

Key words: ecumenism, interreligion dialog dialogue, Second Vatican Council, Karol Wojtyla, pontificate.

УДК 325.86 (594) “1998/1999”

Антон Галушка-Адайкін

“РЕФОРМАЦІЯ”: ЕВОЛЮЦІЯ РЕСПУБЛІКИ ІНДОНЕЗІЯ У ПОСТСУХАРТІВСЬКИЙ ПЕРІОД (1998–1999 РР.)

Стаття присвячена розвитку Республіки Індонезія після падіння режиму Сухарто та його ідеолого-політичної системи “новий порядок”. Основна увага приділяється спробам реформування в країні, політичним аспектам трансформації Індонезії, що пов’язані, передусім, із парламентськими виборами та обранням президента.

Ключові слова: вибори, парламент, партія, “реформація”, Ю. Ю. Хабібі.

Різкий перехід влади від однієї особи або групи до іншої, падіння режиму, зміна ідеології в країні, інші політичні катаклізми, є складним випробуванням для будь-якої держави. Але ці випробування є необхідною складовою розвитку країни, особливо важливими для таких країн, як Республіка Індонезія, що упродовж більше 30 років знаходилася під владою авторитарного режиму Сухарто. Стагнація, що охопила політичне життя країни, та руйнівна економічна криза призвели до падіння режиму “нового порядку” і початку нової ери – періоду “реформації”, провідником якої став новий президент країни Б. Ю. Хабібі.

Метою статі є аналіз подій, що відбувалися у Республіці Індонезія упродовж перших років періоду “реформації” та пов’язаних із цим періодом суспільно-політичних змін у країні.

У дослідження Кееса ван Дейка, професора, завідувача кафедри історії ісламу Лейденського університету, ретельно простежено передумови падіння режиму Т. Сухарто та початку “реформації” в країні, що головне, автором простежена еволюція Індонезії до грудня 2000 року, тобто увесь період президентства Хабібі, вибори 1999 року та початок президентського правління Абдурахмана Вахіда [6].

Питання, що стосуються проблем суспільно-політичного характеру у постсухартівський період, розкриваються в роботі Дональда Еммерсона [7]. Автором приділено значну увагу питанню Східного Тимору, виборам 1999 року, розглянуто становище етнічно китайського населення Індонезії. Б. Ю. Хабібі, третій президент Індонезії, який стояв на чолі країни трохи більше року, був одним з найбільш контроверсійних політиків в історії Індонезії. Багато хто дорікає йому у наданні Східному Тимору можливості відокремитися від Республіки Індонезія, інші ж вважають його видатною особистістю, яка опинилася заручником ситуації, що склалася у країні на тлі падіння “нового порядку” та економічної кризи. Однак усі згодні з тим, що Б. Ю. Хабібі є одним з найвидатніших представників індонезійської інтелігенції та просвітницького ісламу. Його книга, назва якої перекладається як “Визначні секунди: довгий шлях Індонезії до демократії”, є водночас і мемуарною, а також своєрідною збіркою його думок, прогнозів стосовно майбутнього Республіки Індонезія [8].

Упродовж 17 місяців свого президентства (1998–1999 рр.) Б. Ю. Хабібі намагався втілити у життя принципи проголошеної “реформації”: демократичність, відкритість, справедливість. Однак безперервна політична криза, економічна відсталість, соціальні негаразди стали на заваді усіх намагань третього президента Індонезії. Після того, як президент отримав свою посаду, перед ним постало п’ять питань стосовно майбутнього розвитку країни: як буде відбуватися “реформація”; майбутнє АБRI, збройних сил країни; стосунки з сепаратистами; майбутнє Сухарто, його родини та найближчого оточення; економіка країни та добробут нації. Б. Ю. Хабібі розпочинав своє президентство, не маючи підтримки: студентство, військові, політична еліта, іноземні уряди – не вірили у те, що Б. Ю. Хабібі здатний провести необхідні для країни реформи. Однак він зміг досягти неабиякого успіху за ті місяці, що він провів на чолі держави. Він зміг розпочати “реформацію”, процес реформування політичної системи у країні. Президент зумів обмежити вплив військових на політичне життя країни. Щодо третього питання, тобто проблеми сепаратизму в країні, то тут ставлення до Б. Ю. Хабібі дуже неоднозначне: іноземні держави радо сприйняли надання Східному Тимору незалежності, однак індонезійська спільнота вважала це негативним рішенням, прецедентом, що може поставити під загрозу цілісність держави. Стосовно четвертого питання, а саме долі Сухарто та його оточення, то тут Б. Ю. Хабібі нічого не міг зробити, напевно, й сам не хотів, розуміючи, що саме Сухарто він має завдячувати своєму високому становищу. Економічна ситуація ж за час президентства Б. Ю. Хабібі залишилася такою ж нестабільною, як це було до нього.

У середині 1998 року інфляція в Індонезії сягнула 65 %, а економічний спад становив 13,6 %. Завдяки суховію, що приніс ураган “Ель Ніньо”, знизилася врожаї рису. Великі компанії, як

наприклад, авіалінії Семпаті, що належали Томмі Сухарто та Бобу Хасану, "Астра", якою володів Боб Хасан збанкрутіли. Внаслідок інфляції рупія знизилася на 10 тисяч за один долар США. Згідно з неточними підрахунками більше 113 млн мешканців Індонезії знаходилися за межею бідності. Поширювалися чутки про те, що з цих 113 млн 40 млн осіб перебували на межі голоду [12, с. 241].

Процес над Сухарто відбувався дуже повільно, викликаючи тим самим обурення з боку прибічників "реформації". Сухарто особисто заявляв, що він не мав заощаджень і за кордоном, що звісно не відповідало реаліям. У грудні 1998 року подано інформацію про те, що 7 фондів, які належали Сухарто, мали на рахунках трильйони рупій. Пізніше газета "The Australian" надрукувала інформацію, що статок Сухарто становив 2 млрд дол. США, Лієм Сіу Ліонг володіє 1,8 млрд дол. США, а Б. Хасан приблизно 1 млрд доларів [6, с. 112].

Б. Ю. Хабібі призначив генерал-майора Анді Мухаммада Галіба новим генеральним прокурором, що викликало невдоволення серед представників індонезійської юриспруденції, які не хотіли бачити представника лояльних Сухарто збройних сил. Наступного року "Indonesian Corruption Watch" публікує документи, у яких міститься інформація про те, що два великих чуконга (підприємці китайського походження) Праджого Пангесту та Тхе Нін Кінг перевели значні кошти на рахунки Анді Галіба та його дружини. Праджого Пангесту та Тхе Нін Кінг не заперечували факт трансферу грошей на рахунки прокурора та його дружини, але вони вважали, що ці кошти були як пожертвування "Федерації боротьби Індонезії", яку очолював Анді Галіб, і яка до цього ніколи не отримувала такі значні суми не тільки від приватних осіб, але й від держави [10, с. 67].

Неспроможність або небажання Б. Ю. Хабібі розпочати судовий процес над Сухарто та економічна криза, з якої президент не зміг знайти вихід, що взагалі-то було неможливим на той час, призвели до необхідності скликання позачергової сесії MPR, сенату країни, на якій було обрано нового лідера країни. У червні 1998 на засіданні DPR, нижньої палати парламенту, прийнято рішення про необхідність такого засідання, із визначенням точної дати його проведення. У той же час Б. Ю. Хабібі провів "чистку" у верхній палаті парламенту: 41 член MPR, серед яких були Хартоно, Боб Хасан, Антоні Салім та інші, близькі до Сухарто особи, були змінені на наближені до Хабібі чиновників [8, с. 195].

З падінням режиму Сухарто з'явилася можливість налагодження продуктивного діалогу між урядом Індонезії та представниками східнотиморського сепаратистського руху. Так, у травні 1998 року керівник Католицької церкви Східного Тимору єпископ Бело зустрівся з Б. Ю. Хабібі, послы країн Євросоюзу відвідали Ділі. З падінням режиму Сухарто зник механізм суворої державної безпеки, що призвів до виникнення сутичок соціального характеру в індонезійському суспільстві. У червні 1998 року в місті Пурвареджа на Центральній Яві група мусульман напала на п'ять християнських храмів та на центр відпочинку, в якому висіли антиморальні, на погляд нападників, афіші американських фільмів. У Джембері місцеве малайське населення напало та пограбувало магазини, склади, що належали китайському за походженням місцевому населенню. Тисячі рибалок прийняли участь у антикитайських заворушеннях у Чілачапі у серпні того ж року [3, с. 201]. На Східній Яві поширилися чутки про банду під назвою "Ніндзя", члени якої володіли надможливостями. Місцеве населення піддалося масовій істерії, було вбито від 100 до 200 осіб, яких підозрювали у членстві банді. Більшість вбитих була психічно хворими або зовсім божевільними. На початку 1999 року на Західній Яві у Чіамісі вбито більше 100 осіб, яких вважали чаклунами або причетними до чорної магії [6, с. 199].

Конфлікт між корінним населенням Західного Калімантану та мадурськими переселенцями розгорівся із новою силою. Часто-густо виникали конфлікти між сусідніми селами, що упродовж довгого часу стримували своє негативне ставлення одне до одного. Ситуація в країні своєю анархією стала нагадувати часи революції з її "народним суверенітетом", коли населення самостійно вирішувало, хто буде головою селищ, членами місцевої адміністрації тощо.

Після певної лібералізації у відносинах між Джакартою та Ділі, ситуація у Східному Тиморі знову загострилася. 31 жовтня 1998 р. вбито четверо індонезійських військових в трансміграційному регіоні Веберек. Ці військові отримали завдання в цивільному вигляді бути присутніми на зібранні місцевого студентства, на якому мали обговорюватися питання, пов'язані з проведенням референдуму щодо майбутньої долі Східного Тимору. 9 листопада озброєна група східнотиморців, що складалася приблизно з 80 осіб, скоїла напад на індонезійське військове укріплення в Аласі. Трьох індонезійських військових вбито, тринадцять осіб взято у заручники, викрадено приблизно 30 одиниць вогнепальної зброї [11, с. 93].

Через декілька тижнів після того, як Б. Ю. Хабібі став президентом він провів амністію політичних в'язнів сухартівського режиму. Серед тих, хто був звільнений, були й члени Компартії, які більше 30 років знаходилися за ґратами. Були амністовані Мохамад Санусі, Хартоно Дхарсоно (по смертно) та інші учасники подій 1984 року у Танджунг Пріоці. Були також звільнені студенти та

активісти антисухартівського руху, схоплені у другій половині 90-х років. Однак судова справа над Сухарто та його оточенням усе ще знаходилася на початковому етапі. Лише Боб Хасан був визнаний винним у корупції та отримав у 2000 році 6 років позбавлення волі, що були потім зменшені до трьох. Було сформовано нові великі партії. Амієн Раїс започаткував PAN ("Partai Amanat Nasional") ("Партія національного мандату"), що підтримувалася рухом "Мухаммадія", але базувалася на засадах секуляризму та капіталізму. Абдуррахман Вахід створив PKB ("Partai Kebangkitan Bangsa") (Партія відродження нації), що базувалася на засадах толерантності, плюралізму та нерелігійної демократії. Гус Дур (прізвисько Абдуррахмана Вахіда) та його партія активно співпрацювала із Мегаваті Сукарнопутрі та її партією PDIP (Partai Demokrasi Indonesia – "Perjuangan" – Демократична партія Індонезії – "Боротьба"). Мегаваті на відміну від інших представників нової хвилі була більш гнучкою в своїх методах ведення політичної боротьби й тому йшла на діалог навіть із військовими на чолі з Віранто. Мусульманські лідери країни, але не Абдуррахман Вахід, часто зауважували, що жінка не може стати лідером нації. "Голкар" також залишилося на політичній арені, намагаючись змінити ставлення населення до себе, як партії, колишнього режиму. "Голкар", перш за все, підтримувало Б.Ю. Хабібі. PPP, коаліція мусульманських партій, також залишилася важливою дійовою особою політичного життя Індонезії.

Політичні демонстрації стали буденним явищем у Джакарті і в інших великих містах Індонезії. Студентство активно вимагало судового процесу над Сухарто та його прибічниками, припинення втручання військових у політичне життя в країні, реальні економічні реформи та усунення Б. Ю. Хабібі з посади президента країни. Зіткнення між радикальним студентством та загонами безпеки, до яких більшістю входили консервативні мусульмани, відбувалися в усій країні. У листопаді 1998 року MPR вирішило, що вибори мали відбутися у травні або червні 1999 року. Ситуація стосовно Східного Тимору як і раніше залишалася невирішеною, але індонезійський уряд, багато у чому завдяки тиску з боку США, почав схилитися до мирного розв'язання конфлікту. Б. Ю. Хабібі 1 січня 1999 року у новорічному привітанні до країни заявляв, що було б доцільно надати Східному Тимору незалежність. Згодом міністр зовнішніх справ Індонезії Алі Алатас у січні 1999 року зробив заяву: якщо пропозиція автономії для Східного Тимору буде відкинута, уряд буде вимушений погодитися визнати суверенітет Східного Тимору [11, с. 105]. Однак ці заяви діючого президента та уряду не мали підтримки серед опозиції та й взагалі в індонезійському суспільстві. Мегаваті та Абдуррахман Вахід чітко окреслили, що вони проти будь-якого прояву сепаратизму, незважаючи на думку світової спільноти. Соціальна нестабільність, притаманна першим рокам постсухартівського періоду, призвела до загострення міжконфесійних відносин в Індонезії. Взаємовідносини між мусульманською та християнською громадами швидко погіршувалися, часто-густо полеміка переростала у бійки, а апофеозом подібних непорозумінь став конфлікт, що стався на Молукських островах в Амбоні. Населення Індонезії готувалося до перших вільних виборів за останні 44 роки. До кінця квітня 1999 року зареєстровано 48 партій. З них приблизно 20 були створені родичами Сухарто або представниками його найближчого оточення. Так, наприклад, Пробосутеджо, молодший брат Сухарто, очолював Національну партію Індонезії, яка, щоправда, не подолала мінімальний бар'єр отриманих голосів. Були й відверто консервативні мусульманські партії, які були створені для агітації проти Мегаваті Сукарнопутрі.

На початку літа у США міністром зовнішніх справ Республіки Індонезія Алі Алатасом, Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном та прем'єр-міністром Португалії розроблено план референдуму щодо надання мешканцям Східного Тимору вибору між незалежністю та автономією. Референдум призначено на серпень 1999 року. Для підготовки та нагляду за проведенням референдуму ООН створено UNAMET ("United Nations Assistance Mission in East Timor" – допоміжну місію ООН для Східного Тимору).

Офіційно передвиборча кампанія в Індонезії стартувала 19 травня 1999 року. Уперше індонезійська спільнота мала можливість побачити такі складові передвиборчої кампанії як дебати, застосування нових технологій в процесі агітації. Траплялися випадки використання підкупу виборців: "Голкар" у деяких містах намагався купити голоси виборців. Серйозні заворушення та бійки відбулися між представниками PPP та PKB, які шукали своїх виборців в одному і тому ж середовищі: традиційній мусульманській спільноті. Виходячи з кількості учасників демонстрацій на підтримку PDI-P, було цілком зрозуміло, що саме Мегаваті є одним з найсильніших кандидатів на виборах. В індонезійських ЗМІ почали з'являтися матеріали в яких наголошувалося, що донька першого президента країни мусульманка тільки на людях, що в неї диктаторські замашки, що вона корумпований політик, можливо підтримує комуністичні погляди тощо. Незважаючи на усю цю дифамацію, кількість осіб, що підтримували Мегаваті та PDI-P залишалася стабільно високою.

Вибори відбулися 7 червня 1999 р. Різні політичні сили боролися за 462 місця у нижній палаті парламенту, ще 38 місць було закріплено за військовими. Це був останній варіант скликання

парламенту, у якому військові мали заброньовані для себе місця. 500 депутатів DPR, а також 65 представників функціональних управлінь, які обиралися комісією загальних виборів, та 135 представників регіонів, тобто 700 депутатів формували верхню палату парламенту (MPR), на засіданні якої пізніше був обраний наступний президент країни. Перемогу на виборах здобула партія Мегаваті, набравши більше 33 % голосів. Відповідно до закону про вибори, щоб прийняти участь у наступних виборах, партія повинна була набрати 2 % або більше голосів. Лише 6 партій змогли подолати цю межу [4, с. 196]. Відбулася зміна уподобань електорату: "Голкар" більшість своїх голосів отримав за межами Яви, у той час як PDI-P, навпаки, сааме завдяки підтримці яванського населення перемогла на виборах. Вибори також показали те, що, незважаючи на поступову ісламізацію суспільства, населення країни не підтримало ті партії, що намагалися побудувати своє передвиборчу кампанію на ісламських сентиментах. Референдум стосовно долі Східного Тимору був проведений 30 серпня 1999 р. у атмосфері миру та злагоди, що було несподіванкою для усіх. Свою волю висловили 446953 громадян Тимору, що на той час налічувало 98,6 % від усього населення. З 438968 голосів, які були зараховані як законні, 78,5 % віддали свої голоси за отримання Тимором незалежності, 21,5 % висловилися за автономію у складі Республіки Індонезія [11, с. 126]. 24 вересня 1999 р. президент Індонезії Б. Ю. Хабібі проголосив про припинення статусу військового положення на Східному Тиморі. Останній гарнізон індонезійських військ у кількості 800 солдатів виведено зі Східного Тимору 30 жовтня 1999 р. [8, с. 233].

Незважаючи на те, що PDI-P отримало більшість голосів на виборах до парламенту, доля президентства була ще не вирішена. У проміжок часу між парламентськими та президентськими виборами, що повинні були відбутися у жовтні, Мегаваті нічого не зробила, щоб сформувати коаліцію, яка б обрала її президентом країни. Б. Ю. Хабібі, незважаючи на втрату Східного Тимору, також залишався сильною кандидатурою, але ж й він мав зняти свою кандидатуру після того, як особи з його найближчого оточення виявилися причетними до одного з банківських скандалів. Як наслідок, найбільш спритним та політично хитрим виявився Абдуррахман Вахід, який скористався помилками своїх конкурентів й був обраний четвертим президентом країни. Мегаваті стала віце-президентом, а Амієн Раїс очолив верхню палату парламенту.

Таким чином, менш ніж за два роки з моменту падіння багаторічного режиму Сухарто, в Індонезії відбулися відчутні зміни. Важко сказати, наскільки дієвими були реформи, що намагався впроваджувати третій президент країни Б. Ю. Хабібі, але не можна заперечувати важливості постаті цього видатного політика в процесі демократизації індонезійського суспільства. Багато у чому він свідомо брав на себе відповідальність за вихід Східного Тимору із складу Індонезії, що, напевно, було неминучою подією. Підсумовуючи, слід зазначити, що найбільш важливим досягненням Б. Ю. Хабібі було те, що перші спроби демократизації відбувалися мирним шляхом, без репресій та перерозподілу власності.

Список використаних джерел

1. Ali F. Esai Politik Tentang Habibie: Iptek dan Transformasi Kekuasaan / F. Ali. – Jakarta: Balai Pustaka, 1999. – 263 h.
2. Ambardi K. Mengungkap Politik Kartel, Studi Tentang Sistem Kepartaian di Indonesia Era Reformasi / K. Ambardi. – Jakarta: Gramedia, 2009. – 403 h.
3. Budiman A. Reformasi: Crisis and Change in Indonesia / A. Budiman, B. Hatley, D. Kingsbury. – Clayton: Monash Asia Institute Press, 1999. – 326 p.
4. Chaidar Al-. Pemilu. 1999: Pertarungan Idiologis Partai-Partai Islam Versus Partai-Partai Sekuler / Chaidar Al-. Pemilu. – Jakarta: Darul Falah, 1999. – 295 h.
5. Denny J. Visi Indonesia Baru Setelah Gerakan Reformasi 1998 / J. Denny. – Jakarta: Jayabaya University Press, 1999. – 122 h.
6. Dijk K. van., C. Dijk. Country in Despair / Dijk K. van., C. Dijk. – Leiden: KITLV Press, 2001. – 621 p.
7. Emmerson D. K. Indonesia Beyond Suharto: Policy, Economy, Society, Transition / D. K. Emmerson. – Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1999. – 395 p.
8. Habibie B.J. Detik-Detik yang Menentukan: Jalan Panjang Indonesia Menuju Demokrasi / B.J. Habibie. – Jakarta: TCH Mandiri, 2006. – 550 h.
9. Haris S. Reformasi Setengah Hati / S. Haris. – Jakarta: Erlangga, 1999. – 243 h.
10. Indria S. TNI Di Era Perubahan / Indria S. – Jakarta: Erlangga, 2000. – 150 h.
11. Madjiah L. Timor Timur / Perginya si Anak Hilang / Madjiah L. – Jakarta: Antara Pustaka Utama, 2002. – 230 h.
12. Thee Kian Wie. Indonesia's Economy Since Independence. – Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2012. – 307 p.

Антон Галушка-Адайкин

“РЕФОРМАЦИЯ”: ЭВОЛЮЦИЯ РЕСПУБЛИКИ ИНДОНЕЗИЯ В ПОСТСУХАРТОВСКИЙ ПЕРИОД (1998–1999 ГГ.).

Данная статья посвящена развитию Республики Индонезия после падения режима Сухарто и его идеолого-политической системы “новый порядок”. Основное внимание уделяется попыткам реформирования в стране, политическим аспектам трансформации Индонезии, связанным, прежде всего, с парламентскими выборами и выборами президента.

Ключевые слова: выборы, парламент, партия, Реформация, Б. Ю. Хабиби.

Anton Galushka-Adaykin

"REFORMATION": THE EVOLUTION OF THE REPUBLIC OF INDONESIA IN POST-SUHARTO PERIOD (1998–1999)

This article is dedicated to the development of the Republic of Indonesia after the fall of the Suharto regime and his ideological-political system of the "new order". The main attention is focused on efforts to reform the country, on the political aspects of the transformation of Indonesia that is primarily connected with the parliamentary elections and the presidential elections.

Key words: elections, parliament, party, Reformation, B.J. Habibie.

УДК 94 (476) "XXI"

Оксана Валіон

**ТЕНДЕНЦІЇ Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БІЛОРУСЬКОГО ЕКСПОРТУ
ВПРОДОВЖ 2006–2010 РР.**

У статті проаналізовано основні тенденції й особливості розвитку білоруського експорту у 2006–2010 рр. З'ясовано динаміку й товарну структуру експорту товарів і послуг Республіки Білорусь у досліджуваній час.

Ключові слова: Білорусь, експорт товарів і послуг, товарна структура, зовнішньоторговельний баланс, конкурентоспроможність.

В умовах глобалізації особливу роль для будь-якої держави відіграють питання ефективності експортної діяльності. Збільшення експортного потенціалу, з одного боку, дозволить країні інтегруватися в міжнародну систему торгівлі, дасть змогу визначати тенденції світової зовнішньоекономічної діяльності, а з іншого – призведе до підвищення темпів розвитку галузей економіки всередині держави. Особливе географічне розташування Республіки Білорусь, обмеженість ресурсної бази, невеликі розміри внутрішнього ринку, безумовно, посилюють потребу зовнішньоторгівельної активності держави, актуалізують проблеми розширення експортної діяльності, виходу на нові зовнішні ринки за рахунок випуску конкурентоспроможної продукції. Частка експорту в структурі ВВП країни становить близько 60 %, що свідчить про високу міру відкритості її економіки та залежність від розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Кошти, отримані від експортних операцій, вкладаються в розбудову інших галузей соціально-економічного сектору.

З огляду на значущість окреслених питань для Республіки Білорусь надзвичайно важливо проаналізувати тенденції й особливості розвитку експорту впродовж 2006–2010 рр., з'ясувати проблеми й накреслити перспективи для розгортання даного сегменту білоруської економіки на наступні роки.

Проблеми експортного потенціалу республіки знаходять доволі широке відображення у білоруській науковій літературі. На нашу увагу заслуговують монографії, аналітичні статті, що вийшли друком останнім часом у Білорусі. Серед них варто виокремити праці ученого-економіста Євгенія Качуровського. У монографіях "Білорусь: нова торговельна політика" [1] та "Білорусь: Інтеграційний вимір" [2] автор аналізує експортно-імпорتنі процеси в державі, розглядає розвиток торгівлі у рамках взаємозв'язку стратегії економічного зростання і розвитку експортного потенціалу. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь загалом і проблеми активізації експорту зокрема, висвітлені у книзі "Білорусь: Народ. Держава. Час" [3], виданій спеціалістами Національної академії наук Білорусі та Інституту історії, за редакцією О. Ковалені у 2009 р.

Особливості міжнародної політики республіки Білорусь на сучасному етапі розкрито в колективній монографії "Білоруський шлях" [4] за редакцією О. Пролесковського та Л. Криштаповича. Деякі питання експортного потенціалу, його товарної структури, зміни зовнішньоторгівельного сальдо у другій половині 2000-х рр. знайшли відображення в праці білоруського економіста Володимира Шимова [5]. Різні аспекти зовнішньоекономічної діяльності, проблеми розширення білоруського експорту з'ясовано у статтях І. Худякової [6], Д. Рудницького [7], О. Матяса [8], Е. Нікітіної [9], В. Козловської [10] та ін. Взаємовідносини Республіки Білорусь із країнами СНД, Європейським Союзом, країнами Азіатського регіону, США і Латинською Америкою прослідковано в монографії відомого російського історика Роя Медведєва "Олександр Лукашенко. Контури білоруської моделі" [11], опублікованій у 2010 р. У теоретичному плані для розробки досліджуваної проблеми прислужилися статті українських журналістів Ю. Лукашина у газеті "2000" [12–13] та А. Чирви в "Урядовому кур'єрі" [14].

Джерельною базою статті слугували державні програми розвитку білоруського експорту на 2006–2010 рр. та документи державної установи "Національний архів Республіки Білорусь".

Республіка Білорусь – це країна із малою відкритою економікою, перспективи зростання якої здебільшого визначаються розвитком її експортного потенціалу. Невипадково, саме експорт вважають локомотивом білоруської економіки [2, с. 277, 288]. Варто зазначити, що за рівнем відкритості економіки, Білорусь є лідером серед країн СНД й випереджує більшість держав – членів Євросоюзу. У 2010 р. експорт товарів і послуг становив 54,6 % до річного ВВП, імпорт товарів і послуг – 68,2 %, рівень відкритості економіки досягнув 61 %. Разом з тим, високий показник відтворювальної відкритості поряд із створенням можливостей для економічного зростання за рахунок включення місцевих господарських суб'єктів у процеси міжнародної кооперації породжує ризики залежності економічної ситуації в республіці від дій зарубіжних економічних суб'єктів і ситуації на міжнародних ринках [5, с. 627]. Відтак, зміни, що супроводжують світову економіку, безумовно, відбиваються на зовнішньоторговельному балансі Республіки Білорусь.

Упродовж 2006–2010 рр. у експорті білоруської продукції спостерігалися наступні тенденції: з початку 2006 р. до першого півріччя 2008 р. відбувалося зростання обсягів і ціни експорту, що було досягнуто значною мірою завдяки сприятливим зовнішнім умовам і чинникам; з другого півріччя 2008 р. до кінця 2009 р. негативний вплив на білоруську економіку справила світова фінансово-економічна криза, яка викликала значне скорочення зовнішнього попиту на продукцію білоруських експортерів на основних ринках збуту (Росія, ЄС і Україна); із 2010 р. формувалася тенденція подолання наслідків кризи, поживлення економічної активності та відновлення високих темпів зростання білоруського експорту [15]. Зауважимо, що тенденції у білоруському експорті в цілому відображають особливості соціально-економічного розвитку республіки в другій половині 2000-х рр.

Враховуючи важливе значення експорту для економіки держави, було розроблено "Національну програму розвитку експорту на 2006–2010 рр.", що включала два можливі варіанти реалізації – базовий та оптимістичний. Згідно першого, збільшення обсягів експорту товарів і послуг планувалося до 2010 р. у 1,55 рази із 18,4 млрд доларів США до 28,7 млрд доларів США. За іншим – у 1,8 рази до 33,2 млрд доларів США. У програмі акцентувалося на підвищенні в експорті частки наукоємної і технологічної продукції, а також пріоритетному розвитку сфери послуг. Відносно останньої, то згідно з базовим сценарієм, прогнозу зростання передбачалося на 1,3 млрд доларів США або у 1,6 рази, за оптимістичним – не менш, ніж на 1,8 млрд доларів США або у 1,85 рази. Програма передбачала досягнення стійкого позитивного сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами [16]. Безумовно, реалізація цього документу залежала від динаміки виробництва та зовнішньої кон'юнктури ринку. Таблиця 1 ілюструє виконання цільових параметрів "Національної програми розвитку експорту на 2006–2010 рр."

Таблиця 1

Найменування показників	Цільові параметри	Фактичне виконання	
		у 2009 році	у 2010 році
Темпи зростання експорту товарів і послуг, %	155,9–180,3	136,6	164,0
Темпи зростання експорту товарів (за методологією статистики зовнішньої торгівлі), %	155,3–179,7	133,3	157,9
Темпи зростання експорту послуг, %	160,6–184,9	168,0	216,1
Сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами, млн доларів США	Позитивне впродовж усього періоду	мінус 5516,8	мінус 7425,6

[17].

На основі цієї таблиці бачимо, що цільові параметри темпів зростання експорту товарів і послуг перевищують фактичне виконання: заплановано 155–180,3 %, тоді як виконано у 2009 р. – 136,6 %, а у 2010 р. – 164 %. Щоправда, у 2010 р. темпи зростання експорту товарів і послуг перевищили показник базового рівня програми. Сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами мало бути позитивним упродовж усього часу, проте у 2009 р. цей показник становив мінус 5516,8 млн доларів США, а у 2010 р. – мінус 7425,6 млн доларів США. Негативне сальдо зумовлене перевагою імпорту над експортом у зовнішньоторговельному обігу Білорусі. У той час, темпи зростання експорту послуг перевищили цільові параметри: у 2009 р. – 168 %, у 2010 р. – 216,1 %, тоді як програмою передбачено – 160,6–184,9 %.

Слід зауважити, що торгівля послугами – важливий компонент зовнішньоекономічної діяльності Білорусі. Хоча частка держави у світовому експорті послуг складає менше 1 %, проте з початку 2000-х рр. республіка демонструє поступове зміцнення своїх позицій на ринку послуг. Збільшення експорту послуг у 2010 р. порівняно із 2005 р. відбулося у 2, 16 разів. Однак середньорічний темп приросту експорту послуг у Білорусі (6,7 %) був нижчим від середньосвітового. Частка експорту послуг у загальному обсязі експорту товарів і послуг зросла із 11,4 % у 2005 р. до 15 % у 2010 р. [6, с. 336]. В цілому для республіки характерний доволі активний розвиток експорту послуг, в якому важливу роль відіграють транспортні, туристичні, будівельні, інформаційні й комп'ютерні послуги.

Позитивним аспектом у білоруському експорті товарів стало розширення номенклатури продукції, що пропонувалася для вивозу. Із 2007 р. з'явилися 24 нові позиції, як-от: газетний папір, безшовні труби, вагони, декілька нових видів побутової техніки, дизельні двигуни четвертого покоління, біопаливо [11] тощо. Однак загалом у товарній експортній структурі Білорусі впродовж другої половини 2000-х рр. домінували нафтопродукти, калійні добрива, чорні метали, холодильники, телевізори, меблі, продукція сільського господарства тощо.

Із таблиці 2 видно, що у 2005–2010 рр. найбільшою товарною групою у білоруському експорті були нафтопродукти, хоча їх частка дещо зменшилася у 2010 р. – 26, 8 % порівняно із 2005 р. – 30,4 % (на 3,6 %). Серед інших головних статей білоруського експорту виділимо: калійні добрива, чорні метали, продукція машинобудування, молоко й молочні продукти та ін. Однак, у 2010 р. спостерігалася тенденція скорочення вивозу порівняно із 2005 р. за наступними товарними групами: чорні метали (на 0,2 %), вантажні автомобілі (на 0,6 %), трактори (на 0,7 %), меблі (на 0,4 %), частини й приладдя для автомобілів і тракторів (на 0,2 %), холодильники й морозильники (на 0,7 %). Тоді як у 2010 р. порівняно із 2005 р. бачимо зростання частки експорту продуктів харчування, споживчих товарів та деяких інших товарних груп, зокрема, молока і молочних продуктів (на 3,1 %), м'яса і харчових субпродуктів (на 1,4 %), добрив калійних (на 2,2 %), шин (на 0,7 %), машин й механізмів для прибирання сільськогосподарських культур (на 0,8 %). Загалом із 2005 р. до 2010 р. за основними товарними групами білоруський експорт збільшився із 60,3 % до 62,3 %. Зростання продовольчих товарів у питомій вазі білоруського експорту в 2010 р. можемо пояснити зменшенням попиту під час світової фінансової кризи на продукцію непродовольчого характеру. Товарна структура білоруського експорту (%) подано в таблиці 2.

Таблиця 2

№	Основні товарні групи	2005 р.	2010 р.
1.	Нафтопродукти	30,4	26,8
2.	Добрива калійні	6,3	8,8
3.	Молоко і молочні продукти	3	6,1
4.	Чорні метали	4	3,8
5.	Вантажні автомобілі	3,8	3,2
6.	Трактори	3,8	3,1
7.	М'ясо і харчові субпродукти	1,2	2,6
8.	Шини	1,1	1,8
9.	Цукор білий	1,4	1,4
10.	Меблі	1,7	1,3
11.	Частини й приладдя для автомобілів і тракторів	1,5	1,2
12.	Холодильники й морозильники	1,9	1,2
13.	Машини й механізми для прибирання сільськогосподарських культур	0,2	1
Усього		60,3	62,3

[15].

Поряд із збільшенням у товарній структурі білоруського експорту нафтопродуктів, спостерігалася низька частка промислових високотехнологічних товарів. На основі таблиці 3 бачимо, що випуск у республіці таких промислових товарів, як лікарські засоби й електроніка та телекомунікаційне обладнання (2010 р.) відстає від середньоєвропейського показника відповідно – 0,4 до 4,6 % і 0,3 % до 11,6 %. Тому для Білорусі, у якій відсутня сировинна база, лише інноваційний шлях розвитку може забезпечити зростання експортного потенціалу та досягнення високих темпів національного економічного розвитку [7, с. 63]. Разом з тим, за експортом продукції, виробленої з використанням високих і середніх технологій, у відсотковому плані від загального обсягу експорту товарів Білорусь займає 27-е місце серед держав – членів ООН, випереджаючи такі країни, як Норвегія, Греція, Португалія, Австралія, Нова Зеландія. Серед держав Центральної і Східної Європи Білорусь за цим показником поступається Чехії, Угорщині, Словенії та Словаччині [3, с. 528]. Отже, збільшення виробництва промислових високотехнологічних товарів, що визначають сучасну структуру світової

економіки, нині є важливим завданням для держави. Товарна структура експорту Білорусі порівняно із розвинутими країнами у 2010 р. (%) подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Назва групи товарів	Середня частка в експорті 36 найбільш розвинутих країн світу	Частка в експорті Білорусі
Сільськогосподарська продукція	10,1	12,9
Паливо і продукти видобувної промисловості	11,2	28,6
Промислові товари	76	58,5
у тому числі:		
лікарські засоби	4,6	0,4
машини й транспортне устаткування	36,2	18,5
з них електроніка й телекомунікаційне обладнання	11,6	0,3

[17].

Таблиця 3 також показує тенденцію скорочення частки машин і транспортного устаткування в білоруському експорті у 2010 р. порівняно із розвинутими країнами світу відповідно – 18,5 % і 36,2 %. Тоді як середня частка сільськогосподарської продукції у 2010 р. в експорті Білорусі була більшою від розвинутих країн світу відповідно – 12,9 % і 10,1 %. Простежується збільшення експорту з Білорусі палива і продуктів видобувної промисловості – 28,6 % порівняно із розвинутими державами – 11,2 %.

У цілому впродовж 2006–2010 рр. спостерігалось динамічне зростання основних показників зовнішньої торгівлі товарами Білорусі. Із таблиці 4 помітно, що товарообіг республіки у 2006 р. становив 42085 млн доларів США, тоді як у 2010 р. зріс до 60094 млн. У тому числі з країнами СНД товарообіг у 2010 р. складав 34009 млн доларів США, а з країнами поза СНД – 26085 млн. Таблиця ілюструє стрімке зростання експорту в досліджуваній час: із 19734 млн доларів США у 2006 р. до 25226 млн у 2010 р. Левова частка експорту білоруських товарів надходила в країни СНД – 8069 млн доларів США у 2006 р., а у 2010 р. – 13499 млн. Із країнами поза СНД зростання експорту відбувалося меншими темпами – 11125 млн доларів у 2006 р. та 11727 у 2010 р. Поряд із зростанням експорту спостерігаємо збільшення імпорту, як із країн СНД, так із країнами поза СНД відповідно: 14512 млн доларів США у 2006 р. і 20510 млн у 2010 р., а також 7839 у 2006 р. та 14358 млн у 2010 р. У результаті перевищення імпорту над експортом склалося негативне сальдо зовнішньої торгівлі в розмірі мінус 9642 млн доларів США, в тому числі із країнами СНД мінус 7011 млн, поза СНД – мінус 2631 млн. Також бачимо, що експортна частка до ВВП у 2010 р. становила 46 %, а імпортна – 64 %. Основні показники зовнішньої торгівлі товарами показано у таблиці 4.

Таблиця 4

Товарообіг	2006	2007	2008	2009	2010
	42085	52968	71952	49873	60094
із країнами СНД	23121	30237	40317	27540	34009
із країнами поза СНД	18964	22731	31635	22333	26085
Експорт	19734	24275	32571	21304	25226
із країнами СНД	8609	11221	14360	9316	13499
із країнами поза СНД	11125	13054	18211	11988	11727
Імпорт	22351	28693	39381	28569	34868
із країнами СНД	14512	19016	25957	18224	20510
із країнами поза СНД	7839	9677	13424	10345	14358
Сальдо	-2617	-4418	-6810	-7265	-9642
із країнами СНД	-5903	-7795	-11597	-8908	-7011
із країнами поза СНД	3286	3377	4787	1643	-2631
Експорт у ВВП, %	53	54	54	43	46
Імпорт у ВВП, %	60	63	65	58	64

[18].

Крім того, наведена статистика таблиці 4 показує падіння основних показників зовнішньої торгівлі товарами у 2009 р., що пов'язано із негативним впливом на білоруську економіку світової фінансово-економічної кризи: якщо у 2008 р. зовнішньоторговельний обіг Республіки Білорусь збільшився до близько 72 млрд доларів США, перевищивши ВВП майже в 1,2 рази, при цьому експорт становив близько 32, 6 млрд доларів США (чи 54 % ВВП), імпорт – близько 39,4 млрд (65 % до ВВП), то у 2009 р. в зв'язку із падінням зовнішньої торгівлі в умовах світової кризи експорт скоротився до 43 %, а імпорт – до 58 %. Проте вже з 2010 р. спостерігалось поживлення зовнішньої торгівлі, що призвело до збільшення зовнішньоторговельного обігу, експорту й імпорту в 2011 р. [8, с. 269].

У другій половині 2000-х рр. Республіка Білорусь підтримувала торгівельно-економічні відносини із понад 170 країнами світу [3, с. 529]. Поряд зі зміцненням позицій на традиційних ринках, географія білоруського експорту в 2010 р. включила ще 24 країни, в які продукція раніше не надходила (в тому числі Барбадос, Гондурас, Габон, Гаїті, Коста-Ріка, Мальта, Парагвай, Уругвай) [5, с. 187–188]. Відносно розподілу експорту товарів щодо країн основних торгових партнерів Білорусі, то, слід зауважити, що у 2010 р. 53,51 % експорту доводилося на країни СНД, тоді як 46,49 % – на країни поза СНД, у тому числі 30,14 на Європейський Союз. Основними торговими партнерами Білорусі у 2010 р. були: Росія (38,91 % до загального обсягу експорту), Нідерланди (10,99 %), Україна (10,16 %), Великобританія (3,90 %), Латвія (3,69 %), Польща (3,51 %), Бразилія (2,8 %), Китай (1,88 %), Казахстан (1,84 %), Німеччина (1,83 %), Литва (1,7 %), Індія (1,31 %), Венесуела (1,2 %) [18]. Бачимо, що основним зовнішньоторговельним партнером Республіки Білорусь була і залишається Російська Федерація. Між країнами встановлені різноманітні інтеграційні зв'язки, що, безумовно, поглиблює міждержавну взаємодію. Зокрема, у межах Договору про союз Росії і Білорусі створюються спільні економічні проекти в будівничій, фінансовій, інвестиційних сферах, що відповідають інтересам обох сторін [19, арк. 2].

У Білорусі особлива увага приділяється залученню іноземних інвестицій в контексті формування загальнореспубліканських показників соціально-економічного розвитку [19, арк. 24]. Важливо зауважити, що саме Росія є основним фінансовим донором Білорусі. Серед іноземних інвестицій частка Російської Федерації у досліджуваній час була найбільшою – 9,9 % у 2006 р. та 72,1 % у 2010 р. Залучення російських інвестицій дає змогу вирішити такі проблеми, як оновлення основних виробничих фондів, впровадження нових, прогресивних технологій, забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції [20, арк. 135].

Серед інших країн, капітал яких зростає у республіці, виділимо Австрію (відповідно, із 6,9 до 10 %), тоді як із Об'єданого королівства (із 35,8 до 3,1 %), Кіпру (із 6 до 3,5 %), США (із 2 до 0,8 %) капіталовкладення помітно знизилися. Найперспективнішими галузями для іноземного капіталу є електроніка, автомобілебудування, нафтохімічний комплекс, лісопереробка, виробництво товарів народного вжитку й продуктів харчування, переробка вторинної сировини, виробництво медичного устаткування [5, с. 189]. Отже, з метою підвищення ефективності і збільшення обсягів експорту білоруських товарів, у Білорусі впродовж останніх років реалізуються заходи із створення макроекономічних і мікроекономічних умов розвитку експорту, залучення інвестицій в експортоорієнтовані виробництва [20, арк. 135].

Для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, створення сприятливого інвестиційного клімату в регіонах, нарощування обсягів виробництва продукції на експорт, підвищення її конкурентоспроможності значною мірою сприяють вільні економічні зони [21, арк. 9] – "Брест", "Мінськ", "Гомель-Ратон", "Вітебськ", "Могильов", "Гродноінвест". У них створені необхідні умови, спрямовані на економічне зростання регіонів країни за рахунок залучення інвестицій і нових технологій, виробництв із імпортозаміщення.

Зважаючи на експортний характер білоруської економіки, питання розширення цього сегменту економічної політики держави є одним із найпріоритетніших. У сучасних міжнародних умовах створення механізму стійкого розвитку експорту служить важливим елементом інтеграції в світову економіку [9, с. 293]. Для нарощування експортного потенціалу Білорусі необхідно перейти від експорту сировинних ресурсів (калійних добрив, нафтопродуктів і чорних металів) на експорт інноваційних товарів із високою доданою вартістю [10, с. 255].

Перехід економіки держави на інноваційну основу забезпечить зростання частки високотехнологічної продукції в загальному обсязі промислових товарів, активізує їх експорт. Крім того, товарний експорт білоруської продукції переважно зосереджений на традиційних ринках збуту, що актуалізує потребу його диверсифікації, подальшого пошуку нових зарубіжних ринків, налагодження і зміцнення взаємовигідних торговельно-економічних відносин.

Окреслені аспекти, враховані у "Національній програмі розвитку експорту Республіки Білорусь на 2011–2015 рр.", скерована на стимулювання розвитку експортного потенціалу шляхом

створення експортоорієнтованих виробництв і диверсифікації експортної діяльності [9, с. 294]. Крім того, програма передбачає вирішення ще однієї проблеми, з якою стикнулася Білорусь у 2006–2010 рр., – формування негативного зовнішньоторговельного сальдо, яке було пов'язане із випереджаючим зростанням проміжного імпорту (енергоносіїв, сировини, матеріалів і комплектуючих) порівняно із обсягами товарного експорту. В цьому контексті постає завдання виходу до кінця 2015 р. на позитивне сальдо зовнішньої торгівлі шляхом збільшення експорту товарів понад у 2 рази й послуг більш, ніж у 3 рази, зниження імпортоємності й розвитку імпортозаміщення в результаті структурної перебудови економіки, збереження й нарощення в експорті частки промислової продукції й послуг, наукоємних і інноваційних товарів, вироблених за технологіями V і VI укладів [5, с. 631].

Таким чином, аналіз тенденцій і особливостей розвитку білоруського експорту засвідчив гостру актуальність цих питань для економічної безпеки країни, підтримки високого рівня зайнятості та забезпечення динамічного зростання економіки. Завдання із нарощування обсягів експорту товарів і послуг, пошуку нових ринків збуту впродовж 2006–2010 рр. планомірно виконувалися.

Однак кризові явища в світовій економіці, тенденції глобалізації і регіональної інтеграції змушують керівництво республіки й надалі здійснювати пошук нових механізмів стійкого розвитку білоруського експорту, працювати над проблемами збалансованості експортно-імпортних операцій, випуску високотехнологічної, інноваційної й конкурентоспроможної продукції, диверсифікацією експортної діяльності.

Список використаних джерел

1. Качуровский Е., Астапченко Ю. Беларусь: новая торговая политика / Е. Качуровский, Ю. Астапченко. – Мн., 2002. – 480 с.
2. Качуровский Е. Беларусь: Интеграционное измерение / Е. Качуровский. – Минск: Книгосбор, 2008. – 556 с.
3. Беларусь: Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; [редкол.: А. А. Коваленя и др.] – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с.
4. Белорусский путь / [Под ред. О.В. Пролесковского и Л.Е. Криштаповича]. – Минск, 2009. – 217 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iac.gov.by/nfiles/000019_245549.pdf.
5. Шимов В. Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; [под. ред. В. Н. Шимова]. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с.
6. Худякова И. Расширение экспорта Республики Беларусь в международной торговле услугами / И. Худякова, Э. Хоробрых, А. Литвинчук Методологические аспекты обеспечения внешнеэкономической деятельности / Э. Хоробрых, А. Литвинчук // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: "Право и экономика", 2012. – С. 335–339.
7. Рудницкий Д. Инновационное развитие экономики Республики Беларусь: проблемы и направления активизации / Д. Рудницкий // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. / под ред. И.А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 60–63.
8. Матяс А. Внешняя торговля Республики Беларусь в условиях интеграционных процессов с Российской Федерацией / А. Матяс // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: "Право и экономика", 2012. – С. 269–272.
9. Никитина Э. Формирование и реализация экспортного потенциала предприятий как элемента интеграции в мировую экономику / Э. Никитина // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: "Право и экономика", 2012. – С. 293–295.
10. Козловская В. Проблемы и перспективы экспорта Республики Беларусь / В. Козловская // Экономика Республики Беларусь в интеграционных процессах: тенденции, проблемы и перспективы: сб. мат-в Международной научно-практической конференции (19–20 апреля 2012 г., г. Минск) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: "Право и экономика", 2012. – С. 255–258.
11. Медведев Р. Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fondknig.com/2011/07/31/>.
12. Лукашин Ю. Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 47(583). – 2011. – 25 листопада. – С. А3.
13. Лукашин Ю. Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Еженедельник 2000. – № 48(584). – 2011. – 2 грудня. – С. В–В4.
14. Чирва А. Коли важко, зводимо риштування / А. Чирва. – Урядовий кур'єр. – 2006. – 2 грудня. – С. 6.
15. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23.05.2011 N 656 "О Национальной программе развития экспорта Республики Беларусь на 2011–2015 годы". – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic01/text820.htm>.
16. В Беларуси разработана национальная программа развития экспорта на 2006–2010 гг. – Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ffEF2GbtJJGJ:www.nestor.minsk.by/sn/news/2005/10/2701.htm+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox>.
17. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23.05.2011 N 656 "О Национальной программе развития экспорта Республики Беларусь на 2011–2015 годы" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=C21100656&p2={NRPA}>.
18. Внешняя торговля Республики Беларусь/ Статистический сборник. – Минск, 2011. [Электронный ресурс]. –

Режим доступу: <http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/archive/2011.php/>. 19. Государственное учреждение Национальный архив Республики Беларусь (ГУ НАРБ), ф. 1105, оп. 2, д. 99, 109 л. 20. ГУ НАРБ, ф. 1105, оп. 2, д. 149, 189 л. 21. ГУ НАРБ, ф. 1472, оп. 2, д. 134, 137 л.

Оксана Валион

ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ БЕЛОРУССКОГО ЭКСПОРТА В ТЕЧЕНИЕ 2006–2010 ГГ.

В статье проанализированы основные тенденции и особенности развития белорусского экспорта в 2006–2010 гг. Выяснено динамику и товарную структуру экспорта товаров и услуг Республики Беларусь в исследуемое время.

Ключевые слова: Беларусь, экспорт товаров и услуг, товарная структура, внешнеторговый баланс, конкурентоспособность.

Oksana Valion

TRENDS AND CHARACTERISTICS OF OVER BELARUSIAN EXPORTS 2006–2010 YEARS

In the article the main trends and features of Belarusian exports in 2006–2010 years are analyzed. Found out dynamics and commodity structure of exports of goods and services to the Republic of Belarus in the study time.

Key words: Belarus, exports of goods and services, product structure, foreign trade balance, competitiveness.

УДК 322+2

Ярослав Стоцький

КОМПАРАТИВІСТИКА ТРИАДИ “ДЕРЖАВА – ОСВІТА – ЦЕРКВА” В УКРАЇНІ ТА У ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано викладання курсу “Основи християнської етики” у початкових та середніх школах України та особливості релігійного навчання у державних, приватних чи церковних школах деяких країн Західної Європи на сучасному етапі.

Ключові слова: держава, освіта, школа, церква, релігійне навчання.

Актуальність теми зумовлена молодісною проблемою навчального шкільного процесу щодо спеціального факультативного курсу “Основи християнської етики”, його навчальних програм, фаховості викладачів, ролі у вихованні учнів, певної релігійної однозначності у поліконфесійній Україні та порівнянням із релігійним навчанням у державних, приватних чи церковних школах деяких західноєвропейських країн.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором вперше глибинно і полівекторно здійснено аналіз певних проблем викладання курсу “Основи християнської етики” у державних школах України, а також зроблено акцент й на недільні парафіяльні школи основних християнських церков України, які не повним чином охоплюють таке конфесійне навчання своїх віруючих, не маючи в цьому аспекті жодних перешкод з боку держави й водночас, в контексті порівняльного аналізу розкрито стосунки держави і церкви щодо освіти в деяких країнах Західної Європи, спираючись на відповідні статті їх конституцій.

Об’єктом дослідження є стосунки держави і церкви щодо шкільної освіти як в Україні, так і деяких країнах Західної Європи.

Предметом дослідження – порівняльний аналіз відносин між державою і церквою щодо релігійного навчання у державних I–III ступеня школах України і відповідно у таких же школах деяких західноєвропейських країн у контексті чинного законодавства про освіту та про релігійну свободу.

Мета статті – дослідити викладання курсу “Основи християнської етики” у початкових та середніх школах України та особливості релігійного навчання у державах, приватних та церковних школах деяких країн Західної Європи.

Завдання статті: висвітлити проблеми й особливості в галузі шкільної освіти на векторі держава – церква із врахуванням їх законодавчих взаємовідносин, ролі у родині й суспільстві та авторитету релігійних інституцій як в Україні, так і в країнах Західної Європи; прагнення держави як також й церкви мати свій вагомий вплив на формування світогляду й виховання учнівської молоді;

дієва компромісність у подібних бажаннях; можливість використання західноєвропейського досвіду релігійного навчання у середніх державних, приватних чи церковних школах для можливого (або – ні) розвитку такого навчання в Україні із ймовірними перспективами інтеграційних процесів нашої держави в освітній сфері із деякими країнами Західної Європи.

У пояснювальній записці навчальної програми для загальноосвітніх навчальних закладів спеціального курсу "Основи християнської етики" сказано, що з метою формування у дітей та молоді високоморальних якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Краси, вбачається необхідним вивчення предметів духовно-морального спрямування, складовою яких і є даний курс. Він є дисципліною християнсько-світоглядного, культурного та освітньо-виховного спрямування, який вибудовується як фундамент буттєвих цінностей сучасної людини. Він не є вченням віри, не включає релігійних обрядів, не ставить за мету залучення до певної конфесії.

Викладання цього предмету передбачає виховання в учнів поваги до свободи совісті, релігійних та світоглядних переконань інших людей; здатності до співжиття в полікультурному та поліконфесійному українському суспільстві. Тому, загально, метою курсу є формування в учнів християнських моральних чеснот, яка передбачає реалізацію таких завдань: ознайомлення учнів із основами християнської моралі як фундаменту загальнолюдських цінностей; ознайомлення із християнськими моральними цінностями (істини, благочестя, добра, любові, краси, гідності, обов'язку, совісті, честі); формування свідомості християнських духовних, моральних та культурних цінностей тощо.

Курс побудований на таких джерелах, як Біблія та іншій християнській літературі, які не суперечать Святому Письму.

Загальне тематичне спрямування є таким: 1 клас – "Хочу пізнавати світ", 2-й – "Хочу і навчаюсь у родині", 3-й – "Прагну робити добро", 4-й – "Навчаємося мудрості", 7-й – "Ісус Христос – ідеал для наслідування", 8-й – "Божі Заповіді – моральний дороговказ для людини", 9-й – "Морально-етичні цінності молоді", 10-й – "Етика подружнього життя", 11-й – "Основи християнського світогляду і моралі". Слід відмітити, що методика вивчення курсу дуже широка і включає словесні та наочні методи, зокрема: пояснення, розповіді, бесіди, дискусії, роботу з підручником, дидактичні ігри, демонстрування та ілюстрування, самостійне спостереження [1].

Загальні теми для кожного класу включають до 35 змістовних тем, що відповідає кількості занять (уроків). Характерно, наприклад, у 8-му класі загальною є тема "Божі заповіді – моральний дороговказ для людини", що по суті дублює катехизмову частину розділу "Щоденні молитви і катехизмова частина "Катехизму християнської віри" [2, с. 195–212], аналогічно й тематика для 7-го класу співпадає у багатьох аспектах із розділом "Новий завіт" із зазначеного катехизму [2, с. 69–191], для 11-го класу, яка дублює розділ "Старий завіт" із цього катехизму [2, с. 17–191], а саме аналізує Декалог, згодом у контексті Нового завіту розкриває Нагірну проповідь Ісуса Христа.

Тематика курсу в 11-му класі формує фундамент для курсу "Релігієзнавство" четвертим розділом "Християнство у релігійному просторі світу", а саме темами: "Моральні основи монотеїстичних релігій світу", "Християнство як світова релігія", "Моральні традиції політеїстичних релігій", "Неорелігії та атеїзм", що мало б полегшити освоєння предмету "Релігієзнавство" у вищій школі, та, на жаль, практика показує, що такі сподівання марні. Тому виникає питання – який фаховий рівень учителів "Основ християнської етики"? Цей курс, на нашу думку, повинні викладати спеціалісти-релігієзнавці, історики, яких готують світські університети. Це – поле їх праці, тому що понад 30 % початкових і середніх шкіл України мають у своїй навчальній програмі цей спеціальний факультативний курс, що сприятиме фаховій реалізації як релігієзнавців, так й істориків у цей проблемний період працевлаштування молодих спеціалістів-випускників вузів.

Міністерство освіти і науки України ввело у навчальні програми шкіл цей курс, який не стосується відмінностей догматики християнських конфесій, діючих в Україні, і по суті є нейтральним і толерантним. Водночас, цей курс не задовольняє нехристиянські конфесії. І хоч батьки учнів й самі учні мають право вибору – вивчати "Основи християнської етики" чи – ні, але в Україні є регіон, наприклад, Крим, у якому діють понад тисячу умм, тому чи не доцільно для такого регіону ввести подібний курс, наприклад "Основи мусульманської етики", щоб, таким чином, справедливо вирівняти їх із учнями-християнами й надати подібну можливість, але вже свою, конфесійну.

З іншого боку, деякі конфесії прагнуть мати свої конфесійні середні школи, атестат випускників яких би прирівнювався до атестату випускників державних (світських) середніх навчальних закладів. Слід зазначити, що стаття 6 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. твердить: "Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії."

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих початкові заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань” [3, с. 288–289].

Отож, як впливає із цієї статті, – держава не бере на себе релігійне виховання громадян. Та це не означає, що у навчально-виховному процесі не можуть мати місце елементи релігійної освіти учнів та студентів. Згідно з рішенням ради навчально-виховного закладу, священнослужителі можуть брати участь у навчально-виховному процесі, керівництві учнівсько-студентськими об'єднаннями за інтересами, сприяти інтелектуальному, культурному розвитку учнівської, студентської молоді, надавати консультативну допомогу педагогам.

Не є перешкодою до педагогічної роботи належність педагогічного працівника до релігійної організації – про це говориться у Законі України про освіту, статті 3, 5, 7, 8, 20. Навчатися релігії і здобувати релігійну освіту громадяни можуть як у духовних навчальних закладах, так і у створюваних при релігійних організаціях курсах, школах, гуртках для релігійної освіти дітей і дорослих. Цікаво, що кожна дитина має право на релігійну освіту за бажанням її батьків, але вона не повинна примушуватися до навчання релігії всупереч бажанням її батьків, та при цьому провідними є інтереси дитини. Також ніхто не може встановлювати обов'язкові релігійні переконання чи відповідний світогляд. У цьому контексті викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники повинні бути толерантними.

Слід відмітити, що станом на 2011 рік діючі в Україні конфесії нараховували 200 духовних навчальних закладів із майже 19 тисячами слухачів, із них Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) нараховувала 20 духовних навчальних закладів із 4568 слухачами та 4344 недільні школи, Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) відповідно – 16 – 1021 – 1248, Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 16 – 1587 – 1163, Римо-католицька церква (РКЦ) – 8 – 602 – 515, усі протестантські церкви – 90 – 8379 – 4276, п'ять управлінь мусульманських умм – 7 – 313 – 123 п'ятницькі школи [4, с. 45–47]. Решта духовних закладів і недільних шкіл функціонує в структурі новітніх релігійних течій і напрямків та релігійних меншин. З цієї статистики випливає, що релігійні організації достатнім чином забезпечені духовними середніми і вищими навчальними закладами і тому цей аспект не є проблемним, не порушує згаданої шостої статті, хоча для самих конфесій визріває необхідність розширювати географічно і кількісно релігійну мережу, хоча б з такою метою, як працевлаштування випускників цих духовних семінарій та академій.

Також конфесіям слід збільшити кількість недільних парафіяльних шкіл, тому що не спостерігається жодної конфесії у якій би кількість парафій відповідала кількості недільних шкіл. Наприклад, протестантизм в Україні на 2011 рік нараховував 8572 релігійні організації, тобто це приблизно стільки ж парафій, а недільних шкіл – 4276, таким чином на дві релігійні громади припадала одна недільна школа; УГКЦ нараховувала 3827 релігійних організацій, а шкіл – 1163, тобто на 3, 3 парафії – 1 школа; УПЦ КП, відповідно 4538 парафій і 1248 шкіл, тобто на 3, 7 парафій – одна школа, УПЦ МП – 12043 громади і 4344 недільні школи, тобто одна школа на майже 3 парафії, РКЦ – 914 громад і 515 недільних шкіл, тобто на 1, 7 парафій діяла одна недільна школа.

Тому збільшення кількості недільних парафіяльних шкіл повинно поглибити освіту в контексті її догматичних, обрядових, історичних та інших особливостей. Тобто, є реальна можливість із курсу “Основи християнської етики” викристалізувати християнським релігійним організаціям конкретну конфесійну приналежність своїх віруючих через навчання у недільних школах. Держава це за них виконувати не буде, спираючись на вже цитовану 6 статтю. Загалом, це статистичне порівняння й аналіз стосуються внутрішньоцерковних аспектів духовно-конфесійної освіти, її теперішнього стану і перспектив.

Натомість, на початку статті ми торкнулися ширшої проблеми на векторі “держава – освіта – церква” в Україні, тому закономірним буде порівнювати її із тим, як розвиваються стосунки між школою (освітою) та релігіями у деяких країнах Західної Європи, тому що школа є доволі атракційною інституцією для аналізу стосунків між державою, суспільством та релігіями. Бо від того, як суспільство усвідомлює роль держави у справі шкільної освіти і виховання, висвітлюється не

тільки ставлення держави до громадянського суспільства та її відповідність правам і вимогам родини, а й спосіб у який вона встановлює свої стосунки з релігіями.

Тому слід враховувати питання становища комплексної системи освіти у кожній країні й ролі школи, як інституції, у суспільствах, які піклуються про розвиток державної освіти, водночас шануючи релігійні свободи, а з іншого боку, це питання становища релігій у різних країнах Європи і їх ролі у громадському житті.

Сьогодні європейські країни є прикладом різних способів синтезування громадського (державного) й приватного навчання і часто такий синтез важко розрізнити, особливо, коли "в деяких країнах значна частина обов'язкового шкільного навчання забезпечується приватними шкільними закладами, які також визнаються і підтримуються державою" [5, с. 140]. Тут слід зазначити, що приватні конфесійні школи висувають, як свою перевагу над громадськими (державними) школами, той факт, що вони пропонують освіту більш персоналізовану й ширшу за обсягом. Характерно, що такі віросповідні приватні школи фінансуються в деяких країнах державою. Наприклад, у Нідерландах, Великій Британії. Натомість у Франції, щодо шкільної освіти, витворилося протистояння між Римо-католицькою церквою і республіканською державою за повномасштабний контроль над навчанням і залежно від обставин, це протистояння вирішується різними угодами, альянсами тощо. Хоча, дехто вважає, що "шкільна освіта має бути, наче ковпаком, накрита релігією (такі подібні прагнення мандрують й серед духовенства деяких конфесій в Україні – Я. С.), яка розглядається як щось, що має охоплювати весь механізм навчання, навіть просякати його цілком, в усіх аспектах. Це введення шкільної освіти в релігійні рамки виявляє себе в існуванні християнських, юдейських, мусульманських шкіл, де все навчання в різному ступені [...] є проникнутим релігійністю" [5, с. 140].

У реальності, у керівництві школою, тобто впливу на неї, в західноєвропейських країнах присутні складні угоди та компроміси між державою, релігійними організаціями і громадянським суспільством, та все ж державна влада прагне утвердити свої прерогативи щодо шкільної освіти, водночас рахуючись із вимогами родин. Як слушно зазначає французький соціолог релігії Жан-Поль Віллем – "стосунки між шкільним середовищем та релігіями великою мірою залежать від стосунків між державою, суспільством та релігіями в кожній країні, а зокрема від типу стосунків між Церквами та державою в цій країні та від стану справ з релігією, що склалися в даному суспільстві" [5, с. 141]. Наприклад, є суттєва відмінність між односповідними суспільствами Греції чи Данії і двосповідними суспільствами – Німеччини чи Швейцарії.

Так, в Італії, констатує Ж.-П. Віллем, текст угоди 1984 р. проголошує, співпрацю Святого Престолу та Італійської республіки "заради розвитку людини та блага країни"; у Іспанії, у якій згідно з Конституцією 1980 року, визнано, окрім римо-католицького віросповідання, у 1980-х роках ще три конфесії (протестантів, юдеїв і мусульман), що призвело до підписання угоди про співробітництво в галузі освіти Іспанської держави не лише з Римо-католицькою церквою, але й із цими трьома конфесіями; другий параграф статті 16 грецької Конституції твердить, що "освіта складає фундаментальне завдання держави. Її метою є моральне, культурне, професійне та фізичне виховання еллінів, а також розвиток їхньої національної та релігійної свідомості та формування їх як вільних і відповідальних громадян", тому в школах викладаються уроки тільки православної релігії, але, що характерно, державними (світськими) викладачами і не обов'язково православного віросповідання, на що дала дозвіл у 2002 році Державна Рада; а у Нідерландах громадська (державна) освіта пропонує вибір між віросповідним та невіросповідним навчанням [5, с. 142–143].

У Бельгії навчання підпорядковане французькій, фламандській або німецькомовній спільнотам і згідно зі статтею 17 Конституції визначається, як: "Навчання є вільним [...]. Спільнота забезпечує за батьками вільний вибір. Спільнота організовує нейтральне навчання. Нейтральність включає, зокрема, повагу до філософських, ідеологічних та релігійних поглядів батьків та учнів. Школи, засновані державною владою, аж до кінця обов'язкового терміну шкільного навчання пропонують вибір між вивченням однієї з визнаних релігій та неконфесійним моральним вихованням" [5, с. 144].

Цікаво, що у 2002 році керівництво французької спільноти Бельгії запропонувало для всіх учнів двох останніх класів навчання у середній школі ввести курс філософії та порівняльного релігієзнавства замість курсів неконфесійної моралі та визнаних релігій. Отож, "це є ознакою того, що в Бельгії так само як у Франції наявна турбота про загальне вивчення релігій, понад традиційним поділом за віросповіданнями"[5, с. 144] та так званими філософськими поглядами.

Відокремлення Церкви від держави, яке присутнє у конституціях більшості західноєвропейських країн, не є перешкодою для релігії бути присутньою у школі, про що й свідчать офіційні запровадження курсів релігії у державному навчанні й вихованні і якщо національна ідентичність нерозривна із релігійною традицією, то релігійне навчання може бути й обов'язковим у

шкільному освітньому процесі. Наприклад, у Греції вивчення православної релігії є обов'язковим у школах, підпорядкованим Міністерству народної освіти та релігії.

У Німеччині, згідно з Конституцією (стаття 7.3), “релігійна освіта в громадських школах є обов'язковою дисципліною”, тому що релігійна культура є необхідною частиною культурного надбання німецького суспільства. Але для релігійного навчання в Німеччині проблемою залишається поширення загальноприйнятої системи на мусульманську релігію, хоча деякі землі вже починають шукати різний вихід із такої ситуації. Також на початкових роках приєднання НДР до ФРН, чотири із п'яти нових земель, хоч і запровадили в школах релігійне навчання, але таке релігійне навчання прирівнюється до етичного, а це не відповідає згаданій статті 7.3. У Брандербурзі взагалі було введено навчальний предмет, альтернативний до курсу релігії [5, с. 150]. Називається цей предмет – “Підготовка до життя, етика, релігійна вість”, отож у 1996/1997 навчальному році чисельність учнів, які вивчали традиційний курс релігії, – поділилася на дві рівні частини. На сьогодні і згаданий предмет, і курс релігії визнані конституційно. Та, що характерно, учні можуть відвідувати ці два предмети, тому заняття з них проходить неодноразово.

В Україні, до речі, заняття курсу “Основи християнської етики”, а саме у школах Тернопільщини, як недавно (14.02.2013 р.) на засіданні Ради Церков Тернопільської обласної державної адміністрації підтвердив начальник обласного управління освіти і науки, – є останнім уроком в денному розкладі, що дає можливість учням, які не відвідують цього курсу, йти додому. Тому, чи не варто для таких учнів, ввести альтернативне заняття, не курс чи предмет, а хоча б позакласний урок певного тематичного спрямування, бо порушується психологічна рівновага: одні учні ще навчаються, а інші – вільні, скажемо так, – горизонтально і вертикально.

Отож, як бачимо, є різні підходи до релігійного навчання у школах країн Західної Європи, а відповідно й різна типологія цих підходів. Одну із таких типологій, подає Ж.-П. Віллем, спираючись на Тіма Енсена із Південного Данського університету, яка на нашу думку, є читкішою за інші. Ця типологія підходу до релігійного навчання є такою: 1) відсутність такого навчання в школі (Франція); 2) віросповідне навчання гарантоване державою (Німеччина, Фінляндія, Австрія, Бельгія, Польща); 3) невіросповідне навчання, також гарантоване державою (Велика Британія, Данія, Швеція, Норвегія) [5, с. 152]. Наприклад, у Данії й Великій Британії функціонує тип релігійного навчання, яке відносно незалежне від Церкви, але яке прагне врахувати множинність релігійних та нерелігійних світоглядів. У Данії таке релігійне навчання відбувається під контролем парламенту, а не Церкви і більше відповідає не теологічному контекстові, а такій релігієзнавчій дисципліні як історія релігій, бо програма такого навчання включає 10–15 уроків з первісних релігій, 20–25 уроків з однієї або двох нехристиянських релігій і 25–30 уроків із християнства. І це при тому, що 90 % населення Даної сповідує лютеранство [6, с. 345].

Отож, у деяких країнах Західної Європи поряд із державними (громадськими) школами існують приватні й церковні школи. І для західноєвропейських країн звичним є те, що згідно з чинним законодавством, а це конституції країн, держава надає фінансову допомогу релігійним школам, прагне дотримуватися релігійного плюралізму як у школах, так і в суспільстві, турбується про культуру та релігійну складові національної тотожності, дає змогу учням краще зрозуміти релігію або сформувані свій власний світогляд, власну філософію, якщо вони позарелігійні.

Чи врахує Україна європейський досвід шкільного навчання, чи піде своїм шляхом, виходячи із українських національних особливостей, чи залишить все ж так як є сьогодні? – питання залишаються відкритими.

Список використаних джерел

- Міністерство освіти і науки, молоді та спорту. Навчальна програма курсу “Основи християнської етики” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chre.org.ua/files/children/etyka/programs/programa1-4-7-9/dos>.
2. Катехизм християнської віри для молоді і старших. – Л.: Свічадо, 2002. – 238 с. 3. Калінін Ю. А. Релігієзнавство / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 335 с. 4. Колодний А. Релігійне життя України 2010 року / А. Колодний // Релігійна панорама. – 2011. – № 1 (123). – С. 45–50. 5. Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Ж.-П. Віллен / [Пер. з фр.] – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с. 6. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О.О. Географія релігій: Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – АртЕк, 1999. – 504 с.: іл., картосхеми.

Ярослав Стоцкий

**КОМПАРАТИВИСТИКА ТРИАДЫ “ГОСУДАРСТВО – ОБРАЗОВАНИЕ – ЦЕРКОВЬ” В
УКРАИНЕ И НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

В статье проанализировано преподавание курса “Основы христианской этики” в начальных и средних школах Украины и особенности религиозного обучения в государственных, частных или церковных школах некоторых стран Западной Европы на современном этапе.

Ключевые слова: государство, образование, школа, церковь, религиозное образование.

Yaroslav Stotskyi

**TRIAD “STATE – EDUCATION – CHURCH” IN UKRAINE AND SOME OF THE WESTERN
EUROPE COUNTRIES: A COMPARATIVE ANALYSIS AT THE PRESENT STAGE**

The article analyses teaching of the course “Fundamentals of Christian Ethics” in primary and secondary schools of Ukraine, and peculiarities of modern stage religious education in state, private or church schools in some of the Western Europe countries.

Key words: state, education, school, church, religious studies.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94(392)

Олена Романова

МІСЦЯ ЛОКАЦІЇ ЛІСОВИХ РУСАЛОК У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті проаналізовано народні уявлення щодо локації міфологічного персонажа. На підставі етнографічних джерел другої половини XIX – початку XX ст. автор намагається простежити календарні терміни перебування русалок на суші. Зокрема, висвітлюється питання стосовно переважання їх у лісах, полях, болотах та близько людських поселень.

Ключові слова: демонологія, локації, русалки, Семик, Русальна неділя.

Окреслена проблематика є актуальною у наш час. Адже одним із найбагатших і найколеритніших джерел, за яким можна вивчати культуру й світогляд давніх слов'ян, є міфологія. Завдяки міфології дізнаємося про глибинні витoki духовності й вірувань наших предків. Інтерес до цієї проблематики пов'язаний з відсутністю ґрунтовних досліджень саме з цього аспекту та бажанням розкрити особливості становлення й нагромадження міфологічних уявлень українців, росіян та білорусів про лісових демонів, зокрема лісову русалку.

Наукова новизна полягає у тому, що в статті розглянуто образ лісової русалки через призму її локації в воді та суші.

Предмет дослідження є міфологія східних слов'ян.

Об'єктом дослідження є народні уявлення про місця локації лісових русалок.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб дослідити час появи лісової русалки на суші, виокремити місця її найпоширенішої появи.

Завдання пропонованої статті полягають у з'ясуванні питання стосовно локації міфологічного персонажа та виявленні календарних термінів його появи та зникнення.

Інтерес до вивчення цієї проблематики виявився як у сфері діяльності збирачів етнографічних матеріалів, так і у перших спробах внесення цих даних у міфологічні дослідження і в наукові пошуки про слов'янські старовини. Поширення етнографічної діяльності супроводжувалося значним інтересом до історії народу. Сьогодні, використовуючи праці Д. Зеленина [1], наукові дослідження В. Гнатюка [2], П. Чубинського [3], П. Шейна [4], С. Максимова [5], Н. Никифоровського. [6], Л. Виноградової [7], маємо змогу долучитися до міфічного минулого східнослов'янського народу. Вагому цінність у дослідженні демонології лісової стихії становлять етнографічні журнали – "Этнографическое обозрение" [8–11] та "Живая старина" [12].

Давньослов'янські поняття про "добрих" божеств поступово асимілюватися під впливом християнства в одну верховну сутність – Бога. Однак віра у злі сили природи, якими населялися житла, ліси, води, супроводжувала людину і проявляла себе у вірі в лісовиків, водяних, русалок, мавок. Причиною віри в нижчі демонічні істоти виступало прагнення у всьому бачити щось загадкове, міфічне, потаємне. Не останню роль при цьому відігравала таємнича випадковість, яку люди в силу багатьох обставин не могли пояснити. До всього додається марновірство, яке неосвічена людина не могла подолати та й власне не намагалася.

Здавна уособленням злих сил у народі виступав чорт, а його помічниками вважалися нижчі істоти – домовики, русалки, лісовики, болотяники та інші. Їх об'єднував спільний демонізм та приналежність до темних сил. Відмітною рисою між вищим демоном, себто чортом і нижчими силами, було місце їх локації. Останні переважали лише на землі, а саме у лісах, річках, болотах, тоді як сам чорт, жив і на землі й на тому світі [8, с. 26].

Земне походження нижчих демонічних істот, зокрема русалок, про яких йтиметься, легко пояснити. Порушивши загальноприйняте в етнографії уявлення про русалок, як про душ померлих предків, Д. Зеленин виступає з такою гіпотезою. У своїй праці він називає русалок "заставними покійниками", тобто тими, хто помер передчасно не своєю смертю. Таких небіжчиків, згідно з християнською традицією, не відспівували у храмах, хоронили без церковного благословення і позбавляли звичайного поминання. Отже, їх душі не змогли відійти у потойбіччя, натомість залишалися у світі живих. "Заставні небіжчики" належали до тієї категорії померлих, чий енергетичний потенціал не був витрачений за життя. Після смерті їх діяльність не припинялася, а поновлювалася з новою, уже демонічною силою, скерованою проти людини. Небезпека, що виходила від них, полягала в тому, що ця невикористана життєва сила забирає душу в живих, як сама смерть та веде за собою у могилу [2, с. 166].

Відповідь на питання стосовно місця проживання русалок не є однозначною і простою, про це пише Д. Зеленін так: "У нас издавна считают русалок речными девами. Между тем некоторые из наших источников решительно ничего не знают о жительстве русалок в воде" [1, с. 166].

З'ясування відомостей щодо місця проживання міфологічного персонажа в подальшому розкриває особливості його зовнішності, характеру, звичок, вподобань тощо. У випадку з ідентифікацією місця перебування русалок усе значно складніше. На виявлення низки особливостей русалок впливають календарні терміни їх появи на землі. Це Зелені свята й пов'язані з ними Семик, Трійця, Русальна неділя [1, с. 166].

Зелені свята присвячувалися проводам весни, вшануванню водяних духів (русалок) і беріз, а також поминанням покійних, у тому числі "закладених". У давнину їх, імовірно, пов'язували з ярилиним днем, у християнський час святкування було поставлено у залежність від Великодня та Трійці. Зелені свята, зазвичай, починалися на сьомому тижні після Великодня, перед Трійцею. Звідси походить ще одна назва Святка – "семицька неділя, а семицький четвер" іменувався "Семиком". Через змінність дати русалії могли тривати майже місяць, якщо Великдень, а, отже, і Трійця були ранніми: з кінця травня по кінець червня (за старим стилем). У православному календарі Святки завершувалися петровим днем, а у язичницький час – закінченням русалій, найімовірніше, було свято літнього сонцестояння – Купала [1].

Як свідчать джерела, основним і найбільш тривалим місцем перебування русалок виступали ріки. Однак із зміною сезону та настанням весни місце їх локації змінювалося. Русалки покидали водне середовище, вони з'являлися на суші: "Выходя из глубоких вод, они разбегаются по соседним лесам и роцам и совершенно смешиваются с лесунками..." [13, с. 122]. Здебільшого їх бачили у лісах, полях, рідше – поблизу боліт і людських поселень.

Свідчення стосовно життя й зміни локації русалок у східних слов'ян дуже подібні між собою. Спробуймо для початку дослідити міфологічні уявлення росіян.

На сезонність проживання русалок та належність їх до різних стихій природи у подавав В. Добровольський. Відправним моментом у виході русалок на сушу був духів день. Це древнє християнське свято на честь третьої особи – Трійці. Згідно з православним ученням, саме сходження Святого Духа на апостолів явило піклування Триєдиного Бога: Бог Отець творить світ, Бог Син спокутує людей від рабства диявола, а Бог Дух Святий освячує світ через Церкву. У цей день заборонялася будь-яка робота. З цього періоду наступало справжнє тепле літо, тому в народі говорили: "До Духа не знімай кожуха" [14, с. 208].

Духовим днем починався русальний тиждень. За переказами, під час якого русалок можна було побачити поблизу річок, на квітучих полях, у галях і, звичайно ж, на перехрестях доріг і на кладовищах. "До Духова дня онъ живутъ въ водахъ; на Духовъ день русалки выходятъ изъ своихъ жилищъ и плещутся на поверхности воды. Тогда русалки могутъ заходить и далеко отъ мѣста своего обитания, въ лѣса и роци" [12, с. 12]. Таким чином, бачимо конкретну вказівку на перебування їх у лісі та полі.

Зокрема, у Лівенському повіті Орловської губернії віра у існування русалок жила разом з існуванням лісу: "Русалки водились только тогда, когда было здѣсь много лѣса" [9, с. 165]. У Калузькому повіті русалки живуть здебільшого у річках, а "с Троицына дня до Петрова в лесах, качаются на древесныхъ сучьях" [1, с. 167].

Не заперечує сезонної зміни жител русалок й С. Соловйов. Вважаючи русалок утіленням душ померлих предків, він так обґрунтовує їх земне коріння: "Съ Троицына дня до Петрова поста Русалки живут на зѣмле, въ лѣсахъ, на деревьяхъ, любимомъ прибываніи душъ по смерти" [15, с. 37].

Навесні поява русалок пов'язувалася з оживленням усього на землі. Для душ померлих предків світ живих ставав таким же доступним, як і за життя. Зима ж у цьому сенсі виступала втіленням темряви, куди відходили на певний час померлі: "Зима есть время ночи, мрака для душъ усопшихъ; но какъ скоро весна начинается сменяетъ зиму, то прекращается и ночной путь для душъ, которыя поднимаются къ небесному свѣту, возстаютъ къ новой жизни" [15, с. 34]. Очевидно, ця думка пов'язана з культом Сонця. Так, з появою перших весняних променів усе живе прокидалося, потойбіччя відкривало свої ворота у світ живих. Кінець русальної неділі, троїцин день був завершальним етапом свята. У цей день, за означенням С. Соловйова, русалки падали з дерев:

Русалочки, земляночки

На дубъ лезли, кору грызли,

Свалилися, забилися [15, с. 39].

У цих рядках важлива назва "земляночки", що характеризує їх, як жителок земних недр, а гойдання на гілках дерев вважалось улюбленим заняття русалок. Дереву виступали для них не лише знаряддям для забав, а й місцем перебування на певний час.

На думку С. Максимова, русалки з Троїциного дня до осені навіть жили на деревах, обираючи при цьому "развесистую, склонившуюся над водой иву или плакучую березу, где и живут" [16, с.102]. Любили вони старі дуби, а про ліс, як переважне місце перебування русалок свідчать давні оповіді. В одній із них йдеться про зустріч теслі Гаврила з русалкою у лісі: "...русалка сидит, качается и его к себе зовет, а сама помирает со смеху" [16, с. 64]. Здебільшого у такому образі веселої, гомінкої діви вона являлася людям.

Непоодинокі свідчення називають місцем перебування русалок поле. "Во время цветения хлеба русалки гуляют во ржи" [10, с. 25]. З'являтися одному у полі було вкрай небезпечно. Такі дії могли вартувати людині життя. В. Добровольський з особливою пересторогою наголошував на цьому: "На Кривой недъль опасно ѣхать одному чрезъ засъянное рожью поле: русалки могут напасть и замучить" [12, с. 12]. Про гуляння їх у житі свідчать наступні рядки: "Русалки начинают багать по ржи, бить въ ладоши и кричатъ: бухъ!бухъ! соломянный духъ! Мене мати породила, нехрещену положила"[10, с. 274].

Згідно з свідченнями Д. Зеленина, бачили русалок на семицькій неділі у житньому полі у Калузькій губернії. У Малоярославецькому повіті на троїцькій неділі русалки "блуждали по озимовым полям и ерникам" [1, с.168].

На думку С. Соловйова, існували й криничні русалки. Належність їх до криниці, як і до лісу, він пояснював через зв'язок з померлими предками. Криниці, вважалися місцем переходу зі світу мертвих у світ живих, звідки виходили душі померлих. "Въ Черниговской губернии, въ Новгород-Сверскомъ, есть уважаемый народом родникъ Заручайская криница, или Сухомлинская, иначе родникъ Ярославовъ, впадающій въ Десну; на сруб этой криницы, на разсвѣтъ въ зеленую недълю, по народному поврью, сидятъ Криницы, прекрасныя дъвы съ русыми волосами, которые он расчесывають" [15, с. 37]. У народі побутувало повір'я про заборону збереження яєчних шкарлупок. Це пов'язано з уявленням про те, що русалки нібито робитимуть з неї для себе кораблики й плаватимуть на зло людям.

О. Афанасьєв вважав криниці, ріки й моря, населені русалками – згадкою про небесні дощові джерела. Народна фантазія населяла русалками гори та ліси й таким чином ріднила їх не лише з водяними, але й з гірськими та лісними, тобто грозивими духами. Перекази про гори як житла русалок, майже забуті: "Предание о горах, как обиталищах русалок, почти позабыто на широких равнинах Руси, потому что отсутствие горнах возвышенный лишило это древнемифическое представление необходимой для него обстановки..." [13, с. 121].

Так, про належність русалок до гір свідчень небагато. Деякі з джерел, говорячи про належність русалок до стихій, спершу називають гори, надаючи виняткової переваги саме цій місцині: "Русалки, дьяволы женскаго рода, живущія въ горах, въ рѣкахъ и болотах...; часто ихъ видятъ бѣгающихъ по горахъ" [17, с. 283].

Інколи русалок бачили близько людських поселень. Очевидно, віра у це зумовлена негараздами, які починались у родині: "...Зелени свята называе народъ "Русалчинъ Великдень". Черезъ той часъ Русалки перебувають на земли, заходятъ до людскихъ мешканъ та вытворюють людямъ розлични пакости" [18, с. 232].

Українські міфологічні уявлення стосовно локації русалок дуже близькі до російських. Їх так само бачили біля берегів річок, у лісах та на полях. Найпершим і найпоширенішим місцем їх перебування був берег річки. Це було символічне місце. Тут русалки розчісували волосся гребенем, влітали у нього пахучі квіти, плели вінки, водили хороводи. "Русалки – водяные красавицы; ночью, при луне, онъ выходятъ на берега озеръ, рѣкъ, ручьевъ нагія, въ вѣнкахъ изъ осоки и древесныхъ вѣтвей; он садятся на травъ, расчесывають косы, или водятъ хороводы" [3, с. 207]. "Русалки–водяне красавицы; ночью при луне они выходят на берег озер, рек, ручьев, нагие, в венках из осоки и древесных ветвей; они садятся на траве, расчесывають косы или хороводы вѣдут" [18, с. 80].

Настання Трійці вважалось відправним моментом появи русалок на суші. "На Тройцын день они выходят в лес; там целую неделю они качаются по ветвям дерев, поют, играют, бегают по берегам рек и озер, катаются по росистой траве. Накануне Духова дня бегают во ржи, хлопают в ладоши, хохочут..." [18, с. 81].

Г. Барвінок у праці "Русалка" подає незаперечні відомості на підтвердження факту земного проживання русалки: "Изъ жита, которое начало красуватись, вышла "русалочка". Так называли всъ въ одно слово маленькую, совсьмь голуу дъвочку" [19, с. 4].

На належність русалок до лісу у своїх матеріалах зазначав В. Гнатюк. Дослідник при цьому основну увагу акцентував на заняттях русалок: "У лісі гойдаються на деревах, ухопившись за гіле руками" [2].

І. Нечуй-Левицький зазначав те, що живуть русалки у морі, річках, криницях і ставках. Але навесні їх можна побачити лише у лісі та на полі. Виринувши з води, русалки чіпляються на вербах, гойдаються на гіллі, бігають по траві, неначе вітер, кричать у лісі, бігають по луках, по житах [20, с. 4].

Побачити русалку на Зелені свята можна було і в українських селах. Заходили вони здебільшого до тих господинь, котрі нехтували пересторогами русальних свят. Так, на Чернігівщині жінка прогнівила русалок тим, що прала білизну в понеділок після Трійці, тобто на духів день. За те невинна господиня ледь не померла від лоскоту русалок [1, с. 175].

Жителі с. Яремки, що на Київщині, на русальний тиждень спеціально вирубували берізку в лісі й ставили її під вікном, щоб русалки гойдалися. Робили це для того, щоб розважити русалок, догодити їм в ігрищах та уберегтися від їх злих витівок. Березу ставили біля кожної хати, а подекуди – і під кожним вікном. Скільки вікон, стільки й беріз [21, арк. 9]. Інколи замість берези у дворі закопували осіку [22].

Полюбляли русалки влаштовувати свої забави у млинах. Із уст очевидців усе було так: "Многие из наших малороссиянок, купаясь под "лотоками" мельниц, видали, как русалки, сидя на вертящемся мельничном колесе, чесали себе волосы, с хохотом кидались с колеса в воду, шутя вертелись с ними ныряли под мельнику с криком: куку!" [18, с. 82].

Дотичними до українських є білоруські свідчення про русалок. М. Нікіфоровський вважав, що перебування русалок на суші має чітко визначені терміни, за виконанням яких стежить найстарша серед русалок. На березі русалки могли залишатися стільки часу, скільки того потребувало осушення їх тіла й волосся від мокроти. Надмірне осушення могло закінчитись для русалки смертю. Очевидно, такий погляд на життя русалок дає підстави вважати їх мешканками більше водного середовища, а ніж земного. Цікавим є факт про кількість води, що мають на собі русалки: "Какова тяжесть этой воды, можно заключить из того, что расчесываньем своих мокрых волос в течение, например, часа она может извлечь столько воды, что ее достаточно будет для затопления целой деревни" [20, с. 82].

Період, який був небезпечним для появи русалок на суші – русальний тиждень: "Только в Русальную неделю (восьмую по Пасхе) русалки выпускаются на сушу на более продолжительные сроки, причем устраняется помянутая опасность погибнуть на суше" [6, с. 86].

Належність русалок і до води, і до суші помічаємо у праці А. Богдановича. Він називав русалок земноводними не випадково, при цьому обґрунтовуючи свої слова календарними термінами їх появи у різних стихіях: "Русалки, могут считаться земноводными, потому что обитают в воде только с осени до Русальной недели (первая после Троицы). Тогда они выходят из воды и поселяются на ветвях деревьев, особенно на березах. Русалки качаются на их гибких ветвях, подзывая прохожих: человек! человек! ходи колыхаться!" [23, с. 77].

Про появу русалок весною на суші свідчать багато джерел. За переконанням жителів села Озерков Новгородського повіту Мінської губернії, русалки з'являються з води навесні, близько Великого четверга, і живуть до пізньої осені [4, с. 197].

У міфологічних уявленнях білорусів серед місць локації русалок бачимо берег річки. У Мінській губернії русалки, маючи вигляд то красивих, то потворних жінок, виходили на берег. Тут вони заплітали своє довге волосся, що світилося в темряві, плели вінки й прикрашали ними голови. У цей час небезпечно було з'являтися одному на березі річки, особливо якщо з'являлися яскраві рухливі вогники. Така пригода могла закінчитися для путівника неминучою смертю: "Заманят они смельчака игрой бесчисленных огней, увлекут неотразимой силой печальной песни, и он безвозвратно погибнет в болотной трясине или в голубине темных вод. На предсмертные крики его жестокие обитательницы водяного царства будут отвечать злым хохотом" [8, с. 38].

Як і за уявленнями росіян та українців, білоруські русалки також жили на деревах, здебільшого обираючи дуб та липу. Жителі Бобруйського повіту вдаються до опису занять русалок вночі: "Ночью же русалки дълають на деревьях качели и качаются на них подстерегая жертву" [4, с. 196]. Згідно з іншими даними, на деревах русалки розмотують нитки, накрадені у жінок, які вкладалися спати без молитви [4, с. 197].

П. Шейн не надав виняткової переваги лише лісистій та водній місцині русалок. Серед локації він виділяв також поля та городи. Особливо до вподоби їм житнє поле, яке русалки обирають за певними критерієм: "Появляются для своих плясок не во всякому ржаномъ полъ, а только исключительно въ томъ, которое занимаетъ значительное пространство" [4, с. 196].

Про виняткові вподобання русалок щодо ігрищ у житньому полі та їх забави наголошує Д. Булгаковський: "Русалки ни одного хльба нь любяты въ полъ, кромъ ржи, где катаютъ яйца въ Навскій великъ день" [24, с. 190].

Заходять русалки до людських поселень. Часто бачили, як вони сидять на тині та на деревах у дворі [1, с. 172].

У білорусів існують свідчення про належність русалок до болота. Зовнішній вигляд мешканок болота не мав нічого спільного з прекрасними дівами. Русалки такої місцини старі, потворні, брудні та злі нечисті. Вони не мають пари, живуть самотньо у своєму брудному болоті [6, с.173].

Згадки про перебування русалок на кладовищі знаходимо у В. Шейна. Основна ознака перебування злостивих русалок – вогонь, що палав: "Посльь заката сонца можно иногда замьтить на кладбищъ огонь. Это значитъ что русалки вышли для своихъ забавъ..." [4, с.197].

Уважаючи русалок наполовину мешканками водного середовища, у східних слов'ян поширеним було твердження про життя русалок на дні водойм у казкових палацах, кришталевих замках, де одні розчісують свої золоті коси, інші відпочивають на лежанках із дорогоцінних мушель. Забираються вони туди з осені й живуть усю зиму аж до весни. Їх прозорі тільки здригаються від холоду, бо промені сонця не доходять до них [1].

В. Гнатюк так описував водне середовище: "Вони живуть на дні ріки в чудових, хрусталих палатах. Як місяць зійде в ночі вони виходять на берег і співають чарівні пісні, а хто лиш зачує, підходить ближче" [2, с.129]. Схожі свідчення про перебування русалок під водою "въ великолѣпныхъ хрустальныхъ чертогахъ" знаходимо у П. Чубинського. "Подводные жилища малорусских русалок – по одним гнезда, свитые из соломы и перьев, украденных ими в селе у поселян на Зеленой неделе, а по другим – дворцы, построенные из морских раковин, блестящие жемчугами, яхонтами, серебром и кораллом" [3, с. 176].

Звернувши увагу на ряд локацій русалок, можливо, варто брати до уваги той факт, що місце перебування русалок пов'язане з місцем їх смерті. Так, утоплениці назавжди ставали заручницями рік, а похоронені у лісі – удавленики, померлі нехрещені діти та викидні вважалися духами лісу, а отже, перетворювалися на лісових русалок Обґрунтування цього погляду знаходимо у Д. Зеленина [1, с. 176], Д. Ушакова [11, с. 165]. Тому, що "закладені покійники" перебували тільки на місцях своєї смерті, здавалося б логічним пояснення про існування водних та лісових русалок. Але таке твердження певною мірою заперечує їх сезонну появу в лісах, на полях та у річках.

Отже, аналізуючи образ лісової русалки та пов'язані з нею русальні свята, більш обґрунтованою є думка про те, що місце локалізації русалок безпосередньо залежить від пори року та комплексу святкових дій і є домінуючим у вирішенні належності їх до стихій природи: води чи суші. Русалка, таким чином, виступає втіленням двох стихій, живучи головним чином, у водах, у лісах і на полях.

Список використаних джерел

1. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки / Д. К. Зеленин. – М.: Издательство "Индрик", 1995. – 432 с.
2. Гнатюк В.М. Знадобы до української демонології. // Етнографічний збірник. – Т. 33–34. – Львів, 1912. – Т. 1–2. – 461 с.
3. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО, Юго-западный отдел / П. П. Чубинский. – СПб., 1871–1877. – Т. 1–7. – Т.1. – 468 с.; Т.2. – 688 с.; Т.3. – 486 с.; Т.4. – 716 с.; Т.5. – 1210 с.; Т.6. – 408 с.; Т.7. – 614 с.
4. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. – СПб., 1887. – Т. 1. – 585 с.
5. Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила / С. В. Максимов. – СПб., 1903. – 530 с.
6. Никифоровский Н. Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе / Н. Я. Никифоровский // Виленский временник. Вильна, 1907. – 103 с.
7. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. – М.: Индик, 2000. – 432 с.
8. Ляцкий Е.А. Представление белоруса о нечистой силе / Е. А. Ляцкий // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 4. – С. 25–41.
9. Юшин П. Ворования русского народа в Ливенском уезде Орловской губ. / П. Юшин // Этнографическое обозрение. – 1901. – № 1. – С.164 – 166.
10. Колчин А. Ворования крестьян Тульской губ. / А. Колчин // Этнографическое обозрение. – 1899. – № 3. – С. 1–61.
11. Ушаков Д.И. Материалы по народным верованиям великороссов / Д. И. Ушаков // Этнографическое обозрение. – 1896 – № 2–3. – С. 146–205.
12. Добровольский В.М. Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.) / В.М. Добровольский // Живая старина. – 1908. – Вып. I. — С. 1–16.
13. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу / А. Н. Афанасьев. – СПб., 1865–1868. Т. 1–3. – Т.1. – 411 с.; Т.2. – 396 с.; Т.3. – 414 с.
14. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
15. Соловьев С.М. Очерк нравов, обычаев и религии славян, преимущественно восточных, во времена языческие / С.М. Соловьев. – М., 1850. – 50 с.
16. Кожевников Л.А. Славянские языческие боги, духи и нечистая сила / Л.А. Кожевников. – Казань, 1994. – 84 с.
17. Чулков М. Абевага русских суеверий, идолопоклонческих жертвоприношений, свадебных простонародных обрядов, колдовства, шеманства и проч. / М. Чулков. – М., 1786. – 362 с.
18. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич. – К., 1860. – 171 с.
19. Барвинок Г. Русалка (этнографический рассказ) / Г. Барвинок // Киевская старина. – 1889. – № 7. – С. 64–109.
20. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу: ескіз української міфології / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ, 2003. – 145 с.
21. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України ім. М.Т. Рильського, відділ архівних матеріалів, ф. 14-5, од. зб. 647, 21 арк.
22. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН

України ім. М.Т. Рильського, відділ архівних матеріалів, ф. 14-5, од. зб. 644, 21 арк. 23. Богданович А.Е. Пережитки древнього мирозерцання у белорусов. Етнографический очерк / А.Е. Богданович. – Гродно, 1895. – 186 с. 24. Булгаковський Д.Г. Пинчуки. Етнографический сборник / Д. Г. Булгаковський // Зап. ИРГО по отд.этно. – Т. XIII. – Вып. III. – СПб., 1890. – 200 с.

Елена Романова

МЕСТА ЛОКАЦИИ ЛЕСНЫХ РУСАЛОК У ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

В статье делается попытка проанализировать народные представления о локации мифологического персонажа. На основании этнографических источников второй половины XIX – нач. XX века автор статьи пытается проследить календарные сроки пребывания русалок на суше. В частности, освещается вопрос о преобладании их в лесах, полях, болотах и около человеческих поселений.

Ключевые слова: демонология, локации, русалки, Семьк, Русальная неделя.

Olena Romanova

LOCATIONS OF THE FOREST MERMAIDS AT EAST SLAVIC

A location of mythological personage was tried to analyze at the article. Based on ethnographic sources of the second half of XIX – early XX century, the article's author tries to retrace mermaid's calendar dates of staying on land. In particular, the issue of the prevalence in the forests, fields, marshes and around human settlements is highlighted.

Key words: demonology, locations, mermaids, Semyk, mermaid's Sunday.

УДК 392+82-3 (477)

Оксана Ятишук

ЕТНОГРАФІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРОЗОВО-ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано використання у прозових творах Т.Шевченка етнографічних елементів українського народу, показано внесок миття у народознавчу науку свого часу.

Ключові слова: етнографія, Російське географічне товариство, Археографічна комісія, обжинки, сватання.

Звернення Т. Шевченка до етнографії і фольклору зумовлене творчою позицією письменника. Широке використання матеріалу, що розкриває побут, обряди, звичаї, характер українського народу, служило реалізацією основного ідейно-художнього задуму твору.

Не ставимо перед собою завдання охопити усе багатство етнографічного матеріалу, використане Т. Шевченком у творчій діяльності, а хочемо лише звернути увагу на те, наскільки широко він вивчав минуле українського народу, його матеріальну і духовну культуру, побут, звичаєве право і фольклор.

У цій праці робиться спроба висвітлити погляди Т. Шевченка на етнографічний елемент та їх завдання, розглянути те, що він зробив у цій галузі, у вивчення життя й побуту українського народу.

Це дослідження – спроба здійснити етнологічний підхід до контексту прози Т. Шевченка і спроба виявити, як, та у якій мірі і у якій формі у його творчості відображені ті чи інші етнографічні матеріали.

Завдання статті: порівняти, як історична реальність співвідноситься з літературним відображенням, усвідомити, що стоїть за кожним конкретним описом, знайти критерій етнографічного факту у літературному творі, порівнявши його, в міру необхідності, з відомими історичними, документальними, меморіальними джерелами.

Першим, хто спробував охарактеризувати етнографічну діяльність Т. Шевченка, був М. Сумцов, який у працях "Мотивы поэзии Шевченка" та "Этнографизм Тараса Шевченка" намагався висвітлити його погляди як дослідника народного життя, "...однак, по суті, обмежився аналізом використання фольклорних матеріалів в художніх текстах Шевченка і лиш частково торкнувся характеристики власне етнографічних матеріалів" [8, с. 4].

Для того, щоб виконати завдання цього дослідження, потрібно узагальнено охарактеризувати розвиток етнографічної науки того періоду.

Значення для розвитку етнографії мало заснування у 1845 році Російського географічного товариства, до структури якого входив етнографічний відділ. Навколо нього згуртувалися видатні діячі науки того часу, які поставили перед етнографами низку конкретних завдань: "У відношенні етнографічному. Ця остання сторона питання, тобто вивчення різних племен, що населяють зараз межі нашої держави з боку фізичного, морального, суспільного та мовознавства, як у теперішньому, так і в минулому стані народів, повинна спочатку переважно звернути на себе увагу товариства з таких причин: через швидкість, з якою згладжуються відмітні риси народності, що породжує побоювання, що важливі для вітчизняної історії відомості та події, які тепер могли б ще бути збережені, через небагато десятиліть загинуть безповоротно... Нарешті тому, що в Росії, яка являє собою багатюще поле для дослідження такого роду, ними дуже мало займалися... Отже: розповсюдження у вітчизні нашої разом з ґрунтовними географічними відомостями, смаку і любові до географії, статистики та етнографії, буде другим завданням географічного товариства" [1, с. 33–34].

З перших років заснування Російського географічного товариства у його роботі активну участь брали українські етнографи. Вони допомагали у розповсюдженні етнографічної програми, вносили пропозиції щодо збирання етнографічних відомостей, надсилали до відділу етнографії свої статті та матеріали. Найбільш активні з них – М. Максимович, М. Рігельман, М. Маркевич, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський та інші – обрані дійсними членами товариства. З багатьма із них Т. Шевченко був особисто знайомий, а з М. Іванишевим вони разом працювали в археографічній комісії [8, с.9].

Робота товариства мала значний вплив на українських етнографів, які згуртувалися навколо відкритого у 1834 р. Київського університету. Праці з етнографії українського народу друкувалися на сторінках часописів, які виходили у той час в Україні і за її межами. У них "автори розповідають про життя і побут українського "простонароддя", описують заняття населення, звичаї, побут, іноді характеризують мовні особливості, дають відомості про житло, одяг, їжу" [8, с.15].

У 1843 р., за ініціативи М. Максимовича при Київському генерал-губернаторстві була створена "Археографічна комісія", яка мала велике значення для подальшого розвитку етнографічної науки в Україні. Активним співробітником цієї комісії був Т. Шевченко. Правда, "він не залишив спеціальних праць з етнології чи історії, хоча задум написати окремий історичний твір у нього був, але збиральницька діяльність Т. Шевченка, вивчення і використання в творах етнографічних матеріалів становить наукову цінність для науки етнології і сьогодні" [7].

Перебуваючи у Петербурзі, Т. Шевченко мріяв повернутися в Україну, щоб вивчати життя та побут народу. Адже, ще будучи дитиною, він не лише спостерігав, а й сам брав участь у багатьох обрядах, народних дійствах, запам'ятовував значну кількість розповідей про різні народні звичаї, прикмети, оповідки про героїчне минуле українського народу [8, с.32].

У 1846 році керівництво "Археографічної комісії", яка у цей час значно поширила вивчення фольклору та етнографії, скеровує Т. Шевченка у відрядження по різних місцевостях Київської, Подільської та Волинської губерній із завданням зібрати такі відомості:

"1. Про народні перекази, місцеві повісті та оповідання й пісні і все, про що ви дізнаєтеся, скласти опис, а пісні, оповідання і перекази, оскільки буде можливість, записати в такому вигляді, як вони є.

2. Про визначні кургани та урочища, де і в якому місці вони є і які про них власне існують на місці перекази і оповідання, а також і історичні відомості. З цих курганів зняти ескіз щодо їх форми та розмір, описати кожний по зібраних відомостях.

3. Оглянути визначні монументальні пам'ятники і давні будови і скласти їх опис, аби можна було дати розпорядження про те, щоб зняти з них в наступному році рисунки. Якщо б ви де-небудь мали можливість дістати які-небудь древності, письмові грамоти і папери, то такі доставити мені, а визнавши, де вони знаходяться, й про те мені доповісти.

4. Крім цього, вирушіть у Почаївську Лавру і там зніміть: а) загальний зовнішній вигляд Лаври, б) середину храму і в) вигляд на околиці з тераси.

Усі зібрані Вами відомості, описи та малюнки, повернувшись до Києва, передати мені" [14, с. 85–86].

Праця в "Археографічній комісії" відповідала інтересам Т. Шевченка, адже у нього з'явилася можливість збирати етнографічний та фольклорний матеріал для своїх творів. Переїжджаючи від села до села, він старанно вивчав побут українського селянства, робив замальовки з побуту українського села. Поряд із звичаями та обрядами вивчав житло, одяг, господарство.

Численні замальовки та описи народного житла, зроблені Т. Шевченком, характеризували різновиди народного житла в Україні, його найрозповсюджені типи, будівельний матеріал, оздоблення тощо. Ці записи становили цінний етнографічний матеріал, який пізніше Т. Шевченко використовував у своїх творах, підкреслюючи любов українського селянина до чистоти і охайності:

"... в первом селе...уже беленькие хатки, соломою крытые с димарями, а не серые бревенчатые избы" [15, с. 246]. Дає також опис внутрішнього розташування житла: "Я вошел в пространную, чисто выбеленную хату, разделяющуюся во всю длину ее, как стеною, кафельною печью. Около стен кругом стоят лавы, или скамейки, а между ними возвышался дубовый чисто вымытый стол. На стене и в углу висел образ, украшенный свежою вербою и засохшею м'яток и васильками" [15, с. 248].

У творах Кобзаря зустрічаємо опис житла різних верств населення українського села: вдови, бідного селянина, "московки", чий чоловік був забраний у солдати: "...у старой московки почти на вигоне было не то, что называют хатой, а вернее то, что у нас называют хатой, а вернее то, что у нас называют куренем" [15, с.132], шинкаря, заможного селянина і т.д. "Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве двумя димарями, одним белым, а другим закопченным, и небольшим навесом над дверями на точеных столах. И внутренность дома, т.е. светлицы, тоже не многим отличалась от внутренности зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком ... Дубовый резной сволок с надписую, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ почаевской божей матери, и вместо лампы теплились просто желтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и вигуры покрут неважным кылымом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие, чистые липове лавы (скамьи)... Налево от двери в углу толстая неуклюжая печка из разрисованных кафель... Самое же лучшее украшение светлицы отца Саввы – это безукоризненная чистота и обаятельная свежесть" [15, с.536].

Майже ідентичний опис селянської хати знаходимо у етнографічній праці О. Тищенко "Быт русского народа", яка побачила світ у 1848 році [12, с.192].

Проза Т. Шевченка є цінним джерелом інформації з історії українського костюма. Український одяг XVIII–XIX ст. розкриває складність соціальної структури суспільства. Представники різних соціальних груп (ремісники, селяни, поміщики, міщани, торговці) відрізнялися різноманітністю вбрання. Одяг того часу був своєрідною позначкою, за якою визначалася приналежність людини до певної соціальної верстви [9, с. 119]. У своїх творах Т. Шевченко показав характерні ознаки українського народного одягу, прагнення його до краси та охайності.

Розглядаючи компоненти народного вбрання за статтю та основним призначенням, залежно від того, яку частину тіла вони прикривають та яку утилітарно-захисну функцію виконують, виділяються такі частини одягу: сорочки, поясний одяг, нагрудний, верхній, пояси, головні убори, взуття та прикраси [10, с.47].

Досліджуючи окремі складові частини одягу, можна простежити низку еволюційних змін, що у різних етнографічних районах України викликали видозміни одного і того ж компонента. Комплекси одягу районів Правобережжя і Лівобережжя мають в основі значну подібність: багато вишита сорочка, плахта або запаска, кірсетка, пояс, чоботи або черевики, головний убір. Але поєднання цих елементів різне.

Найдавнішим видом шитого одягу була сорочка – основна складова частина чоловічого і жіночого вбрання.

Матеріалом для всіх українських сорочок завжди було біле лляне чи конопляне полотно домашньої роботи або купована біла бавовняна матерія: "Рубашка на нем чистая, белая" [15, с. 13].

До сорочок жінки вдягали запаски, плахти, спідниці: "...в желтых ютовых сапогах, в плахте и шелковой красной юпке" [15, с.14]. Плахта являла собою полотнище завдовжки 4 м, яке розрізали на три рівні частини, потім дві з них пришивали до третьої таким способом, щоб середина третьої частини приходилася проти розрізу, що розділяє дві перших частини, але лицевою стороною. Пошита таким способом плахта нагадує літеру "Т". Перед тим, як одягнути на себе плахту, жінка перегинає її вдвоє і обгортає нею стан так, щоб два незшитих полотнища прикривали боки, а зшита половина – зад [10, с. 87].

Плахта і запаска були, мабуть, єдиною одежею нижньої частини тіла за козацьких часів, коли одяг відзначався особливим багатством. Вже тоді виготовляли плахти, використовуючи шовк, срібні та золоті нитки.

За малюнком узору і їх будовою кожна плахта мала свою народну назву: картата, закладяна, хрещата, крижева і т.д. [10, с. 88].

Коли в Україні жінки почали змінювати плахти на спідниці, сказати досить важко. Але вже аж ніяк не наприкінці XIX ст., як стверджують автори підручника "Етнографія України" [5, с. 232]. Вже у ранніх творах Т. Шевченка знаходимо згадку про цей тип жіночого одягу: "...оделась в свою юпку, спидницу, повязала на голову шелковый платок" [15, с. 30–31].

Згідно з припущенням О. Воропая, спідниця з'явилася на східних землях України в кінці козацького періоду, отже у кінці XVIII ст. [4, с. 344].

Значну різноманітність за матеріалом, кроєм, призначенням і колоритом виявляють форми верхнього одягу. У творах Т. Шевченка досить часто зустрічаємо стародавні загальнослов'янські назви верхнього одягу (свита, юпка, каптан, кожух, жупан), а у деяких випадках і детальний їх опис: "И положив на столу узел, снимая свиту и кожух, заговорил как бы сам с собою" [15, с.25].

Серед компонентів одягу українських селян кінця XVII–XIX ст. важливе місце посідають головні убори. У різноманітних формах та способах ношення вони зберегли багато давніх традицій, архаїчних рис та нашарувань різних епох. Як й інші частини народного одягу, головні убори – передусім засіб захисту людини від несприятливих впливів навколишнього середовища. Однак, як складова частина одягу, вони посідають і дещо особливе місце, оскільки виконували й захисні функції, пов'язані з фантастичним відбиттям у свідомості людини її уявлень про себе і про свою голову [11, с.27]. Т. Шевченко у своїх творах дав досить детальну картину головних уборів тогочасного українського селянства: "А вот и на очипок" [15, с.26], "...на голову повязала шелковый платок" [15, с.27], "...взял шапку..." [15, с.8], "снявши брыль" [15, с.15] тощо, показавши, що з давніх часів головні убори та зачіски чоловіків, жінок, дівчат в Україні відображали соціальну приналежність і змінювались відповідно до віку і сімейного становища. З головними уборами пов'язувалися й певні поняття моралі та народної етики.

Крім значної кількості побутових елементів, у художніх творах Т. Шевченка є описи давніх обрядів, частину з яких він міг спостерігати особисто. Обряд – це особлива колективна дія, призначена для того, щоб наочно-образними засобами оформити і відзначити важливі події суспільного і особистого життя. Насамперед, це стосується сімейної обрядовості, пов'язаної з біологічним циклом існування людини – народженням (пологові звичаї та христини), одруженням (шлюб та весілля), смертю (похорон та поминки). Мета обрядів – за допомогою символів і символічних дій висловити, передати, закріпити для певної етнічної групи ідеї, норми, цінності, викликати у його учасників відповідні почуття, настрої, переживання, створити у процесі його проведення морально-психологічну атмосферу, яка сприяла б засвоєнню соціального досвіду, котрий передається за допомогою даного обряду [3, с.10].

Цікаві та етнографічно точні описи сімейної обрядовості знаходимо у творах Т. Шевченка. Досить детально у автора подано зображення українського весілля, особливо його першої частини – сватання.

Усі весільні обряди за своїм походженням поділяються на історико-драматичні та релігійні. У перших – відбивалися події давнього минулого – збирання у похід, сутичка з родом нареченої, викуп тощо. У других, таких як випікання короваю, плетення вінків, прикрашання гільця, співи – релігійні вірування дохристиянських часів. Церква додала до них і обряд вінчання [13, с. 8].

Весільна обрядовість в Україні, подібно до весільних звичаїв інших слов'янських народів, починається зі старостів або сватання. Це перший етап весільного обрядового комплексу, який знаменував народження сім'ї [6, с. 63].

Зазвичай, у старости вибиралися поважні, одружені чоловіки. Оскільки успіх сватання залежав ще й від їх уміння вести традиційні розмови, то при виборі старшого старости бралися до уваги такі риси його вдачі, як комунікабельність, дотепність [3, с. 23]. Переважно сватати йшли удвох – старший сват і сват, староста і підстароста. За традицією вони брали з собою хліб, сіль, пляшку горілки.

Свататися до дівчини йшли, в основному, ввечері. Підійшовши до хати, свати стукали у вікно або у двері палицею, сповіщаючи про свій прихід: "За дверью стучат три раза. Входят два свата с хлебом и, низко кланяясь хозяину, кладут хлеб на стол.

Сваты: Дай, Боже, вечер добрый, вельможный пане!

Хома. Добривечір і вам" [16, с. 40].

З описів українського весілля різних часів відомо, що вступна промова старостів при сватанні була стабільним елементом обряду. Старости у різних варіантах виголошували риторичну, класично сформульовану промову ловців-молодців, які пройшли півсвіту за слідом куниці – красної дівичі, а слід привів їх саме до дому господаря і тому вони просили б віддати красну дівичю їхньому князеві: "Ми є люди німецькії, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша (...).

Кажіть же ділом, чи оддасте, чи нехай ще підросте?" [16, с. 40–41].

У попередніх розмовах старостів молодь участі не брала. Якщо дівчина давала згоду і коли цей шлюб задовольняв батьків, дівчині наказували принести рушники: "...чи нема в тебе в тебе чим сих ловців-молодців пов'язати? Чуєш-бо, Галю? А може, рушників нема? Авже нічого не придбала? Не вміла прясти, не вміла шити – в'яжи ж, чим знаєш, – хоч мотузком, коли ще він є" [16, с. 41].

Засватана дівчина на дерев'яній різьбленій або срібній тарілці виносила рушники, які вона сама вишивала. Цими рушниками старости перев'язували один одного через праве плече під ліву руку. "Галя уходить в свою светлицу и немедленно возвращается, неся на серебряном блюде два вышитых полотенца, и кладет на хлеб, принесенный сватами; потом подходит к отцу и низко кланяется и целует руку; потом берет блюдо с полотенцами и подносит сватам – сперва одному, потом другому" [16, с. 41].

Приймаючи дар, вони вклонялися і промовляли: "Спасибі батьку і матері, що свою дитину рано будили та доброму ділу учили. Спасибі й дівчині, що рано уставала, тонко пряла і хороші рушники придбала" [2, с.177].

У п'єсі "Назар Стодоля" ми знаходимо детальний опис цього дійства, який повністю збігається з етнографічними записами дослідників краю [6, с.69].

Обов'язковим атрибутом весільного обряду було завивання гільця – вишневої чи соснової гілки, прикрашеною стрічками та жмутками колосків, – символу незайманості, краси та молодості. При цьому дотримувалися традиції, щоб деревце мало непарну кількість гілочок. Згадує про цей обряд і Т. Шевченко у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", підкреслюючи, що гільце "не немецкая елка, а...непременное украшение свадебного стола у малороссиян" [15, с. 543].

Знаходимо у творах Тараса Григоровича і опис старовинного народного звичаю святкування закінчення жнив – обжинків. У той день, коли закінчувалися жнива, жінці ходили по полю, збирали колоски і плели з них вінок. Дівчата і молодіці вибирали з-поміж себе найкращу дівчину, клали їй на голову вінок і пускали її вперед, а вже за нею на певній відстані йшли жінці з піснями:

Наше село веселе,
Ми віночок несемо,
Не з золота – з яриці,
З озимої пшениці;
Не з золота, а з жита,
Нам горілка налита.... [4, с. 223–224]

"И как в этот день жнива были окончены, то они, каждая для себя и для освящения в церкви, сплели венки из колосьев пшеницы, жита и васильков и, увенчавшись венком, возвращались с песнями ввечеру в село, выбрав сначала из среды себя царицу, чтоб было кому песни припевать.

Впереди всех их, тихо выступая, шла прекрасная царица свята; стыдливо, как бы от тяжести венка, опустила на грудь свою прекрасную смуглую голову, укрытую золотистым венком и распущенною черною косюю; в руках у нее был серп и небольшой снопок жита, перевитый зеленою березкой" [15, с.10].

Підходячи до двору господаря, жінці співали:

Несемо вам поклон
Ізо всіх сторін,
І з гір, і з підгір'я
На господарське подвір'я.
З подвір'я – до стодоли,
З стодоли – до комори,
З комори на нивоньку,
В щасливу годиноньку [4, с.224].

Після цього господар запрошував усіх на вечерю. "Жнецы с песнями вошли на двор, а на дворе уже на зеленом шпорише была разостлана большая белая скатерть. Девушки, по приглашению хозяина и хозяйки, сели вокруг скатерти" [15, с.11].

Усі ці обжинкові дійства проводилися лише з озимими хлібами: з житом і пшеницею. Збір ярого врожаю не відзначався якимись спеціальними обрядами.

Якщо зіставити опис обряду обжинків у повісті Т.Шевченка "Наймичка" із записами вчених-етнографів, то побачимо, що їх фактична сторона майже повністю співпадає. І як вказує О.Кравець "він (Т. Шевченко – О.Я.) перший звернув увагу саме на колективне святкування обжинок усім селом ... Саме такого опису обжинок бракувало українській етнографічній літературі" [7, с.60].

Є у творах Т. Шевченка й унікальні для етнографів описи звичаїв українського народу, які не зустрічаються у науковій літературі, або знаходимо про них лише згадку в етнографічних дослідженнях. Це стосується передусім звичаю варити кашу після закінчення сільської школи, який Т. Шевченко досить детально описав у повісті "Наймичка".

"По обычаю древнему нужно было кашу варить, о чем было дано знать заблаговременно на хутор. Варивши кашу, Марта положила в нее 6 пятаков, а Лукия, когда Марта отвернулась, бросила в кашу гривенник.

Когда каша была готова, Лукія понесла ее в село к отцу Нилу. А от отца Нила Марко понес ее в школу, в ручнике, вышитом Лукиєю. Принесши кашу в школу, он поставил ее доли, ручник преподнес учителю, а до каши просил товарищей. Товарищи разумеется, не заставили повторять просьбы, уселись вокруг горшка, а Марко взял тройчатку, стал над ними, и пошла потеха: Марко немилосердно бил всякого, кто хоть крошку ронял дорогой каши на пол.

Кончивши кашу, Марко тройчаткою погнав товарищей до воды, а пригнавши от воды, принялись громадою горшок бить. Разбили горшок и учитель распустил их всех по домам в знак торжественного события" [15, с.58].

О.Кравець припускає, що "Варіння каші і биття посуду, де вона зберігалася, очевидно, пов'язувалися з побажанням дітям успіхів у навчанні. Найщасливішим вважався той, кому в каші попалися гроші, кинуті туди під час її готування" [8, с.64].

Отже, характерні етнографічні елементи, використанні Т.Шевченком у процесі роботи над художніми творами, допомогли йому правдиво змалювати зображувану дійсність, яскраво та всебічно розкрити образи українського селянства.

Список використаних джерел

1. Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за 100 лет / Л.С.Берг. – М.-Л., 1946.
2. Богданович А. Сборник сведений о Полтавской губернии / А.Богданович. – Полтава, 1877. – 283 с.
3. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В.К.Борисенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 192 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О.Воропай. – К.: "Оберіг", 1991. – Ч. 3–4: Літо. Осінь. Український народний одяг. – 1991. – 448 с.
5. Етнографія України [за ред.С.Макарчука]. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
6. Здоровега Н.І. Нарис весільної обрядовості на Україні / Н.І.Здоровега. – К.: Наукова думка, 1974. – 159 с.
7. Кожоляно Г. До 190-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка / Григорій Кожоляно // Час. – Режим доступу: www.chas.cv.ua/1004/shev.html.
8. Кравець О. М. Діяльність Т.Г.Шевченка в галузі етнографії/ О.М.Кравець. – К.: Вид-во Акад.Наук Української РСР, 1961. – 108 с.
9. Культура і побут населення України: навч.посібник / [В.Наулко, Л.Артюх, В.Горленко та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
10. Матейко К.І. Український народний одяг (етнографічний словник) / К.І.Матейко. – К.: Наукова думка, 1996. – 195 с.
11. Прилипко Я.П. Класифікація народних головних уборів / Я.П.Прилипко // Народна творчість та етнографія. – 1970. – С. 27–38.
12. Терещенко А. Быт русского народу / А.Терещенко. – СПб, Тип. Минист.Внутр.Дел, 1848. – Ч.1: Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. – 1848. – 507 с.
13. Українське народне весілля в творах українського, російського та польського образотворчого мистецтва XVII–XX ст. / [Авт.-упоряд. Ю.Белічко, А.В'юник]. – К.: Мистецтво, 1970. – 111 с.
14. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1950. – 340 с.
15. Шевченко Т.Г. Повна збірка творів в трьох томах / Т.Г.Шевченко. – К.: Вид-во худ. літератури, 1949. – Т. II: Повести. – 1949. – 641 с.
16. Шевченко Т.Г. Твори / Т. Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1971. – 622 с.

Оксана Ятищук

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ПРОЗЫ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В статье проанализировано использование в прозе Т. Шевченка этнографических элементов украинского народа, показан вклад художника в народоведческую науку своего времени.

Ключевые слова: этнография, Русское географическое общество, Археологическая комиссия, обжинки, сватовство.

Oksana Yatyshchuk

ETHNOGRAPHIC ELEMENTS IN TARAS SHEVCHENKO'S PROSE

The paper explores the use of prose works of Taras Shevchenko Ukrainian ethnographic elements of the people shown in the artist's contribution to ethnology science of his time.

Key words: ethnography, The Russian Geographical Society, Archaeological Commission, reaping (obzhynky), courtship.

УДК 57(477) "18/19"

Ірина Трускавецька

**БІОЛОГІЧНА НАУКА УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ:
ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ**

У статті, на основі архівних, друкованих джерел, історіографічній спадщині дослідників, висвітлюються передумови, особливості, основні етапи розвитку біологічної науки на межі ХІХ–ХХ століть. З'ясовано внесок вітчизняних учених у формування наукових галузей біологічної науки: систематики та морфології рослин, мікології, альгології, фітосоціології, зоології, а також природоохоронні напрями розвитку біологічної науки досліджуваного періоду.

Ключові слова: учені-біологи, наукові установи, лабораторії, станції, ботанічні сади.

Актуальність досліджуваної проблеми визначається насамперед потребою в глибокому і всебічному вивченні історії розвитку наукової думки у сфері біології, адже, як підкреслював М. Барг, у кожному історичному явищі поєднуються три часові проєкції: минуле, сучасне і майбутнє. Знаючи минуле, можна передбачити подальший розвиток біологічної науки, яка дедалі більше стає визначальним чинником економічного та соціального зростання.

Розбудова Української держави, становлення громадянського суспільства відбувається в умовах зростаючого суспільного інтересу до історичного минулого нашого народу. Біологічна наука другої половини ХІХ ст. тісно пов'язана з історією Київського, Новоросійського та Харківського університетів. Завдяки видатним ученим із різних галузей біологічної науки (В. Черняєва, Й. Пачоського, В. Талієва, І. Шмальгаузена, Л. Ценковського, В. Арнольдї, І. Мечнікова, П. Сушкіна, С. Коржинського, В. Альохіна, В. Сукачова, Б. Мазурмовича, В. Липського та ін.) на терені України в кінці ХІХ ст. активно розвивалася мережа біологічних кафедр, станцій, лабораторій, природничих музеїв, які забезпечили поглиблення й поширення знань у Російській імперії та стимулювали розвиток науки загалом.

Наукова новизна полягає в тому, що в публікації вперше на основі синтезу сучасних методів дослідження проведено історіографічний аналіз літератури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розкривається розвиток біологічної науки і, зокрема, діяльність учених-біологів через призму сьогоденної актуальності – закладання теоретичного фундаменту природоохоронних комплексів.

Об'єкт дослідження – розвиток біологічної науки на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є основні етапи та особливості розвитку ботаніки й зоології на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., теоретичні і прикладні флористичні та фауністичні розвідки природодослідників, особистісний вимір наукових результатів.

Метою дослідження є цілісне відтворення історії розвитку біологічної науки на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Наукові завдання дослідження: розкрити основні етапи та особливості розвитку біологічної науки (ботаніки, зоології) на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; провести порівняльно-історичний аналіз основних напрямів наукових досліджень вітчизняних біологів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; з'ясувати природоохоронні напрями розвитку біологічної науки досліджуваного періоду.

Основу джерельної бази статті складають архівні документи та опубліковані джерела природознавців із флористики та фауністики, різноманітні друковані матеріали організаційно-наукового характеру тощо.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – період бурхливого розвитку науки, у тому числі й біології – вчення про життя, його форми та закономірності. Біологічна наука на зламі століть позначилася низкою праць учених, які систематично проводили як ботанічні, так і зоологічні дослідження в галузі флористики, фітоценології, альгології та фізіології – В. Черняєва [1], Й. Пачоського [2], В. Талієва [3] та І. Шмальгаузена [4]; у галузі мікробіології, ембріології рослин – Л. Ценковського [5], В. Арнольдї [6]; у сфері прикладної ентомології та зоогеографії – І. Мечнікова [7], та П. Сушкіна [8].

У галузі екології та географії рослин, геоботаніки, яка згодом отримала назву фітоценологія слід виокремити дослідження В. Александрова [9], В. Сукачова [10]. У галузі мікології, альгології та ліхенології значних здобутків досягли М. Зерова [11], А. Окснер [12], В. Вальц [13], М. Зеров та інші.

У другій половині ХІХ ст. видатними ученими І. Мечніковим і Р. Кохом у біологічному експерименті вивчено деякі інфекційні й паразитичні хвороби, а також розроблено принципи боротьби з ними (отримання сироваток і вакцин). І. Мечніков створив школу мікробіології до якої ввійшли Г. Габричевський, О. Безрідка та ін. [7, с. 12–13].

Методам вивчення водних грибів, їх морфології та систематики значну увагу приділили М. Литвинова та О. Дудка у наукових працях “Методы исследования микроскопических грибов пресных и соленых водоемов” та “Методы экспериментальной микологии” (за редакцією В. Білай) [14, с. 156].

У вирішенні таких прикладних питань, як вивчення мікофлори кагатної гнилі цукрового буряку та розробка заходів боротьби зі збудниками хвороби, брали активну участь Г. Неводовський, С. Морочковський, М. Підоплічко та ін. Результати досліджень опубліковано у науковому доробку С. Морчовського “Грибная флора кагатной гнили сахарной свеклы” [15], у якій зазначено, що гриби роду *Fusarium* завдають шкоди корінню буряку під час вегетації, а потім потрапляють у кагати і продовжують свій розвиток.

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, водночас історіографічний аналіз дає підстави констатувати, що проблема розвитку біологічної науки на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст. досі не стала предметом цілісного й системного вивчення.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх питань досліджуваної проблематики, однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на основних етапах розвитку біологічної науки досліджуваного періоду.

Альгологічні дослідження в Україні розпочалися з вивчення видового складу водоростей. Якщо у дореволюційний період альгофлора України перебувала у стадії становлення, то в пореволюційний розгорнулися широкі дослідження, скеровані на підготовку й видання визначників прісноводних водоростей УРСР, де висвітлювалися цілеспрямовані дослідження науковців, зокрема, присвячені евгленовим, вольвоксовим, діатомовим (О. Топачевський) [16], а також синьо-зеленим водоростям із класу гормогонієвих (Н. Кондратьєва) [17].

Флористика і географія вищих рослин в УРСР базується на довоєнній праці Є. Лавренка “Болота України” [18, с. 141–156], у якій автор провів систематичний, географічний, еколого-біологічний та еколого-фітоценотичний аналіз флори основних ботаніко-географічних районів: Полісся, Лісостепу, Степу, Криму та Карпат.

На основі архівних документів і літератури встановлено, що в другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігається інтенсивне становлення науки в Україні, посилилася диференціація біології (ботаніки та зоології) на самостійні дисципліни у вищих навчальних закладах.

Ботаніка та зоологія на межі XIX–XX ст. у Харківському університеті була найяскравіше представлена роботами у галузі мікологічних, морфолого-систематичних, фауністичних та частково флористичних досліджень, а також докладним вивченням окремих дисциплін (мікології, альгології, ембріології, іхтіології, ентомології тощо). Їх становлення і розвиток репрезентовані дослідженнями науковців кафедри ботаніки та зоології: В. Черняєва, А. Потебні, Л. Ценковського, Л. Рейнгарда, В. Арнольдї, О. Нікольського, П. Степанова та інші.

Так, В. Черняєвим та А. Потебнею у Харківському університеті проводилися дослідження грибів, що сприяло інтенсивному розвитку мікології. В.М. Черняєв описав низку нових для науки родів та видів грибів (*Disciseda*, *Trichaster*), читав курс лекцій “Обозрение трех царств природы”. Водночас А.О. Потебня розробив класифікацію систематики недосконалих грибів (*Fungi imperfecti*) та їх поділ на порядки (*Hyphales*, *Coremiales*, *Acervulales*, *Pseudopycnidiales*, *Pycnidiales*).

Становлення альгології розпочалося в Харківському університеті із вчення А. Пітра, який у 1868 і 1873 рр. опублікував дві праці про водорості Зміївського лиману Харківської губернії. Під час своїх досліджень автор описав “цвітіння” води, викликане масовим розмноженням *Palmella uvaeformis*, *Leptothrix*, *Spirulina major*. У кінці XIX ст. у стінах навчального закладу вивченням водоростей, зокрема прісноводного й морського фітопланктону, займалися Л. Рейнгард та Л. Ценковський. Наукові дослідження Л. Ценковського сприяли розвитку мікробіології як самостійної науки. За ініціативою ученого в Харківському університеті створено першу мікробіологічну лабораторію, у якій він розробив вакцину проти сибірської виразки.

Значний внесок у вивчення історії ботанічних досліджень зробив А. Барбарич, зокрема, досліджував питання дендрології, геоботаніки, флористики, систематики й географії рослин, охорони природи, рослинної сировини тощо. У наукові праці “Основні етапи вивчення флори України” [19] він приділив особливу увагу питанням ресурсознавства, бібліографії та флорі України.

Значний успіх розвитку зоології принесли наукові досягнення О. Нікольського, зокрема, посібник із зоогеографії “География животных” (1909 р.), “Визначник риб України” (1930 р.) та П. Сушкіна “Птицы Советского Алтая и прилежащих частей северо-западной Монголии” (1902 р.); із зоології безхребетних велику роботу проведено П. Степановим, який уперше провів ембріологічні дослідження та розробив методи боротьби із шкідниками сільського господарства.

У Київському університеті Св. Володимира учені-біологи більше уваги приділяли систематиці та фаунистичі. Видатні природодослідники В. Бессер, Р. Траутфеттер, А. Андржейовський та інші принесли університету європейське визнання, а науковці другої половини XIX – початку XX ст. В. Мовчан, К. Кесслер, В. Липський, М. Бобрецький, О. Ковалевський основну увагу приділили розвитку зоологічної науки. Помітним явищем у науковому просторі другої половини XIX – початку XX ст. став вихід підручника "Основы зоологии" у двох томах (1884–1887 pp.), автором якого був М. Бобрецький. Названий підручник перевидавався у 1890–1891 pp. [20, с. 56–57].

У розвиток іхтіології помітний внесок зробив В. Мовчан. У одній із основних праць "Экологические основы интенсификации роста карпа" (1858 р.) автор показав, як, озброївшись знаннями, людина змінює природу в потрібному для неї напрямі. В основу запропонованого професором методу входили, зокрема, ретельний догляд за ставками, угноєння їх мінеральними солями (суперфосфатом), вирощування для риб живого корму, застосування штучних кормів (жмихи) тощо. Методи, розроблені науковцем, застосовуються й досі на сучасних рибних станціях [20, с. 156–157].

Водночас у розвиток флористики та систематики великий внесок зробили О. Рогович, І. Шмальгаузен, В. Липський, О. Фомін та ін. З метою вивчення флори України вони проводили ботанічні екскурсії, результатом яких стали наукові праці та гербарні зразки, які сьогодні зберігаються в Інституті ботаніки ім. М. Холодного НАН України і надають можливість поглиблювати знання в галузі ботаніки та охорони рослин.

Важливим центром наукових розвідок у галузі біології в другій половині XIX – на початку XX ст. на терені України був Новоросійський університет. Ембріологія, іхтіологія, орнітологія, прикладна ентомологія та систематика і флористика вищих рослин як окремі галузі біологічної науки набули широкого розвитку в цьому навчальному закладі.

Вивченням ембріологічного розвитку деяких груп безхребетних і нижчих хордових тварин займався професор В. Заленський. На початку XX ст. в університеті стали ґрунтовніше проводитися ембріологічні дослідження після запрошення І. Мечниковим до навчального закладу професора О. Ковалевського. Учені проводили спільні порівняльно-онтогенетичні дослідження різних груп тварин, залучаючи до цієї роботи вихованців Новоросійського університету В. Реп'яхова, П. Бучинського, Я. Лебединського та ін. Експериментальні методи боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур розвинули І. Мечников та Й. Пачоський.

Учені Новоросійського університету М. Срединський, Ф. Каменський, Л. Рейнгард, Л. Ценковський збагатили й поглибили ботанічну науку, розвиваючи нові напрями: систематику нижчих і вищих рослин, а основи фітосоціології та морфології рослин були закладені професором Й. Пачоським у Херсонському університеті [21].

Розвиток природоохоронного напрямку в біологічній науці (друга половина XIX – початок XX ст.) тісно пов'язаний із виробничою діяльністю людини, унаслідок якої виникла потреба у збереженні довкілля. Природоохоронному напрямку наукових досліджень сприяло прийняття низки нормативних документів, зокрема, "Про захист лісу від сільськогосподарських культур" (1864 р.), [22], "Про посилену відповідальність за самовільне вирубування лісу" (17 квітня, 1882 р.) та ін. [23].

Вагомий внесок у розробку теоретичних основ охорони природи зробили вчені В. Борейко, Й. Пачоський, В. Докучаєв, В. Талієв, Г. Висоцький, М. Шарлемань та ін. За участі вчених формувалися природоохоронні комплекси, зокрема, приватні заповідники, заповідні урочища, дендрологічні парки та ботанічні сади. Засновниками такої форми охорони природи були видатні вчені В. Докучаєв, В. Талієв, Й. Пачоський, В. Семенов-Тянь-Шанський та інші.

Як відомо, заповідні урочища – це визначена ділянка місцевості з чітко сформованими межами (степова балка, водойми тощо), основна функція яких – зберегти цілісні ландшафти у природному стані. На другу половину XIX – початок XX ст. припадає становлення "Новодмитрівського лісу" (1885–1890 pp.), "Малокаховського бору" (1910 р.), "Трикратського лісу" (1870 р.) та "Зарубинець" на території Канівського району.

Дендрологічні парки створювали з метою збереження і вивчення в спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників. Перші дендрологічні парки закладені у XVIII–XIX ст., серед них – "Софіївка" (Умань, 1796 р.), "Олександрія" (Біла Церква, 1793 р.), "Тростянець" (Чернігівська обл., 1834 р.), а також у кінці XIX ст.: "Веселі Боковеньки" (Кіровоградська обл., 1893 р.) та "Устимівка" (Полтавська обл., 1893 р.). Пам'яткою садово-паркового мистецтва сьогодні вважають Ташанський парк, заснований у XVIII ст. З метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження у спеціально створених умовах рідкісних і типових видів місцевої та світової флори створювалися ботанічні сади [24].

Отже, біологічна наука в другій половині XIX – на початку XX ст. пройшла складні етапи розвитку: від окремих університетських кафедр, дослідних станцій, полів та ботанічних садів до

широко розгорнутої мережі наукових установ, координації наукових пошуків та взаємодії вітчизняної і зарубіжної біологічної науки.

На основі аналізу архівних документів і періодичних видань встановлено, що загальний рівень вітчизняної біологічної науки в багатьох напрямках відповідає європейському, а особистий внесок учених-біологів Харківського, Київського та Новоросійського університетів був визначальним у розвитку природознавства. Основними центрами та базами навчальної і наукової роботи в галузі розвитку біологічних наук в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. були зоологічні та біологічні кабінети, музеї, університетські сади, створені вітчизняними ученими А. Бекетовим, Л. Ценковським, О. Нікольським, П. Сушкіним, В. Арнольдї, О. Фомінім, Й. Пачоським та ін.

У ботаніці та зоології з'явилася значна когорта видатних учених: у мікології – В. Черняєв, Е. Деларю, А. Потебня, Л. Ценковський та ін.; в альгології – А. Пітра, Л. Рейнгард, М. Алексенко, В. Арнольдї та ін.; у фітосоціології – П. Крилов, Й. Пачоський; у систематиці та морфології рослин – О. Рогович, І. Шмальгаузен, В. Липський, Й. Пачоський, С. Навашин, О. Фомін та ін.; у зоології безхребетних – Г. Арнольд, К. Кесслер, О. Ковалевський, М. Бобрецький, та ін.; в іхтіології – О. Нікольський, В. Мовчан та ін.; в орнітології – П. Сушкін, К. Кесслер та ін., у прикладній ентомології – С. Мокржецький, І. Мечников, Й. К. Пачоський, В. Поспелов та ін., які започаткували й розвивали нові провідні напрями у вітчизняних біологічних дослідженнях.

У другій половині XIX ст. на терені України швидкими темпами розвивалися промисловість, торгівля, будівництво залізниць, посилювався антропогенний вплив на природу, що призвело до масового знищення не лише лісів, а й рослинного світу загалом. Внаслідок такого впливу виникла потреба у збереженні довкілля. На терені України виділяються ділянки суходолу та акваторії, які оголошуються територіями, де господарська діяльність людини обмежується або забороняється повністю. Цим територіям надається статус заповідників.

Вагомий внесок у наукове обґрунтування необхідності створення мережі заповідних природних комплексів, які охоплювали б у регіонах усі типові природні території, належить ученим-природодослідникам В. Докучаєву, В. Борейку, Й. Пачоському, Г. Висоцькому, О. Фоміну, Ф. Фальц-Фейну та іншим.

Список використаних джерел

1. Черняев В. М. Конспект растений дикорастущих и разводимых в окрестностях Харькова / В. М. Черняев. – Х., 1859. – 90 с.
2. Пачоский И. К. Херсонская флора: высшие тайнобрачные, голосемянные, однодольные / Й. К. Пачоский. – Херсон, 1914. – Т. 1. – 518 с.
3. Талиев В. И. Охраняйте природу / В. И. Талиев. – Х., 1914. – 21 с.
4. Шмальгаузен И. Ф. Флора юго-западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных областей / И. Ф. Шмальгаузен. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1886. – 783 с.
5. Ценковский Л. С. Микроорганизмы / Л. С. Ценковский. – Х.: Харьк. обл. изд-во, 1882. – 28 с.
6. Арнольди В. М. Северо-Донецкая биологическая станция Общества испытателей природы при Харьковском университете / В. М. Арнольди // Тр. ХОИП. – 1918. – Т. 49. – С. 135–143.
7. Мечников И. И. Болезни личинок хлебного жука / И. И. Мечников. – Одеса, 1879. – 32 с.
8. Сушкін П. П. К морфологии скелета птиц. Сравнительная остеология дневных хищных птиц (Accipitres) и вопросы классификации. Ч. 1–2 / П. П. Сушкін // Ученые зап. Моск. ун-та. Отд. естеств.-исторический. – 1902. – Вып. 17. – С. 156–169.
9. Александрова В. Д. Классификация растительности / В. Д. Александрова. – Л.: Наука, 1969. – 275 с.
10. Сукачев В. Н. Введение в учение о растительных сообществах / Владимир Николаевич Сукачев. – М.: Изд. А. С. Панафиной, 1915. – 128 с.
11. Визначник грибів України. Т. 1. Відділ Мухорphyta. Слизовики / [М. Я. Зерова, С. Ф. Морочковський, М. Ф. Сміцька]: ред. Д. К. Зерова. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 8 – 62.
12. Окснер А. М. Флора лишайників України: в 2 т. / А. М. Окснер. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 1. – 495 с.
13. Вальц Я. Я. Список коллекции миксомицетов и грибов, собранных А. С. Роговичем, Я. Я. Вальцем и Л. Ришави / Я. Я. Вальц, А. Ришави // Зап. Киев. О-ва Естествоиспытателей. – К., 1871. – Т. 2, вып. 2. – С. 187–189.
14. Методы экспериментальной микологии / [под ред. В. Й. Билай]. – К.: Наук. думка, 1973. – 239 с.
15. Морчковский С. Ф. Визначник грибів України: в 5 т. / С. Ф. Морчковский, М. Я. Зерова. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 2. – 517 с.
16. Топачевский А. В. Массовое развитие синезеленых водорослей как фактор самозагрязнения и самоочищения водохранилищ / А. В. Топачевський, Л. П. Брагинский, Л. А. Сиренко // Материалы Международной конференции по лимнологическому изучению Дуная. – К., 1967. – С. 88–91.
17. Кондратьева Н. В. Прокариотические зеленые водоросли – Prochlorophyta / Н. В. Кондратьева // Альгология. – 1991. – Т. 1, № 3. – С. 87–101.
18. Лавренко С. М. Болота України / С. М. Лавренко // Вісн. природознавства. – 1928. – № 3–4. – С. 141–156.
19. Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники (К 100-летию со дня организации, 1869–1969) / А. И. Барбарич // Ботан. журн. СССР. – Т. 55, № 4. – С. 583–592.
20. Вопросы общей энтомологии: [сб. науч. ст. / науч. ред. Гиляров М. С]. – Л.: Наука, 1981. – 208 с.
21. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 310, спр. 6, 2 арк.
22. Закон України “Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 р. № 2456-ХІІ, м. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T245600.html.
23. Закон України “Про рослинний світ” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.
24. Ющенко О. К. Заповідники та заповідна справа / О. К. Ющенко. – К.: Урожай, 1971. – 48 с.

Ирина Трускавецкая

**БИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ:
ВЗГЛЯД ИЗ НАСТОЯЩЕГО**

В данной статье, на архивных, печатных источниках, историографическом наследии исследователей, освещаются предпосылки, особенности, основные этапы развития биологической науки на рубеже XIX – XX веков. Выяснено вклад отечественных ученых в формирование научных отраслей биологической науки: систематики и морфологии растений, микологии, альгологии, фитосоциологии, зоологии, а также природоохранные направления развития биологической науки исследуемого периода.

Ключевые слова: ученые-биологи, научные учреждения, лаборатории, станции, ботанические сады.

Irina Truskavetska

**THE BIOLOGICAL SCIENCES OF UKRAINE AT THE TURN
OF XIX – XX CENTURIES: VIEW FROM PRESENT**

In this article, the archival and printed sources, historiographical heritage researchers, highlights the prerequisites features main stages of biological science on the verge of XIX – XX centuries. It is shown the contribution of local scientists in the formation of scientific fields of biology: taxonomy and morphology of plants, Mycology, Phycology, fitosotsiolohiyi, zoology, and environmental areas of biological science investigational hoperiodu.

Key words: biologists, scientists, research institutions, laboratories, stations, botanical gardens.

УДК 94(477)

Надія Островська

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ**

У статті відображено найбільш значущі культурно-освітні та наукові перетворення, які вплинули на подальший успішний розвиток та зміцнення українських національних культурних та духовних цінностей. За короткий проміжок часу Українська держава досягла значних успіхів у сфері освіти.

Ключові слова: українська культура, освіта, бібліотеки, Україна, гетьман П. Скоропадський.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що саме радикальні зміни у формуванні та утвердженні національної держави закладені в освіті. Майже за вісім місяців періоду Гетьманату в Українській державі більше зроблено у сфері освіти у науки, ніж у подальші роки.

Наукова новизна полягає в тому, що у статті зроблено аналіз діяльності тодішнього міністерства освіти та його відділів. Відтворено цілісність перетворень і змін у сфері культурного життя українського народу, які дають можливість глибше збагнути завдання Гетьманату. Констатуємо, що гетьман П. Скоропадський прагнув збудувати сильну, розвинену, європейську Україну.

Об'єктом дослідження є культурно-освітні, національно-демократичні процеси, що відбувалися упродовж 1918 року, мета яких полягала у розбудові державності на основі збереження історичної та культурної спадщини народу.

Предметом дослідження є діяльність уряду гетьмана П. Скоропадського у сфері освіти, науки в досліджуваний період, як основного чинника розвитку та зміцнення національних культурних цінностей.

Мета полягає у дослідженні гетьманської доби 1918 року в культуротворчому та просвітницькому напрямках.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі форм і характері діяльності уряду Скоропадського в освітньому, науковому та культурно-просвітницькому житті народу, аналізуються процеси становлення розвитку української науки.

Основну джерельну базу статті складають архівні матеріали [1–4; 7; 9] та тодішня періодика [5–6].

Певні аспекти досліджуваної проблематики висвітлені у працях сучасних учених, зокрема В. Капелюшного [10] та А. Хитрої [11–12].

Значний вклад у розвиток і зміцнення культури українського народу внесли три відділи при міністерстві освіти: це відділи пластичних мистецтв, охорони пам'яток старовини та архівно-бібліотечний. Відділ пластичних мистецтв в період існування гетьманської держави складався з п'яти секцій: це секція охорони археологічних пам'яток, інша займалася охороною історичних і мистецьких пам'яток. Секція музею керувала питаннями розвитку музеїв України, дбала про заснування нових музеїв, особливо у провінціях і підтримувала існуючі музеї, допомагала коштами й речами для збільшення експозиції музеїв. На секцію реєстрації пам'яток покладалося одне з основних завдань комітету – це реєстрація пам'яток старовини та мистецтва, а також систематизація карточних каталогів. Складався фотографічний архів у відповідній бібліотеці. Секція експедицій систематичним описом пам'яток України. Цей відділ сприяв утворенню місцевих комітетів, видавав обіжники загального змісту, складав законопроекти щодо охорони пам'яток, влаштовував курси, вистави та з'їзди фахівців [1, арк. 3]. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва створив Інститут тимчасового комісаріату з охорони пам'яток старовини у тій чи іншій губернії та повітах. До його функції входило забезпечення захисту пам'яток минулого, їх реставрація, описування, фотографування.

Архівно-бібліотечним відділом управління мистецтв і національної культури розроблявся план загальної архівної реформи в Україні. Ця реформа обов'язково мала б бути впроваджена у життя для того, щоб зберегти від знищення архівні матеріали. В основі цієї реформи головне управління сконцентровує увагу на тому, що архівні справи усіх відомств, які потрібні для біжучого діловодства, повинні стати власністю Української держави в особі її головного управління мистецтв і національної культури, а також тих інституцій, що мають бути утворені надалі. Це Національний архів Української держави у м. Києві, губернські архівні комісії на місцях.

У національному архіві зберігалися справи та документи загальнодержавного характеру і значення, а в губернських архівах – справи і документи губернських інституцій. Впровадження цієї реформи у життя забезпечило б збереження пам'яток минулого від знищення а також сприяло б їх науковому опрацюванню [3, арк. 4].

Безпосередньо, зазначений відділ мав би займатися утворенням національної бібліотеки. Особлива функція належала міністерству освіти, очолюваному М. Василенком. У приватному листуванні з академіком В. Іконниковим, він звертався з пропозицією про продаж своєї бібліотеки для міністерства освіти з метою її об'єднання з національною. До речі, у листі до сім'ї Ф. Вовка, М. Василенко звертався з аналогічною пропозицією, наголошуючи на тому, що його фамільний музей і бібліотека, у якій були рідкісні книги з історії й археології України, стали б значним надбанням національної бібліотеки. Одночасно міністерство зверталось до Р. Лубковського, у якого зберігалось зібрання книг, що належали колишній Київській публічній бібліотеці. Крім того, у місті діяла Київська міська бібліотека: тому в зверненні до міського голови Е. Рябцова міністр освіти прохав підняти у міській думі питання про об'єднання міської бібліотеки з національною в одну і передачу належного приміщення [4, арк. 1–4].

На підставі закону від 2 серпня 1918 р. засновано Національну бібліотеку Української держави у м. Києві та асигновано на її потреби до 1 січня 1919 р. 500 тис. крб. [5]. Її мета полягала у створенні в Україні великої книгозбірні світового типу. Окрім цього, національна бібліотека на Україні мала особливе завдання – формування відділу, присвяченого літературі про Україну й український народ. Це література написана усіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя Буковини, Закарпаття, Галичини, української еміграції [4, арк. 13].

У рукописному відділі на зразок тих, які діяли у бібліотеках Петербурга та Рум'янцевському музеї у Москві, мали б зберігатися рукописи, листи, портрети тих діячів, які не залежно від національності, релігії та політичних переконань, жили і діяли в Україні [6].

Значну роль у розширенні фондів Національної бібліотеки у м. Києві здійснило міністерство освіти у зверненні до вищих навчальних закладів та комісарів шкільних округів від 23 жовтня 1918 р. У ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що бібліотеки начальних закладів володіють книгами, якими не користуються, вони нерідко складають надзвичайну вартість для Національної бібліотеки. Міністерство освіти покладало надію, що професорські та педагогічні ради віднесуться до цього питання з особливою увагою і надішлють їх до Національної бібліотеки України [4, арк. 29].

Важливою віхою у культурно-просвітньому житті Української держави стало заснування міністерства віросповідань, першим міністром якого призначено професора В. Зінковського, прихильника автокефалії Української церкви [7, арк. 19]. Воно було органом із захисту релігійних прав на території Гетьманату. На церковному соборі, що відбувся у червні 1918 р., В. Зінковський

оголосив про автокефалію Української Церкви, а на останній сесії собору, 12 листопада 1918 р. міністр віросповідань А. Лотоцький оголосив декларацію, у якій зазначалося: «В самостійній державі має бути і самостійна церква... автокефалія Української Церкви. Це не лише церковна, але й національна наша необхідність... Від імені уряду Української держави маю за честь оголосити його тверду й непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною» [8, с. 502].

З 1918/1919 н.р. у Київській духовній академії відкрито українознавчі кафедри: української мови, української літератури, історії України та західно-руського права. Рада академії згідно п. 89 статуту постановила: укомплектувати ці кафедри шляхом конкурсу представників відповідних спеціальностей вищих навчальних закладів: докторів і магістрів українських університетів; докторів і магістрів богословських наук; докторів європейських університетів [9, арк. 19].

Отже, культурно-просвітницька діяльність Української Держави П. Скоропадського характеризувалася яскраво вираженою проукраїнською позицією міністерства освіти і віросповідань, їх намаганнями здійснити культурно-освітні та наукові перетворення, зміцнення українських національних культурних та духовних цінностей.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 1194, арк. 3.
2. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1232, арк. 2, 3, 22, 23–29.
3. Там само, ф. 2201, оп. 4, спр. 2, арк. 4.
4. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 117, арк. 1–4, 13, 29.
5. Державний вісник – № 32 – 4 серпня 1918.
6. Державний вісник – № 57 – 11 жовтня 1918.
7. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 3 арк. 19.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. / Н. Полонська-Василенко – Мюнхен, 1976. – Т. 1. – 597 с.
9. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 3, арк. 19.
10. Капелюшний В. Процеси культурно-національного відродження України за революційної доби / В. Капелюшний // Історія України. – 2004. – № 33–34. – С. 2–7.
11. Хитра А. Я. Павло Скоропадський у контексті українського монархічного консерватизму / А. Я. Хитра // Підприємництво, господарство і право. Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2003. – № 2. – С. 119–122.
12. Хитра А. Я. Павло Скоропадський про основи законотворчості в Українській Державі / А. Я. Хитра // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 20. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2002. – С. 92–97.

Надежда Островская

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В УКРАИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ ВРЕМЕН ГЕТЬМАНАТА

В статье отражены наиболее значимые культурно-образовательные и научные преобразования, которые повлияли на дальнейшее развитие и укрепление украинских национальных образовательно-культурных и духовных ценностей. За короткий промежуток времени украинское государство достигло впечатляющих успехов в области образования.

Ключевые слова: украинская культура, образование, библиотеки, Украина, гетман П. Скоропадский.

Nadiya Ostrovska

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN UKRAINE DURING THE STATE OF THE HETMANATE

The article highlights the most important cultural, educational and scientific changes that have affected the further successful development and strengthening of Ukrainian national, educational, cultural and spiritual values. In a short span of time Ukrainian government made remarkable progress in the field of education.

Key words: Ukrainian culture, education, library, Ukraine, Hetman P. Skoropadskyi.

УДК 94(477)

Віталій Галішевський

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО У СФЕРІ ОХОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті досліджено діяльність Михайла Брайчевського у сфері охорони пам'яток історії та культури України. Проаналізовано наукові та громадсько-політичні погляди ученого щодо становища пам'ятко-охоронної справи в Україні в середині 50-х – початку 90-х рр. ХХ ст., а також показано громадські заходи проведені ним у цій галузі.

Ключові слова: М. Брайчевський, історико-архітектурна реконструкція, парк-музей, історико-культурна спадщина, охорона культурної спадщини.

Період перебування при владі у СРСР Л. Брежнєва отримав в історії назву "епохи застою", що проявилось не тільки і не стільки у екстенсивному розвитку господарства і промисловості, а у жорсткому ідеологічному диктаті, нігілістичному ставленні до "неактуального", "патріархального" минулого, історичних традицій, намаганні сформувати нову культурну формацію. Особливо в останньому ракурсі "застій" почав проявлятися значно раніше за асоційовану з ним епоху правління Л. Брежнєва. Одним з проявів такої політики владних кіл у цей час було нехтування історичними традиціями містобудування, ігнорування потреби у реконструкції історичних пам'яток, особливо тих, які нагадували про самобутність української історії. Саме це і визначає актуальність досліджуваної теми.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано участь М. Брайчевського в сфері охорони історико-архітектурної спадщини України.

Об'єктом цього дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні у 1950–1990-х рр. ХХ ст.

Предметом – громадсько-політична діяльність М. Брайчевського, скерована на захист історико-культурних пам'яток України.

Мета роботи полягає у визначенні ролі та впливу М. Брайчевського у збереження української історико-архітектурної спадщини.

Для досягнення мети було поставлено завдання дослідити діяльність М. Брайчевського у пам'ятко-охоронній сфері.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Деякі з них вперше залучені до наукового обігу. Спогади П. Толочка [1] та П. Селівачова [2] розкривають деякі аспекти діяльності М. Брайчевського в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК).

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, у дослідженнях Ю. Кухарчука [3] та Г. Івакіна [4] зустрічаємо певні відомості про діяльність М. Брайчевського у пам'ятко-охоронній сфері, однак не можна не відзначити оглядовий характер статей, що не дало можливість авторам повною мірою висвітлити цей аспект громадсько-політичної роботи Михайла Юліановича.

Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини вивчали дослідники В. Горбик і Г. Денисенко [5], а також Л. Пономарьова [6]. Однак, не можна не відзначити, що у цих роботах недостатньо висвітлено участь М. Брайчевського у сфері захисту українського історико-культурного надбання. Лише В. Шевченко [7] у своєму дослідженні достатньо повно розкриває діяльність М. Брайчевського у сфері охорони пам'яток та історичного середовища.

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми уже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Серед активних діячів у сфері збереження історико-архітектурної спадщини був М. Брайчевський. Звісно, у першій половині 50-х рр. ХХ ст. не могло бути й мови про активну громадську позицію, однак констатувати інтерес молодого ученого до цієї проблеми, без сумніву, можемо з огляду на його неопубліковану статтю "Любити, знати, берегти пам'ятки культури!" (точна дата написання невідома, однак вірогідно датувати її першою половиною 1950-х років). Певна річ, в основному праця написана у дусі тієї епохи. Так, М. Брайчевський стверджував, що "реставратори і учені докладають багато зусиль, аби вивести з небуття і відродити коштовності, залишені нам у спадщину зійшлими поколіннями" [8, арк. 1].

Вказував на спроби реставрації Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви в Києві, стародавніх пам'яток Чернігова, Переяслава, Новгород-Сіверського та ін. У той же час Михайло Юліанович звернув увагу і на певні недоліки пам'ятко-охоронної справи в УРСР, де "десятки тисяч археологічних пам'яток. Понад дві тисячі стародавніх архітектурних споруд. Багато тисяч меморіальних місць, зв'язаних з революційними подіями, з діяльністю видатних людей (ці місця досі ще ніхто не реєстрував, не підраховував). Яке величезне духовне багатство! Яка невичерпна скарбниця великих традицій та історичного досвіду! Але як ми ставимося до цієї скарбниці? Чи усвідомили її неосяжну цінність?.. На превеликий жаль, відповідь на всі ці питання не може бути в повній мірі ствердною" [8, арк. 1].

Водночас М. Брайчевський вказав і на негативні тенденції, які відбулися у пам'ятко-охоронній справі у повоєнний період. Зокрема, він писав наступне: "До руйнівної сили природних стихій додається зла воля окремих осіб, готових охоче прикласти руку, аби зменшити і без того поріділу культурну спадщину українського народу. Недбале місцеве начальство, що бачить в необхідності охороняти пам'ятки культури лише зайвий клопіт для себе. Господарник-нехлюй, в чиему віданні знаходиться стародавня споруда і який десятиліттями не ремонтує її, тримаючи в занедбаному стані. Нездара-архітектор, нездатний відшукати правильне місто будівниче розв'язання і саме тому ладний поставити власний "шедевр" обов'язково за рахунок існуючих будівель. Не в міру ретивий "атеїст", який аби прикрити свою бездарність, вимагає зламати старовинну церкву, як "опіум для народу" [8, арк. 4 – 5].

На початку 1950-х років М. Брайчевський склав перелік історико-культурних пам'яток Південно-Східної Волині й Східного Поділля у вигляді списку. Відповідні пам'ятки цього плану-проспекту збереження та реконструкції пам'яток зацікавили ученого, скоріш за все, під час його перебування на цих теренах у 1952 році у складі археологічної експедиції. Найбільш цікавою з думок, що зустрічаємо у згаданому плані-проспекті, є ідея створення значних туристичних центрів на території Південно-Східної Волині з осередками в Дубно, Кременці та Острозі, а також у Переяславі-Хмельницькому. Зокрема Михайло Юліанович стверджував про необхідність "розробки генерального плану подальшого розвитку Переяслав-Хмельницького, як туристичного центру" [9, арк. 2]. Складовими елементами цього центру туризму мали стати архітектурні пам'ятки навколишніх сіл, які планувалося "перенести в Переяславський музей народної архітектури", як, наприклад, дерев'яну церкву XVIII століття села Андруші [9, арк. 3].

Схожими були плани М. Брайчевського й стосовно Острога, Кременця та Дубно. Найбільш привабливими об'єктами розвитку туризму Острога Михайло Юліанович вважав Муровану вежу – пам'ятку ранньої української готики, Нову вежу – видатний зразок архітектури "волинського ренесансу", а також "Троїцький монастир в с. Межирич (XV – XVI ст.)" [10, арк. 1]. Кременець, на думку вченого, як потенційний туристичний центр був прикметний насамперед Кам'яною фортецею XIII – XIV ст., Миколаївським костелом XVII століття – класичною пам'яткою архітектури бароко, а також ліцеєм – значним центром Просвітництва XVIII століття. Архітектурним ансамблем Кременецького ліцею: навчальними корпусами, костелом, обсерваторією, ботанічним садом і ін." [10, арк. 2]. Серед дубнівських пам'яток особливу увагу М. Брайчевський приділив Луцьким воротам та Дубнівському замку [10, арк. 3]. Однією з найголовніших умов створення такого кшталту туристичних центрів, на якій особливо наголошував Михайло Юліанович, була обов'язкова реконструкція та збереження у належному стані їх історико-архітектурних пам'яток.

Особливо погіршилася пам'ятко-охоронній справа після виступу М. Хрущова на січевому пленумі ЦК КПРС (1961 р.), в якому витрати на реставраційні роботи були визнані марнотратством і "розбазарюванням" народних коштів. Зокрема, радянський керівник зазначив наступне: "Литовські керівники взялися за відновлення з руїн палаців і замків феодалів, більшість з яких не мають серйозної історичної цінності. А на деякі щоденні потреби трудящих республіки коштів виділяється недостатньо... І в Підмосков'ї захоплюються реставрацією непотрібних об'єктів старовини..." [11, арк. 9]. М. Брайчевський критично поставився до такої ініціативи радянського керівництва. Так, у статті "Сохранить культурное достояние народа" (1962 р.) М. Брайчевський відверто іронізував, зазначаючи: "[...] сьогодні звучить думка, що кількість давніх храмів, які мають бути збережені, повинно різко скоротитись, достатньо, мовляв, залишити для зразка десятків церков, скажімо, XVIII століття, кілька – XVII ст., ще кілька – XVI ст. і т.д. таким чином і кількість "небажаних" об'єктів зменшиться і водночас буде забезпечено можливість демонстрації трудящим кращих і найбільш виразних зразків церковної архітектури" [11, арк. 30].

Натомість Михайло Юліанович пропонував (звісно використовуючи риторичку, зрозумілу для тогочасної влади) використовувати колишні храми (церкви, костели, синагоги, мечеті і т.д.) для нерелігійних (а по суті своїй антирелігійних) обрядів з метою ідеологічного виховання мас [12, арк. 1]. Аналогічними були його пропозиції щодо використання історико-архітектурних пам'яток

"буржуазного минулого". Такі свої думки учений пояснює у "Замітці про Старе місто в Кам'янці-Подільському", у якій він писав наступне: "Ми багато говоримо і високо цінуємо національно-визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування, а руський магістрат в Кам'янці, що був одним з осередків цієї боротьби, перетворюємо на зарядну майстерню, тримаємо в занехаяному стані, – замість того, щоб використати цю будівлю в інтересах ідейно-виховної роботи" [13, арк. 5].

Найголовнішим з його міркувань було твердження, виразно скероване до влади: "збереження та реставрація історико-культурних об'єктів не є "розбазарюванням державних коштів", а навпаки – "пам'ятки історії та культури можуть не тільки себе утримувати, але й давати певний зиск" [14, арк. 24].

Значна активізація діяльності М. Брайчевського пов'язана зі створенням УТОПІК, коли навесні 1965 р. газета "Літературна Україна" виступила з пропозицією про створення добровільного товариства з охорони пам'яток історії та культури. Така ініціатива виходила з середовища патріотично налаштованої інтелігенції. Одночасно Михайло Юліанович спільно з іншими такими ж як він ентузіастами, стурбованими станом пам'яток історії, порушив питання про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР. В той час, коли радянська влада занедбала архітектурні пам'ятки, створення такого товариства, на думку М. Брайчевського, було вкрай необхідним.

У середині 1966 року створено ініціативну групу (на чолі з Г. Логвином і М. Брайчевським), яка розробила перший проект статуту майбутнього товариства та звернулася до уряду УРСР та ЦК КПУ з поданням щодо організації товариства. У серпні того ж року ЦК КПУ затвердила склад оргкомітету зі створення такого товариства. Таким чином, М. Брайчевський був одним із засновників Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР. Разом з Г. Логвином підготував його статут. Незважаючи на всі ці заслуги Михайло Юліанович не потрапив до президії товариства. Як згадував П. Толочко, "установчий з'їзд Товариства захисту пам'яток історії та культури України відбувся в Києві в грудні 1966 року в Клубі архітекторів. Проходив він під наглядом партійних і державних чиновників, які слідували, щоб в правління Товариства не пройшли незручні люди. Зокрема в розряд негідних потрапив і М. Ю. Брайчевський" [1, с. 92]. Саме "партійна група" з'їзду під керівництвом Р. Бабійчука і склала список 127 членів правління товариства, який і було затверджено. Прізвище М. Брайчевського у ньому не було, що й викликало зауваження частини делегатів з'їзду. Так, В. Довженок зауважував, що "з якихось помилкових недоглядів пропущена кандидатура тов. Брайчевського [...] і її необхідно внести в список для таємного голосування" [2, с. 477]. Однак, головуєчий на з'їзді Голова Ради Міністрів УРСР П. Тронько відхилив цю пропозицію, запропонувавши, натомість, обрати правління у складі, зачитаному представником партійної групи, що і було одногосно зроблено.

Незважаючи на це, Михайло Юліанович брав активну участь у підготовці документів, звернень, листів та доповідних записок, завдяки яким збережено і відреставровано низку культурних об'єктів Видубицького монастиря та Лаври. Саме М. Брайчевський став ініціатором створення товариством власних фінансів. Зокрема, на установчому з'їзді Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР він зазначав: "Товариство повинно мати свої кошти. Воно не може розраховувати на державні дотації і має саме утримувати себе. Тому необхідним заходом є членські внески, розмір яких для індивідуальних членів пропонується встановити в розмірі 30 коп. (для школярів, солдатів та матросів – 10 коп.)" [15, арк. 19].

Згідно зі вказівкою президії Правління Товариства охорони пам'яток історії та культури СРСР М. Брайчевський мав здійснити заходи для пропаганди культурних пам'ятників в Україні, зокрема "взяти участь у підготовці телевізійного циклу передач, виступити у пресі та радіо з проблемними питаннями охорони і використання пам'яток історії та культури в республіці" [16, арк. 3]. Однак Михайло Юліанович вважав, що такого роду популяризаторської роботи недостатньо, і що одним з основних її елементів має бути лекційно-просвітницька діяльність серед трудящих. Однак на його думку, "лекційна пропаганда пам'яток неможлива без кооперації з товариством "Знання" [15, арк. 23], яке має великий досвід у питанні розповсюдження знань" [17, арк. 53].

Цілком зрозуміло, що особа М. Брайчевського шанувалася в УТОПІК. Як згадував П. Селівачов, один з членів товариства, Михайла Юліановича часто залучали до різних інспекцій, комісій і акцій [2, с. 480]. Одна з найважливіших мала місце у 1967 році, коли "за дорученням президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури була створена комісія для обстеження стану роботи і охорони пам'ятників Лаврського заповідника. Комісію очолював заслужений діяч мистецтв скульптор І. Гончар, а до складу комісії увійшли 12 чоловік істориків, мистецтвознавців, художників, – переважно кандидатів наук (в т.ч. – М. Брайчевський)" [18, арк. 1].

Як один з членів УТОПІК, Михайло Юліанович з 1968 року активно займався проблемами реконструкції і збереження історичного обличчя Києва, зокрема старого Подолу [19, арк. 3]. Товариство спільно з інститутом "Київпроект" та Держбудом УРСР проводило значну роботу з вивчення культурно-історичної спадщини на території Києва. Зокрема, з 1971 року розпочато реконструкцію Золотих воріт. Учена Рада з охорони пам'яток Держбуду УРСР від 17 листопада 1971 р. створила авторський колектив у складі архітекторів Є. Лопушинської, М. Холостенка та археолога С. Висоцького. Цей колектив у 1972–1973 рр., за активної участі М. Брайчевського, провів ретельні археологічні та архітектурні дослідження, які разом із залученням архівно-літературних джерел надали можливість дати пропозиції щодо збереження та експонування цієї унікальної пам'ятки [6, с. 69 – 70].

У цей же період Михайло Юліанович став одним з членів наукової експедиції при Інституті археології АН УРСР для дослідження Червоного майдану в м. Києві [20, арк. 2]. Він також увійшов до складу консультативної комісії для його реконструкції [21, арк. 1]. Займаючись цією темою, М. Брайчевський написав статтю про Старий Поділ і Червоний майдан. Тут автор висловив власні пропозиції (в тому числі – перспективні) для остаточного приведення Червоного майдану до ладу і перетворення його на визначний туристично-просвітницький осередок. Зокрема, на його думку, необхідно було привести в порядок та відремонтувати пам'ятки архітектури, а також оптимально вирішити питання про їх використання. Йшлося також про реставрацію Гостинного ряду і створення на його базі торговельного центру, часткове відтворення втрачених елементів ансамблю тощо [22, арк. 7; 23, арк. 1]. М. Брайчевський одним з перших порушив питання про відтворення Успенського собору [5, с. 24]. Г. Івакін у передмові до збірника наукових праць М. Брайчевського писав: "Брайчевський був одним з натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної "фонової" забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста" [4, с. 20].

Не лише перлини старої архітектури Києва привертали увагу М. Брайчевського. Цікавився він також станом пам'яток і в інших регіонах України. Так, у складі експедиції УТОПІК Михайло Юліанович досліджував, а згодом став ініціатором консервації історико-культурної пам'ятки у с. Буца Ямпільського району Вінницької області [24, арк. 37–38]. Крім того, комісія у складі М. Брайчевського, М. Виноградової, К. Стецюк, Г. Щербини, створена у зв'язку з листом директора науково-дослідницького Інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури [...] обслідувала стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, ознайомила з постановкою справи охорони пам'яток [25, арк. 1]. Побував учений і на Чернігівщині, коли у червні 1967 року за дорученням бюро громадської інспекції УТОПІК спільно Григорієм Логвином здійснив обстеження стану місцевих пам'яток. Під час відрядження вони мали змогу обстежити пам'ятки у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Козельці та в с. Дехтярівці Новгород-Сіверського району [26, арк. 1].

Часто, перебуваючи у подібних відрядженнях та розуміючи значну історичну та культурну цінність таких українських міст, як Кам'янець-Подільський та Чернігів, М. Брайчевський поступово упевнився у доцільності створення на їх базі міст-музеїв. Зокрема, свою думку він підтверджував тим, що "в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома". Тимчасом Україна теж мала низку населених пунктів, які заслуговували цього: Нестерів (колишня Жовква), Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський, Чернігів. Однак, жодного такого комплексу тоді не існувало. Як писав у 1967 році Михайло Юліанович, "в Україні поки, що таких міст-музеїв немає (є лише заповідні комплекси, як от Ольвія, Херсонес, Києво-Печерська Лавра)" [14, арк. 24].

Покращення існуючого становища у сфері охорони пам'яток історії та культури М. Брайчевський вбачав у цілеспрямованій державній політиці. На його думку, всі ці питання і проблеми, зрештою, не були такими вже страшними і складними для розв'язання. Ставити і вирішувати їх існувала потреба в республіканському масштабі: місцевим можливостям це було не під силу [14, арк. 27]. Зокрема, з проектом створення на базі Кам'янця-Подільського потужного культурно-історичного, просвітницького і туристичного (з орієнтацією на міжнародний туризм) осередку на взірць Суздаля до Ради Міністрів УРСР звернулися члени УТОПІК М. Брайчевський, К. Стецюк, Я. Щербина та інші [27, арк. 2]. На думку ініціаторів цього подання, основною перешкодою на шляху створення такого міста-музею "було недостатнє фінансування. Станом на 1967 рік Кам'янецький ДІАЗ (Державний історико-архітектурний заповідник – авт.) мав щорічно близько 400 тис. крб. (100 тис. централізовано і 300 тис. спецнадходжень). З них лише 150 тис. було підтверджено лімітами і могли бути реально використані для реставраційних і будівельно-ремонтних робіт. За підрахунками ж місцевого керівництва лише для повного використання наявних потужностей потрібно

бл. 800–1300 тис. крб. А для реалізації всієї програми було потрібно (орієнтовно) 25–30 млн крб. (саме в таку суму обійшлося створення комплексу в Суздалі) [28, арк. 3].

Проблема, однак, як вважав М. Брайчевський була в тому, що навіть виділені кошти не в повному обсязі йшли за призначенням. Так, після перебування на Чернігівщині Михайло Юліанович зауважив, що "в цьому [1967] році на реставраційно-ремонтні роботи в регіоні виділено значні кошти (190 тис. крб.), але є загроза, що вони протягом року не будуть освоєні. За 5 місяців цього року план виконаний лише на 18 %" [26, арк. 5]. Проблему корупції та нехтування закону в місцевих держустановах учений також не оминув своєю увагою. Наприклад, комісія з дослідження стану історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, в складі якої працював М. Брайчевський, звернула увагу громадськості на "скандальний факт викрадення і розбазарювання золотого скарбу, знайденого при ремонтних роботах в інтер'єрі Вірменської дзвіниці працівниками Кам'янецького ДІАЗу" [29, арк. 10]. Затримку ремонту ратуші у Кам'янці-Подільському вчений пояснював відвертим нехтуванням букви закону, викривши той факт, що хоча з бюджету на реставрацію було виділено 3200 крб., однак владою були найняті "халтурники" (всього за 2500 крб.), хоча за законом "замовник не має права вибирати собі виконавця робіт" [14, арк. 26]. Такого роду ремонтні роботи відзначалися не лише "відмиванням" коштів, а й протизаконністю власне процедури, на чому неодноразово наголошував М. Брайчевський, як от у звіті про стан пам'яток архітектури на Чернігівщині, поданому президії правління УТОПІК, читаємо наступне: "Проект реставрації Спаського собору м. Чернігова (автор: архітектор М. Гопкало) не обговорювався і не затверджувався обласним керівництвом. Також археологічні роботи навколо собору ведуться з порушенням існуючих правил" [26, арк. 1].

У найбільш "концентрованому" вигляді увесь скепсис М. Брайчевського щодо сучасного йому стану речей у пам'ятко-охоронній сфері зустрічаємо у його неопублікованому фейлетоні "Архітектори-громили" (1969 р.), який написано як відповідь на "видатну статтю архітекторів А. Добровольського, А. Лободи, С. Покрилевського та інженера-економіста І. Бронштейна" у журналі "Строительство и архитектура" (№ 2 за 1969 р.). У фейлетоні М. Брайчевський, використовуючи цитати з цієї статті, з сарказмом вказав на безглуздість і навіть злочинність проектів реконструкції історичної частини Києва. Відверте обурення Михайла Юліановича викликала ініціатива згаданих архітекторів демонтувати київський "Арсенал", як "одну з неприємних сторінок в історії Києва", яка "спотворює місто і наводить сум на мешканців". М. Брайчевський відверто іронізував стосовно такої позиції тогочасних "корифеїв" у сфері архітектури: "[...] і Луцький замок висадити в повітря, і Кам'янець-Подільський, і Хотинський, і Брестську фортецю безперечно" [30, арк. 3]. "Кілька пам'яток архітектури не завадить – Софія, Лавра, Андріївська церква, ще п'ять-шість споруд, не більше. Це – дорогі каміння-самоцвіти, яким потрібна оправа. Тому ми їх і оправимо за допомогою хмарочосів зі скла і бетону – так, щоб ніхто не догадався, де вони стоять. А до Золотих воріт прибудуємо модерний ресторан. Ото краса буде!" [30, арк. 5]. Зважаючи на подібні проекти тогочасних архітекторів, М. Брайчевський не дарма запитує у сучасників: "А що ж таке архітектор? Великий Будівничий, чи Громило?" [30, арк. 6].

Такий стан речей спостерігався не лише у 1960-х роках, а й пізніше. Ще в 1977 року, у виступі на засіданні київської міської організації УТОПІК М. Брайчевський зазначав: "Маємо парадоксальне становище: Київ має непогану репутацію охорони пам'яток, його навіть ставлять за приклад. Для цього є певні підстави: теоретична думка у нас справді стоїть досить високо, але теорія – одне, а практика – зовсім інше. Наші розробки втілюються в життя в Москві, в Тбілісі, в інших містах, але не в Києві" [31, арк. 2].

У зв'язку з цим М. Брайчевський відзначав і "вкрай незадовільну роботу" інспекції з охорони пам'яток при Головному архітектурно-проекційному управлінні київської міськради [31, арк. 4]. На думку М. Брайчевського, "цілком незадовільно працював Інститут "Київпроект", який зобов'язано постановою Ради міністрів УРСР у короткий термін розробити проекти реконструкції Поштової площі, вул. Жданова, але розробка цих проектів не почалася і невідомо коли вона буде завершена" [32, арк. 1].

М. Брайчевський обурювався з того, що згадані установи відмовлялися розглядати проекти, що надходили не з-під пера їх службовців: "всі їхні [...] рішення перебували в якості "недоторканих". Критикувати їх просто заборонялося. Дозволялося тільки хвалити – всупереч містобудівній і філософській правді, всупереч здоровому глузду [...] Концепція зворушливо проста: якщо ти висловлюєшся проти явно недолугого проекту Українського філіалу музею ім. В. І. Леніна, отже ти проти Леніна і лєнінізму. Якщо тобі не подобаються фонтани на площі Жовтневої революції, отже ти проти Жовтневої революції і, як наслідок, проти радянської влади" [33, арк. 18]. М. Брайчевський критикував також неплановість забудови міста, несистематичність, невідповідність нової забудови історичній традиції.

Як альтернативу таким "геніальним" проектам і ідеям М. Брайчевський пропонував власні. Упродовж другої половини 1970-х років здійснено інвентаризацію старого Подолу, на підставі якої розроблено і затверджено ПДП (проект детального планування) цього історичного району міста [34, арк. 1]. Саме тоді і з'явилася ідея заснування парку-музею у Києві. Одним з творців цього парку-музею "Старий Київ" був М. Брайчевський.

Проектом парку-музею передбачалося: а) розкриття і показ решток стародавніх споруд, що збереглися в землі; б) створення експозиції пам'яток монументальної скульптури давніх часів; в) будівництво приміщень для закритої експозиції археологічних колекцій.

Стару забудову урочищ Гончари і Кожум'яки передбачалося використати для організації туристичного центру. У будинках мали розміститися готелі, туристські бази, заїзди, гуртожитки для приїжджих, їдальні, ресторани, магазини відповідного профілю, майстерні з вироблення сувенірів [35, арк. 1].

Підтримавши цю ідею, Київська міськрада відвела значну земельну ділянку, яка охоплювала найбільш важливі й цікаві у археологічному відношенні райони стародавнього міста – фрагмент старокиївського плато від Львівської площі до Андріївської церкви, територію першого київського городища ("город Кия"), гору Замкову та урочища "Гончарі" і "Кожум'яки" з виходом на Поділ. Пізніше – у 1979 р. згідно зі спеціальною постановою № 920 Київського міськвиконкому схили Старокиївської гори до підніжжя площі Калініна (нині Михайлівська) та вулиці Велика Житомирська визнано архітектурним заповідником "Стародавній Київ", затвердженим Кабінетом міністрів УРСР. І до цього доклали чималих зусиль фахівці, об'єднані в УТОПІК (зокрема і М. Брайчевський), Інститут археології НАНУ та науково-дослідний інститут з проблем містобудування [7, с. 51]. За ініціативою УТОПІК, зокрема і М. Брайчевського Хрещатик, від площі Ленінського комсомолу до Бессарабської площі, став охоронною зоною [36, арк. 24].

Михайлу Юліановичу належить ідея створення заповідної зони у м. Києві. М. Брайчевський обґрунтовував наступні межі заповідника: "Поштова площа – вул. Ярославська – вул. Почайнинська – вул. Межигірська – схили Замкової гори (вздовж межі парку-музею "Старий Київ") – Львівська площа – Золоті ворота – вул. Свердлова – площа Жовтневої революції – Володимирський узвіз – Поштова площа" [37, арк. 1]. В основі такого планування була його робота упродовж 1970-х років, коли ученим виділено на території Києва декілька секторів найбільшого скупчення пам'яток, що негайно потребували ремонту. М. Брайчевський нарахував 180 будинків, що підлягають негайній реконструкції. Серед найбільш відомих: Флорівський монастир, ансамбль Червоного майдану і т.д. [37, арк. 14–20].

Михайло Юліанович протестував проти використання фабрикою "Юність" приміщень Флорівського монастиря. У листі до керівника відділу охорони пам'яток архітектури м. Києва Л. Горигіна, він висловлював протест проти розміщення у житлових будинках території Флорівського монастиря складу сировини швейного об'єднання "Юність": "Просимо ГоловаПУ м. Києва вирішити питання про перспективне перебазування фабрики "Юність" і протезного заводу, [...] вніши в [...] Генплан міста (до 2000 року) відповідне положення; вирішити питання про статус Флорівського монастиря і про його власника" [38, арк. 2]. Особливо важливим на думку М. Брайчевського було вирішення питання про власника, оскільки твердив, що "наявність великої кількості хазяїв створює обстановку хаосу, дезорганізує творчі зусилля" [28, арк. 5].

М. Брайчевський доклав значних зусиль для того, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичних будівель Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного у ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати басейн). Статті М. Брайчевського ("Святиня слов'янської культури", "Велич Київської Академії", "Врятувати для століть", "Начальник проти компромісу"), де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й прогресивну інтелігенцію за її межами [3, с. 12].

На початку 1980-х років влада почала більш уважно ставитися до проблем пам'ятко-охоронної сфери. Основна причина таких змін прослідковується у підготовці столиці УРСР до святкування 1500-ої річниці і бажанні влади "зберегти лице" перед громадськістю.

У цей час М. Брайчевський розробляв проект реконструкції території історичного центру Києва. Територіальні рамки проекту охоплювали фрагмент Старокиївського плато на відрізьку між садибою Художнього інституту і Андріївською церквою. Це територія найдавнішого київського городища, заснованого на початку VII ст., і частково район так званих "города Володимира" і "города Ярослава", закладених у кінці X – першій половині XI ст., а також ремісничі райони давнього міста у Копировому кінці, в урочищах "Гончарі" і "Кожум'яки" та на горах Дитинці і Киселівці (літописній Хоревіці) [39, арк. 2].

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками УТОПІК сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури, що проводились у зв'язку з історичними датами – 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом товариства реконструйовано Золоті ворота. Загалом же на реставрацію і дослідження пам'яток Києва, спорудження нових пам'ятників, створення музеїв товариством за час його існування виділено близько 30 млн крб. Це було приблизно третина від загальної суми коштів, витраченої товариством на збереження пам'яток за 20 років [40, арк. 4].

Попри певний прогрес у сфері збереження пам'яток, М. Брайчевський зберігав певний скепсис щодо існуючого стану речей. Навіть наприкінці 1980-х років він твердив, що в Україні надзвичайно недосконалий облік пам'яток. Порівнюючи з ситуацією у цій сфері у США, учений зазначав, що "у нас у 100 разів менше пам'яток знаходиться в державному реєстрі" [40, арк. 15].

Активна громадська діяльність та принципова позиція УТОПІК, а особливо деяких його членів викликала значне незадоволення місцевої та республіканської влади. У своїх виступах на пам'ятко-охоронних конференціях та подібних заходах М. Брайчевський вказував, що усі позиції у сфері охорони пам'яток займають випадкові люди. У кінці 1980-х років відзначався відсутність кваліфікованих реставраторів (зокрема у Києві лишилося чотири особи (всі пенсійного віку). М. Брайчевський вважав, що проекти реставрації пам'яток були недоброякісними, однак вони ледь не на "ура" проходять через містобудівельну раду Головного архітектурно-планувального управління м. Києва [41, арк. 3].

Влада втручалася і у роботу УТОПІК. Фактично від роботи в ньому з середини 1970-х до середини 1980-х років послідовно усунуто Г. Логвина, Ю. Асєєва, І. Гончара, С. Кириченка, В. Шевченко, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевського, Л. Міляєву, Л. Граужіс та ін., а роль таких, на думку М. Брайчевського, "заслужених діячів товариства", як К. Стецюк або В. Стрельського, було зведено до виконання функції "весільних генералів" [41, арк. 9–10].

Як наслідок, М. Брайчевський усе менше працював у пам'ятко-охоронній сфері. Усе більше його уваги зосереджувалося на діяльності Народного Руху за перебудову, а пізніше і Народного Руху України, налагодженню наукових контактів з українською діаспорою і, безпосередньо, науковій праці. Однак внесок Михайла Юліановича у збереження історико-культурного надбання України важко переоцінити: це і збереження Києво-Могилянської академії, і активна робота у складі Товариства захисту пам'яток історії та культури України, і значна творча діяльність.

Список використаних джерел

1. Толочко П. ...И прошлое не проклиная / П. Толочко. – К.: "АртЕж", 2006. – 232 с.
2. Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури: Спогади / М. Селівачов // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Вип. 8. – К.: Фенікс, 2012. – С. 475–482.
3. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 10–14.
4. Івакін Г. Слово про історика / Г. Івакін // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 7–27.
5. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / В. Горбик // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. – К., 2009. – С. 5–43.
6. Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами / Л. Пономарьова // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К., 2003. – С. 62–70.
7. Шевченко В. М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища / В. Шевченко // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46–54.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ НАНУ), ф. 320, оп. 1, спр. 91, 7 арк.
9. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 471, 3 арк.
10. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 469, 3 арк.
11. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 177, 67 арк.
12. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 404, 7 арк.
13. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 172, 7 арк.
14. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 352, 27 арк.
15. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 494, 29 арк.
16. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2394, 4 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 160, 152 арк.
18. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2621, 24 арк.
19. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1064, 3 арк.
20. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1062, 2 арк.
21. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1069, 1 арк.
22. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1058, 7 арк.
23. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 349, 49 арк.
24. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 382, 145 арк.
25. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1174, 2 арк.
26. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1007, 7 арк.
27. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1175, 2 арк.
28. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 267, 7 арк.
29. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1178, 25 арк.
30. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 449, 6 арк.
31. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1089, 4 арк.
32. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1306, 3 арк.
33. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2552, 19 арк.
34. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1082, 1 арк.
35. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 387, 3 арк.
36. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 430, 66 арк.
37. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1285, 20 арк.
38. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2609, 7 арк.
39. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1151, 14 арк.
40. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 530, 23 арк.
41. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 575, 10 арк.

Виталий Галишевский**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ
УКРАИНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

В статье исследована деятельность Михаила Брайчевского в сфере защиты памятников истории и культуры Украины. Проанализировано научные и общественно-политические взгляды ученого о состоянии дел в вопросе с защитой памятников истории и культуры в Украине середине 50-х – начале 90-х гг. XX в., а также показаны общественные мероприятия проведенные им в этой сфере.

Ключевые слова: М. Брайчевский, историко-архитектурная реконструкция, парк-музей, историко-культурное наследие, защита культурного наследия.

Vitaliy Halishevskiy**MICHAEL BRAICHEVSKIY ON THE UKRAINIAN HISTORIAN-CULTURAL HERITAGE
PROTECTION'S FIELD**

In work explored activity of M. J. Braychevskiy in the sphere of historical monument's protection in Ukraine. In this statue analysed scientific and public-political scientist's views about state of affairs in question with monument's protection in Ukraine from 50-h to 90-h. of XX century, as well as are shown public actions called on by him in this sphere.

Key words: M. Braychevskiy, historian-architectural reconstruction, park-museum, historian-cultural heritage, protection of cultural heritage.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477.43/.44) "1917/1920"

Олександр Вітюк

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920): ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті розглянуто та проаналізовано історіографію першої половини ХХ ст. про діяльність органів місцевого самоврядування на Поділлі в добу Української революції (1917–1920 рр.). Чітко вивчено та дано оцінку науковій спадщині різних поколінь українських та радянських істориків, вчених діаспори. Доведено, що органи місцевого самоврядування на Поділлі в даний історичний період спеціально не досліджувались та не вивчались, а згадувались лише в контексті загальної історії.

Ключові слова: міська дума, управа, ради, губернська рада, обов'язкова постанова.

Актуальність вказаної теми базується на тому, в процесі опрацювання було враховано те, що для глибокого аналізу подій, які відбувались за надзвичайно складних обставин української національної історії – Української революції – постала необхідність вивчення наукової спадщини різних поколінь українських та радянських істориків.

Для об'єктивного та неупередженого дослідження формування та функціонування органів місцевого самоврядування на Поділлі, проведено історіографічну реконструкцію історичної науки, враховуючи історичні напрацювання вчених діаспори, дослідників радянського періоду. Лише після узагальнення їх досягнень, буде визначене коло невирішених питань, що посприяють розв'язань поставлених завдань.

Наукова новизна полягає у тому, що в статті уперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного вивчення та дослідження питань, пов'язаних із процесами формування, розвитку та практичної діяльності органів місцевого самоврядування на Поділлі доби Української революції.

Доведено, що більша частина опублікованих праць вітчизняних істориків та учених діаспори стосувалась фрагментарного вивчення діяльності органів місцевого самоврядування на Поділлі.

Об'єктом дослідження є праці та історичні напрацювання вчених діаспори та дослідників радянського періоду першої половини ХХ ст.

Предмет дослідження – особливості функціонування органів місцевого самоврядування на Поділлі, форми та методи їхньої діяльності доби Української революції 1917–1920 рр., що окреслені у радянській історіографії та історичному доробку вчених діаспори першої половини ХХ ст.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб на основі здобутків історіографії дослідити й проаналізувати становлення, розвиток та особливості місцевого самоврядування на Поділлі доби Української революції.

Завдання дослідження ґрунтується на вивченні та аналізі наукової спадщини радянських науковців та вчених діаспори першої половини ХХ ст. та їх вплив на подальший розвиток історіографії з даної проблематики.

У першій половині ХХ ст. історичні праці створені під впливом революційних подій в Україні і містять частково матеріал про функціонування органів місцевого самоврядування на Поділлі. Публікації праць в даний період історії Української революції, в яких розглянуто питання діяльності місцевого самоврядування були обмежені цензурою радянської ідеології.

Аналізуючи історіографію цього періоду доцільно наголосити на тому, що вона базувалася на дослідженні історії місцевого самоврядування науковців Російської імперії початку ХХ ст., які у своїх працях розглядали його як необхідне явище в суспільстві. Зокрема, такі спроби висвітлити різні аспекти налагодження місцевого самоврядування в умовах самодержавства здійснили у своїх публікаціях російські дослідники тієї доби Б. Веселовський [1–2], Є. Звягінцев [3–4] та ін. Ці автори насамперед характеризували здебільшого теоретичні питання становлення системи міського самоврядування та правові аспекти регулювання його діяльності. Так, у праці "Земство и земская реформа" Б. Веселовський зазначав, що "при кріпосному праві, до 60-х років минулого століття, Росія керувалася цілком чиновниками і поміщиками, яких Микола I називав своїми поліцейстерами ... Недосконалість такого управління і таких порядків ставала все зрозумілішою в силу того, як життя розвивалося і російська держава повинна була рівнятись на інші цивілізовані

держави ... Доводилося думати, як поліпшити це управління. І вже на початку XIX століття уряд став складати різні проекти, як виправити справи місцевого управління ... Склалися таємно різні проекти, як би послабити гніт кріпосного права, однак боялися чинити рішуче – побоюючись повстання селян, боялися зашкодити й інтересам поміщиків. Але життя зробило свої корективи і врешті-решт довелося відмовитися від кріпосного права (реформа 19 лютого 1861). Водночас було поставлено і питання про поліпшення управління на місцях. За кріпосного права не можна було поліпшити місцеве управління; скасування ж кріпосного права відразу порушило питання про таке поліпшення" [2, с. 32]. Зазначений вислів історика доводить, що реформа місцевого самоврядування зароджувалась далеко за межами російської революції 1917 р. Революційні події стали яскравим поштовхом до дій, населення відчуло, що може якимось чином вплинути на управління. Участь населення у справах місцевого самоврядування заклало підґрунття до демократичних прав і свобод територіальних громад регіону.

Загалом на початку XX ст. не опубліковано жодної узагальнюючої наукової праці з історії органів місцевого самоврядування, зокрема міських дум та міських управ. Вони вивчалися в контексті загальної історії Російської імперії і переважно однобічно та поверхово. Проте започаткована тоді історіографія проблеми стала підґрунтям для її подальших досліджень.

Революційні події 1917 року, поява нових форм організації місцевого самоврядування в містах, містечках і селах України за умов народжуваної демократії викликали потребу в їх науковому і політичному обґрунтуванні та популяризації. Тому з початку 1917 р. з'явилася низка книг, брошур, статей, присвячених різним аспектам історії, становленню і розбудові місцевого самоуправління в регіонах країни. З-поміж таких видань заслуговує уваги праця В. Короліва "Про народне самоврядування", видана на початку 1917 р. У ній автор обґрунтовує необхідність запровадження самоврядування для перебудови підвалин громадського життя, оскільки "...у чиновницькій, як то кажуть, бюрократичній державі не могло бути гарних умов для розвитку місцевого самоврядування" [5, с. 6]. Це власне була одна з перших праць дослідників цього періоду, яка присвячена історії створення органів місцевого самоврядування, значна увага в якій приділена народним управам (земствам). Дослідник уперше згадав та наголосив на понятті "сільське самоврядування", зазначаючи, що "за часів "епохи великих реформ", коли від скасування кріпацтва треба було перебудувати підвалини громадського життя, в російській державі було засновано селянське станове самоврядування. Всі власники будинків сільської громади становили сільський схід, якому доручалися справи громадського землеволодіння та господарства (харчова допомога, підтримка шкіл та церков, варта на селі)" [5, с. 16].

Ще одна праця вказаного періоду П. Гронського "Децентрализация и самоуправление" [6], у якій зазначено, що необхідною умовою належного функціонування органів місцевого самоврядування є їхня незалежність у своїй компетенції від впливу центральної державної влади. На жаль, органи місцевого самоврядування цього періоду були під безпосереднім впливом центральних органів влади, які намагались нав'язати певним чином свою політику та виконання поставлених завдань. Дослідник у своїй праці вказав на те, що самоуправління може бути лише там, де управління здійснюється почесними громадянами суспільства [6, с. 13]. При формуванні органів місцевого самоврядування цей фактор мав велике значення, особливо для територіальних громад, де, наперед, такі органи здійснювали свої владні повноваження. У такому ж контексті трактує діяльність місцевого самоврядування В. Веселовський у брошурі "Самоуправление и демократия" (1917) [1]. На думку автора, розвиток місцевого самоврядування є основою побудови демократичного ладу. В цьому плані вартують уваги публікації І. Аннанова [7], Л. Баха [8–9], у яких розглядається і аналізується проведення міської реформи та самоуправління, проекти законів про міські вибори, як основи організації міського самоврядування

Методологічні, теоретичні і практичні аспекти розбудови самоврядування на місцях заклали своїми працями діячі та ідеологи Української революції М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, І. Мазепа та інші. Зокрема, аналіз розвитку місцевого самоврядування в загальному контексті історії України М. Грушевський провів у книзі "Вільна Україна" (1917) [10], В. Винниченко – у відомому виданні "Відродження нації. Історія Української революції" (1920) [11], І. Мазепа – у праці "Україна в огні і бурі революції (1917–1921)" [12], що й сформувало національні засади в історіографії проблеми.

Розбудова місцевого самоврядування перебувала також у полі зору більшовицьких лідерів, які прагнули цю структуру влади радянлізувати і пристосувати до завдань режиму. Цій проблемі присвятила працю Є. Бош "Национальное правительство и Советская власть на Украине" (1919 р.) [13], яка відкидала засади місцевого самоврядування урядів Української революції й обґрунтовувала необхідність більшовизації самоуправління. О. Луначарський у статті "Муниципальная политика", що була надрукована 15 жовтня 1917 р. у першому (і останньому)

номері журналу “Город и земство”, що видавався більшовиками, писав про Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів: “Намагаються показати справу так, нібито муніципалітети є конкурентами Рад ... яка нісенітниця! Ради дають земству світло самоуправління, Ради захищають їх існування ... Ради і самоуправління повинні доповнювати один одного, розподіливши сфери діяльності: політичну закріпити за Радами, господарську і культурну за самоуправліннями” [14, с. 3]. У цьому ж журналі П. Стучка стверджував, що демократичні міські думи і демократичні земства є нижчими ланками місцевої влади як економічної, так і політичної та адміністративної [15, с. 7].

Отже, в добу Української революції 1917–1921 рр. хоча не було здійснено солідних наукових досліджень феномену народження нових форм розвитку місцевого самоврядування, зокрема й на Поділлі, проте названі основні публікації з цієї проблеми стали важливим джерелом для подальших історичних досліджень цього суспільного явища й закладали підвалини розвитку його історіографії.

У 20–30-ті роки ХХ ст. радянська історична наука мало цікавилася проблемами розвитку місцевого самоврядування, особливо доби Української революції, прагнула замовчати надбання в цьому контексті урядів УЦР, Української держави та Директорії УНР. Проте у цей період вийшла друком у 1928 рр. монографія відомого дослідника міст Російської імперії Л. Веліхова “Основы городского хозяйства” [16], яка стала настільною книгою для представників міської влади. У цьому виданні було зібрано та накопичено значний фактичний матеріал, дано декілька теоретичних висновків щодо розвитку міського самоврядування, зокрема в початковий період Української революції 1917–1921 рр.

І. Вологодцев у праці “Особенности развития городов Украины” (1930) [17] наводив досить цікаві статистичні дані щодо організації господарства, благоустрою, розвитку транспорту, водогону та інших напрямків життєдіяльності міст і містечок України та ролі в цьому процесі місцевого самоврядування, зокрема в період революції 1917–1921 рр. Водночас тоді ж з’явилися перші публікації з історії самоврядування в роки Української революції в подільському регіоні. Маємо на увазі працю Н. Тарногородського “Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии” (1923) [18].

Загалом радянські історики упродовж 1920–1930-х рр., ігноруючи і замовчуючи здобутки Української революції в організації громадської влади на місцях, лише започатковували дослідження становлення більшовицького самоврядування в регіонах України.

Натомість по-справжньому зрушили з місця проблему в контексті об’єктивного історичного осмислення розвитку різних форм розвитку самоуправління у містах і селах доби визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. науковці західної української еміграції. Безперечно, частина з них були безпосередніми учасниками Української революції 1917–1921 рр. та творцями й будівничими місцевого самоврядування. Серед таких доробків необхідно відзначити праці провідників українського національно-визвольного руху П. Христюка [19–22], В. Винниченка [23], І. Мазепи [24–26], М. Шаповала [27–30], Н. Григоріїва [33–34] та інших. Важливою для вивчення та аналізу є праця цього періоду Д. Дорошенка “Історія України 1917–1923 рр.” [31–32], перший том якої присвячений Українській Центральній Раді, а другий – Українській гетьманській державі (до речі II том дослідник видав першим, лише через 2 роки у світ вийшов I том). Д. Дорошенко значну увагу присвятив діяльності гетьманської адміністрації в регіонах країни; охарактеризував намагання органів місцевого самоврядування Центральної Ради в досягненні стабільного соціально-економічного розвитку в губерніях. Він звернув увагу на утворення Рад робітничих і солдатських депутатів, вказуючи на появу впливових організацій самоврядування у містах. Також було зазначено, що від Подільської губернії до складу Української Центральної Ради на Українському національному конгресі, що відбувся 21 квітня 1917 р., було обрано чотирьох представників від краю – Н. Григоріїва, В. Приходька, П. Ведибиду та М. Любинського [31, с. 70]. Позитивно оцінюючи цю працю Д. Дорошенка, водночас її не можна вважати об’єктивною через те, що один із томів підлягав редагуванню вищим керівництвом Української Держави, хоча за сучасних умов вказане дослідження не втрачає своєї історичної цінності.

Значний інтерес становить фактичний матеріал, викладений у працях української діаспори – Я. Зозулі “Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року” [35] та О. Доценка “Літопис української революції” [36]. Щодо діяльності етнопонаціональних органів місцевого самоврядування необхідно відзначити праці С. Гольдемана [37] та М. Рафеса [38], у яких автори акцентують увагу на впровадженні національно-персональної автономії та значній роботі, проведеній місцевою владою в боротьбі з єврейськими погромами. С. Гольдман у своєму доробку розкриває процес становлення та функціонування місцевих органів автономії. М. Рафес, який був керівником “Бунду” в Україні у 1918 р., зазначав, зокрема, що “...політика ізоляції єврейських комуністів, які могли надати досвідчених робітників у багаточисленні й близькі до сіл містечка і повітові міста Поділля, призвела до збільшення чисельності органів влади іншими елементами,

відверто контрреволюційними" [38, с. 164]. Стосовно діяльності етнонаціональних органів місцевого самоврядування необхідно зазначити, що на сьогодні про них немає комплексного дослідження, мало вивчені та описані складові політики українських урядів щодо ставлення до них, а тому найменш дослідженим є сам процес створення громадських управ – національних органів місцевого самоврядування.

Зарубіжні українські історики у своїх дослідженнях висвітлювали окремі аспекти Української революції, не заглиблюючись у характеристики місцевих органів влади, хоча фактичний матеріал у їхніх працях присутній та цінний для дослідження та порівняння. До таких дослідників та їх праць варто віднести П. Мірчука [39].

Є. Коновалець у своєму доробку "Причинки до історії Української революції" критикує Українську Центральну Раду, політика якої "замість ладу в краї вводить щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але й веде державу до неминучої руїни" [40, с. 5].

На нашу думку, об'єкти досліджувались українськими зарубіжними істориками однобічно, насамперед вивчалися події національно-визвольних змагань, боротьба за встановлення влади. Аналізуючи українську зарубіжну історіографію варто відзначити, що важливим її недоліком є недостатня об'єктивність через незабезпеченість документальною базою. Це відповідно і призводило до необґрунтованих та непідтверджених висновків. Зазначена сукупність критичних тверджень свідчить про те, що дослідники зображували події Української революції суб'єктивно. Питання дослідження органів місцевого самоврядування в дослідників не стояло на першому місці і тому згадувалося в контексті історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр.

Отже, наявна та доступна література 1920–1930-х рр. містить певний фактичний матеріал з історії формування та функціонування органів місцевого самоврядування в регіонах України, зокрема й на Поділлі, досліджуваного періоду.

Лише, починаючи з другої половини 1940-х до кінця 1950-х рр., у радянській історіографії дослідження історії Української революції та місцевого самоврядування на Поділлі характеризується змінами, насамперед, в радянському політичному режимі. Проте саме в цей період відбулось остаточне оформлення в історичній науці заідеологізованого погляду на події Української революції 1917–1921 рр. в Україні. Основним об'єктом досліджень радянських істориків стає діяльність партії більшовиків та її органів самоврядування на місцях, скерована на організацію повстання проти Центральної Ради України та Гетьманату П. Скоропадського, або як його ще називають "антинародного" гетьманського режиму та боротьби більшовицької партії за встановлення радянської влади в Україні. Саме у цей період з'являються дисертаційні дослідження І. Слизького [41], а також публікації І. Пшука [42], П. Костриби [43]. Ці праці насичені фактичним матеріалом, який висвітлював процес становлення радянської влади на Поділлі, боротьби більшовиків проти місцевого самоврядування, народженого у вогні Української революції.

У цей період виходить низка праць, які висвітлювали питання встановлення радянської влади в окремих регіонах, зокрема і на Поділлі. Серед дослідників цього періоду необхідно виокремити Г. Заставенка [44], А. Лихолата [45] та М. Супруненка [46]. У праці Б. Бабія "Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр." [47] органи дорадянського міського самоврядування розглядалися винятково в загальному контексті висвітлення революційної боротьби населення за владу Рад.

Отже, у статті проаналізовано історіографічне надбання радянських істориків та вчених діаспори у першій половині ХХ ст. Об'єктивно оцінено праці, у яких розглянуто питання формування та діяльності органів місцевого самоврядування на Поділлі доби Української революції 1917–1920 рр. Незважаючи на те, що значна частина дослідників радянського періоду провела велику дослідницьку та творчу роботу з вивчення теоретичних проблем формування та функціонування органів місцевого самоврядування у регіоні в зазначений період української історії, на сьогодні немає жодного комплексного дослідження з цієї проблематики. Власне тому і виникла необхідність у проведенні системного аналізу місцевого самоврядування на Поділлі доби Української революції 1917–1920 рр. Відповідно, науково-практична цінність тематики не викликає жодних сумнівів через її недостатню розробленість, а відтак постала необхідність комплексного підходу до її вивчення.

Список використаних джерел

1. Веселовский Б. Б. Самоуправление и демократия / Б. Б. Веселовский. – Пг.: Акц. о-во "Муравей", 1917. – 32 с.
2. Веселовский Б. Б. Земство и земская реформа / Б. Б. Веселовский. – Пг.: Т-во О.Н. Попова, 1918. – 48 с.
3. Звягинцев Е. А. Новый закон о выборах уездных земских гласных: 21 мая 1917 года / Е. А. Звягинцев. – М.: Т-во "Задруга", 1917. – 16 с.
4. Звягинцев Е. А. Новый закон о городских выборах и мелкой городской единице / Е. А. Звягинцев. – М.: Т-во "Задруга", 1917. – 15 с.
5. Королів В. К. Про народне самоврядування (земство) / В. К. Королів. – К.: Друкарня "Час", 1917. – 31 с.
6. Гронский П. П. Децентрализация и самоуправление /

П. П. Гронский. – М.: 2-е издание пересмотренное и дополненное, 1917. – 39 с. 7. Ананов И. Н. Реформа поселкового управления / И. Н. Ананов // Вест. Всероссийского союза городов. – 1917. – № 9. – С. 9–12. 8. Бах Л. А. Новое Городовое положение / Л. А. Бах // Вестник Всероссийского союза городов. – 1917. – № 3. – С. 3–4. 9. Бах Л. А. Совет рабочих депутатов и перевыборы органов местного самоуправления / Л. А. Бах // Вестник Всероссийского союза городов. – 1917. – № 11. – С. 5–6. 10. Грушевський М. С. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917 р.) / М. С. Грушевський. – К., 1917. – 16 с. 11. Винниченко В. К. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / Репр. відтвор. вид. 1920 р. / В. К. Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – 348 с. 12. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Ч.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія / І. П. Мазепа. – Чикаго, Видавництво "Прометей", 1950. – 210 с. 13. Бош Е. Б. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е. Б. Бош. – М., 1919. – 55 с. 14. Луначарский А.В. Муниципальная политика / А. В. Луначарский // Город и земство. – 1917. – № 1. – С. 3–5. 15. Стучка П.И. Новое Городовое положение / П. И. Стучка // Город и земство. – 1917. – № 1. – С. 7–9. 16. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М.: Гос. изд-во, 1928. – 468 с. 17. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев. – Х., 1930. – Вып. 2. – 205 с. 18. Тарногородский Н. П. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии / Н. П. Тарногородский // Летопись революции. – 1923. – № 5. – 212 с. 19. Христюк П. О. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. О. Христюк. – Кн. I: Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: – Т. 1. – Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1921. – 152 с. 20. Христюк П. О. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. О. Христюк. – Кн. II: Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: – Т. 2. – Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1921. – 204 с. 21. Христюк П. О. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. О. Христюк. – Кн. III: Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т. 3. – Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1921. – 160 с. 22. Христюк П. О. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. О. Христюк. – Кн. IV: Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т. 4. – Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1922. – 192 с. 23. Винниченко В. К. В. Из истории украинской революции / В. К. Винниченко // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. Ф.Алексеев. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 277–358. 24. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Ч.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія / І. П. Мазепа. – Чикаго, Видавництво "Прометей", 1950. – 210 с. 25. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Ч.2. Кам'янецька доба – Зимовий похід / І. П. Мазепа. – Чикаго, Видавництво "Прометей", 1951. – 245 с. 26. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Ч.3. Польсько-Український союз – Кінець збройних змагань УНР / І. П. Мазепа. – Прага, Українське видавництво "Пробоем", 1943. – 234 с. 27. Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні / М. Ю. Шаповал. – Відень, 1921. – 256 с. 28. Шаповал М. Ю. Військо і революція / М. Ю. Шаповал. – Прага, Львів, 1923. – 24 с. 29. Шаповал М. Ю. Земельна справа на Україні / М. Ю. Шаповал. – Прага, б/д. 30. Шаповал М. Ю. Занепад УНР / М. Ю. Шаповал. – Прага, 1928. – 42 с. 31. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т. – Т. I: Доба Центральної Ради / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 437 с. 32. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т. – Т. II: Українська гетьманська держава 1918 року / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – 423 с. 33. Григорієв Н. Я. Петлюрівщина / Н. Я. Григорієв. – Прага, 1925. – 24 с. 34. Григорієв Н. Я. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920 / Н. Я. Григорієв. – Скрантон, 1934. – 47 с. 35. Зозуля Я. М. Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року / Я. М. Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с. 36. Доценко О. П. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції / О. П. Доценко. – Т. 2. Книга 4. – Львів, 1923. – 362 с. 37. Гольдман С.І. Листи про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції / С.І. Гольдман. – Відень, 1921. – 80 с. 38. Рафес М.Г. Два года революции на Украине / М. Г. Рафес. – М.: Государственное издательство, 1920. – 168 с. 39. Мірчук П. Ю. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Ю. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 80 с. 40. Коновалець Є. М. Причинки до історії Української революції / Є. М. Коновалець. – Прага, 1928. – 39 с. 41. Слизький І. Ф. Ревкомы и комбеды Подолии в борьбе за установление и упрочение советской власти (1918 – 1919 гг.): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук / И. Ф. Слизький. – К., 1953. – 19 с. 42. Пшук І. О. Із історії боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Поділлі / І. О. Пшук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. – Вип. 1. – Вінниця, 1948. – С. 36–48. 43. Кострыба П. М. Боряба трудящихся за установление Советской власти на Подолки / П. М. Кострыба. – Хмельницький, 1957. – 67 с. 44. Заставенко Г. Ф. Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 р. / Г. Ф. Заставенко. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 104 с. 45. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 662 с. 46. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М. І. Супруненко. – К.: Держполітвидав, 1951. – 344 с. 47. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади УРСР в 1917–1920 рр. / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1956. – 268 с.

Александр Витюк

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ НА ПОДОЛЬЕ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ (1917–1920): ИСТОРИОГРАФИЯ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX СТ.

В статье рассмотрено и проанализировано историографию первой половины XX в. о деятельности органов местного самоуправления на Подолье в период Украинской революции (1917–1920 гг.). Четко изучены и дана оценка научному наследию разных поколений украинских и советских историков, ученых диаспоры. Доказано, что органы местного самоуправления на Подолье в данный исторический период специально не исследовались и не изучались, а упоминались лишь в контексте общей истории.

Ключевые слова: городская дума, управа, советы, губернский совет, обязательное постановление.

Olexander Vitiuk

LOCAL GOVERNMENT IN PODOLIA DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1920): HISTORIOGRAPHY OF FIRST HALF OF THE XX CENTURY.

The article discusses and analyzes the historiography of the first half of the twentieth century on the activities of local governments on the Ukrainian Revolution (1917–1920). Studied and assessed the scientific heritage of different generations of Soviet and Ukrainian historians, scholars of the diaspora. It is proved that the local authorities the in a given historical period is not specifically studied and studied, and mentioned only in the context of shared history.

Key words: City Council, Council, board, council, provincial council, obligatory law.

УДК 94(477)

Олег Полянський

ЗУНР: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ТА ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються особливості таких джерел з історії ЗУНР, як спогади та щоденники, а також розглядається сучасний історіографічний доробок з історії ЗУНР.

Ключові слова: ЗУНР, національно-визвольний рух, польсько-українська війна, спогади, щоденники, історіографія.

95-річчя Західно-Української Народної Республіки, яке припадає на осінь 2013 р., є доброю нагодою не лише ще раз узагальнити досвід тогочасного українського державотворення, звернути увагу на досягнення та допущені прорахунки, а й проаналізувати деякі тенденції сучасної історіографії й особливості певної категорії джерел. Маємо на увазі насамперед такі недостатньо використовувані дослідниками джерела, як спогади Андрія Чайковського "Чорні рядки" [1], "Щоденник" Івана Боберського [2], монографію Валентина Мороза "Україна у двадцятому столітті" [3], книжку Данила Яневського "Проект "Україна", або крах Симона Петлюри" [4].

Водночас, хочемо проаналізувати як історія ЗУНР трактується у підручковій літературі, зокрема колективній роботі львівських [5] та київських дослідників [6], які представляють, так би мовити, провідні наукові центри НАН України.

При цьому варто зауважити, що загалом історіографія ЗУНР налічує сотні статей і десятки монографій, опубліковано кільканадцять томів документів. Назвемо хоча б найзначніші із них. Перші публікації про так званій "листопадовий чин" появилися "по гарячих слідах" і були написані безпосередніми учасниками подій. До них, в першу чергу слід віднести роботи Миколи Чубатого [7], Михайла Лозинського [8], Костя Левицького [9–10], Антона Крезуба [11], Олекси Кузьми [12]. Згодом, вже на еміграції, українські історики осмислювали та узагальнювали державотворчі процеси в ЗУНР [13–16]. Вони ж, опублікували фундаментальне документальне видання про Українську Галицьку Армію (далі – УГА) [17]. В українській радянській історіографії єдиною роботою, у якій зроблено спробу об'єктивно проаналізувати суть революційних процесів на західноукраїнських землях у 1918 році була розвідка Олександра Карпенка [18].

Після проголошення незалежності, він опублікував декілька нових праць [19–20] та підготував багатотомне зібрання документів [21]. Однак лише в останнє двадцятиріччя побачили світ

узагальнюючі аналітичні праці М. Литвина й К. Науменка [22–23], С. Макарчука [24], тематичні збірники Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [25–26] та інші праці [27].

Не вдаючись до їх аналізу, в цій статті ставимо за мету звернути увагу на праці, які не присвячені безпосередньо ЗУНР, а висвітлюють її історію в комплексі з іншими проблемами історії України. Їх автори представляють різні регіони України, відмінні методології дослідження і відповідно різні точки зору на історію ЗУНР. Насамперед хочемо привернути увагу до надзвичайно цікавих, але недостатньо використовуваних джерел – спогадів А. Чайковського та щоденника І. Боберського.

Спогади А. Чайковського – українського письменника, громадського діяча, адвоката, а в період ЗУНР повітового комісара Самбірського повіту є унікальним історичним джерелом. Можна погодитися з думкою Б. Якимовича – упорядника тритомного видання праць А. Чайковського, який зазначав: “Оригінальність цього твору полягає передовсім у тому, що ми маємо достатньо різного роду воєнних мемуарів того періоду, історичних досліджень, які написали стрільці та старшини Української Галицької Армії. Однак спогадів, які б показували життя провінції очима повітового керівника, свідчень, як організовувалося державне будівництво на місцях практично не має” [28, с. 15–16].

Варто зазначити, що повітовий комісар очолював державну владу у повіті. До його обов'язків входила реалізація розпоряджень Української Національної Ради (далі – УНРади) та Державного Секретаріату (далі – ДС), затвердження сільських та міських комісарів, організація охорони громадського порядку, формування напрямків і завдань національно-визвольного руху і заходів, скеровано на захист держави, контроль за діловодством державних установ, призначення на виконавчі посади повітової адміністрації, включно з фінансовими установами, поштою та телеграфом, залізницею. Фактично повітовий комісар зосереджував усю адміністративну владу в повіті.

Саме тому, спогади А. Чайковського мають особливу цінність, адже вони – це так би мовити, погляд з середини, на рівні повіту, про державотворчий процес в ЗУНР. Хронологічно вони охоплюють період з 1 листопада 1918 – 13 травня 1919 рр.

На початку своїх споминів, вперше опублікованих у 1930 р. А. Чайковський з вражаючою емоційною силою записує: “Тепер відгребу у моїх скупих записках та в моїй пам'яті усе минуле. Пишу ті рядки наче кров'ю могого серця, роздираю рану, котра буцімто вже загоїлася, викликаю давні болі, котрі знову переболіти треба. [...] Мені насувається ще одно питання: чи такі спомини кому потрібні і чи буде із них який пожиток для грядучого покоління, мені здається, що це треба конче зробити і саме в інтересі грядучого покоління. На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важним джерелом для будучого історика” [1, с. 207–208].

Розповідь про встановлення української влади у Самборі А. Чайковський розпочинає з 31 жовтня, коли до нього, пізно ввечері, прибули посланці від Центрального військового комітету у Львові – Олена Степанів та “молодий добродій” з наказом, “що дня 1 листопада українське громадянство має перебрати в Самборі і повіті усю цивільну і військову владу”. Автор спогадів змальовує політичну ситуацію в краї: “Стан був такий, що місто з мазурськими передмістями мало над українцями подавляючи більшість, зате повіт з 80 % українським населенням мав перевагу над польським елементом. [...] Я розумів справу так, що той візьме в руки владу, хто матиме до того силу, а силу матиме той, хто матиме сильніше військо” [1, с. 210].

У спогадах А. Чайковський детально розповідає про організацію державної влади у повіті, зокрема про саботаж польських чиновників, відсутність українських кадрів і, відповідно, труднощі з налагодженням роботи повітових органів влади. Серед українських повітових кадрів він називає докторів О. Ріпецького, Р. Скібінського, Падоха, о. Ю. Татомира, майора жандармерії Шебеста, комендантів міста, сотників Мацієвича та Микиту, командувача Хирівським фронтом, підполковника А. Кравча та багатьох інших щирих і відданих Українській державі патріотів.

Цікавими й цінними є ті рядки спогадів, у яких йдеться про умови та обставини роботи ДС у Тернополі та Станіславі. Так, зокрема, А. Чайковський зазначає, що ДС у Тернополі містився у приміщенні української гімназії, де працював і прем'єр-міністр ЗУНР С. Голубович. Щодо приміщення ДС у Станіславі, то він знаходився “у величавім будинку дирекції залізниць. Кращого будинку на поміщення верховної державної влади й не треба. Коли б тільки його нутро відповідало зовнішній величі” [1, с. 227].

Власне останнє речення акцентує нашу увагу на проблемах, з якими зіткнулася молода українська влада, адже розбудова держави, налагодження роботи державного апарату відбувалися в умовах війни та нестачі кваліфікованих кадрів. Але ці несприятливі обставини компенсувалися високим рівнем національної свідомості більшості працівників, міжпартійним порозумінням і прагненням, на відміну від соціалістичних експериментаторів з Центральної Ради та Директорії,

збудувати правову національну державу. Зрештою, на цей аспект західноукраїнського державотворення звертають увагу дослідники: "Починаючи від сільських гмін, до державотворчої праці стали тисячі селян, робітників, інтелігентів, учнівської та високошкільної молоді, духовних осіб. Українці, котрі століттями несли хрест підневільного послуку чужонаціональній адміністрації, почали творити свої владні структури. [...] Рада державних секретарів ЗУНР створила нечисельний, але ефективний апарат, в якому на початок 1919 р. 85 % службовців мали освіту, що відповідала профілю діяльності відповідного секретаріату, а 80 % – практичний досвід роботи в австрійських урядових інституціях" [6, с. 264–265, 278].

У той же час, у спогадах А. Чайковського звертається увага на чимало недоліків, що мали місце у роботі як державного апарату, так і армії. При цьому, як ніхто інший, автор пише про них максимально гостро і відверто, не затушовуючи негативних сторін тогочасної дійсності. Зрештою, вже сама назва спогадів – "Чорні рядки" свідчить про його вкрай критичний підхід до аналізу причин поразки ЗУНР. Напевно, все ж, інколи надто критичний, часто суб'єктивний. Але його гострі характеристики – це не було критиканство, а біль людини, яка все своє життя присвятила українській справі і добре розуміла ціну втраченим шансам. Він мав право написати: "Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, що в тім періоді наших визвольних змагань. А цю мою працю зрозуміє лиш той, хто працював серед таких самих обставин як я [...] Мимо того я працював у тій твердій непохитній вірі, що наша свята справа не може пропасти та що ми по сотках літ неволі заживемо в своїй батьківщині своїм вольним життям. Та нараз усе порскнуло, мов миляний пузир на воді. Нас перешахрували, продали, зробили з нас подарунок тим, що більше обіцяли дати. По таких розчаруванні можна було збожеволіти" [1, с. 207].

У спогадах певне місце відводиться взаєминам фронтових частин УГА із запіллям, військової і цивільної адміністрації, контактів провінції із центральною владою. А. Чайковський підкреслював, що "у тих повітах, куди не доходив гук гармат, не привозили з фронту ранених, не літали над головами залізни пташки, жилось людям добре, а навіть дуже добре. Ті повіти старалися нічого від себе не давати, а ми мусіли жити увесь хирівський фронт та ще й голодне населення Турчанського повіту, де лютував голод [...] Військо жило переважно реквізиціями, на чім повітове господарство дуже терпіло. Де робити реквізиції і що можна було брати, ніхто комісаріату не питався. Брали те, що попало під руки і що було ближче" [1, с. 225].

А. Чайковський звертав увагу на своєрідний інстинкт руйнування, що проявився у частини тогочасного галицького суспільства, осіб, яких він називав "збіговищем людей ріжної масті, лінохів, неробів, ласих на чуже добро, здібне до руйнування". Він справедливо зауважує: "Мені дивно було, що наші люди, такі послухні усякій владі, тепер нехотять слухати. Очевидно, їм здавалося, що як настала Україна, то тепер вільно робити кожному, що лиш захоче" [1, с. 238–239].

Паралельно він аналізує поведінку української інтелігенції, яку ділить на три категорії: "Були такі щирі патріоти, що не пожаліли б свого життя для України. Та знову багато було, особливо між урядовцями, таких, що зиркали "на задні колеса" і не хотіли так зовсім замикати за собою фіртки – ану ж [...] Хто то ще знає, як воно буде? А це була і третя категорія і між інтелігенцією, котрої ідеалом була нажива. Забагатіти дешевим коштом – то ціль життя" [1, с. 251].

З тих пір пройшло майже сто років. Поклавши руку на серце, скажімо чесно гірку правду: чи багато з того часу змінилося в українському суспільстві?! Таких характеристик, у тому числі персональних, у спогадах А. Чайковського є чимало. У одних випадках вони абсолютно справедливі, у інших – мають більш суб'єктивний характер. Як, наприклад, при оцінці державного секретаря військових справ Дмитра Вітовського чи головнокомандувача УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка та деякі інші.

У одному із розділів споминів А. Чайковський наголошував, що визначальними в історії ЗУНР були властиво не ці негативні тенденції, а щире прагнення більшості західноукраїнського громадянства відстояти свою незалежну державу. "Я мав найтвердішу віру, – пише він, – я надіявся кращого. В цій вірі удержувало мене наше славне військо і ті повні посвяти старшини, які йому провадили... Отож у нас були свої Леоніди [...], які не жаліли свого молодого життя покласти на жертвеннику" [1, с. 264]. Він вважав, що у тих складних міжнародних обставинах потрібно було менше займатися парламентаризмом, а твердою рукою навести порядок, відстояти незалежність, а вже потім проводити земельну та інші реформи.

У заключному розділі спогадів, А. Чайковський аналізував причини поразки ЗУНР, які поділяв на внутрішні та зовнішні. До перших він зарахував відсутність сил до самостійності, хворобливий антимілітаризм, манію підозріння, поблажливість до народних злочинів та негативний деморалізуючий вплив "філі (хвилі – О.П.) невдач із-за Збруча". "То не була вже Україна Шевченка, Антоновича, Чикаленка, Єфремова і інших старших українських народовців. Владу захопили там вихованці московського підземелля... Вони все ходили в хвості російських революціонерів... На

московський зразок розкидали різні многообіцяючі кличі, не рахуючись з тим, чи ті ідеї дадуться прищепити нашому народові, чи вони можливі до переведення. То було лише невільничче наслідування Москви" [1, с. 272–273].

Якщо спогади А. Чайковського писалися у 20-рр. ХХ ст., тобто через деякий час після описуваних подій, то "Щоденник" І. Боберського, визначного діяча спортивно-руханкового руху в Східній Галичині, педагога, а в період ЗУНР – референта пропаганди у ДС військових справ, щоденно фіксував найдрібніші деталі національно-визвольної боротьби західних українців упродовж 15 вересня 1918 – 22 травня 1922 рр., тобто майже синхронно з "Чорними рядками" А. Чайковського. Варто зауважити, що професор Юрій Мицик, який виявив цей безцінний документ епохи в архіві Українського осередку у Вінніпезі, помилково називав І. Боберського одним з міністрів ЗУНР. Насправді ж, міністром був полковник Д. Вітовський, який очолював ДС військових справ, а І. Боберський працював під його керівництвом референтом пропаганди. Але ця неточність – дрібничка у порівнянні з тим, що зробив для науки Ю. Мицик, виявивши та опублікувавши його "Щоденник".

Записи упродовж 15 вересня – 1 листопада 1918 р. в основному висвітлюють окремі аспекти формування та бойового шляху легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Багато місця у щоденникових нотатках відведено виставці різноманітних матеріалів УСС, яку організував і оформив І. Боберський. Упродовж 1916–1918 рр. вона функціонувала у Відні, а 15 вересня 1918 р. відкрилася у залах Національного музею у Львові. Різні проблеми демонстрування цієї виставки, характеристики відвідувачів, зокрема таких відомих особистостей, як І. Свенціцький, якого І. Боберський називав "Святицьким", В. Темницький, М. Возняк, І. Копач, С. Галечко, О. Степанів, А. Шептицький та багато інших постатей, а також перелік учасників виставки: Ю. Буцманюка, Т. Мойсевича, В. Горобця, І. Іванця, М. Угриня-Безгрішного, О. Сорохтея, Л. Геца, О. Куриласа творять широку і яскраву панораму внеску УСС у національно-визвольні змагання українського народу. При цьому І. Боберський робить слушні зауваження художникам та фотографам щодо зображуваних ними подій. Так, зокрема, він зауважував, що: "Світлина без дня, місяця і року тратить на вартости", наголошує на потребі написання праць про УСС – "Як може утворитись "Іліада", коли її ніхто не напише?" [2, с. 25].

Особливу цінність має стенографічний запис виступу Євгена Петрушевича на відомій нараді 18–19 жовтня 1918 р. в Народному домі у Львові, під час якої проголошено Західноукраїнської державу. Деталей, які подаються у "Щоденнику" І. Боберського, не має в інших історичних джерелах. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне навести основний зміст цієї промови: "Валиться наша тюрма Австрія [...] Ми були, як знаєте, вірні Австрії, часом завірні, вона копала, а ми вірили як той пес [...] Все, що ми здобули, то завдячуємо не державі, але власній праці і боротьбі [...] Не маємо причини для вдячності [...] Австрія і Німеччина розвалюються. Лишаються наші власні сили. Може це невідповідно сказати.. наша сила замала, щоби ми оперлись Польській державі. [...] Польща має Антанту за собою. [...] Треба мати силу, щоб перейти до України. [...] Австрія не заслуговує на вірність, однак маємо час зачекати. [...] Тепер можемо ми сказати, що австрійські українці на всіх австрійсько-угорських землях, на Буковині, у Східно-Північній Угорщині, у східній Галичині, організуємось, як окрема українська держава. [...] Це є наш народний обов'язок. Уважаємо себе за нарід, який має право жити самостійним життям, організуємось як самостійна нація. [...] Заявляємо, що віднині, від сеї хвили ми не раби, ані Австрії, ані Польщі, ми горожами самостійної української держави [2, с. 28–31].

На декількох сторінках "Щоденника" І. Боберський робить детальний аналіз історичної повісті Осипа Назарука "Князь Ярослав Осмомисл". Він зазначав, що це чудова тема, яка досі ніким не опрацьована. Зауважував, що творці історичних повістей вивчають літописи, грамоти інші джерельні матеріали, нагромаджують багато інформації, внаслідок чого "повість стає часом майже науковою розправою". Через розповідь про історичне минуле І. Боберський виходить на сучасні йому українські проблеми.. "Теперішність наша дуже незріла. Українці якісь без майна і без духа. Куди гляну самі "габенніхтси" – неманичі. [...] Багатих кметів не маємо, ані маєтних дідичів, не маємо ніяких підприємців, промисловців, торговців. Копальні нафти повздовж Карпат на полях українських селян збагачують чужинців і ворогів. Ані один українець, не знайшовся, щоб уладив свою власну копальню. [...] Неволя відібрала нам свободу рухів, відвагу, підприємчивість, довір'я до себе і до других і честь" [2, с. 46–47].

Події упродовж 1–21 листопада 1918 р. у "Щоденнику" описані менш детально. 31 жовтня він записував: "Революція вибухне. Це справа найблизших годин. Думаю собі.. пізні Івани рушаться також". А 1 листопада фіксує: "Цілу ніч ляло. Чути стріли. Слуга в каменіці кличе.. "Революція стріляє. [...] На вежі ратуша синьо-жовтий великий прапор, в ринку сторожать українські вояки. По вулицях прибитий маніфест, що власть над містом знаходиться в руках Української Національної Ради" [2, с. 55].

У наступні дні він аналізував досягнення й прорахунки української влади, зокрема військової. Звертав увагу на недостатність військових патрулів на вулицях Львова, що спричинило збройні напади поляків на українців. Писав також про запізнення з прибуттям до Львова УСС, зокрема 4 листопада наводив слова М. Лозинського – відомого діяча ЗУНР, згодом одного з перших її історіографів: "Стрільці приїхали вчора, але це вже запізно. Ворог мав час набрати відваги і зайняв важні точки. Нападає. Ще не всі стрільці прибули лишень якась часть" [2, с. 61].

Далі І. Боберський звертав увагу на особливості польсько-української боротьби за Львів. Так, 5 листопада він записував: "У поляків б'ється дрібна сволоч із завзяттям молоді, яка дорвалася кріса і хоче ним доволі побавитись. По нашій стороні є дорослі вояки з війни в окопах, не між мури міста. Треба було не допустити, щоб поляки загніздилися де-небудь" [2, с. 63]. 17 листопада пояснював, чому українським воякам складно воювати з поляками у Львові: "Львівські батяри стріляють. Гоняться за ними, а їх не можна відкрити. Нема їх [...] знають каменіці, людність їх криє і вони можуть сховатись добре. Тяжко їх вигубити. [...] На вулиці легко згинуть, бо з брами або з вікна паде стріл і чоловік пропав" [2, с. 73–74].

Підступні дії поляків відчув на собі особисто І. Боберський, у якого стріляли на вулиці Хоруцизна. Власне складність ситуації спонукала написати його такі рядки: "Свобода прийшла нагло, нарід не свідомий своїх прав". Він роздумує над викликами, які постали перед українцями: "Перемогу окуповується все жертвами. Нема перемоги без страт. [...] Український народ на власній землі не є господарем, але невільником. Неволю побороти можна лишень боротьбою з власною лінню, байдужістю, несвідомістю, безсильністю, нерішучістю. [...] Хто рветься до меча за свою свободу, у того будиться вже свідомість, уступає байдужість, зникає лінь [...], розвивається сила і рішучість, зростає змисл до злуки і єдності з другими. [...] Лишень боротьба, небайдужість, лишень рух, не лінь надають життю вартості і приманливості" [2, с. 65].

Про відступ українського війська зі Львова І. Боберський, стисло записував 21–22 листопада, а нотатку в щоденнику 24 листопада він зробив уже в Тернополі. Краєзнавчого матеріалу про його перебування у Тернополі не так багато. З важливіших варто згадати інформацію про комісара міста – професора С. Сидорка, побут державних службовців ЗУНР, зокрема Є. Петрушевича та К. Левицького, які проживали у готелі "Подільський", вихід у Тернополі першого номера "Вісника Державного Секретаріату військових справ" з детальним описом його змісту тощо. Упродовж 8–20 грудня 1918 р. І. Боберський виїжджав у відрядження до Станіслава, де зустрічався з М. Яворським, Л. Лепким, Т. Рожанковським, Р. Дудинським, О. Куриласом, Д. Вітовським та іншими старшинами УСС. Оскільки усі щоденникові записи датовані, на основі аналізу можна встановити, до якого часу Тернопіль був другою столицею ЗУНР. Останній запис у Тернополі зроблено 31 грудня. Таким чином, місто було столицею ЗУНР з кінця листопада – до кінця грудня 1918 р.

Перший запис у новій, третій столиці – Станіславі, зроблено 10 січня 1919 року. 15 січня І. Боберський нотував розмову з духівником (капеланом) УСС о. Базилевичем. Останній подав надзвичайно цінні відомості про легіон, який у перших днях листопада вирушив з Буковини до Львова, на допомогу українським воякам, що вели важкі бої з поляками. Привертають до себе увагу слова о. Базилевича про те, що "Поляки билися безпощадно. Треба було вивести заложників-поляків з усіх міст Галичини за Збруч. Втраємо цілу Галичину, поляки займуть все. Большевики винищать інтелігенцію [...] Враженне таке, що довголітня неволя відібрала нам гідність чоловіка і народу. Почуваємось власниками своєї землі, але замало маємо духа до оборони цієї землі. Героями були ми під чужим проводом, тепер маємо самі себе провадити" [2, с. 114–115].

У іншому місці "Щоденника" І. Боберський висловлював позицію щодо польсько-української війни.. "Поляки мають дуже добрих старшин, а українське військо до нападу неспосібне" [2, с. 121].

Він наводив слова сотника П. Дурбака: "Безідейність панує від найвищого до найнижчого. Високий не бере справи поважно, а хлоп приходиться до війська в найгіршій одязі, щоб його вбрали і обули, потім втікає. Нема відвічальності, а поляки мають у війську много ідейної інтелігенції і ця тримає цілий опір" [2, с. 138].

Очевидно, що ці критичні слова, як і загалом усі "чорні рядки" А. Чайковського слід брати до уваги сучасним дослідникам ЗУНР.

І. Боберський, добре розуміючи проблеми з невисоким рівнем національної свідомості частини галицького суспільства, як і відсутність державницької традиції, наголошував: "Українці хиткі в поведінню. Досить часто один на другого не може числити. Власне для того затрують себе взаємно недовір'ям. [...] Мусимо виховати себе, щоб ми самі собі не шкодили. Лишим це нашим ворогам. Треба навчитись сповнювати свої обов'язки совісно, без принуки, без нагляду. Лишень цей спосіб праці веде до успіху" [2, с. 135].

Власне для такої категорії суспільства І. Боберський написав унікальний poradnik-вказівник "Українському громадянину". У його дванадцяти пунктах викладено важливі моральні імперативи,

що не втратили своєї актуальності й сьогодні. Привертає до себе увагу щоденниковий запис від 10 травня 1919 року. Це розмова з одним польським можновладцем, яка настільки цікава і скерована у майбутнє польсько-українських взаємин, що вартує, щоб зацентувати увагу принаймі на найважливіші її ідеї. Звертаючись до свого співрозмовника І. Боберський запитував: “Пощо панове з нами воюєте? Прецінь ми тут мешкаємо, треба лишень подивитися скрізь по селах. Чи цей нарід дастся звідси викинути? Він ту жиє. Він мусить боронити себе і своєї землі. Війна буде тривати, аж побідимо. Коли б панове тепер побідили при помочі Антанти, то відоб’ємо край за 10, за 20, за 30, за 40 літ. [...] Певно, що це прикро стратити Львів і Борислав. Воно прикро стратити владу в краю, де перше панувалося. Це болить. Але інакше не може бути. Український нарід розростається, його потреби зростають, так як хлопець, що росте, мусить дістати новий одяг. Владу від поляків мусить відпасти. Такий напрям йде в цілій Європі, що всі панують там, де мешкають” [2, с. 231].

Отже, “Щоденник” І. Боберського унікальне історичне джерело, у якому зафіксовано деталі виникнення та становлення ЗУНР, передано атмосферу створення й функціонування її державних структур, показано місце у тогочасних державотворчих процесах УСС та УГА. На його сторінках знаходимо цікаві словесні портрети багатьох видатних діячів української історії, серед яких передусім слід назвати Є. Петрушевича, К. Левицького, Д. Вітовського, Є. Коновальця, С. Петлюри, В. Вишиваного, К. Трильовського, М. Омеляновича-Павленка, А. Шептицького, Л. Лепкого, О. Степанів, С. Галечко, П. Франка, М. Возняка, І. Кривецького, П. Карманського, В. Пачовського, С. Томашівського, О. Куриласа, І. Свенціцького та багатьох інших. Унікальність “Щоденника” полягає насамперед у тому, що події у ньому фіксуються щоденно, тобто “по гарячих слідах пережитого”. Це, так би мовити, перші безпосередні враження від побаченого і почутого. Уже згодом, іншими авторами будуть написані спогади, історичні розвідки, монографії, але “Щоденник” І. Боберського й до сьогодні залишається чи не єдиним історичним джерелом такого роду.

Далі проаналізуємо монографічні дослідження двох авторів – В. Мороза [3] та Д. Яневського [4], які свої роботи присвятили не власне ЗУНР, а ширшим аспектам тієї доби, складовою частиною яких є розділи про ЗУНР. Будучи представниками різних історичних шкіл, дотримуючись різних методологій історичного дослідження, вони виклали своє бачення проблеми. Єдине, що їх об’єднує – це критичний підхід до історії ЗУНР і тут маємо добру нагоду розглянути чим власне таке критичне трактування В. Мороза відрізняється від критиканства Д. Яневського.

Отже, праця В. Мороза “Україна у двадцятому столітті”, розділ Х “ЗУНР. Галичина, Буковина й Закарпаття в 1918–1919 рр.”. Він займає особливе місце в його дослідженні. Автор справедливо зауважує, що “ця сторінка української історії 20-го сторіччя, мабуть найбільш досліджена” і “не має, по-суті, темних плям. Зате тут дуже багато затемнених плям, затемнених свідомо, з певним політичним прицілом”. Що ж. Давайте поглянемо як дослідник пробує “вибілити” ці темні плями, не враховуючи новітніх досліджень М. Литвина, С. Макаруча, О. Карпенка та інші, публікацій джерел, що вийшли друком уже в роки незалежності. Очевидно така методологія дослідження не є оптимальною і теж має свої вади. Тому, в майбутніх перевиданнях книги варто використати новітню літературу, яка розширить джерельну та історіографічну базу дослідження.

Вихідним базовим принципом В. Мороза при висвітленні історії ЗУНР є теза, що “хребет нації знаходиться все-таки над Дніпром”. З цієї позиції він й аналізує всі процеси на західноукраїнських землях. Багато уваги історик приділяє висвітленню проблеми проавстрійської орієнтації, за його висловом “старих політичних динозаврів”, тобто старшого покоління західноукраїнських політиків. Власне на них він покладав вину за прорахунки, невдачі і поразки. У той же час, аналізуючи революційні події 31 жовтня – 1 листопада 1918 р. В. Мороз наголошував на важливому аспекті, на який не звернули уваги інші дослідники. “Серед українців, – пише він, – практично не було донощиків. [...] Можливо найцінніша наука, яку дає нам Листопадовий чин, полягає саме в цій істині: серед Українців завжди було далеко менше донощиків, ніж ми стверджуємо у своїх самонаріканнях, самоприниженнях і самоїдствах” [3, с. 411].

Визначивши українську акцію 1 листопада 1918 р. як успіх, дослідник у подальшому детально аналізує причини української поразки. До них він відносить втрату залізничного вокзалу, запізнений приїзд УСС, недостатню увагу добровольцям і взагалі “невійськовому” елементу, відставку Д. Вітовського, невмотивований наказ на відступ зі Львова тощо. Автор наголошував, що так звані “австро-динозаври”, які мріяли про “австрійський СРСР” (так В. Мороз називає спробу реформування Австрії на союз національних держав), не хотіли “війни всерйоз” з польськими агресорами: “маємо справу не з війною, а з грою у війну, – писав він. Українських лідерів непомітно, але міцно тримали в руках чужі сили (польські, біло-російські, а також Франція, що підтримувала Поляків та білих Росіян) і водили їх за ніс стримуючи українську ініціативу аж до того часу, коли Польща зібрала значні сили” [3, с. 449].

"Чортківську офензиву" В. Мороз називав початком "революційної всенародної війни. [...] Відчувши, що УГА нарешті воює, а не бавиться у війну" українці Галичини піднялися на "священну війну – газават". І раптом – "несподіваний фінал [...] УГА за два тижні знову втрачає всю територію, відвойовану в час Чортківської офензиви і вже 16 липня 1919 р. опиняється за Збручем [...] І ЗУНР перестає існувати! Що ж сталося?" [3, с. 466]. Увесь подальший матеріал книги – це пошук відповіді на це запитання. В. Мороз робить спробу розвінчати усталений стереотип, що УГА бракувало зброї, боєприпасів та обмундирування, чи точніше, з'ясувати чому їх бракувало? На його думку, "повний брак набоїв" створили штучно. [...] Набоїв не було просто тому, що їх не перевезли через Збруч до Галичини. [...] Галицька Армія не мала набоїв з тої простої причини, що Петлюра їх не дав" [3, с. 470–471]. І далі йде гостра критика С. Петлюри, якого поляки зробили "іграшкою у власних руках". З категоричністю цього звинувачення можна не погоджуватися, але подальші аргументи В. Мороза заслуговують на увагу. Він писав, що позиція С. Петлюри і тих, хто його підтримував "віддати Львів за Київ" була явно помилковою. "Згодившись віддати Галичину, українські лідери втратили найкраще населення, тобто найсвідомішого Українця. [...] Фактично в умовах 1919 року Галичанин був єдиним Українцем, готовим до державності; саме тому й поспішили висмикнути цю карту з української колоди. [...] Галичина була ключем успіху і для Наддніпрянщини. [...] На жаль, антиукраїнські чинники вчасно це помітили й поспішили загасити вогонь українського газавату в Галичині" [3, с. 475–476, 480]. Сказано безапеляційно, категорично, але логіка в цьому очевидно є.

Що стосується книжки Д. Яневського "Проект "Україна", або Крах Симона Петлюри", у якій вміщено розділ про ЗУНР, то вона настільки специфічна, що дуже непросто визначити не лише жанр цього писання, а й зрозуміти, що хотів своєю концепцією історії ЗУНР довести автор. При цьому варто зазначити, що ця книжка є третьою з циклу "досліджень" Д. Яневського, які він випустив у видавництві "Фоліо" під претензійною назвою "проект "Україна" [29]. Роком раніше, у цьому ж видавництві вийшла, його ще одна "праця" [30], у якій він заперечував існування до 1917 року таких понять, як "Україна", "українці", "український народ", "українська революція", "український національно-визвольний рух", "українські етнічні землі" і т.п. нісенітниця [31].

Щодо розділу про ЗУНР у книжці "Проект "Україна", або Крах Симона Петлюри", то вихідною тезою Д. Яневського є його сентенція: "ніякого українського народу станом на 1917 р. у природі не існувало. Отже за визначенням, не могло існувати ніяких національно-визвольних змагань цього народу" [4, с. 135]. Виходячи з цієї антинаукової тези, автор категорично заперечував відоме аксіоматичне судження про те, що ЗУНР була національно-демократичною державою українського народу на його західних землях, яка виникла у 1918 р. як закономірний результат розвитку національно-визвольного руху доби Української революції 1917–1921 рр. Він твердить, що держава – це насамперед правовий, а не національний інститут, що українські історики ігнорують аргументи польської сторони, яку "галичани-українці свідомо зробили стороною конфлікту, принципово ігноруючи права та інтереси польської громади", що "ніякої національної державності на "західноукраїнських" землях, що не існували в природі, ніколи не проголошувалося", що ЗУНР постала на "частині території Королівства Галичини і Лодомерії, тобто на східних теренах Польської Республіки, окупованих Австро-Угорщиною в 1772 р." [4, с. 136]. У книжці наголошується на "маніакальному антипольському характері цієї "революції", на необхідності переговорів з поляками "хоча б з огляду на 10-кратну чисельну перевагу поляків над українцями" і т. ін., як кажуть поляки "бздури".

Про яку чисельну 10-кратну перевагу поляків над українцями може йти мова? Згідно з даними перепису 1900 року, у Східній Галичині проживало 4116848 осіб, з яких українці складали 26742 (65 %); поляки – 851,5 тис. (20,7%); євреї – 539,4 тис. (13,1 %). У Львові за цим же переписом мешкало 170,203 тис. осіб, з них українці – 33,9 тис. (19,9 %); поляки – 84,1 тис. (49,4 %); євреї – 45,1 тис. (26,5 %) [34, с. 40–41]. У 1921 р. у Львові проживало 111, 860 тис. (51 %) поляків; 60,431 тис. (27,6 %) євреїв та 27,269 тис. (12,4 %) українців.

Зайнявши пропольську позицію у висвітленні історії ЗУНР, Д. Яневський робить безапеляційний висновок: "безумство проголошення незалежних національних українських державних утворень на землях Королівства Лодомерії та Володимирії і Герцогства Буковини мало наслідком жажливі десятилітні братовбивчі криваві конфлікти, поміж різними групами населення". А от поляки "непохитно обстоювали правову позицію – відновлення Польської Республіки у кордонах 1772 р." [4, с. 141–144]. Розвиваючи далі цю абсурдну тезу, Д. Яневський пише: "Польська Республіка була окупована Росією та Австро-Угорщиною, отже, йтися могло про відновлення цієї держави в кордонах, які існували на момент окупації, тобто на 1772 р." [4, с. 150]. Виходячи з такої позиції автора не дивно, що один із параграфів розділу він називає "Проголошення ЗУНР: необхідність, злочин чи дурість?".

Єдине, що "дозволяє" Д. Яневський українцям – це національно-територіальну автономію Східної Галичини та, за необхідності і Буковини. "Такий політичний маневр у свою чергу, – вважає він, – унеможливив би наступні десятиліття кривавого польсько-українського протистояння" [4, с. 155]. А чому б авторові не піти ще далі і сказати, що польсько-українські конфлікти були б неможливими, якщо б у 1340 р. польський король Казимир не розпочав окупації земель Галицько-Волинського князівства і не загарбав їх у 1387 році?

Таких явно заангажованих, а у своїй суті антиукраїнських текстів не часто зустрінеш в сучасній історіографії. Для Д. Яневського, більшість українських істориків це "фальсифікатори", "маніпулятори", що пишуть про якихось неіснуючих українців, які виявляється прагнули створити на українських землях українську державу, а так званий "Листопадовий зрив" – це "авантюрна спроба захопити владу в краї, до якої вдалися екстремістськи налаштовані галичани" [4, с. 144]. Водночас, дії поляків, їх позиція у протистоянні з українцями "безперечно була правовою, консенсусною, послідовною, логічною, ясною та недвозначною" [4, с. 150], а от "озброєні українці наважилися на збройне захоплення влади чим поставили себе поза законом".

Жодної праці сучасних дослідників історії ЗУНР, Д. Яневський не використовує у своєму "проекті "Україна"". За те тут багато посилань на кандидатські дисертації та на авторів, які не суперечать його концепції історії ЗУНР. Некоректні висловлювання й теоретично-фактологічні помилки автора – це окреме питання, тому, наведемо лише окремі приклади: "закон, треба сказати, був цілком шизофренічний" – це про закон "Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної республіки"; "На нікчемному з правової точки зору клаптику паперу" – це про Акт Злуки. Д. Яневський плутає дві українські військові формації з дуже подібними назвами – УСС та Січові Стрільці. Пишучи про поділи Польщі вважає, що їх здійснили Росія та Австро-Угорщина, хоча як відомо про Австро-Угорщину можна говорити, починаючи 1867 р., а до того слід вживати термін "Австрія". Для нього польсько-українська війна розпочалася 11 листопада: "коли поляки встановили контроль над Перемишлем", а бої за Львів, які мали місце вже з 1 листопада, на думку Д. Яневського, це не початок війни, бо "українці із їхніми нечуваними і небаченими в цивілізованому світі політичними ідеями та політичними практиками нічого крім огиди, у керівництва країн Антанти не викликали". Очевидно, що так написати міг лише українець! До речі, в аналогічній стилістиці написано усі чотири згадані книжки Д. Яневського.

Далі проаналізуємо розділи про ЗУНР в підручниковій літературі, насамперед ті, що були підготовані в Інституті українознавства НАН України у Львові [5] та Інституті історії НАН України у Києві [6]. Автором розділу про ЗУНР у львівському підручнику є відомий спеціаліст цієї проблеми М. Литвин і його інтерпретація історії ЗУНР зроблена за класичною схемою, яку започаткували автори, що брали безпосередню участь у так званому "листопадовому чині", – К. Левицький, М. Лозинський, О. Кузьма, А. Крезуб та інші. Використавши надбання сучасної української історіографії, залучивши до своєї праці нові джерела, М. Литвин створив свою концепцію історії ЗУНР, у якій листопадові події 1918 р. трактуються як національно-демократична революція, в результаті якої постала Західно-Українська держава. Її розбудова від самого початку викликала збройну протидію мілітаристів, щойно проголошеної II Речі Посполитої, політичні лідери якої намагалися "розширити територіальні межі новоутвореної II Речі Посполитої за рахунок українських земель і тим самим заперечити право українців на державне самовизначення". У цьому поляків підтримувала Антанта, яка вважала "Польщу надійнішим партнером у боротьбі проти більшовицької Росії та набагато потужнішою протидією післявоєнній Німеччині, ніж ЗУНР" [5, с. 261].

У підручнику всебічно показано українсько-польську війну (хоча логічніше було б писати про польсько-українську), яка за визначенням М. Литвина, була національно-визвольною війною з польськими окупантами. Наголошується, що державне будівництво відбувалося власне в умовах війни, але навіть за таких обставин українська влада "намагалася відкрити широкі можливості для розвитку понівеченого війною господарства, національного та культурно-освітнього життя краю, демократичних громадсько-політичних ініціатив. [...] Національним меншинам гарантовано свободу усного і письмового спілкування з державними і громадськими структурами рідною мовою. Закон про вибори до сейму передбачав загальні, таємні і прямі вибори за національними куренями (очевидно куріями – О. П.) осіб, не молодших 20 років, зокрема, вибори 160 депутатів від українського, 33 – від польського, 27 – від єврейського і 6 – від німецького населення краю, всього 226 обранців" [5, с. 257].

Об'єктивно висвітлено Акт Злуки, чимало місця відведено зовнішній політиці ЗУНР, зокрема участі делегації молодшої української держави в Паризькій мирній конференції на якій вирішувалася її доля. А вона, через антиукраїнську позицію держав-переможниць у Першій світовій війні, в першу чергу Франції, виявилася неприхильною до українців. У підручнику зазначено, що 25 червня 1919 р.

Найвища рада Антанти санкціонувала право Варшави на "тимчасову військову окупацію" Східної Галичини. 21 лютого 1921 р. Паризька сесія Ради Ліги націй підтвердила тимчасовий характер військової окупації Східної Галичини. Уже в іншому розділі книги, у якому розглядається міжвоєнний період, зазначено: "Незважаючи на відвертий спротив українців окупаційній владі, 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів держав Антанти визнала Східну Галичину частиною Польської Республіки" [5, с. 291].

Спершу для порівняльного аналізу львівської та київської візії ЗУНР, ми мали намір розглянути навчальний посібник за редакцією В. Смолія (Історія України. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.). Але розділ про ЗУНР у ньому писав відомий борець із так зв'язаним "українським буржуазним націоналізмом" Рем Симоненко. Цього не довірили навіть не менш відомому спеціалісту з історії Української революції Валерію Солдатенку, який є автором інших розділів цієї книжки. Знайомство з текстом Р. Симоненка під назвою "Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях", у якому переважає така риторика, як: "невигойне вірнопідданство місцевої еліти", "відсутність щирої солідарності й тісного співробітництва в українському державницькому таборі", "боротьба західноукраїнського народу", "питання стосунків з УССР глибоко хвилювало всі верстви західноукраїнського населення", "прагнення галицьких трудящих до возз'єднання", "соціальний консерватизм галицьких верхів та їхня постійна орієнтація на іноземних заступників", та багато інших подібних виразів змусило нас взяти для аналізу інший київський посібник авторства О. Рубльова та О. Ресента "Українські визвольні змагання 1917–1921", у якому розділ про ЗУНР належить перу О. Рубльова.

Відразу ж зазначимо, що їх книжка вийшла у надзвичайно цікавому п'ятнадцятитомному проекті "Україна кризь віки", творчий задум та загальна редакція якого належать академіку В. Смолію. Варто зауважити, що концепція усієї серії, у тому числі цього десятого тому, і, зокрема, розділу про ЗУНР доволі вдала. Авторський текст супроводжується цитуванням найважливіших джерел та важкодоступних для пересічного читача праць, щоправда без відповідних бібліографічних посилань. Добре дібраний ілюстративний матеріал, легкий і у той же час науковий стиль роблять читання книги приємним і корисним заняттям. Виявляється не лише львівські чи ширше західноукраїнські історики, а й київські дослідники можуть науково і цікаво писати про ЗУНР, свідченням чого власне є рецензований том.

Доволі обширний шістдесятисторінковий розділ поділений на п'ятнадцять параграфів, у яких детально розглядаються питання виникнення, розбудови та поразки ЗУНР. Автор справедливо наголошував на марних сподіваннях місцевого українського політичного проводу, який покладав надії на легітимне розв'язання східногалицького питання й одержання санкції на створення Західно-Української держави з рук віденських урядовців. Він наголошував, що "політична еліта інших народів монархії беззастережно ступила на шлях розбудови власної державності, встановивши контакти з державами Антанти, формуючи поки що "тіньові кабінети", створюючи власні збройні сили. Австрійська ж (до останнього моменту) орієнтація галицьких політиків українців, крім того, що дискредитувала їх в очах держав-переможниць і відповідно зменшувала шанси на адекватне представлення в повоєнному геополітичному устрої Європи, гальмувала власні нагальні заходи, щодо підготовки та перебрання влади від австрійської адміністрації краю та розгортання інфраструктури прийдешньої державності" [6, с. 249–250]. Це конкретне і чітке формулювання дуже добре пояснює одну з причин поразки ЗУНР.

Ще одне принципове зауваження у О. Рубльова полягає в тому, що основним противником відродження української державності у Галичині стала не агонізуюча імперія та її владні структури у Львові, а відроджувана Польща. Тому конфлікт між українцями і поляками був неминучим. Але його теза, що, через захоплення Перемишля поляками 11 листопада, розпочинається відлік подій цієї війни, а до цього моменту збройний спротив польського населення та військовиків у Львові українській владі був лише бунтом, не зовсім вірна. До речі, цю хибу згодом повторить Д. Яневський. Польсько-українська війна розпочалася 1 листопада, очевидно з окремих сутичок у Львові, а до 11 листопада вони переросли у повномасштабний військовий конфлікт.

Важливе місце у книзі займає висвітлення проблеми національних кадрів у процесі державного будівництва, адже серед причин поразки українських визвольних змагань була недостатня соціальна структурованість української нації, що зумовило відсутність національно свідомих досвідчених фахівців вищої і середньої ланки. У цьому плані ситуація у ЗУНР, зазначав О. Рубльов, була значно кращою, ніж в УНР. Він підкреслював, що невдачі на фронті контрастували з успішною внутрішньою політикою ЗУНР, провідники якої зуміли сформуванати уряд національної єдності, який в умовах війни зміг налагодити роботу державного апарату у багатьох сферах життя. На думку автора основною причиною поразки ЗУНР стала несприятлива міжнародна кон'юнктура. Незважаючи на поразку ЗУНР сформувала тисячі національно свідомих, самовідданих борців за

незалежність України. Саме вони у міжвоєнний період, під час Другої світової війни, зрештою за майже півстолітнє засилля комуністичної ідеології, зуміли пронести і передати наступним поколінням ідею Української Самостійної Соборної Держави.

Список використаних джерел

1. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 / Андрій Чайковський // Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т.; [упоряд. Б. Якимович]. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 207–273.
2. Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Іван Боберський; упоряд. Ю.А. Мищик. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 260 с.
3. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Етап перший. 1900–1920 рр. / Валентин Мороз. – Л.: Ліга-Прес, 2005. – 656 с.
4. Яневський Д. Проект "Україна", або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.
5. Історія України [кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. – Вид. 4-те. – Л.: Світ, 2003. – 520 с.
6. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.
7. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки / Микола Чубатий. – Л.: Ставроп. ін.-т, 1921. – 40 с.
8. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
9. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1914–1918 / Кость Левицький. – Л., 1929. – Ч. 2. – 495 с.
10. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Л.: Червона Калина, 1931. – 150 с.
11. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни / Антон Крезуб. – Л.: Червона Калина, 1933. – 179 с.
12. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Л.: Червона Калина, 1931. – 448 с.
13. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 184 с.
14. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України. Зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового чину / М. Гуцуляк. – Нью-Йорк-Ванкувер, 1973. – 407 с.
15. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної та дипломатичної оборони в 1918–1923 / Матвій Стахів. – Скрантон, 1960. – Т. 4. – 122 с.
16. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Вінніпег: Вид. Д. Микитюк, 1974. – 396 с.
17. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – 670 с.; Т. 2. – 1960. – 384 с.; Т. 3. – 1966. – 232 с.; Т. 4. – 392 с.
18. Карпенко О. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. / О. Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 59–90.
19. Карпенко О. Листопадова 1918 року національно-демократична революція на українських землях / О. Карпенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 18–21.
20. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / [кер. авт. кол. та відп. ред. О.Ю. Карпенко]. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.
21. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти томах / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан.- Івано-Франківськ, 2001–2011.
22. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Литвин, К. Науменко. – Л.: Олір, 1995. – 368 с.
23. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 / Микола Литвин. – Л.: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
24. Макарчук С. Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР / Степан Макарчук. – Л.: Світ, 1997. – 192 с.
25. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2000. – Вип. 6. – 374 с.
26. Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18. – 724 с.
27. Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1948, 1918 / Олег Полянський. – Тернопіль: Джура, 1998. – 52 с.
28. Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність / Богдан Якимович // Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т.; [упоряд. Б. Якимович]. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 6–24.
29. Яневський Д. Проект "Україна", або Таємниця Михайла Грушевського / Данило Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.; Яневський Д. Проект "Україна", або Спроба Павла Скоропадського. – Х.: Фоліо, 2010. – 284 с.; Яневський Д. Проект "Україна", або Крах Симона Петлюри. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.
30. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Х.: Фоліо, 2009. – 252 с.
31. Полянський О. Битви за історію України: від постмодерністських інтерпретацій до прямої українофобії / Олег Полянський // Геноцид України в ХХ столітті: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, Львів, 25–26 березня 2011. – Львів: Добрий друк, 2013. – С. 443–466.

Олег Полянський

ЗУНР: ОСОБЕННОСТИ ИСТОЧНИКОВ И НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статті проаналізовані особливості таких джерел по історії ЗУНР, як воспоминання і дневники, а також розглядається сучасний історіографічний доработок історії ЗУНР.

Ключевые слова: ЗУНР, национально-освободительное движение, польско-украинская война, воспоминания, дневники, историография.

Oleh Polyanskyy

ZUNR: FEATURES OF SOURCES AND SOME TRENDS OF MODERN HISTORIOGRAPHY

The article analyses the peculiarities of such sources on the history of the ZUNR as memoirs and diaries, as well as examines the modern historiographic improvements on the history of the ZUNR.

Key words: ZUNR, the national liberation movement, Polish-Ukrainian war memoirs, diaries, historiography.

УДК 94(477)

Тетяна Савенко

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто історіографію, пов'язану з діяльністю НТШ у міжвоєнний період. Охарактеризовано основні групи праць, з'ясовано роль у дослідженні цієї наукової інституції.

Ключові слова: НТШ, історіографія, наукова діяльність, Західна Україна.

Наукове Товариство ім. Шевченка, засноване у 1892 р. шляхом реорганізації діючого з 1873 р. у Львові Товариства ім. Шевченка, – визначне і унікальне явище в історії української науки і культури. Своєрідністю діяльності НТШ полягала в тому, що в поневоленій країні, територія якої була розділена демаркаційними лініями, воно функціонувало як всеукраїнська високоорганізована наукова структура.

Об'єктом дослідження є діяльність НТШ.

Предмет дослідження – тенденції та особливості формування історичних праць з діяльності НТШ.

Мета статті – проаналізувати історичні праці, пов'язані з діяльністю наукової інституції.

Завдання публікації – проаналізувати особливості історіографії праць, з'ясувати основні тенденції тих чи інших підходів вивчення цієї історичної проблематики.

Отже, незважаючи на те, що НТШ відіграло і відіграє одне з провідних місць в українській науці, було складовою частиною наукового, громадського і культурного життя Західної України, проблеми його діяльності залишаються недостатньо вивченими.

Умовно праці, пов'язані з діяльністю НТШ, можна поділити на три групи. До першої відносимо праці безпосередніх діячів НТШ, учасників діяльності інституції у міжвоєнний період. До другої групи – публікації української діаспори. До третьої – праці, що з'явилися в період незалежності України, з 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні.

Початком вивчення історії товариства варто вважати 90-ті роки ХІХ ст. Першими його дослідниками були власне члени НТШ. Цій проблематиці присвячені праці О. Барвінського [1, с. 209], М. Грушевського [2, с. 3–14], В. Дорошенка [3, с. 23–28], О. Грушевського [4, с. 67] та інших.

З нагоди 50-річчя НТШ, В. Гнатюк, науковий секретар етнографічної комісії, а згодом голова товариства у 1925 році видає працю "Наукове товариство ім. Шевченка" [5, с. 15], у якій автор знайомить читачів з історією заснування та основними етапами діяльності товариства, характеризує організаційну структуру НТШ – друкарню, книгарню, переплетню, бібліотеку, музей, науково-видавничу справу. Підкреслює особливу роль товариства у національному відродженні українців. Ця публікація виходила з нагоди ювілею установи, з метою пошанування та популяризації установи.

55-ій річниця діяльності НТШ приурочена стаття тодішнього голови товариства К. Студинського "Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1929)", що вийшла у 150 томі "Записок" [6, с. 9–18]. У цій публікації науковець приділяє увагу датам, основним віхам діяльності товариства, прізвищам видатних діячів, подає відомості про установи, придбання нерухомості та іншого майна. У кінці статті міститься бібліографія видань НТШ. Праця має загальний характер і розкриває основні етапи розвитку інституції, однак не повною мірою відображає вплив і значення, яке мало товариство на національно-культурне піднесення українства.

К. Паньківський, дійсний член НТШ, юрист за освітою, публікує спогади про зміни, що сталися в НТШ. Він констатує зміни у науковій структурі, кадровому забезпеченні, установи у післявоєнному Львові. [7, с. 94–99] Отже, необхідно зауважити, що особливістю цих публікацій було те що вони носили науково-популярний, пропагандистський характер, тому не мали глибокого аналізу й аргументації тверджень, оцінки фактів, подій і явищ.

У зв'язку з ліквідацією радянською владою товариства у 1939 р. епіцентром дослідження історії НТШ стає зарубіжжя, де в еміграції воно відновило свою діяльність. З нагоди 75-річчя заснування в 1949 р. у США і Німеччині за редакцією В. Кубійовича видано нарис «Історія Наукового товариства ім. Шевченка» [8].

Авторський колектив висвітлив історію заснування та виділив етапи діяльності товариства. Зазначимо, що праця не розкриває повною мірою усі аспекти діяльності НТШ. Зокрема, узагальнено і поверхово розглядається місце товариства у поступі історичної науки, просвітньо-організаційної діяльності інституції. Акцентується увага на гострій ідеологічній боротьбі та зважаючи на недостатню джерельну базу, на антиукраїнській політиці Другої Речі Посполитої. Цінність праць істориків діаспори полягає у тому, що більшість з них були безпосередніми учасниками діяльності товариства. Ґрунтовним дослідженням та однією з перших спроб вивчення діяльності товариства стала праця "Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка (1875–1949)", написана групою членів НТШ під керівництвом професора В. Кубійовича у 1948 р. [9].

Праця складається з чотирьох розділів, зокрема третій розділ присвячений діяльності НТШ у міжвоєнний період, у якому автор аналізує втрати товариства під час Першої світової війни, російської окупації. Розкрито складність ситуації у зв'язку зі становищем Східної Галичини у міжвоєнний період. Автори наголошують на співпраці НТШ та УАН та іншими науковими установами радянської України. В. Кубійович наголошував на тому, що НТШ функціонуючи у складних умовах бездержавності, гуртувало українських учених до спільної наукової і громадської праці. Окреслив завдання НТШ в еміграції для збереження, поширення та піднесення української науки [9, с. 49–51].

Однією з перших досліджень діяльності товариства стала праця В. Дорошенка "Огнище української науки: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові" [10], видана у 1951 році в Нью-Йорку. Автор простежує основні етапи становлення і розвитку товариства, доводить, що саме НТШ стояло біля витоків сучасної української науки і виконувало функції єдиної всеукраїнської академії наук. В. Дорошенко виокремив основні періоди діяльності НТШ, охарактеризував політику польського уряду у відношенні до установи. Цінною праця є тим, що автор детально аналізує структурну діяльність товариства, щодо нових видань, створення комісій тощо. П'ятий розділ присвячений ліквідації НТШ та передачу товариства Академії Наук УРСР. Не применшуючи значення зазначеної праці необхідно відзначити, що дослідник, з об'єктивних причин не використав архівних і документальних матеріалів, що не дало йому можливості повною мірою розкрити діяльність НТШ.

З нагоди сторічного ювілею товариства В. Лев видав "Коротку історію Наукового товариства ім. Шевченка" [11], який висвітлив організаційну працю, проаналізував значення діяльності НТШ у боротьбі за самостійність українського народу, підкресливши його роль і місце у національно-культурному відродженні Східної Галичини, формуванні незалежної української академічної науки.

У зв'язку зі сторічним ювілеєм НТШ у діаспорних виданнях "Український історик" та "Альманах УНС" опубліковано низку статей, присвячених історії товариства.

У статті "Наукова і видавнича діяльність НТШ" подано короткий аналіз наукової праці членів установи у секціях та комісіях, обрання наукової ради, створення нових структурних підрозділів. Необхідно відмітити, що автор статті – В. Лев, подає загальний аналіз основних напрямків діяльності, не характеризує окремі праці, опубліковані у виданнях НТШ [12, с. 57–60].

М. Стахів у статті "Наукове Товариство ім. Шевченка в краю і на еміграції" [13, с. 63–75] аналізує умови функціонування НТШ за межами України, оглядово окреслює передумови створення товариства, підкреслює його значення в національно-культурному русі і організації різних наукових академічних і навчальних установ.

У публікації "Значення НТШ в історії української науки та літературної мови" [14, с. 76–80] П. Ковалів висвітлює роль, яку відіграло товариство у формуванні сучасної української мови та наукової термінології, підкреслює значення єдиної на всю соборну Україну, насправді високоорганізованої української наукової структури, що виконувала роль академічної установи.

Заслугує на увагу стаття В. Стецюка, зі своєю авторською концепцією аналізу повоєнного періоду діяльності товариства [15, с. 38–54]. Автор висвітлює основні напрямки роботи допоміжних установ в структурі НТШ, підкреслює здобутки його членів в організації наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, ювілеїв, свят.

В. Стецюк робить висновок про те, що досягнення НТШ, як всеукраїнської наукової установи, довело, що українська наука на високому рівні, що свідчило про її високий потенціал [15, с. 45–51].

М. Чубатий опублікував статтю "Наукове Товариство ім. Шевченка", у якій виклав своє бачення впливу політичної ситуації на товариство, торкнувся проблеми обрання дійсних, звичайних та почесних членів товариства, констатував авторитетність наукових праць НТШ за кордоном [16, с. 63–67].

Праці дослідників діаспори заслуговують на увагу тому, що більшість з них безпосередньо приймали участь у діяльності НТШ, упродовж радянського періоду ці публікації були заборонені. Необхідно зазначити, що у названих працях автори у науково-популярному стилі висвітлюють історію товариства, підкреслюють його особливе значення у національному та науковому поступі, тією чи іншою мірою розглядають окремі питання досліджуваної проблеми мають оглядовий характер, а глибокого наукового аналізу діяльності установи не дають.

До 110-річчя НТШ вийшла книга Я. Падоха "Незнищимо Товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка" [17]. У праці проаналізовано діяльність товариства у різні історичні періоди, подані короткі бібліографічні відомості про визначних діячів, провідних науковців, співпрацівників інституції. Автор публікації наголошує на внеску М. Грушевського, як "неперевершеного організатора наукової праці", що "створив зі скромного товариства справжню, хоч офіційно невизнану, українську Академію наук" [17, с. 9]. Я. Падох досліджував питання членства у товаристві, наголошував на значимості громадської діяльності НТШ, комісій, співпрацю з іншими науковими організаціями. Об'єктивно оцінюючи зазначену працю, варто зауважити, що автор обмежується констатацією фактів та описовістю подій, не подаючи шляхів й механізмів подолання того чи іншого негативного явища, дещо ідеалізує діяльність товариства.

Серед праць потрібно приділити увагу статті В. Кубійовича "Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.", у якій автор виокремив періоди діяльності установи, після ліквідації. Це перший період – час перебування НТШ під час радянської окупації та ліквідація товариства. Другий – період перебування українських земель під німецькою окупацією, третій – охоплює 1945–1946 рр., та останній, четвертий – 1946–1952 рр. [18, с. 8–18].

Л. Винар у публікації "Зв'язки Михайла Грушевського з Науковим товариством ім. Шевченка у 1920-их роках" [19, с. 37–59], зупинився на неоднозначних взаєминах колишнього голови НТШ з дійсними членами установи. Автор праці намагався уникати протиріч у висвітленні діяльності товариства, ідеалізувати її. Тому характерною рисою роботи є її публіцистичний характер.

Після проголошення незалежності України, в історичній науці наступив етап концептуального переосмислення історії, пошук нових методологічних принципів дослідження. Скасування цензури, доступ до архівних спецфондів, інтерес до поглибленого вивчення та аналізу діяльності НТШ.

Чимале значення для утвердження наукового підходу у вивченні цієї проблематики має монографічне дослідження Р. Кучера "Наукове товариство ім. Шевченка: Два ювілеї" [20]. Автор добре обізнаний з предметом аналізу, був дійсним членом товариства. Науковець у доступній формі розкриває етапи розвитку установи, структуру, умови діяльності упродовж більш як столітнього періоду його існування. Окремо він зупиняється на історії діяльності НТШ міжвоєнного періоду. Виняткове значення мають спроби автора пов'язати функціонування товариства з діяльністю сучасної АН України. Однак, як і більшість попередніх видань, публікація має науково-популярний характер, на цьому наголошує і сам автор у передмові: "Пропонований огляд діяльності НТШ не претендує на вичерпність і абсолютну ґрунтовність, а тому має швидше інформативний характер загального плану" [20, с. 2].

Чільне місце у відображенні діяльності НТШ посідає стаття О. Романіва та Я. Грицака, підготована до наукового симпозіуму "Т. Шевченко і українська національна культура", приурочена висвітленню багатогранної діяльності інституції, яка стала виконувати функції всеукраїнського наукового центру [21, с. 68–70]

Окремі аспекти діяльності НТШ знайшли відображення у доповіді професора О. Прицака, виголошеній на науковій конференції Всеукраїнській Академії Наук з нагоди 100-ліття НТШ [22, с. 147–152]. Науковець робить висновок про те, що "здавалось би блідий і нецікавий період НТШ міжвоєнного часу-доконав епохального подвигу як приклад циклічного наукового єднання в ім'я єдиної загальнонаціональної науки". В. Кубійович дискутував з О. Прицаком з приводу, виділених останнім п'яти періодів діяльності НТШ. Свої зауваження стосовно деяких тверджень О. Прицака, В. Кубійович подав у статті "З приводу статті О. Прицака про роль НТШ в історії України" [23, с. 99–104].

У контексті досліджуваної тематики варто виділити працю львівських науковців О. Романіва та Я. Грицака "НТШ: етапи діяльності", у якій виділено й проаналізовано чотири періоди діяльності товариства. Автори публікації стверджують, що НТШ – "феномен організації наукових досліджень в інтересах самоутвердження і розвитку духовної культури народу" [24, с. 73], величає НТШ – першою академією наук в Україні, "створена самовідданими ентузіастами, які в умовах соціальної невлаштованості та політичних переслідувань виконувало свою високу місію" [24, с. 71–73].

У статті М. Мушинки "У Львові відновлено Наукове товариство ім. Шевченка" [25, с. 125–127] підкреслює значення для української науки першої сесії НТШ, яка проходила у Львові 16–17 березня 1990 р. Автор називає її – першим соборним симпозіумом українських науковців,

найвизначнішою подією в науковому житті Західної України, складовою частиною конференції було відкриття меморіальної дошки на будинку, в якому функціонувала перша друкарня НТШ.

В.Онопrienko у публікації "Академія Наук України і Наукове товариство ім. Шевченка як центри Українознавства" [26, с. 51–57] з нагоди 75-річного ювілею Академії Наук України осмислює історичний шлях НТШ і Академії Наук, роль яких у розвитку українознавчих досліджень змінювалась упродовж десятиліть. Дослідник переконливо доводить, що важливим результатом діяльності академічної науки у 20-ті-на початку 30-х р. ХХ ст. було продовження традицій національної науки, закладених НТШ.

Чільне місце у циклі праць посідає перша наукова сесія товариства – "Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне Відродження". У вступному слові до збірника, тогочасний голова НТШ О. Романів порівнює першу наукову сесію відновленого товариства із "феніксом, що відроджується на попелищах батьківських осель, черпаючи сили з запаху Євшан-Зілля" [27, с. 6]

Проведення сесії НТШ засвідчило активну діяльність товариства, навколо якої згуртувались значні наукові сили, розгорнуло різноаспектну наукову, видавничу та організаційну діяльність. Перша наукова сесія у підсумковій ухвалі визнала, що основною метою діяльності товариства є подальша консолідація творчого та наукового потенціалу задля відродження та подальшої наукової та просвітницької діяльності.

О. Романів у науковій доповіді окреслив значення НТШ у піднесенні національної самосвідомості, як твердині української культури і науки, привертає увагу до перспектив на сучасному етапі [28, с. 24–35]. Автор коротко проаналізував ситуацію в Україні, починаючи з 20-х років ХХ ст., наголошує на тому, що у порівнянні з довоєнним, австро-угорським періодом, значно погіршилися умови розвитку українства. Проте дослідник зауважував, що "...маховик національного відродження, розкручений в період визвольних змагань не міг бути зупинений в умовах самостійної Польщі" [28, с. 26].

Змістовною була доповідь голови французького осередку НТШ А. Жуковського, у якій автор акцентує увагу, окремому аспекту наукової праці – видавництві першої україномовної енциклопедії під редакцією І. Раковського [29, с. 57–65]. Дослідник піддав критиці Енциклопедію Українознавства, слушно зауважив про необхідність періодичного доповнення, осучаснення видання, виправлення фактичних помилок. Серед статей, що вийшли у цьому збірнику, окремо варто відзначити працю Ю.Головач та Я.Грицак "Іноземні вчені-члени Наукового товариства ім. Шевченка (1893–1940)" у якій підкреслено престиж товариства у науковому світі [30, с. 109–115]. Автори статті підраховали кількість іноземних членів за весь період функціонування товариства, підкреслили статус іноземного членства, на основі аналізу архівних джерел, "Хроніки НТШ".

Науковій та громадській діяльності членів НТШ та їх внеску у формування української національної науки приурочили доповіді: Р.Гайда – про І. Пулюя [31, с. 97–105], У. Єдлінська – про К.Студинського [32, с. 90–97], І. Головацький – про І.Горбачевського [33, с. 105–109].

О. Прицак у статті "Чому необхідно відновити Наукове товариство ім. Шевченка у Львові" зауважував на "уже золотому віці" [34, с. 35–43] НТШ у 1923–1925 роках, наголосив на міжнародному характері установи. Науковець наполягав на необхідності формування концепції майбутньої української науки, представив проект структури відновленого у 1990 р. НТШ.

Президент НТШ у діаспорі, Я.Падох, доповідав про розвиток, досягнення і перспективи розвитку товариства за межами України [35, с. 44–52]. Б. Стебельський голова НТШ у Канаді, Ю. Курис "Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді: праця, плани" [36, с. 52–57].

Завдяки плідній різнобічній діяльності, науковий інтерес становить десята сесія НТШ та виданий десятий том, приурочений цій сесії [37]. У збірнику проаналізовано низку важливих проблем з історії діяльності установи у довоєнний та повоєнний період.

Чимале значення для утвердження наукового підходу до вивчення різносторонньої діяльності інституції має анотований показчик під редакцією Т. Кульчицької [38]. Автор подає видання НТШ за серіями та роками, без аналізу, однак об'єктивно відображає науковий доробок товариства у сфері періодичних і серійних видань.

Однією із сучасних публікацій, що стосуються видавничої діяльності товариства, є праці З.Зайцевої "Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту" [39, с. 104–112; 40, с. 122–133].

Комплексне дослідження на основі друканих матеріалів та архівних документів з нагоди 125-річчя НТШ, подано у публікації О. Романіва, у якій автор наголошує на значенні товариства, як важливої наукової організації, що скеровує науковий потенціал українських учених на відродження та розбудову нації, її державності тощо [41, с. 49–69].

З нагоди 130-річного ювілею НТШ, О. Романів у статті "130 років праці для України" коротко охарактеризував періоди функціонування [42, с. 40–45], науковець основну увагу звернув на

діяльність відомих особистостей, членів товариства, їх наукових здобутків. Коротко аналізує наукову, видавничу та громадську діяльність установи у міжвоєнний період О. Гомотюк [43, с. 233–236].

Останнім часом проведено низку спеціальних досліджень, що розглядають роль особистості в історичному процесі. Історико-краєзнавчі дослідження багатьох науковців сконцентровані на поверненні імен українських громадсько-політичних діячів на регіональному рівні. Варто виділити життєписно-бібліографічні нариси, присвячені визначним діячам НТШ, що видавались, згідно з ухвалою видавничої ради товариства у Львові. Вагоме значення для складання цілісного уявлення про предмет нашого дослідження має монографія М. Білоус та З. Терлака "Визначні діячі НТШ. Василь Сімович" [44]. Автори цілий розділ праці приурочили організаторській діяльності В. Сімовича в НТШ.

Після трирічної перерви виходить чергова книжкова збірка в серії "Визначні діячі НТШ", присвячена останньому повоєнному голові товариства – І. Раковському, вченому який вніс важливу роль в організаційний розвиток, розбудову інституції у цілому й природничих знань зокрема [45].

У. Єдлінська присвятила наукову працю дослідженню життєвого і наукового шляху К. Студинського [46]. Значну частину роботи автор приділяє періоду головування К. Студинського в НТШ, на основі аналізу матеріалів спадщини, спогадів, особистих архівів.

"Мирон Кордуба і НТШ" – стаття І. Федорів, опублікована у першому томі збірника праць Тернопільського міського осередку НТШ [47, с. 226–241]. Н. Григорук у монографії "Микола Чубатий як історик України" висвітлює життя та діяльність визначного історика, публіциста, педагога, політика і журналіста, дійсного члена НТШ з 1928 р. – М. Чубатого [48].

А. Кліш у монографії досліджує діяльність уродженця Тернопільщини дійсного члена НТШ з 1899 р., голови товариства упродовж 1923–1932 рр., академіка Всеукраїнської Академії Наук з 1929 р., депутата Верховної Ради УРСР, академіка К. Студинського [49].

І. Головацький у праці "Просвіта" й НТШ: штрихи до історії їх спільної діяльності [50, с. 1–7] підкреслив значимість цих національних інституцій у культурно-просвітньому і громадському поступі українства, їх роль у піднесенні національної самосвідомості, оскільки як НТШ, так і "Просвіта" розв'язували не лише суто просвітні чи наукові питання, але займали активну громадську позицію.

Монографія О. Рубльова "Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)" [51] на основі глибокого аналізу архівних джерел, історико-мемуарної, фахової літератури досить різнопланово висвітлює участь уродженців західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних у культурних процесах. Особливу увагу автор приділяє науковим контактам учених НТШ і ВУАН.

У науковому виданні "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)" І. Зуляк комплексно і всебічно досліджує діяльність "Просвіти", розкриває культурно-освітню діяльність товариства, приділяє увагу співпраці з НТШ у науковій, просвітньо-організаційній, видавничій роботі, у спільному відзначенні ювілеїв та пам'ятних дат, імпрез [52].

Отже, в окреслений період вивчення історії діяльності НТШ у міжвоєнний період нагромаджено певну кількість в основному науково-популярної літератури, що тим чи іншим чином стосується різних аспектів досліджуваної проблеми.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка / О. Барвінський // Записки НТШ. – Т. 1. – Львів, 1892. – 209 с.
2. Грушевський М. Дотеперішній розвиток Наукового товариства ім. Шевченка / М. Грушевський // Хроніка НТШ. – Ч. 1. – Львів, 1990. – С. 3–14.
3. Дорошенко В. Украинская академия наук / В. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 23–28.
4. Грушевський О. Научное товарищество им. Шевченка и его издания / О. Грушевский. – Санкт-Петербург, 1912. – 67 с.
5. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
6. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові 1873–1928 рр. / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. 150. – 1929. – С. IX–XVIII.
7. Паньківський К. Спогади про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові / К. Паньківський // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. – 1978. – С. 84–99.
8. Кубійович В. Історія Наукового товариства ім. Шевченка / В. Кубійович. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1949. – 51 с.
9. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства. Шевченка: 1873–1949 рр. / В. Кубійович. – Львів, 1991. – 53 с.
10. Дорошенко В. Огнище української науки – наукове Товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1951. – 147 с.
11. Лев В. 100 років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗДА / В. Лев. – Нью-Йорк, 1973. – 45 с.
12. Лев В. Наукова і видавнича праця Наукового Товариства ім. Шевченка / В. Лев // Альманах УНС. – 1973. – С. 55–62.
13. Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в краю і в еміграції / М. Стахів // Альманах УНС. – Джерсі Сіті-Нью-Йорк. – 1973. – С. 63–75.
14. Ковалів П. Значення Наукового Товариства ім. Шевченка в історії української науки і літературної мови / П. Ковалів // Альманах УНС. – 1973. – С. 76–80.
15. Стецюк В. У сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка / В. Стецюк // Альманах УНС. – 1973. – С. 38–54.
16. Паньківський К. Спогади про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові / К. Паньківський // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. – 1978. – С. 84–99.
17. Чубатий М. Наукове Товариство ім.

Шевченка: його минуле і сучасне / М. Чубатий // Америка. – Ч. 63–67. – 1975. 17. Падох Я. Незнищиме Товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с. 18. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 / В. Кубійович // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1973. – С. 8–17. 19. Винар Л. Наукове Товариство ім. Шевченка і Михайло Грушевський / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1968. – С. 37–59. 20. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї / Р. Кучер. – Київ, 1992. – 111 с. 21. Романів О. Наукове Товариство ім. Шевченка та його внесок у розвиток духовної культури України / О. Романів, Я. Грицак // Матеріали наукового симпозиуму. – Львів, 1990. – С. 68–70. 22. Прицак О. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами / О. Прицак // Український історик. – 1981. – С. 147–152. 23. Кубійович В. З приводу статті О. Прицака про ролі Наукового Товариства ім. Шевченка в історії України / В. Кубійович // Сучасність. – 1984. – № 5. – С. 99–104. 24. Романів О. Наукове Товариство ім. Шевченка: етапи діяльності / О. Романів, Я. Грицак // Вісник АНУ. – К., 1990. – № 3. – С. 69–76. 25. Мушинка М. У Львові відновлено Наукове Товариство ім. Шевченка / М. Мушинка // Сучасність. – 1990. – № 12. – С. 125–127. 26. Онопрієнко В. Академія Наук України і Наукове Товариство ім. Шевченка як центри українознавства / В. Онопрієнко // Вісник АНУ. – К., 1993. – № 12. – С. 51–57. 27. Романів О. Вступне слово / О. Романів // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія. – Львів, 1992. – С. 6–8. 28. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка й Українське національне відродження / О. Романів // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія. – Львів, 1992. – С. 24–35. 29. Жуковський А. Діяльність інституту Енциклопедії Українознавства при Науковому товаристві імені Шевченка / А. Жуковський // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія. – Львів, 1992. – С. 57–65. 30. Головач Ю. Іноземні вчені-члени Наукового товариства ім. Шевченка / Ю. Головач, Я. Грицак // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 97–104. 31. Гайда Р. Визначні діячі НТШ. Іван Полной / Р. Гайда, Р. Пляцко. – Львів, 1998. – 284 с. 32. Єдлінська У. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / У. Єдлінська // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 90–97. 33. Головацький І. Іван Горбачевський, учений, організатор науки, громадянин / І. Головацький // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 44–52. 34. Прицак О. Чому необхідно відновити Наукове товариство ім. Шевченка у Львові / О. Прицак // Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 35–43. 35. Падох Я. Розвиток Наукового товариства ім. Шевченка в діаспорі: здобутки і проблеми / Я. Падох // Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1997. – С. 44–52. 36. Стебельський Б. Наукове товариство ім. Шевченка: праця, плани / Б. Стебельський, Ю. Курис // Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1997. – С. 52–57. 37. З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Збірник наукових праць і матеріалів наукових сесій НТШ у Львові. – Т. 10. – Львів, 1998. – 260 с. 38. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка 1885–1939 рр. / Т. Кульчицька. – Львів, 1991. – 93 с. 39. Зайцева І. “Записки НТШ”. Започаткування та шлях до академічного стандарту 1892–1914 рр. / І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104–112. 40. Зайцева І. (закінчення) “Записки НТШ”. Започаткування та шлях до академічного стандарту 1892–1914 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 122–134. 41. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук / О. Романів // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49–72. 42. Романів О. 130 років праці для України / О. Романів. – Львів, 2003. – 40 с. 43. Гомотюк, О. Наукове товариство імені Т. Шевченка у роки Другої світової війни / О. Гомотюк // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – 2005. – Вип. 2. – С. 233–236. 44. Білоус М. Визначні діячі НТШ. В. Сімович / М. Білоус, З. Терлак. – Львів, 2001. – 179 с. 45. Головацький І. Визначні діячі НТШ. Іван Раковський / І. Головацький. – Львів, 2004. – 213 с. 46. Єдлінська У. Визначні діячі НТШ. Кирило Студинський / У. Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с. 47. Федорів І. Мирон Кордуба і НТШ / І. Федорів // ТМО НТШ. Збірник праць. – Тернопіль, 2004. – С. 226–240. 48. Григорук Н. Микола Чубатий як історик України / Н. Григорук. – Тернопіль, 2003. – 159 с. 49. Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія / А. Б. Кліш. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 220 с. 50. Головацький І. Просвіта й НТШ: шляхи до історії їх спільної діяльності / І. Головацький // Просвіта. Просвітянський часопис зі Львова. – № 1 (233). – січень 2001 р. – С. 1–7. 51. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах 1914–1939 рр. / О. Рубльов. – Київ, 2004. – 631 с. 52. Зуляк І. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період 1919–1939 рр. / І. Зуляк. – Тернопіль: “Воля”, 2005. – 946 с.

Татьяна Савенко

НАУЧНОЕ ОБЩЕСТВО ИМ. Т.ШЕВЧЕНКО В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье рассмотрены историография, связанную с деятельностью НТШ в межвоенный период. Охарактеризованы основные группы работ, выяснена роль в исследовании этой научной организации.

Ключевые слова: НТШ, историография, научная деятельность, Западная Украина.

Tatiana Savenko

SCIENTIFIC SOCIETY. T.SHEVCHENKO IN THE INTERWAR PERIOD: THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article considers the historiography relating NTSh in the interwar period. The main group work, the role of the study of the scientific organization.

Key words: NTSh, historiography, scientific activity, the Western Ukraine.

УДК 930.1:94 (47+57) "1941/1945"

Станіслав Чумак

ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЇ ВИЩОГО ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРІЇ ЗБІРНИКІВ "РУССКИЙ АРХИВ. ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ")

У запропонованій статті проаналізовано низку документів, які розкривають зміни у стратегії воєнно-політичного керівництва збройними силами СРСР у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний штаб, вище воєнно-політичне керівництво, Друга світова війна.

Стратегічне рішення, їх належне обґрунтування чи прорахунки та помилки, які допускалися на найвищому командно-штабному рівні мали особливо відчутний, а головне – тривалий вплив на хід та результат не лише окремих операцій, кампаній, але й усієї війни. Тому об'єктивний аналіз матеріалів, які характеризують процес прийняття стратегічних рішень має велике значення для розуміння залежності успіхів у проведенні стратегічних наступальних чи оборонних операцій від позитивних змін у здійсненні управління радянськими збройними силами на найвищих щаблях військово-політичного керівництва. У повній мірі це стосувалося діяльності та взаємодії Ставки Верховного Головнокомандуючого (далі – СВГ) та генерального штабу (ГШ), робота яких доволі ґрунтовно відображена у документах та матеріалах, опублікованих у серії збірників "Русский Архив. Великая Отечественная".

Метою статті є дослідження складних процесів еволюції діяльності та взаємодії органів вищого стратегічного керівництва радянськими збройними силами за матеріалами серії збірників "Русский Архив. Великая Отечественная".

Незважаючи на доволі значну кількість публікацій радянського часу, історіографія проблем, пов'язаних із відтворенням достовірної діяльності стратегічного керівництва Збройними силами у роки війни усе ще лишається недостатнім, а багато важливих моментів – взагалі не розкритими [1, с. 155]. Про це свідчить приміром і те, що з понад 11 тис. наявних документів ставки у радянський період опубліковано менш ніж 2 тис. Невелика їх кількість була опублікована у збірнику, що до початку 1990-х рр. залишався недоступним – "Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны", 1968 р. [2]. Окремі документи наводилися у мемуарах воєначальників, зокрема Г. Жукова [3] та А. Василевського [4], та фундаментальних радянських працях з історії Другої світової війни, а також в деяких публікаціях та роботах, виданих вже після розпаду СРСР, наприклад – праця В. Данилова "Ставка ВГК. 1941–1945" [5].

Документи серії збірників дозволяють простежити як відбувались зміни в процесі оцінки ситуації та прийняття стратегічних рішень на найвищих щаблях управління збройними силами у ході війни та відображають діяльність ключових у цьому плані органів радянського командування – СВГ та ГШ, від ефективної взаємодії яких в значній мірі й залежала перемога у війні.

Основа цих збірників склали оперативні документи, пов'язані з плануванням, підготовкою та веденням операцій, матеріальним забезпеченням дій військ, директиви та вказівки з використання видів збройних сил та родів військ. У них містяться також накази, що стосувалися розстановки вищих військових кадрів. У радянські часи абсолютна більшість цих документів були таємними. Їх публікація підвищує пізнавальне значення збірників для об'єктивної оцінки тих змін, що відбувались у стратегічному керівництві радянськими збройними силами упродовж війни.

Аналіз представлених документів чітко вказує на те, що в цілому СВГ її робочий орган ГШ зосереджували основні важелі управління перебігом бойових дій на фронтах. Проте формування їх організаційної структури, визначення кола безпосередніх функцій, розмежування відповідальності

зокрема між ГШ та Головним управлінням Наркомату оборони відбувалося далеко не просто, а часто і просто поспіхом.

Документи висвітлюють широке коло воєнно-політичних, воєнно-економічних та воєнно-технічних питань, що знаходились у центрі уваги СВГ, яка, таким чином, як формувала загальну стратегію збройної боротьби, так і здійснювала її на практиці.

У цілому представлені матеріали свідчать про напружений характер роботи СВГ яка, не беручи до уваги перший період війни, "своєчасно реагувала на зміни обстановки, уважно слідкувала за перебігом операцій, вносила необхідні корективи в дії військ, здійснювала перегрупування сил та засобів для досягнення цілі операцій та поставлених військам завдань" [3, с. 71].

Проте, як свідчать документи та матеріали збірників, на першому етапі війни перш ніж стати дійсно ефективним органом стратегічного керівництва, СВГ пройшла складний шлях: від розгубленості та грубих помилок через поразки та невдачі до поступового формування достатньо чіткої, гнучкої системи роботи, створення раціональної структури оволодіння новими методами і формами управління, які б відповідали характеру та реальним умовам війни.

Аналіз документів та матеріалів СВГ розкриває основні причини виникнення подібної ситуації. Таке становище було пов'язане з багатьма чинниками. Так, погляди на структуру та характер роботи органів Верховного Головнокомандування у військовий час у Червоній армії склалися у довоєнні роки, виходячи з досвіду попередніх воєн та теоретичних засад про характер майбутньої війни.

Негативне значення мало і те, що коли в Європі вже палала Друга світова війна, у Червоній армії тривали масштабні організаційні процеси, які торкнулися і вищих командних структур. Це призвело до того, що не лише багато військових формувань залишилися не укомплектованими особовим складом, технікою та озброєнням, але й стратегічні органи керівництва збройними силами в умовах війни не те, що не був створений, але не було навіть чіткого розуміння яким він мав бути.

Інша причина недостатньої готовності вищих командно-штабних структур Червоної армії до безпосереднього управління бойовими діями полягала у помилкових уявленнях радянської військової науки про можливий характер майбутньої війни, способах ведення операцій та нерозуміння нових вимог до управління військами. Насамперед це проявлялося у недооцінці динамічного характеру майбутньої війни можливості нанесення швидких потужних ударів великими угрупованнями танкових та механізованих військ вглиб, масштаби та характер перших високотехнологічних операцій. Виходячи з цього вважалося, що війна не потребуватиме корінної перебудови системи управління, що головне командування зможе керувати військами з Москви, використовуючи для цього цивільні, відкриті системи зв'язку. Не було враховано можливість дій противника з дезорганізації управління Червоною армією. Фактично не було належного уявлення і щодо необхідності забезпечити особливий режим роботи СВГ у воєнний час, створення для цього надійних основних та запасних центральних командних пунктів, стійкої закритої мережі воєнного зв'язку.

Війна виявила "слабкі місця" у системі управління збройними силами. Бойові дії розгорнулися на величезних територіях, набули надзвичайної маневреності, динамічності, у великі операції було втягнуто значну масу військ та військової техніки, у результаті чого кризові для Червоної армії ситуації виникали на багатьох напрямках. Документи збірників свідчать про те, що радянське воєнне керівництво не встигало стежити за розвитком обстановки, адекватно реагувати на її зміни і в багатьох випадках втрачало управління військами.

Формування вищої ланки управління бойовими діями відбувалося поспіхом уже після початку війни – 23 червня 1941 р. До складу СВР увійшли – С. Тимошенко (голова), Г. Жуков, Й. Сталін, В. Молотов, К. Ворошилов, С. Будьоний, Н. Кузнєцов (документ 1) [6, с. 20]. Робочим органом СВГ визначено ГШ. Однак, як це добре видно з документів, збірника подібні рішення не те, що поліпшило стан речей, а навпаки ще більш ускладнило її. Склалася ситуація, коли паралельно існували якби два головнокомандувачі: один – юридичний, однак на практиці безправний, а з іншого – фактично всесильний генсек, без схвалення якого, СВГ працювати не могла. Нарком оборони С. Тимошенко як голова СВГ не міг без Й. Сталіна приймати жодного принципового рішення і фактично лише підписував схвалені останнім директиви. Незважаючи на такий неприродний стан речей, лише 8 серпня було сформовано СВГ, а Й. Сталін був призначений Верховним головнокомандувачем та очолив СВГ юридично (документи 83; 149) [6, с. 62, 107]. Лише після цього робота СВГ набула більш менш стійкого характеру. Було достатньо чітко визначено форми її роботи та основні функції: всебічна оцінка військово-політичної та стратегічної обстановки, аналіз перспектив її розвитку; визначення форм та способів стратегічних дій, прийняття рішень на проведення важливих операцій, їх розробка, безпосереднє керівництво бойовими діями військ. Усе це відбувалося уже тоді, коли противник знаходився на відстані у 300 км від Москви.

Як свідчить аналіз документів, ще одним негативним чинником, який значно ускладнював управління бойовими операціями було те, що на початку війни Й. Сталін недооцінював значення ГШ. Так, на другий день війни в умовах повної невизначеності щодо загальної обстановки на західних кордонах, начальник ГШ Г. Жуков був скерований для надання допомоги командуванню Південно-Західного фронту, заступник Наркома оборони Б. Шапошников, заступник начальника ГШ В. Соколовський та начальник оперативного управління ГШ Г. Маландін відправилися на Західний, а перший заступник начальника Генштабу Н. Ватутін – на Північно-Західний фронти. І в подальшому ГШ не одноразово на багато днів залишався без керівного складу. Так, А. Василевський, з 34 місяця перебування на посаді начальника ГШ, 22 місяці працював безпосередньо на фронтах. Усе це негативно відображалось на діяльності Генштабу, значно знижувало ефективність його роботи [6, 11].

Лише з вересня-жовтня 1942 р., коли негативні наслідки припущених проррахунків стала очевидною, ставлення Й. Сталіна до ГШ різко змінилося. Тепер вже жодне важливе рішення СВГ без попереднього узгодження з ГШ не приймала.

Поступово удосконалювалась система стратегічного керівництва й на більш низьких рівнях. Та йшов цей процес не просто, і не без помилок. Так спочатку з метою підвищення надійності та оперативності керівництва військами діючої армії, 10 липня 1941 р. утворені головні командування Північно-Західного, Західного та Південно-Західного стратегічного напрямку (документ 83) [6, с. 62]. Два останніх з перервами проіснували до літа 1942 р.. Перше ж було ліквідовано уже в серпні 1941 р. і більше не створювалось. У квітні, коли постало завдання звільнення Криму, а потім намітилася загроза захоплення супротивником Кавказу, створено головне командування Північнокавказького напрямку, яке функціонувало до середини червня 1942 р.

У цілому головні командування напрямків відіграли позитивну роль в організації бойових дій. Проте через те, що створювалися вони поспіхом, без раніше розробленої та перевіреної організаційної структури та з нечіткими функціональними обов'язками, без необхідної кількості засобів управління, зв'язку та кваліфікованих штабних кадрів, ефективність їх діяльності на початку війни була недостатньою. До того ж, Главкоми напрямків не мали чітких і достатніх повноважень для прийняття рішень з використання військ та керівництва їх бойовою діяльністю. Вони не володіли необхідними резервами, запасами матеріально-технічних засобів, у зв'язку з чим не могли серйозно впливати на планування бойових дій. До того ж, вкрай мінлива бойова обстановка часто змушувала СВГ постійно віддавати розпорядження фронтам напряму, внаслідок чого нерідко виникали різні непорозуміння, знижувалась відповідальність обох штабів за результат операцій.

Важливим етапом в організації ефективної роботи СВГ стало створення з весни 1942 р. інституту її представників. Це була якісно нова сходинка у розвитку системи стратегічного керівництва збройними силами. У більшості випадків роль представників Ставки виконували її члени, заступники Наркому оборони та деякі відповідальні робітники ГШ (документ 327; 379) [7, с. 236, 286]. Вони отримували широкі повноваженнями і, зазвичай, скеровувалися туди, де згідно з планом СВГ готувались і проводились найбільш важливі операції.

Завдання та права представників СВГ у ході війни поступово розширювалися. Спочатку Й. Сталін усвідомлено обмежував рівень їх повноважень щодо втручання у керівництво операціями. Без його відома та особистої згоди вони не змогли змінити розмежувальні лінії між фронтами, переводити значні сили та засоби не лише з одного фронту на інший, але й в масштабах одного фронту, інакше кажучи приймати будь-яке принципово відмінне від затвердженого СВГ рішення. Лише з липня 1944 р., коли СВГ доручила Г. Жукову координувати дії 1-го та 2-го білоруських фронтів, а О. Василевському – 1-го та 2-го прибалтійських та 3-го білоруського фронтів, що приймали участь у Білоруській операції, вони були наділені більш широкими повноваженнями, включаючи можливість прийняття рішень на масштабні перегруповання військ (документ 138) [9, с. 107]. Тим не менш і на цьому етапі кожен крок представника СВГ продовжував жорстко контролюватися. У цілому відносно ролі представників СВГ на різних історичних етапах існували різні точки зору. Об'єктивний аналіз документів свідчить про те, що вони сприяли підвищенню ефективності стратегічного керівництва військами, хоч деякі командувачі фронтами, зокрема, К. Рокосовський, вважали їх зайвою ланкою, що ускладнювала роботу. Натомість, за оцінкою Г. Жукова, в основі роботи СВГ покладено "розумне поєднання колегіального з єдиноначалієм". Причому в усіх випадках "право прийняття остаточного рішення залишалося за Верховним Головнокомандуючим" [3, с. 88].

Аналіз всієї сукупності вміщених в серії з документів, дає підстави твердити, що характер, форми й методи роботи самої СВГ також не лишалися беззмінними. В ході війни вони змінювалися, розвивалися та вдосконалювались відповідно до нових завдань та конкретної обстановки.

Найбільш складним у цьому відношенні був перший період війни. У цей час командування ще не лише не мало необхідного досвіду, але й функціонувало недостатньо організовано. Форми його діяльності ще не склалися. В результаті чого багато питань вирішувалося поспішно, методами спроб та помилок, часто одноосібно Й. Сталіним, без участі ГШ, а інколи й всупереч його пропозиціям. Саме у ці роки СВГ припустилася найбільших помилок, які призвели до поразок. Слід однак зазначити і те, що особисті прорахунки Й. Сталіна, як на це вказують документи збірників, були й результатами помилок, допущених радянською військово-теоретичною думкою перед війною, зокрема, з питань визначення головного стратегічного напрямку, раціонального розподілу сил, термінів приведення військ у повну бойову готовність, розміщення стратегічних запасів, розташування укріплень районів.

Особливо багато недоліків, багато яких за своїм характером межували із відвертим непрофесіоналізмом пов'язано із організацією зв'язку. Про масштаби проблеми яскраво свідчить те, що на початку війни було багато випадків, коли для з'ясування оперативної обстановки у тій чи іншій місцевості операторам ГШ доводилось цивільними каналами зв'язку з'ясовувати ситуацію у місцевих органах влади. Як наслідок, не маючи достовірних даних про обстановку, СВГ неодноразово ставила перед фронтами вочевидь нереальні завдання. Так, особливо серйозними прорахунками СВГ у 1941 р. було запізніле рішення на перехід до стратегічної оборони у перші тижні війни та несвоєчасне виведення військ Південно-Західного фронту з-під загрози оточення під Києвом (документ 255) [6, с. 176–177]. У результаті чого радянські війська зазнали надзвичайно важкої поразки, якої однак можна було не допустити.

Особливо прикрий було те, що, як свідчать документи, належних висновків не було зроблено. Як наслідок у 1942 р. допущено низку не менш грубих прорахунків щодо визначення можливого задуму противника, організації військам багатьох операцій, у яких було бездумно втрачено накопичені з величезними зусиллями людські ресурси та матеріальні засоби.

Військово-політичне керівництво продовжувало ставити нереальні завдання. Так, на початку 1942 р. військам відновленого Західного напрямку наказано розгромити ржевсько-в'яземсько-юхновське угруповання противника та до 5 березня вийти на рубіж Оленіне, р. Дніпро, Дорогобуж, Єльня, р. Десна та звільнити Брянськ (документ 106) [7, с. 98]. Численні спроби вирішити це завдання ні до чого не приводили. Проте СВГ продовжувала наполягати у продовженні уже цілком очевидно неперспективної щодо розгрому угруповання ворога операції. Це завдання було ще раз підтверджено 20 березня 1942 р. (документ 159), хоча нереальність її була очевидною [7, с. 135–136].

Наполегливі вимоги, не рахуючись ні з чим, продовжувати зимовий наступ 1941–1942 рр. і навесні 1942 р., були значною помилкою СВГ. Численні або розрізнені, мало підготовлені операції, які проводилися на Західному напрямку, виснажили не ворога, а власні війська. Лише 20 квітня, коли СВГ переконалася у безрезультатності спроб наступу, фронтам було наказано перейти до оборони.

Подібні дії СВГ, авторитарний стиль прийняття рішень призвели й до "харківської катастрофи". Так, наприкінці березня 1942 р. на нараді військового та політичного керівництва країни начальник ГШ, доповідаючи думки з приводу можливого характеру дій Червоної армії влітку 1942 р. пропонував у найближчий час обмежитися обороною, не вводячи стратегічні резерви. Ця думка проте не була підтримана Й. Сталіним та деякими іншими членами СВГ. У результаті чого в основу планування літньо-осінньої кампанії покладено рішення про перехід до активної оборони на усьому фронті, водночас зі здійсненням серії окремих наступальних операцій на ряді напрямків. Так, Й. Сталін поступився наполегливим проханням командування військами Південно-Західного напрямку (С. Тимошенко, М. Хрущов) про проведення Харківської наступальної операції. Генеральний штаб намагався заперечувати, але Верховний Головнокомандувач наказав йому не втручатися у планування бойових дій на південній ділянці радянсько-німецького фронту. Фінал такого розпорядження відомий: Харківська операція завершилася повномасштабною катастрофою для Червоної армії (документ 340) [7, с. 245–249].

Потрібно також зазначити, що аналіз документів свідчить також і про те, що прорахунки у керівництві проявились й організаційному плані. Не було приділено уваги як, так і їх належному оперативному використанню. У ланці командних рішень "армія-дивізія-танковий парк" нерідко використовувався, у якості танків безпосередньої підтримки піхоти з рівномірним розподіленням по фронті. Усе це призводило до того, що операції врешті приймали форму важких та виснажливих затяжних боїв.

Загалом, документи збірників свідчать про те, що воєнні кампанії 1941–1942 рр. СВГ своєчасно не планувала, так як і не розробляла плани операцій груп фронтів. Їх підготовка здійснювалася в основному шляхом видачі наказів та директив загального змісту, а конкретне оперативно-

стратегічне планування проводилось головним чином на фронтах та арміях. Роль СВГ зводилася переважно до постановки завдань фронтам та флоту, розгляду розроблених командуючими та штабами фронтів планів операцій, забезпечення їх виконання за рахунок резервів, узгодження зусиль фронтів, а також до загального нагадування про необхідність більш ефективних способів бойових дій для досягнення намічених цілей.

Разом з тим, у другий період війни, коли було досягнуто корінного зламу у війні, діяльність СВГ набула уже значної ефективності. Набувши досвіду, СВГ ставила завдання, рахуючись із об'єктивними можливостями військ, потенціалом противника, а не власними бажаннями і як наслідок припускалася значно менших помилок, краще організовувала операції.

Змінився й характер її роботи. Перехід від переважно оборонних до наступальних дій, володіння стратегічної ініціативи, більш сприятливе співвідношення сил та засобів дозволяли СВГ діяти впевненіше, ставити перед військами хоч і масштабні, але і реальні завдання, ініціювати рішучі способи дій, у тому числі спрямовані на оточення та знищення великих оперативних угруповань супротивника.

У цей період СВГ керувала діями збройних сил у двох кампаніях – зимовій 1942–1943 рр. та літньо-осінній 1943 р. Проведені стратегічні операції, що завершилися успішно, хоча й не отримали того розвитку, на який розраховувало Верховне Головнокомандування. Проте внаслідок них були створені умови для звільнення Прибалтики, Білорусі та України. Ці операції відзначалися повною оригінальністю задумів, своєрідністю способів дій, значимістю результатів, але, все ще, супроводжувалися непомірно значними втратами. Продовжували давати про себе знати і невикорінені недоліки. СВГ усе ще не звільнилася від недооцінки противника та переоцінки власних сил. Перед фронтами ставили завищені завдання, операції проводилися за принципом досягнення мети будь-якою ціною. Серйозна помилка була допущена в оцінці можливих контрдії противника, зокрема під Харковом у лютому-березні та під Києвом у листопаді 1943 р., що дозволило противнику тимчасово перехопити ініціативу (документи 331; 332; 335) [8, с. 207–208].

Характерним було те, що у цей період СВГ та ГШ, на відміну від перших 1, 5 років війни, не лише ставили завдання перед фронтами, затверджуючи чи ні інші рішення, але й самостійно розробляли детально планували та організовували усі важливі стратегічні операції, за необхідністю – коректували плани.

В цілому ж документи збірників свідчать про те, що у 1943 р. СВГ вже достатньо впевнено керувала збройними силами практично в усіх значних операціях. Вона достатньо успішно вирішувалася питання вибору напрямків головних ударів, створення та застосування стратегічних резервів (документ 48; 128) [8, с. 43–44, 92]. У її діяльності стала чіткіше проглядатися колегіальність, прагнення до вироблення важливих рішень залучити більше коло компетентних осіб. Представлені документи розкривають і прояви індивідуального таланту окремих полководців, таких як Г. Жуков, О. Василевський, К. Рокосовський, І. Конєв.

Слід зазначити, що зміст наведених документів об'єктивно свідчить, що з приходом на посаду начальника ГШ А. Василевського та призначенням заступником Верховного Головнокомандуючого генерала Г. Жукова більшість рішень та розпоряджень СВГ приймалися з урахуванням реальної обстановки та прогнозування її розвитку. Покращилося практичне керівництво військами. Якщо у перші місяці війни СВГ із запізненням реагувала на кризи в обстановці та недостатньо оперативно маневрувала резервами, то вже на другому етапі війни Верховне Головнокомандування чіткіше перегруповувало війська.

Достатньо ефективно вирішувалося стратегічне завдання відновлення порушеної влітку 1942 р. стабільності фронту. З цією метою здійснювався маневр силами та засобами, були розгорнуті Воронежський, Сталінградський, Північнокавказький та Закавказький фронти. Виправдало себе рішення про ліквідацію головних командувань напрямків та переході до безпосереднього керівництва з боку СВГ усіма фронтами з надсиланням на важливі напрямки для координації дій своїх представників.

Зросла увага СВГ до проведення організаційних заходів, скерованих на якісне удосконалення боєздатності військ: у стрілецьких з'єднаннях збільшилася кількість автоматичного озброєння, протитанкових та зенітних засобів, важких мінометів. Поліпшилася організація бронетанкових та механізованих військах. Основною оперативною одиницею стали танкові та механізовані корпуси, формування танкових армій.

Опубліковані у збірниках документи вказують на те, що СВГ, навчена досвідом весни 1942 р., прискіпливо готувала нові військові кампанії. Особлива увага приділялася створенню потужних резервів, поповненню військ накопиченою належною кількістю боєприпасів та пальним, приховуванню від ворога міжфронтних перегруповань. Так, у вересні 1942 р. в резерв СВГ

виведено 3-я та 5-а танкові армії. Це переміщення не було виявлене ворогом. Одночасно почалось формування п'яти нових резервних армії (документи 535; 544) [7, с. 376–377, 382].

До третього, заключного періоду війни СВГ та ГШ прийшли з досвідом ведення війни, практичним досвідом організації, планування та здійснення операцій значного масштабу. При цьому виробився творчий підхід до вирішення завдань.

Важливим чинником у досягненні успіху при вирішенні стратегічних завдань на цьому етапі стала чітка організація системи стратегічного керівництва. СВГ приймала рішення після ретельного обговорення їх з командуванням фронтів, командуючими видами збройних сил та родів військ (документи 686, 687) [7, с. 466–467].

Плани фронтових операцій також детально розглядалися та затверджувалися СВГ. Вона здійснювала загальний контроль за діями збройних сил, своєчасно вносила уточнення у прийняті рішення, організувала оперативну-стратегічну взаємодію, здійснювала перегрупування військ, готувала та вводила у дію стратегічні резерви. Свої рішення СВГ доводила до виконавців директивами, наказами та приватними розпорядженнями. Ефективним способом керівництва стало скерування СВГ своїх представників на фронти для координації їх дій (документи 552; 553) [7, с. 387–388].

В оцінці Г. Жукова це виглядало наступним чином: "Тепер ми могли готувати та проводити великі операції на кількох напрямках, а послідовно на всьому стратегічному фронті. На нараді Й. Сталін поставив питання про нову форму проведення кампанії 1944 р., попередньо він запросив думки кожного учасника. Обговорили питання де саме зосереджувати сили та засоби для поразки основних сил противника. Таких районів виявилось 10" [3, с. 97–99]. Слід підкреслити, що на відміну від минулих років, одночасно були розпочаті відповідні прорахунки на усіх десяти напрямках.

Загалом на цьому етапі СВГ та ГШ спланували та провели три кампанії (зимову та літньо-осінню 1944 р. та зимову 1945 р.), у ході яких було реалізовано сімнадцять стратегічних операцій. СВГ та ГШ продемонстрували здатність керувати ними, вирішувати завдання більш економно та майстерно. Проте й тут не минулося без болючих прорахунків. Наприклад, навесні 1944 р., коли радянські війська приступили до здійснення низки операцій, метою яких було звільнення Правобережної України та вихід до Карпат, незважаючи на вимогу СВГ забезпечувати таємність перегрупування військ та інших підготовчих заходів, противнику все ж вдалося отримати дані про підготовку наступу радянських військ та здійснити контрзаходи. Так, за рахунок переведення п'яти танкових дивізій з Уманського напрямку він посилив своє угруповання у напрямку 1-го Українського фронту. При чому це здійснювалось так майстерно, що радянська розвідка не виявила його, що мало серйозні негативні наслідки.

Загалом, наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р. відбулися зміни у СВГ та ГШ, частково були перерозподілені функції у центральному апараті Наркому оборони, встановлено порядок видання та підпису наказів СВГ, Наркомату оборони та ГШ (документи 266; 268; 279) [38]. У СВГ та ГШ встановився чіткий режим роботи, система збору даних та оцінки обстановки, планування операцій, їх підготовки та ведення.

Таким чином, вивчення документів збірників дозволяє простежити еволюцію стратегічного керівництва радянськими військами на всіх рівнях, виявити особливості роботи СВГ та ГШ на різних етапах Другої світової війни, дослідити методи контролю Верховним Головнокомандуванням поточної ситуації на фронтах.

Функції, робота СВГ та інших органів керівництва збройними силами розвивалися та вдосконалювалися відповідно до конкретної обстановки. На завершальних етапах війни відбулися важливі зміни у стратегічному управлінні: покращилося маневрування військами та резервами, посилювався колегіальний принцип прийняття важливих рішень.

Список використаних джерел

1. Великая Отечественная война. Историография. – М., 1995. – 346 с.
2. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны: В 4-х выпусках. – М., 1968.
3. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т. / Г. К. Жуков. – Т. 2. – М., 1992. – 384 с.
4. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М., 1988.
5. Данилов В. Д. Ставка ВГК; 1941–1945 / В. Д. Данилов. – М., 1991.
6. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1941 г. – М.: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–1). – 448 с.
7. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1942 г. – М.: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–2). – с. 624.
8. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1943 г. – М.: ТЕРРА, 1999. – Т. 16 (5–3). – с. 360.
9. Русский Архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. 1944–1945 гг. – М.: ТЕРРА, 1999. – Т. 16 (5–4). – 367 с.

Станіслав Чумак

ЭВОЛЮЦИЯ СТРАТЕГИИ ВЫСШЕГО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА СССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (ЗА МАТЕРИАЛАМИ СЕРИИ СБОРНИКОВ "РУССКИЙ АРХИВ. ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ").

В предлагаемой статье проанализирован ряд документов, которые раскрывают изменения в стратегии военно-политического руководства вооруженными силами СССР в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Ставка Верховного Главнокомандования, Генеральный штаб, Вторая мировая война, высшее военно-политическое руководство.

Stanislav Chumak

THE EVOLUTION OF STRATEGY OF HIGHER MILITARY-POLITICAL LEADERSHIP OF THE USSR DURING THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE SERIES OF COLLECTIONS "RUSSIAN ARCHIVES. THE GREAT PATRIOTIC WAR")

In the proposed article analyzes several documents which reveal changes in the strategy of the political and military leadership of the armed forces of the USSR during the Second world war.

Key words: The General Headquarters, The General Staff, top political and military leaders, The second world war.

УДК 94 (477.8) "1944/1950"

Андрій Киданюк

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ УПРОДОВЖ 1944–1950 РР. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано основні історіографічні праці радянських науковців, що стосуються соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Ключові слова: радянська історіографія, західноукраїнське село, радянська колективізація, соціально-економічні процеси.

В історичній науці нагромаджено значний масив праць, присвячених відбудові народного господарства Західної України повоєнного періоду. Серед широкого спектру історичних проблем, порушених дослідниками, окреме місце відведено вивченню соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі. Науковий інтерес до селянствознавчої тематики не послаблюється вже багато років, а сама проблематика була і залишається одним з важливих напрямків вітчизняної історичної науки. В цьому контексті проблема інтеграції західноукраїнського села до радянської системи та складності перебігу соціально-економічних та культурних процесів у регіоні набувають особливої актуальності.

Вагомий внесок у дослідження цієї проблематики внесла радянська історіографія, що представлена широким репрезентативним колом історіографічних праць радянських науковців, що безпосередньо та опосередковано відображають соціально-економічні та культурні процеси в західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Метою статті є аналіз радянської історіографії в дослідженні соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Розгляд соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі розпочався практично в перші роки відновлення радянської влади у регіоні. Дослідження були виконані в дусі марксистсько-ленінської методології. Так, у публікаціях І. Грушецького "Соціалістичне перетворення Львівщини" [1], Л. Корнійця "Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР" [2], К. Сироцинського "Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР" [3], В. Маланчука "Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР" [4], В. Варецького "Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР" [5] переважає описово-возвеличувальний

підхід до проблеми, вихваляється аграрна політика КПРС та пропагується радянський спосіб життя в західноукраїнському селі.

Одним з перших радянських істориків, хто більш ґрунтовно розглядав колективізацію сільського господарства був М. Івасюта. У його монографічних дослідженнях "Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.)" [6], "Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української УРСР" [7] міститься велика кількість фактажу стосовно роботи земельних громад, МТС, колгоспів регіону, проблем підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Поряд з тим, безумовним атрибутом часу стало доведення "допомоги Радянської влади трудящому селянству, завдяки чому вдалося покінчити з неминучими при капіталізмі злиднями і експлуатацією".

У монографічному виданні Й. Черниша "Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.)" [8], присвяченому соціально-економічним процесам у західноукраїнському селі у 40–50-х рр. ХХ ст. автор, дотримуючись настанов партійних документів, висвітлював колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західних областей України. Й. Черниш зосередив увагу на дослідженні боротьби партії проти осіб, які опиралися радянській, розцінюючи її як протидію відбудові народного господарства. Автор наголошував, що за роки радянської влади в західноукраїнському селі вдалося забезпечити вигідну для влади зміну політичної свідомості населення. Водночас, науковець одним із перших зауважив, що радянська влада застосувала до селян насильницькі методи у її проведенні.

Помітне місце в радянській історіографії досліджуваної проблематики зайняла праця В. Маланчука "Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР)" [9]. У другій частині монографії дослідник акцентує увагу на "підкуванні партії про виховання кадрів", нещадній боротьбі з "буржуазно-націоналістичним охвістям", "революційно-перетворюючій ролі партії", в результаті якої, на його думку, було досягнуто вершин соціального й економічного розвитку західноукраїнського села. Автор значно перебільшує "вклад робітничого класу у організаційно-господарське зміцнення колгоспів", ефективності екскурсій галичан у колгоспи східних областей республіки, як методу демонстрації переваг колгоспної системи, стверджує про "неухильне зростання добробуту трудящих" тощо.

Значну інформаційну цінність становить двотомник "Історія селянства Української РСР" [10; 11], виданий у 1967 р. Інститутом історії АН УРСР. У другому томі праці міститься розділ М. Івасюти "Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях УРСР (1946–1950 рр.)". Поряд з численними ідеологічними кліше, у праці знаходимо цікавий фактичний матеріал стосовно роботи культурно-освітніх установ, ліквідації малописьменності та неписьменності, розвитку сільськогосподарського виробництва у колгоспах. Однак, ми не можемо погодитися з його твердженням про активну участь селян у "соціалістичних змаганнях за вирощення високих врожаїв", "неоціненну допомогу партійних та радянських органів східних областей", "розквіт соціалістичної культури".

Знаковою у дослідженні проблеми стала узагальнююча праця істориків Інституту суспільних наук АН УРСР "Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі" [12]. У ній міститься доволі цінний, хоча й однобічний, фактичний матеріал щодо роботи колективних господарств, участі МТС в колгоспному виробництві, становлення і розвитку радянської культури, відбудови й збільшення мережі шкіл, технікумів і вищих навчальних закладів, наукових установ, музеїв, бібліотек, будинків культури, підготовки і перепідготовки учительських кадрів. Проте висвітлення цих питань, які стали предметом дослідження, подавалося у відриві від особливостей суспільно-політичного життя в регіоні, пов'язаних, як відомо, з гострою збройною боротьбою між радянською владою і націоналістичним підпіллям.

Серед значної кількості історичних досліджень радянського періоду, що стосуються суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних процесів у селі упродовж 1944–1950 рр., є фундаментальні праці, у яких висвітлені виробничі та соціальні явища в сільському господарстві. З-поміж таких праць варто відзначити "Історію народного господарства УРСР" [13], восьмитомну (у десятих книгах) "Історію Української РСР" [14–16], "Історію міст і сіл Української РСР" [17–19] та ще низка узагальнюючих праць із досліджуваного періоду. Історична правда в них була дозованою, а висновки й оцінки вкладалися в певні схеми, що обмежувало розробку конкретних проблем соціально-економічного та культурно-освітнього характеру.

У дусі марксистсько-ленінської методології у монографічному дослідженні І. Кошарного "У сузір'ї соціалістичної культури" [20] розкрито окремі аспекти культурно-освітніх процесів у Західній Україні. Незважаючи на те, що, висвітлюючи зміни в культурно-освітньому середовищі села, автор

особливу увагу приділяє партійно-державному керівництву культурним будівництвом та братерській допомозі радянських народів, значне місце в науковій роботі відводиться розвитку освіти, культурно-освітніх установ.

У колективній монографії І. Кошарного, І. Ковальчака, І. Пирожака, П. Чугайова "Рясні плоди дружби" [21] огляд досліджуваних соціально-економічних та культурно-освітніх проблем здійснено поверхнево та вибірково, проте акцент зроблено на "боротьбу трудящих західних областей УРСР за виконання величких планів четвертої п'ятирічки". Аналогічний наголос на діяльності Комуністичної партії "по зміцненню керівної ролі робітничого класу при побудові основ соціалізму" в західних областях УРСР здійснено в науковій праці Ф. Чернявського "По пути социализма" [22]. Однак, поряд з тим, в монографії міститься цінна інформація про роботу культурних установ у райцентрах та селах краю, підготовку та проведення колективізації сільського господарства.

У 1979 р. колективом Інституту суспільних наук АН УРСР підготовлено до друку "За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979" [23]. У розділі II "Боротьба трудящого селянства за здійснення масової колективізації сільського господарства" з позицій класового підходу здійснено спробу проаналізувати спротив селянства політиці радянзації, відновлення органів радянської влади у селах західноукраїнських областей. Перебільшенням є твердження, що лише на основі "соціалістичної перебудови можливо було підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва".

При аналізі історичних праць радянського періоду не можемо оминати монографічне видання В. Масловського "В борьбе с врагами социализма" [24]. Тенденційно і вибірково підібраним фактологічним матеріалом автор намагався довести, що колективізацію підтримувала більшість селянства, а спротив їй проведенню чинили лише "куркулі" та "банди буржуазно-націоналістичного підпілля". Науковець висуває безапеляційне твердження, що перехід західноукраїнського села до колективного господарювання вже в роки четвертої п'ятирічки призвів до заможного життя колгоспників краю.

Свій погляд на розвиток народного господарства України, загалом, та західноукраїнського села, зокрема, упродовж четвертої п'ятирічки виклали у своїй науковій праці В. Юрчук та І. Кожукало [25]. Проте, наскрізною червоною ниткою у їхньому дослідженні виступає Комуністична партія, котра, на їхню думку, була "основним рушієм соціалістичних перетворень на селі". У монографії містяться цікаві думки про початок формування у селян досліджуваного регіону нового радянського типу мислення, однак, повністю замовчуються методи насадження такої психології. Аналіз економічної політики в регіоні здійснюється однобоко з позиції радянської марксистсько-ленінської методології.

У 1989 р. колективом Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського академії наук УРСР підготовлене монографічне видання "Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989)" [26]. У ньому, хоч і з позицій класового підходу, все ж таки ґрунтовно проаналізовано зміни в матеріальній культурі, суспільному та сімейному побуті, висвітлюється робота по збереженню пам'яток культури, розвитку музейної справи та освіти, традиції західноукраїнського села.

Окрім монографічних видань та узагальнюючих досліджень, в роки радянської влади з'явилося багато наукових статей та розвідок, зокрема, І. Богодиста [27–29], М. Івасюти [30], В. Столяренка [31], Ф. Чернявського [32] та ін. У їхніх публікаціях про розвиток сільського господарства України йшлося про певні недоліки та труднощі. Але вони не стосувалися принципових проблем: не виділялися суттєві вади системи управління аграрним сектором, податкової політики, ціноутворення тощо. Замовчувалося, що у сільськогосподарському виробництві переважно використовувалися екстенсивні методи господарювання (розширення посівних площ, збільшення кількості працюючих у певних галузях сільського господарства, оплата праці без врахування результатів праці). Внаслідок цього неправильно оцінювалися процеси в аграрному секторі України. Зокрема, стверджувалося, що колгоспи є школою комунізму, виховання хліборобів у душі високих моральних якостей, принципів соціалістичного ставлення до праці.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. в українській історіографії розпочалися поступові переосмислювання окремих важливих проблем радянської доби та пошуків нових концептуальних підходів. Розширений доступ до архівних фондів, відкриття спецховищ бібліотек дозволило вченим інтенсивно заповнювати "білі плями" історії. На сторінках "Українського історичного журналу" з'явилася низка публікацій таких науковців, як О. Гарань [33], І. Кожукало [34], А. Перковський, С. Пирожков [35], І. Маковійчук, Ю. Пилявець [36], М. Бугай [37], які започаткували засади критичного ставлення до сталінізму та спроби об'єктивного аналізу історичного розвитку України сталінської доби, у тому числі досліджуваних процесів західноукраїнського села.

Проаналізовані наукові праці далеко не вичерпують переліку публікацій, які стосуються різних аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Вони, на нашу

думку, є найбільш значимими та складають основу історіографічного доробку радянських науковців з досліджуваної проблеми.

Таким чином, характерною особливістю радянської історіографії став вибірковий, тенденційний розгляд питань суспільно-політичного, соціально-економічного та духовного життя села західного регіону України в обов'язковому зв'язку з ідеологічними настановами вищих партійних інстанцій. Складний та суперечливий процес поновлення у краї радянської системи висвітлювався виключно у позитивних тонах. Оскільки за радянських часів історична наука була заручницею пануючої комуністичної ідеології, то переважна більшість науковців змушена була доводити керівну роль партії у соціалістичних перетвореннях, актуалізувати зростання класових суперечностей, показувати лише переваги радянського способу життя. Разом з тим, значна політична заангажованість досліджень у жодному випадку не применшує цінності цих наукових робіт, оскільки в них міститься значна кількість фактологічного матеріалу, що стосується соціально-економічних та культурних процесів в західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр.

Список використаних джерел

1. Грушецький І. Соціалістичне перетворення Львівщини / І. Грушецький // Більшовик України. – 1948. – № 8. – С. 32–40.
2. Корнієць Л. Р. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Л. Р. Корнієць. – К.: Держполітвидав, 1950. – 31 с.
3. Сироцинський К. Є. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / К. Є. Сироцинський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.
4. Маланчук В. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / В. Маланчук. – К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1957. – 48 с.
5. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР (в довоєнний період) / В. Л. Варецький. – К.: Акад. наук УРСР, 1959. – 298 с.
6. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.) / М. Івасюта. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. – 115 с.
7. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
8. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1963. – 267 с.
9. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР) / В. Маланчук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 696 с.
10. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / [редкол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.), М. Ю. Брайчевський, М. Н. Лещенко [та ін.]]. – К.: Наук. думка, 1967. – 552 с.
11. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / [редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько]. – К.: Наук. думка, 1967. – 534 с.
12. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній радянській державі – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1968. – 802 с.
13. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. – Т. 3., кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1985. – 464 с.
14. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / [Відп. ред. В. І. Клоков]. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
15. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн. 1. – 390 с.
16. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн. 2. – 699 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Івано-Франківська область / [редкол.: О. О. Чернов, Т. В. Бернацек, І. К. Васюта та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 640 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Львівська область / [редкол.: В. Ю. Маланчук, М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – 979 с.
19. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Тернопільська область / [редкол.: С. П. Нечай, В. П. Андреев, М. П. Глинський та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – 640 с.
20. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – 239 с.
21. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки радянської влади). – Львів: Каменяр, 1974. – 280 с.
22. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма (Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской УССР (1939–1950) / Ф. Ф. Чернявский. – Львов: Вища школа, 1978. – 239 с.
23. За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. / [М. К. Івасюта, В. І. Масловський, А. І. Мартинюк, В. В. Нечитайло]; Акад. наук Української РСР, Ін-т. сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1979. – 212 с.
24. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классової борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский Виталий Иванович. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.
25. Юрчук В. И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К.: Политиздат, 1986. – 365 с.
26. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 264 с.
27. Богодист І. П. З приводу ролі земельних громад у соціалістичній перебудові західноукраїнського села / Богодист І. П. // Український історичний

журнал. – 1962. – № 3. – С. 113–116. 28. Богодист І. П. Соціалістична перебудова західноукраїнського села / І. П. Богодист // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 69–82. 29. Богодист І. П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1959 рр.) / І. П. Богодист. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 176 с. 30. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР / М. К. Івасюта // Український історичний журнал. – 1984. – № 9. – С. 49–58. 31. Столяренко В. П. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947–1950 рр.) / В. П. Столяренко, І. Х. Сас // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 71–79. 32. Чернявський Ф. Ф. Провідна роль робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1939–1950 рр.) / Чернявський Ф. Ф. // Український історичний журнал. – 1980. – № 11. – С. 77–86. 33. Гарань О. Проблеми формування національних кадрів у західних областях в II пол. 40-х – 50-х рр. / О. Гарань // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 55–65. 34. Кожукало І. Вплив особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і – на початку 50-х років / І. Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 17–22. 35. Перковський А. Л. Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр. / Перковський А. Л., Пирожков С. І. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25. 36. Маковійчук І. М. Голод в Україні 1946–1947рр. / І. М. Маковійчук, Ю. Г. Пилявець // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 23–31. 37. Бугай М. Ф. Депортації населення з України 30–50-ті роки / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 20–25.

Андрей Киданюк

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО СЕЛЕ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1944–1950 ГГ. В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы основные историографические труды советских ученых, касающиеся социально-экономических и культурных процессов в западноукраинском селе в течение 1944–1950 гг.

Ключевые слова: советская историография, западноукраинское село, советизация, коллективизация, социально-экономические процессы.

Andriy Kydaniuk

THE RESEARCH OF SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL PROCESSES IN WESTERN UKRAINIAN VILLAGE IN 1944–1950 YEARS IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

In this article analyzed the main historiographical works of soviet scientists concerning social, economic and cultural processes in the Western Ukrainian village in 1944–1950 years.

Key words: soviet historiography, Western Ukrainian village, sovietization, collectivization, socio-economic processes.

УДК 94(477)“1941/1944”

Ірина Стадник, Оксана Яшан

ВИКОРИСТАННЯ СПОГАДІВ СВІДКІВ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1944 РР. В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

У статті відображено використання матеріалів усної історії, зокрема спогадів свідків нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр. в процесі викладання дисципліни “Історія України” в технологічному навчальному закладі, наведено приклади таких свідчень, зібрані студентами. Доведено, що залучення студентів до збирання матеріалів усної історії дозволяє вирішити цілий комплекс завдань навчального та виховного характеру.

Ключові слова: усна історія, окупаційний режим, Друга світова війна, історія України, навчально-виховний процес.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сьогодення позначено кардинальними змінами в усіх сферах життя суспільства і, передусім, в духовній. Руйнування колишньої системи цінностей створює духовний вакуум, дається взнаки також і відсутність вивірених духовних орієнтирів, втрачають актуальність традиційні цінності народного життя, вітчизняної історії та культури, знецінюються ідеї патріотизму, самовідданого служіння Батьківщині.

У молодіжному середовищі часто помітна невпевненість у завтрашньому дні, втрата інтересу до навчання, праці, агресивність, антипатріотичні настрої. Тому серед актуальних проблем, що стоять перед вузівською освітою, можна виділити проблему підготовки молодих фахівців, здатних брати активну участь в житті суспільства, шукати рішення проблем, що стоять перед суспільством, і саме дисципліна “Історія України” чи не найбільше покликана вирішувати ці завдання.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі зібраних та опрацьованих студентами свідчень очевидців окупаційного режиму 1941–1944 рр. проаналізовано механізм формування ціннісних установок.

Доведено, що залучення студентів до збирання матеріалів усної історії дозволяє вирішити цілий комплекс завдань навчального та виховного характеру.

Об'єктом дослідження є використання засобів усної історії, зокрема свідчень очевидців окупаційного режиму 1941–1944 рр. в навчальному процесі при викладанні дисципліни “Історія України”.

Предмет дослідження є формування засобами усної історії ціннісних установок на прикладі вивчення подій Другої світової війни.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати механізм формування ціннісних установок, зокрема образу ворога, використовуючи засоби усної історії (на прикладі свідчень людей, що пережили нацистський окупаційний режим 1941–1944 рр., зібраних студентами) в умовах наявності невеликої кількості годин, відведених на вивчення в технологічному вищому навчальному закладі дисципліни “Історія України”.

Завдання дослідження – проаналізувати процес формування ціннісних орієнтирів у студентів, на прикладі образу ворога, засобами усної історії; висвітлити досвід викладачів Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ) з удосконалення у студентів навичок самостійно знаходити матеріал, і на його основі робити аргументовані висновки.

Основу джерельної бази статті складають спогади очевидців, які пережили нацистську окупацію України 1941–1944 рр., зібрані студентами ЧДТУ. Деякі з цих свідчень публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми представлено в публікаціях та розробках як зарубіжних, так і вітчизняних авторів, зокрема Г. Грінченко, О. Яшан, П. Томпсона, Т. Нагайко, Т. Пастушенко та інших [1].

Однак, особливості використання засобів усної історії у навчальному процесі, на нашу думку, розкрито недостатньо, що і зумовило необхідність цієї публікації.

Історія, як подана інша наука, покликана сприяти формуванню всебічно розвиненої особистості, що володіє незалежністю суджень і поглядів, активної життєвої позицією. Естафета передачі історичних уявлень і знань наступним поколінням певним чином визначає майбутнє нації. Сучасне суспільство потребує того, щоб кожен його учасник відчував нерозривний зв'язок з історією і включав себе в історичний, аксіологічний та географічний простір як своєї країни, так і світу в цілому.

Усвідомлюючи функції історичного знання, майбутній фахівець зможе сприйняти історію як інструмент власного контролю над сьогодишньою ситуацією. Бути вільним – не значить володіти повною свободою дій, а розуміти, наскільки твої дії і думки зумовлюються спадщиною минулого. У сучасному освітньому процесі роль викладача істотно змінюється, оскільки викладач в сучасних умовах перестає бути єдиним джерелом знань, і стає керівником і помічником у навчанні. Студентам надається можливість самостійно обирати потрібну їм інформацію, що постійно змінюється, і тому викладачеві необхідно виробити значну кількість індивідуальних стратегій навчання, які дозволили б кожному з них стати активним учасником навчального процесу, критично підходити до наданих знань.

Навчальний план підготовки бакалаврів спеціальностей, які ліцензовані у Черкаському державному технологічному університеті, в якості обов'язкового компоненту гуманітарного блоку підготовки передбачає викладання курсу "Історії України", в загальному обсязі 108 годин, з яких 36 годин відводиться на лекційний курс і 18 годин (в середньому по університету) на семінарські заняття. Така невелика кількість годин, відведена на опанування усього періоду української історії, зумовлює лаконічність подання матеріалу викладачем і виокремлення з-поміж усіх тем української історії найбільш значущих. До таких, на наш погляд, ключових тем, відноситься період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.), на яку в нашій робочій програмі відведено 2 лекційні години і 2 години семінару. Вагомість і наукова значущість теми та невинувато мала кількість годин зумовили пошук різних методик роботи, які б дозволили не втратити того виховного та пізнавального ефекту, який мають тогочасні події та процеси. Невеликий об'єм лекційного часу дозволяє фактично лише розставити акценти, виокремити найбільш вагомі події та процеси і показати зміни в оціночних підходах до розв'язання проблем Великої Вітчизняної війни. Отже вагомим і необхідним доповненням в цих умовах є самостійна робота студентів, по поглибленню знань з цієї теми.

Одним із видів індивідуальної роботи, який пропонується до виконання студентам викладачами кафедри історії України ЧДТУ є, зокрема, збір свідчень тих осіб, які пройшли Велику Вітчизняну війну зі зброєю в руках, або перебували на окупованій території і на собі відчули усі "принади" нового, встановленого нацистами порядку. Такі матеріали фіксуються студентами або у вигляді відео-інтерв'ю, або оформлюються письмово і потім озвучуються на семінарському занятті. Це, на нашу думку, дозволяє перенести сприйняття подій тих років зі сфери суто інтелектуальної до емоційної, що дозволяє краще досягти поставленої педагогом мети.

Опрацювання спогадів дозволяє студентам виробити навички роботи з першоджерелами (на відміну від опосередкованої роботи з джерелами за допомогою хрестоматій, штучно складених збірок документів тощо), що є цінним методичним інструментом для розвитку аналітичного наукового мислення. З іншого боку, робота з усними спогадами, вимагає критичного підходу, вміння узагальнити накопичений матеріал і застосувати на практиці теоретичні знання, сприяє виробленню навичок наукового синтезу. Подібна робота, безсумнівно, корисна і з точки зору розширення загального світогляду студентів, так як припускає безпосередній контекст зі світом іншого покоління.

Так, наприклад, на основі зібраних свідчень очевидців нацистської окупації 1941–1944 рр., студентами зроблено висновок про те, що під впливом окупаційної дійсності в свідомості українців, що проживали на окупованій території, сформувався власний образ ворога. Перша зустріч з ворогами стала для населення справжньою травматичною ситуацією, яка викликала порушення звичайного укладу думок та дій, трагічно змінила життєвий світ людей, їх модель поведінки та мислення, нерідко вже перша зустріч з окупантами перевертала в свідомості всі уявлення про людяність. Так, С. Квацук з м. Монастирище Черкаської області, якому на той час було 9 років, розповідав: "Вперше німців я побачив здалеку, коли вони підійшли до нашого міста. Вони жорстоко розгромили декілька будинків і вбили двох старих людей. Німці були жорстокі, їх не хвилювало, хто в них на дорозі – знищували всіх. Особисто в мене потрясіння було, адже, я будучи дитиною, вперше побачив вбивство двох знайомих мені людей. Після цього випадку німці були втіленням якоїсь не людяності" [2]. М. Сороці з с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області було 11 років, коли вона вперше побачила окупантів: "Вперше побачила німців в 1941 р.... Перше враження – це невідомість, цікавість і страх, що ж з нами буде" [3].

Людська пам'ять зафіксувала окупантів не крізь призму масової пропаганди, яка формувала образ "вбивці", а через власний досвід. У світі цього досвіду окупант має різні найменування, різні характери, різні моделі поведінки. Зазвичай, окупанта називають "німцем", але виокремлюють "есесівців" і "фашистів": "Німці теж були різні. Одні нічого поганого не робили, то і ставились до них, можна сказати, байдуже, а есесівців боялись і старались не попадати на очі" [3].

Коли йдеться про нелюдські вчинки, які несли горе та страждання, то окупантів називали "фашистами". В. Крамарчук пригадував про те, як "одна з селянських собак вкрала у німецьких солдат невеличкий шматочок шоколаду, а фашисти подумали на нього і дуже розлютились. Не

вияснюючи правди, вони схопили мотузку, накинули її на шию хлопчика і почали тягти його до шовковиці, щоб повісити. Сестра хлопчика, побачивши це, швидко одяглась та побігла до найстаршого за званням німця, що на той час був у селі. Як не дивно, проте офіцер виконав прохання дівчини та відпустив хлопця. Пролунав наказ припинити повішання. Хоча німці були тиранами та причинили безліч лиха, страждань та горя для всіх нас, та я все своє життя вдячний тому офіцеру, що зжалився над дитиною" [4].

Поряд із есесівцями "дуже лютими були також мадяри" [5]. Тобто, населення розподіляло німців на "хороших" і "поганих". "Юрківський комендант Енке був хорошою людиною. Люди його поважали" [6]. Ю. Полійчук пригадує про "хороших німців": "Після першого року війни, у нас жили хлопці. Вони любили пекти, з нами ділились. Показували свої карточки, з жінкою (фрау), дітьми. Будинки такі гарні у них. Один нас сфотографував, щоб показати, як ми бідно живем" [7].

Студентами були зібрані та зачитані і такі свідчення: "Тільки-но зачувши мотор мотоциклів, бігли якнайдужче у жито, ховаючись від нелюдів. ...Жали ми серпами пшеницю, а тут летить німецький літак і як випустить по нас вогонь, ми всі перелякались, припали до рідної землі і не ворушимось, а він безперестанку строчить. У нашої родички...сина вбили з літака на порозі" [8]. "Звірства, які чинили на Вдовиченому Хуторі фріци, не можна передати на папері" [9].

Крім нацистів, жорстокими і підступними ворогами, як зазначають свідки тих подій, були – поліцаї-зрадники. У деяких селах німецьких гарнізонів не було, тому саме вони наглядали за населенням, встановлюючи свої порядки, безчинствували. Тому для більшості свідків тих подій саме поліцаї були втіленням справжнього ворога. "Німецькі наглядачі" були скрізь, вони стежили за населенням, доповідаючи про кожен крок, були дуже жорстокі [2]. Є. Вдовиченко пригадує, що у них в селі було чимало односельців, які прислужували німцям. Так, її сусід був німецьким поліцаєм. "Він розстріляв маленького хлопчика за те, що той не захотів сказати, де його мама, та він і не знав. Але в той же вечір сусіда поплатився за це. Мати хлопчика вбила його, а сама була розстріляна за це" [10].

Досить часто поліцаї використовували свої знання про місцеве населення для власної вигоди. "Пригадую, поруч жив сусіда, добрий та чуйний чоловік, учитель трудового навчання. Поліцаї постукали у 2 години ночі, визвали із собою. ...Провели його бідного через кілька дворів і розстріляли. ... Жінку і дитину не трогали. А чого запам'яталися? Така красива пара була. Розповідають односельці, що одному поліцаю подобалась дружина вчителя, вона, дійсно, була красуня.... От у поліцаія була злоба на чоловіка, його був час. От так люди гинули від своїх. Жахливі були часи" [11].

Як свідчать зібрані матеріали документи, були й випадки, коли, ризикуючи власним життям і життям своїх родин, поліцаї попереджали про облави, допомагали уникнути Німеччини, врятуватись від смерті [2].

У людській пам'яті свідків тих жахливих подій закарбувався ще один ворог, який вторгається в людське життя без запрошення, безжальний, аморальний, якому не властиво нічого людського, – війна. Основним лейтмотивом усіх розповідей про війну була заборона і жорстоке покарання за порушення встановлених правил, які передбачали контроль над усіма сферами людського життя та діяльності, страх, голод "Україна хліборобна, // Німцю хліба дала – // А сама голодна" [12].

Таким чином, загальний психологічний стан більшої частини населення був пригніченим, так як життю людей постійно загрожувала небезпека: людину могли побити, посадити у в'язницю, відправити на примусові роботи, навіть безпричинно убити; затишно не можна було почуватися навіть у рідній хаті. Відчуття страху підсилювали засоби масової інформації. "В той час ми відчували і страх, і безпорадність, і невпевненість не лише в наступному дні, а й не знали, що з нами може трапитись і наступної хвилини: чи залишимось взагалі живими, чи потрапимо в полон. Війна породила в нас недовіру навіть до тих, із ким ми були знайомі довгий час" [2]. Такий стан підсилювався також невпевненістю за безпеку життя близьких, які воювали на фронті, частими звістками про їх загибель.

"Те, що пережили ми, підлітки, на долю яких випала війна, зовсім по-іншому дивилися на життя. Не так багато залишилось односельців, які бачили на власні очі смерть і дивились їй в обличчя. Але доля, мабуть, над нами змилостивилась і залишила в живих, щоб ми передали це прийдешнім поколінням" [9]. Людська пам'ять про війну й окупацію є живою і болісною темою, але саме розповіді людей, що пережили ці події, є неоціненним джерелом, яке повинно стати у нагоді в процесі відтворення людської історії Другої світової війни.

Отже, залучення студентів до збору спогадів свідків пов'язаних із подіями Другої світової війни, а потім використання їх на лекційних і семінарських заняттях з курсу "Історія України" дозволяє вирішити цілий комплекс завдань, що наразі стоять перед викладачем: в умовах невеликої кількості годин, виділених на вивчення дисципліни "Історія України" сформувані у студентів ціннісні орієнтири; навчити студента в умовах існування поляричних тлумачень, а проблеми Другої світової

війни підходять для цього якнайкраще, робити висновки і узагальнення, керуючись не вимогами політичної кон'юнктури, а принципом об'єктивізму; стимулювати у студентів процес логічного мислення, розвивати вміння проводити історичні аналогії, користуючись базою історичної інформації; показати студентам причинно-наслідковий характер подій Другої світової війни, а також місце і особливості подій в Україні на тлі загальносвітових; сформувати, на основі краєзнавчого матеріалу, у студентів бачення і регіональних особливостей перебігу подій війни і внеску кожного регіону у перемогу; сприяти формуванню почуття патріотизму, що в сучасних умовах економічної кризи та відсутності національної ідеї, видається особливо актуальним; привчити студента самостійно знаходити матеріал, і на його основі робити аргументовані висновки; показати роль особи і історії і місце героїчного вчинку в житті людини; підтримувати зв'язок між поколіннями та виховувати почуття поваги до захисників вітчизни, до власної історії.

Список використаних джерел

1. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів / Г. Грінченко – Х.: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.; Нагайко Т. Ю. Методичні рекомендації з організації та проведення наукових досліджень з питань вивчення історичного минулого сільських населених пунктів засобами усної історії (для студентів історичних факультетів) / Т.Ю.Нагайко, А.О. Іваненко – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 40 с.; Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України Випуск 11. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 11. – С. 166–175; Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон / [Пер. с англ.]. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.; Яшан О.О. Повсякденне життя селян під час окупації 1941–1944 р. (на матеріалах Центрального регіону України) / О. О. Яшан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, Вип. 2, 2009. – С. 173–176. 2. Спогади Квашука С.С. (1932 р.н., м. Монастирище Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. 3. Спогади Сороки М.В. (1930 р.н., с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2008 р. 4. Спогади Крамарчук В.М. (1930 р.н., с. Нова Осота Олександрійського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007 р. 5. Спогади Косової Є.П. (1925 р.н., с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2008 р. 6. Спогади Сороки А.О. (1929 р.н., с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2008 р. 7. Спогади Полійчук Ю.Є. (1926 р.н., с. Нова Севастіянівка Христинівського району Черкаської області) – Рукопис, 2008 р. 8. Спогади Трегуб Т.Д. (1922 р.н., с. Стара Осота Олександрійського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007 р. 9. Спогади Безсінного М.І. (1928 року народження, уродженець с.Вдовичий Хутір, Черкаської обл. (жителя смт.Олександрівка Кіровоградської обл.) – Рукопис, 2004 р. 10. Спогади Вдовиченко Є.О. (1908 р.н., с. Бужанки Лісянського району Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. 11. Спогади Кузик Т.Х. (Балабушка) (1924 р.н, с.Головківка, Чигиринського району, Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. 12. Спогади Косової Є.П. (1925 р.н., с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2008 р.

Ирина Стадник, Оксана Яшан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОСПОМИНАНИЙ СВИДЕТЕЛЕЙ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА 1941–1944 ГГ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ “ИСТОРИЯ УКРАИНЫ”

В статье отражено использование материалов устной истории, в частности воспоминаний свидетелей нацистского оккупационного режима 1941–1944 гг в процессе преподавания дисциплины “История Украины” в технологическом учебном заведении, приведены примеры таких свидетельств, которые были собраны студентами и затем использованы в учебном процессе. Доказано, что привлечение студентов к сбору материалов устной истории позволяет решить целый комплекс задач учебного и воспитательного характера.

Ключевые слова: устная история, оккупационный режим, Вторая мировая война, история Украины, учебно-воспитательный процесс.

Irina Stadnyk, Oksana Yaschan

USE THE MEMORIES OF WITNESSES OF THE NAZI OCCUPATION REGIME OF 1941– 1944 IN THE PROCESS OF TEACHING “HISTORY OF UKRAINE”

The article describes the use of oral history materials, including memories of witnesses of the Nazi occupation regime of 1941–1944 in the process of teaching “History of Ukraine “ in a technologic school, are examples of such evidence collected by the students and then used in the classroom. It is proved that involve students in the collection of oral history materials can solve a complex task training and educational nature.

Key words: oral history, the occupation regime, The second world war, history of Ukraine, the educational process.

УДК 94(477)/528.063

Інна Петрова

**"ЕКОНОМІЧНІ ПРИМІТКИ" ДО ГЕНЕРАЛЬНИХ ПЛАНІВ ТА АТЛАСІВ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті розглянуто технологію створення та функціонування такої групи джерел, як "економічні примітки" для планів та атласів генерального межування. На основі існуючих історіографічних та джерельних надбань проаналізовано усі наявні формуляри цієї групи документів. Також у науковій розвідці зроблено аналіз інформаційних можливостей "економічних приміток" та встановлено рівень репрезентативності цієї групи пам'яток.

Ключові слова: генеральне межування, економічний журнал, межова контора, "економічні примітки", Харківське намісництво.

Кожен історик, працюючи над дослідженням тієї чи іншої проблеми, завжди належну увагу приділяє формуванню джерельної бази свого дослідження. Оскільки саме завдяки досконалому володінню методами бібліографічної та архівної евристики, об'єктивному підходу до аналізу змістовного навантаження джерела він може забезпечити високий науковий рівень своєї розвідки. На сьогодні, дослідники, що працюють над проблемами соціально-економічної історії Слобідської та Південно-Східної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст., іноді залучають до своїх наукових студій таку групу описово-статистичних джерел, як "економічні примітки" до повітових планів та атласів генерального межування. Оскільки саме на сторінках зазначених джерел представлена інформація про формування аграрних відносин у регіоні, існуючі системи обробітку землі, розвиток основних галузей промисловості тощо. У той же час іноді дослідники не замислюються над проблемою достовірності та інформативної репрезентативності джерел цієї групи. З часом це може призвести до необ'єктивного формування загального уявлення про сутність та динаміку досліджуваних проблем, до спотворення історичної дійсності. І тому поява джерелознавчих студій допомагає встановити рівень інформаційних можливостей писемних документів та поліпшити якість сучасних історичних досліджень.

Наукова новизна дослідження зумовлена постановкою проблеми, адже "економічні примітки" до повітових планів та губернських атласів генерального межування України обрано вперше предметом спеціального джерелознавчого дослідження.

Об'єктом дослідження є комплекс "економічних приміток" до повітових планів та генеральних атласів Слобідсько-Української (Харківського намісництва), Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній. Предметом дослідження виступає методика створення "економічних приміток" та рівень інформаційних можливостей цієї групи пам'яток з історії України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Мета дослідження на основі джерелознавчого аналізу змісту "економічних приміток" надати їм всебічну оцінку як історичного джерела.

Завдання дослідження: встановити коло укладачів "економічних приміток" та час їх створення, визначити роль і місце джерел цієї групи у тогочасному інформаційному середовищі Російської імперії, окреслити перспективні напрями подальшого використання "економічних приміток" як джерел для вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Деякі аспекти, пов'язані з історією створення та функціонування "економічних приміток", досліджувались у роботах таких українських та російських учених: І. Германа [1], П. Іванова [4], С. Кавеліна [6], Л. Милова [9], С. Рудіна [16], Г. Смирнова [17], Н. Суревої [18, с. 27–35], Ю.Коник [7, с. 128–135]. Однак, зазначені вчені здебільшого зосереджували свою увагу на вивченні таких питань: розробка та затвердження основних законодавчих актів відповідно до яких відбувались межові роботи; діяльність основних межових установ країни (Межова експедиція, Московська межова канцелярія, межові контори); освітній та кваліфікаційний рівень перших учасників межових експедицій. Тривалий час такі питання як методика впорядкування "економічних приміток" на Слобідсько-Українську губернію (Харківське намісництво), Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії, атрибутивні ознаки цієї групи пам'яток залишались поза увагою дослідників (виключення становить монографія Л.Милова, у якій побічно розглянута діяльність Слобідської межової контори).

У 1765 р. Катериною II проголошено поширення на територію Російської імперії основних заходів генерального межування. Відповідно до "Маніфесту о Генеральном размежевании земель

по всей империи с приложением генеральных правил, данных Межевой комиссии и Высочайше утвержденного реестра о ценах на продажу земель в губерниях и провинциях" (19 вересня 1765 р.) та інших нормативних актів створювались спеціальні землевпорядні органи, які займалися визначенням кордонів приватновласницьких та державних земельних володінь (дач), врегульовували усі існуючі земельні конфлікти на обмежованих територіях, юридично закріплювали право власності на землю [8, с. 329–339]. Спочатку межування було поширено лише на територію Московської губернії. Для цього спеціально створювалися Московська губернська межева канцелярія, Серпуховська і Волоколамська межові контори. Паралельно, а іноді й після завершення межування в Московській губернії, межові установи починали обстежувати інші регіони Російської імперії. На теренах України межові контори упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. працювали: 1) у Слобідсько-Українській губернії 1769–1781 рр., 2) у Катеринославській, у Херсонській та у двох повітах Таврійської губернії: Мелітопольському та Дніпровському упродовж 1797/1798 – 1828/1829 рр.; 3) у Таврійській губернії упродовж 1829 – 1841/1843 рр.

У результаті проведення генерального межування губерній та областей Російської імперії сформовано декілька комплексів документів. Усі картографічні документи та описово-статистичні матеріали генерального межування можна розподілити на декілька груп: первинні та підсумкові документи. Первинні документи створювалися представниками межових контор чи надавалися місцевою владою безпосередньо під час проведення межових обстежень. До цієї групи документів зараховувались: 1) польова записка; 2) межові плани; 3) межові книги; 4) польові економічні журнали. Підсумкові документи створювалися після узагальнення первинних матеріалів на завершальній стадії межування або вже після його завершення. З часом основу цієї групи джерел сформували: 1) генеральний повітовий план; 2) економічні примітки до генерального повітового плану; 3) генеральний атлас губернії та економічні примітки до нього.

Серед усього наведеного переліку підсумкових документів найбільш інформативними джерелами є "економічні примітки" до генерального повітового плану (далі ЕП). Для впорядкування економічних приміток на кожен дачу (ділянку) конторські землеміри використовували спеціальну форму. Їх змістовне навантаження було врегульовано такими нормативно-правовими актами, як "Наставление землемерам о технической части межевания" (липень 1766 р.) і наказ Межевої експедиції від 28 лютого 1782 р. З часом сформувався табличний формуляр цього джерела. Відповідно до існуючих вимог спочатку ЕП мали такий вигляд: 1) номер дачі; 2) назва дачі (були випадки, коли до дачі зараховувались декілька населених пунктів, що належали різним власникам); 3) відстань, на якій знаходилась дача від повітового міста; 4) кількість дворів; 5) чисельність населення жіночої та чоловічої статі; 6) площа земельної ділянки в десятинах та сажнях. У сьомій графі ("камеральні економічні примітки") за кожною дачею надавалась інформація про її географічне розташування, опис поміщицького двору, зазначалася наявність млинів та надавалась їх характеристика, фіксувалися розміри поміщицького і селянського заорювання, величина, форма (натуральна, грошова) податку, якість землі, склад зернових культур, їх урожайність, селянські промисли. З часом в історичній літературі такий вид "економічних приміток" отримав назву "Повних економічних приміток" [9, с.63].

Надалі форма "економічних приміток" та їх змістовне навантаження змінились, з часом з'явилися так звані "Короткі економічні примітки". Поява цієї групи ЕП ("Коротких"), на думку російського дослідника Л.Милова, пов'язана з діяльністю князя О.В'яземського – члена межової експедиції [9, с.74]. Він, як і більшість представників цієї установи, після появи перших повітових планів прийшов до висновку, що користуватися громіздкими повітовими планами як довідниками незручно. Тому було вирішено за кожним повітом упорядкувати "план", який повинен був складатися з двох частин. У першій частині розміщувався план повіту з усіма економічними примітками за місцями розташування дач. До другої частини такого документу повинні були увійти: 1) абетковий перелік прізвищ власників; 2) абетковий перелік назв селищ та пустопорожніх земель. Як зразок для створення такої групи документів було вирішено обрати Атлас Калузького намісництва 1782 р. 13 березня 1783 р. вийшов наказ ("О сочинении генеральных атласов на обмежеванные губернии") про необхідність упорядкування нових документів за зразком атласу Калузького намісництва. На підставі цього указу межові контори розгорнули інтенсивну роботу, та вже через 15 років після її початку було складено близько 400 екземплярів атласів з "Короткими економічними примітками". Відповідно до нових вимог змінилась і структура "економічних приміток". Усі документи цієї групи мали таку структуру: 1) номер дачі (вказувався відповідно до його номеру на плані); 2) назва дачі; 3) кількість дворів; 4) чисельність населення жіночої та чоловічої статі; 5) площа землі, що знаходилась під садибою; 6) площа землі, відведеної під рільництво; 7) площа

сінокосів; 8) площа землі під лісом; 9) площа непридатної для виробничої діяльності землі; 10) "короткі економічні примітки" [9, с.77].

Якщо спиратись на таку класифікацію та проаналізувати структуру і зміст більшості економічних приміток чотирьох губерній України, що підлягали межуванню, то можна прийти до таких висновків.

1. Серед економічних приміток до генерального межування Слобідсько-Української губернії (Харківського намісництва), що зберігаються у Державному архіві Харківської області, зустрічаються здебільшого "Повні економічні примітки" до генеральних планів повітів. Щодо документів Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), то там ми можемо зустріти як "Повні економічні примітки", так і "Короткі". У Харківському архіві зберігається дві групи "Повних економічних приміток", поява яких датується різними хронологічними періодами: перша група 1782–1783 рр., друга – 1804 р. Перша група складалася вже після завершення процесу межування (1769–1781 рр.) у губернських креслярнях. Так, наприкінці ЕП за Охтирським повітом зустрічаємо підписи Голови Харківської казенної палати – статського радника Я.Согіна, асесора Харківського намісницького правління Ф.Попова, поручника М.Бабкова, голови Харківської губернської креслярні Ф.Чирикова, помічника землеміра І.Малютіна [19, с.5]. Друга група ЕП також була створена вже після завершення межування (на початку XIX ст.), наприкінці кожної документальної пам'ятки є підпис місцевого землеміра (наприклад, наприкінці ЕП на Старобільський повіт є підпис місцевого землеміра титулярного радника І.Майкова).

2. У РДАДА зустрічаються кілька різновидів ЕП до генерального межування Катеринославської та Херсонської губерній По-перше, більшість приміток, що зустрічаються у цьому фонді, є чернетками "Повних економічних приміток". Оскільки в тексті вказані різні дати створення, то це підтверджує гіпотезу, що вони (чернетки) упорядковувалися безпосередньо під час проведення межувальних робіт (наприклад, "Экономические примечания и каталоги к генеральному плану Бахмутского уезда на дачи, обмеженные в 1798 – 1806 г." [12, арк. 1]. У той же час у цьому фонді наявні чистові варіанти "Коротких економічних приміток" до планів та атласів Катеринославської та Херсонської губернії. Створення чистових варіантів "Коротких економічних приміток" відбувалося вже після завершення генерального межування того чи іншого району. До такого роду документів відносяться й "Экономические примечания на 163 дачи, описание г.Бахмута и алфавиты дач" [13, арк.1].

3. Щодо економічних приміток до повітових планів та атласів генерального межування Таврійської губернії, що зберігаються у фондах РДАДА, то в архіві представлені матеріали цієї групи джерел за Дніпровським, Мелітопольським, Перекопським, Феодосійським, Ялтинським повітами. У зв'язку з тим, що першими були Катеринославською межевою конторою обмежені два повіти Таврійської губернії (Мелітопольський та Дніпровський), то чистові варіанти цих двох повітів Таврійської губернії датуються не раніше 1832 – 1833 рр. За іншими повітами цієї територіально-адміністративної одиниці здебільшого зберігаються чорнові варіанти "Повних економічних приміток", що створювалися безпосередньо під час проведення межувальних заходів ("Экономические примечания на 15 дач Феодосийского уезда, обмеженные в 1831 г.") [14, арк.1].

Поряд з проблемою класифікації "економічних приміток" також актуальним залишається питання встановлення часу їх створення (оскільки є чистові (створювались вже після завершення межування повіту) та чорнові (упорядковувались під час опису кожної дачі) варіанти цих документів). Для того, щоб встановити хронологічні межі створення чистових варіантів "економічних приміток", наприклад, до повітових планів Херсонської губернії, що зберігаються у Російському державному архіві давніх актів, потрібно залучити документи з інших архівних установ України. Наприклад, у Державному архіві Херсонської області зберігаються документи, які відтворюють процес упорядкування ЕП цієї територіально-адміністративної одиниці. У цих документах повідомляється, що Московська межева канцелярія слухала рапорт Директора креслярні Мартинова та землеміра Хитрова які повідомляли, що під час прийняття справ за Ольвіопольським повітом Херсонської губернії вони виявили відсутність кількох планів дач та камеральних приміток (лист надійшов 11 листопада 1833 р.) [3, арк.2]. У подальшому Хитров планував працювати над упорядкуванням Генерального плану цього повіту з "економічними примітками" до нього. Відсутність інформації з цього приводу ставила під загрозу завершення вищезначеного заходу. Тому вони з межевої канцелярії надіслали перелік 32 населених пунктів, за якими були відсутні "економічні примітки". Також до цього листа вони долучили ордер, відповідно до якого місцеві службовці у короткі строки повинні були впорядкувати "економічні примітки" та після їх завершення надіслати до Межевої канцелярії. Таким чином, спираючись у своїх висновках на цей документ та текстовий аналіз, можна зробити висновок, що інформація щодо створення "економічних приміток" на Херсонську губернію збиралась включно до 1833 – 1834 рр.

Також дискусійним питанням є проблема датування економічних приміток до матеріалів генерального межування Харківського намісництва (Слобідсько-Української губернії), що зберігаються в Державному архіві Харківської області, або первинної інформації, що була покладена в основу вищезазначених джерел. На обкладинці цих документів (спр. 1–12) зазначається 1785 р. як кінцева дата їх створення. Однак, якщо проаналізувати інформаційне навантаження вищезазначених документів та порівняти їх з "економічними примітками", що зберігаються в РДАДА, можна зробити наступний висновок: матеріали, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (далі Держархів Харківської області), побудовані на інформації, яка датується 1781–1783 рр. На підтвердження цієї тези існує декілька фактів: 1) як засвідчив порівняльний аналіз "економічних приміток" до матеріалів межування Харківського намісництва (наприклад, за Охтирським повітом, що зберігаються в Держархіві Харківської області) з документом "Экономическое примечание на 213 дач, каталог к генеральному плану с указанием дач, земель и населения, описание г. Ахтырки..." (останній датується не пізніше 1783 р. та зберігається у РДАДА), то вони майже ідентичні. Деякі неточності можемо зустріти лише за загальною чисельністю населення. Наприклад, в "економічних примітках" на Охтирський повіт (варіант РДАДА) [15, 102 арк.] загальна чисельність населення становить 27721 осіб чоловічої статі та 27798 осіб жіночої статі. У "економічних примітках", що зберігаються в Держархіві Харківської області, зустрічаємо іншу інформацію. Наприклад, у документі зазначено, що в повіті мешкало 27762 осіб чоловічої статі та 27798 осіб жіночої статі. Тобто відхилення становить лише кількість осіб чоловічої статі, що не перевищує 42 особи. Як свідчить подальший аналіз документа, зміни у чисельності населення ми зустрічаємо лише за двома населеними пунктами повіту: слободою Олешня та селом Знаменське. В "економічних примітках" на село Знаменське (в екземплярі, що зберігається у РДАДА) зазначаються ті ж самі цифри, що і у варіанті Держархіву Харківської області, однак вони закреслені, замість них записана інша кількість дворів, осіб жіночої та чоловічої статі; 2) якщо надалі проаналізуємо текст економічних приміток за Харківським повітом (1782 р.), то можемо натрапити на перелік дерев'яних та кам'яних церков, що були побудовані та діяли на теренах губерньського міста. Однак, у переліку кам'яних церков губерньського міста відсутня інформація про існування Хрестовоздвиженської церкви, будівництво якої було завершено у Харкові у 1783 р. [14, с. 2].

Також актуальною проблемою в сучасному джерелознавстві залишається питання про рівень інформативної репрезентативності "економічних приміток". Більшість учених, звертаючись до інформаційних можливостей економічних приміток, говорять про високий ступінь їх інформативності та репрезентативності. Однак до таких висновків, на думку автора статті, потрібно ставитись досить зважено, оскільки ступінь збереженості економічних приміток у межах окремих регіонів України невисокий (за деякими повітами губернії взагалі відсутня інформація або кількість описаних дач зовсім незначна), також, якщо порівнювати економічні примітки більш раннього та більш пізнього періоду, то можна зустріти інформаційні прогалини у вигляді пропуску окремих дач. Проте, цілком можна погодитись з Л. Миловим, що "економічні примітки" до планів та атласів генерального межування на тлі численних документальних пам'яток того часу постають окремим джерелознавчим комплексом, який своїми географічними межами охоплює майже всю територію європейської частини Російської імперії та надає систематизовану інформацію про природно-кліматичні умови регіонів, про розвиток основних галузей сільського господарства та промисловості, райони закупівлі сировини та збуту готової продукції, функціонування стаціонарних торгівельних заходів.

На відміну від інших груп описово-статистичних джерел, які є достатньо інформативними джерелами з історії культури та побуту місцевого населення, його ментальності та психології, в економічних примітках до картографічних матеріалів генерального межування значну увагу приділено іншим питанням – дослідженню природних ресурсів регіону та існуючих аграрних відносин. У "Наставлении землемерам о технической части межевания" (липень 1766 р.) укладачам ЕП рекомендувалося одночасно із висвітленням питань формування основних форм землеволодіння надати інформацію про природні якості ґрунту, склад культур, технологію обробки ґрунту, шляхи збуту сільськогосподарської продукції, про поширені на цій території форми землекористування тощо. Однак у деяких камеральних описах інформація з цього приводу має узагальнений характер. Здебільшого на сторінках "економічних приміток" зустрічаємо лише короткі приписи упорядників: "Місцеві мешканці промишляють рільництвом, жінки окрім польових робіт займаються рукоділлям: прядуть льон, вовну, виробляють холости, сукна для власного споживання" [19, с.70]. Також в описовій формі надається перелік виробленої у регіоні сільськогосподарської продукції: "жито, овес, гречка, врожайність культур посередня" [19, с.70]. Більш детально на сторінках "економічних приміток" охарактеризовано стан розвитку городництва

та садівництва (під час опису окремих населених пунктів вказується місце знаходження саду, прізвище його власника, основні види плодкових дерев та напрямки збуту урожаю).

Репрезентована на сторінках "економічних приміток" інформація про розвиток сільського господарства логічно доповнювалася відомостями про місцеву промисловість. З усіх відомостей, що були запозичені автором дослідження з "економічних приміток", найбільш репрезентативною є інформація про розвиток основних галузей промисловості, наприклад, млинарства та винокуріння. Як свідчать топографічні описи, у численних поміщицьких маєтках та заможних селянських господарствах діяли водяні та вітряні млини, які являли собою комплексні підприємства. Тут не лише перемелювали зерно, але й виробляли крупу, валяли сукно та розпилювали деревину. Найбільша скупченість підприємств цієї галузі спостерігалася у Харківському повіті. Взагалі на теренах цього повіту упродовж 1782 рр. функціонувало 123 млина, 20 винокурень, 9 солодовень, 4 пивоварні, 5 цегельних заводів, 1 селітряний. В Охтирському повіті працювало 108 закладів млинарства, у Сумському повіті – 64 [2, арк.105]. В останньому також працювали 35 винокурних заводів, 2 солодовні, 1 цегельний завод. Більшість населення Слобідської України збільшувало свої прибутки не тільки працюючи в сільському господарстві або на промислових підприємствах регіону, але й займаючись промислами. Наприклад, у слободах Деркачі, Мерефа, Данилівка, у селах Пересічне, Гаврилівка, Синьолицевка (Солоницівка), Циркуни Харківського повіту місцеве населення спеціалізувалось на чумацькому промислі. Мешканці села Доброславівки Охтирського повіту займалися іншим поширеним видом промислів – килимарством. У 62 населених пунктах цього повіту населення займалося ткацтвом.

Одночасно з питаннями економічного характеру укладачі програмних документів виокремили блок питань, нерозривно пов'язаних із вивченням людських ресурсів країни. На перший погляд, в ЕП їх упорядники повинні були надати точні відомості про кількість осіб чоловічої та жіночої статі, що мешкають в окремому населеному пункті та узагальнити відомості про чисельність населення в повіті. Однак, як засвідчив подальший аналіз цих документів, в інформативному відношенні цінність матеріалів економічних приміток не завжди є однаковою. Передусім це пояснюється якісними характеристиками джерел, що були покладені упорядниками описів в основу своїх підрахунків. Найменш інформативними у цьому випадку є ЕП генерального межування Катеринославської та Херсонської губернії. Оскільки в них взагалі можна зустріти матеріали демографічної статистики, які представлені інформацією одночасно за матеріалами V (1794 – 1795 рр.) та VII ревізій (1815 – 1817 рр.). Це можна пояснити лише специфікою методики впорядкування економічних приміток. Оскільки чистові варіанти "Коротких" приміток склалися вже після завершення межувальних робіт, під час їх створення співробітники межевої контори та межевої канцелярії здебільшого керувалися економічними журналами, чорновими варіантами економічних приміток (останні створювались у різні роки) та матеріалами ревізій, то цілком зрозуміло є поява на сторінках ЕП на Катеринославську та Херсонську губернію інформації за різні хронологічні періоди. Наприклад, чисельність населення державного села Плахтіївка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії в "економічних примітках" надається за матеріалами V ревізії (кількість його становила 504 особи чоловічої статі та 462 особи жіночої статі) [11, арк.53]. У той же час інформація про населення села Байдарівка (власність підпоручика А.Байдакова) Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії у цих самих економічних примітках надавалася за результатами VII ревізії (1815–1817 рр.) [11, арк.101]. Відповідно до методики створення цього джерела наприкінці формуляру надавалася узагальнююча відомість про кількість населення того чи іншого повіту (наприклад, на теренах Верхньодніпровського повіту мешкало 27409 осіб чоловічої статі та 26589 осіб жіночої статі), але за таких обставин використовувати презентовану в "економічних примітках" інформацію неможливо. Також специфікою ЕП є те, що вони подавали здебільшого матеріали про оподатковані стани, відомості про чисельність представників дворянського прошарку та священників були відсутні.

Таким чином, "економічні примітки" до планів та атласів генерального межування на тлі численних документальних пам'яток того часу постають окремим джерелознавчим комплексом, який своїми географічними межами охоплює майже всю територію Російської імперії (зокрема українських земель) та надає систематизовану інформацію про природно-кліматичні умови регіонів, про розвиток основних галузей сільського господарства та промисловості. У той же час автор цього дослідження рекомендує "економічні примітки" до планів та атласів генерального межування використовувати як інформативне джерело для вивчення проблем локальної історії: історії окремих міст та сільських поселень, історії дворянських родів. Оскільки використання систематизованих показників (наприклад, демографічних), що представлені на сторінках "економічних приміток" за деякими регіонами України, не досить виправдане. Оскільки, в "економічних примітках" за одним повітом можуть бути презентовані матеріали обліку населення за різними ревізіями. Однак, шляхом

залучення до історичних досліджень інших комплексів джерел, можна нівелювати ці інформаційні прогалини та недоліки.

Список використаних джерел

1. Герман И.Е. История русского межевания / И.Е. Герман. – [изд. 2 е.]. – М., 1910. – 302 с. 2. Держархів Харківської області, ф. 24, оп. 3, спр. 11, 174 арк. 3. Держархів Херсонської області, ф.14, оп. 1, спр. 1760, 149 арк. 4. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России / П. Иванов. – М.: Типография С. Селивановского, 1846. – 178 с. 5. Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию (№ 12570 от 13 февраля 1766 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 560–585. 6. Кавелин С.П. Межевание и землеустройство / С.П. Кавелин. – М., 1914. – 340 с. 7. Коник Ю. Документи фонду Херсонської губерньської креслярні як джерело з історії Генерального межування Херсонської губернії (1803–1828) / Ю. Коник // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – 164 с. – С. 128–135. 8. Манифест о Генеральном размежевании земель по всей империи с приложением генеральных правил, данных Межевой комиссии и Высочайше утвержденного реестра о ценах на продажу земель в губерниях и провинциях (№ 12474 от 19 сентября 1765 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XVII. – С. 329–339. 9. Милов Л.В. Исследование об "Экономических примечаниях" к генеральному межеванию (к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.) / Л.В. Милов. – М.: Издательство Московского университета, 1965. – 310 с. 10. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 1355, оп. 1., д. 360, 256 л. 11. РГАДА, ф. 1355, оп. 1, д. 375, 210 л. 12. РГАДА, ф. 1355, оп.1, д.372, 176 л. 13. РГАДА, ф.1355, оп.1, д. 369, 123 л. 14. РГАДА, ф. 1355, оп.1, д. 1560, 101 л. 15. РГАДА, ф.1355, оп.1, д. 1901, 102 л. 16. Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. / С.Д. Рудин. – Пг., 1915. – 547 с. 17. Смирнов Г.С. Государственное межевание уральских губерний (конец XVIII – первая половина XIX века): автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Геннадий Сергеевич Смирнов. – Челябинск, 2010. – 27 с. 18. Сурева Н.В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект) / Н.В. Сурева // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інститут ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 27–35. 19. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1782 г. / [под ред. А.Ф.Парамонова]. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 216 с. 20. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. / [ред., подгот. текста, авт. предисл. А.А. Парамей, А.Ф. Парамонов]. – Х.: Сага, 2006. – 150 с., [12] л. ил.

Інна Петрова

“ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ” К ГЕНЕРАЛЬНЫМ ПЛАНАМ И АТЛАСАМ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье исследуются проблемы формирования и функционирования такой группы источников как “экономические примечания” к планам и атласам генерального межевания украинских земель. На основе существующих монографических исследований по проблеме (с привлечением широкой группы источников) проанализированы все формуляры документов этой группы. Также в научном исследовании была предпринята попытка установить уровень информационной репрезентативности этих документов.

Ключевые слова: генеральное межевание, экономический журнал, межевая контора, “экономические примечания”, Харьковское наместничество.

Inna Petrova

“ECONOMIC NOTES” TO GENERAL PLANS AND ATLASES AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINE

The technology of creation and functioning of such group of sources as “economic notes” for plans and atlases of general surveying has been considered in the article. On the basis of existing historiographic and documental legacy all available data cards of this group of documents have been analyzed. Also in the scientific investigation the analysis of information possibilities of economic notes has been made and the degree of representativeness of this group of documents has been established.

Key words: general surveying, economic magazine, surveying office, economic notes, Kharkiv region ruled by governor-general.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Іван Мандрик

КАПІТАН Л. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ У КОНТЕКСТІ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ, 1944–1964 РР. / ЛАРИСА ІВАНІВНА КАПІТАН. – К.: ВИДАВНИЦТВО "ВАРТА", 2013. – 583 С.

У статті прорецензовано монографію, пов'язану із етнокультурним розвитком Закарпаття у період радянської 1944–1964 рр. Автором розкрито тенденції суспільного розвитку і етнокультурних трансформацій у Закарпатті двох перших повоєнних десятиліть, що дозволило конкретизувати панораму суперечливого життя населення краю у досліджуваний період на тлі політики радянської.

Ключові слова: Закарпаття, етнокультурний розвиток, радянська, тоталітаризм, атеїзм.

В сучасній Україні помітно вирости роль і значення регіональних спільнот, їх традицій, звичаїв, самобутності, що вочевидь викликає інтерес до їх минулого. Своєрідним в цьому плані регіоном є Закарпаття, що являє собою типове прикордоння або перехідну територію, у якій упродовж багатьох століть зустрічалися, взаємодіяли або вступали у гострий конфлікт різні політичні, соціальні та етнокультурні сили.

З урахуванням багатоаспектності й недостатньої розробленості регіонально-історичних проблем у вітчизняній історіографії поява дослідження, предметом якого став етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської регіону упродовж 1944–1964 рр. заповнює ще один фрагмент регіональної історії. Спроба дослідити досвід суспільної, в тому числі мовнокультурної, міжконфесійної взаємодії на прикладі такого здавна складного багатонаціонального краю як Закарпаття згодом може стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації духовного й етнокультурного простору України в цілому.

Рецензована наукова розвідка вміщує сім розділів. Основу джерельної бази складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного архіву Закарпатської області (м. Ужгород) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Вагому частку джерельної бази роботи склали опубліковані збірники документів та матеріалів. Різномановною є опрацьована дослідницею історіографія, науковець проаналізувала праці як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

У книзі розкрито тенденції суспільного розвитку і етнокультурних трансформацій у Закарпатті двох перших повоєнних десятиліть, що дозволило конкретизувати панораму суперечливого життя населення краю у досліджуваний період на тлі політики радянської.

Цікавим, не лише з точки наукового внеску, але із точки зору прикладного, пізнавального значення монографії, є той факт, що максимальну увагу автор приділила персоніфікації суспільно-політичного, культурно-освітнього й літературного життя краю 1944–1964 рр., з'ясуванню індивідуальних позицій представників місцевої інтелігенції, лідерів конфесій, а також урядовців.

У IV, V і VI розділах аналізується релігійна політика влади в повоєнний період, дослідниця зосередила увагу на висвітленні стратегій виживання та розвитку Римо-католицької і Реформатської церков краю і ґрунтовно проаналізувала нормативно-правову базу й підзаконні акти, на яких базувалися взаємини радянської адміністрації з неправославними конфесіями краю.

З приєднанням Закарпаття до СРСР/УРСР, радянська влада доклала значних зусиль щодо ліквідації неграмотності й загального піднесення культурно-освітнього рівня населення регіону, маючи на меті водночас завдяки цьому полегшення марксистсько-ленінської й атеїстичної ідеології краю, насамперед, угорців, які склали значиму етнічну спільноту. Комплекс заходів, реалізованих у краї, сприяв формуванню у більшості населення Закарпаття загальноукраїнського менталітету й ідентичності. Проте, як це переконливо довела автор, через високий мовний бар'єр й брак мотивації опанування російською мовою угорцями краю, зусилля обласної влади щодо русифікації місцевого угорського населення, дали мінімальні результати.

Закарпаття – це край, в якому відображено все різноманіття природної привабливості, творчої наснаги та духовної рівноваги. Тому не дивно, що закарпатська земля дала українській нації значну кількість творчих, сповнених любові до рідної землі, письменників.

Лейтмотивом останнього, сьомого розділу книги, саме і є висновок, що після визволення Закарпаття від фашистських загарбників і його возз'єднання з Україною навіть за умов жорсткого контролю тоталітарної держави за літературно-мистецьким життям, представники творчої інтелігенції Закарпаття змогли долучитися до загальноукраїнського культурного процесу і лірика А. Патрус-Карпатського, Ю. Гойди, Ф. Потушняка, новелістика й повісті І. Чендея, того ж Ф. Потушняка доводили поєднання східно- та центральноукраїнських впливів й місцевої поетичної традиції (С. 552).

Л. Капітан прослідкувала механізм і прояви переорієнтації літературного життя краю і на прикладі життєвого шляху А. Патруса-Карпатського, П. Лінтура та Ф. Потушняка, непересічних постатей повоєнної історії краю, проаналізувала суперечливий процес взаємодії політики, науки та літератури. Вочевидь, значно збагатили б дослідження фотографії, копії цитованих документів тощо.

Вважаємо, що дослідження Л. Капітан "Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр." сприятиме глибшому осмисленню та оцінці подій минулого в історії Закарпаття.

Иван Мандрик

КАПИТАН Л. ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЗАКАРПАТЬЕ В КОНТЕКСТЕ СОВЕТИЗАЦИИ КРАЯ, 1944–1964 ГГ. / ЛАРИСА ИВАНОВНА КАПИТАН. – М.: ИЗДАТЕЛЬСТВО "ВАРТА" 2013. – 583 С.

В статье прорецензирована монография, связанная с этнокультурным развитием Закарпаття в период советизации 1944–1964 гг. Автором раскрыты тенденции общественного развития и этнокультурных трансформаций в Закарпатье двух первых послевоенных десятилетий, что позволило конкретизировать панораму противоречивой жизни населения края в исследуемый период на фоне политики советизации.

Ключевые слова: Закарпатье, этнокультурное развитие, советизация, тоталитаризм, атеизм.

Ivan Mandryk

CAPTAIN L. ETHNOCULTURAL ZAKARPATHTIA DEVELOPMENT IN CONTEXT SOVIETIZATION TERRITORY, 1944–1964 PP. / LARISA CAPTAIN. – K.: PUBLISHER "VARTA", 2013. – 583 P.

The article prorezenszovano monograph associated with ethno-cultural development of Zakarpattia during sovietization 1944–1964 's author reveals trends of social development and ethnic and cultural transformations in our region of the first two postwar decades, which allowed to specify controversial panorama of life on the edge of the period under review against the backdrop of Sovietization policy.

Keywords: Zakarpattia, ethno-cultural development, sovietization, totalitarianism, atheism.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИСТІТЬ

(ПЕРЕКЛАД УКРАЇНСЬКОЮ ОЛЬГИ ГОНЧАРЕНКО (ЗА НАУК. РЕД. СВІТЛАНИ ПОВТОРЕВОЇ) ЗДІЙСНЕНО ЗА: BALEY S. OSOBOWOŚĆ / STEFAN BALEY. – LWÓW: LICEALNA BIBLIOTECZKA FILOZOFICZNA, 1939. – Т. 5. – 36 S.)

Присвячено Степану Балею (1885–1952 рр.) – уродженцю Тернопільщини, відомому українському і польському психологу, педагогу, доктору філософії (1911 р.), члену НТШ (1917 р.), доктору медицини (1923 р.), професору (1927 р.), академіку Польської академії наук, професору кафедри психології виховання Варшавського університету (1928–1952 рр.)

Сфера наукових інтересів – психологія дитини, педагогічна психологія, педагогічна психодіагностика, педагогічна психотехніка, психологія віку дозрівання, експериментальна педагогіка, психологія виховного контакту, суспільна психологія, психологія творчості. Відомі праці: "Психологія виховного контакту" (1931 р.), "Психологія віку дозрівання" (1932 р.), "Нарис психології у зв'язку з розвитком психіки дитини" (1935 р.), "Виховна психологія у нарисі" (1938 р.), "Особистість" (1939 р.), "Шляхи самопізнання" (1947 р.), "Вступ до суспільної психології" (1959 р) та інші.

На зламі ХІХ – ХХ століть структурний підхід стає провідним у науковому пізнанні й у пізнанні сутності людини зокрема. Так, у психології женецького вченого Жана Піаже структура – це система трансформацій, яка має свої власні, суто системні закони, що протиставлені тим, які спираються на властивості окремих елементів, і яка самозберігається або збагачується внаслідок застосування трансформацій, причому останні не виходять за власні межі й не втягують у свої процеси зовнішні елементи. Структурний підхід у вивченні особистості застосовують віденський психопатолог Зігмунд Фройд (у топічній структурі психіки людини є три шари: Воно (Id), Я (Ego), Над-Я (Super-Ego)), німецький персоналіст Вільям Штерн (структура особистості – це єдність у багатоманітності), американський персоналіст Гордон Віллард Олпорт (особистість – це динамічна організація, яка визначає унікальність її взаємодії із середовищем, передусім соціальним), російський вчений Лев Виготський та ін.

Поліфонія теорій особистості притягує українського психолога Степана Балея, але не розчиняє у собі. Він, пам'ятаючи настанову свого вчителя Казимежа Твардовського, крокує до істини шляхом сумлінного і тільки дійсним аргументам доступного дослідження. С. Балея, як і Бреннано та Твардовський, розуміє свідомість як духовну річ, що має свою структуру. Йому властиве вивчення особистості з позицій цілісності. Визначена єдність структури особистості внутрішньо диференційована, передбачає відношення між елементами. При цьому дослідження особистості набуває формального характеру: мова йде про спосіб репрезентації структури особистості у вигляді моделі. Але, водночас, структурне вивчення "Я" особистості С. Балея має суттєву відмінність, що полягає у передбаченні функціональних зв'язків психічних явищ з тілесністю, тоді як важливою передумовою використання мереологічної моделі дослідження Бреннано є розгляд свідомості як замкнутого цілого. Передумовою такої відмінності у поглядах Балея стало осмислення Твардовським психологічних диспозицій тим полем, на якому працює психолог постійно стикається з працею фізіолога, а головним чином, невролога. Тракткування Балеєм особистості як психофізичної єдності пов'язане також із його медичною освітою. Тим самим вчений мав на меті усунути розрив між тілом та душею, які були окремим предметом вивчення відповідно "наук про дух" та наук про природу.

Застосування синтетичних можливостей структурної методології дало змогу вченому наблизитись до пізнання сутності людини. У центрі уваги С. Балея прагнення показати, що пізнання самого себе – це самостійний досвід формування суб'єктивності, мета якого становлення людини як співучасника суспільного буття. С. Балея провокує до розмислів над тим, яким має бути едукативний процес у освітніх інституціях, щоб молода людина на виході із них зуміла потурбуватись упродовж життя про саму себе.

1. Особа і особистість

Спостерігаючи за розвитком мови іноді помічаємо, як деякі слова і терміни, що є спочатку рідковживаними, в певний момент починають з'являтися щораз частіше. Розповсюджуючись в повсякденній мові та на письмі, такі слова згодом стають настільки "модними", що їм навіть починає

загрожувати зловживання без потреби. А оскільки різні слова, якими користується людина, певною мірою борються між собою за право на існування в її мові, то трапляється, що цей термін витісняє на другий план слова, близькі за значенням. У такому випадку вони поєднують свій зміст з їхнім змістом, роблячи своє вживання – принаймні зовні – зайвим. Сказане нами стосується й терміну особистість.

Назва (вважаємо, що слово "назва" тут слід розуміти як "термін". – *примітка перекладача*) особистість без сумніву пов'язана з особою. У багатьох іноземних мовах слово "особа" походить від латинського слова "persona" й внаслідок цього воно й звучить подібно: "personne" (по-французьки), "person" (по-англійськи), "Person" (по-німецьки) і т.д. Іноземні назви особистості "personnalite", "personality", "Persönlichkeit" утворені, подібно до того, як відбувається в польській мові, від імені особа. Спочатку латинське слово "persona" позначало маску, яку актори одягали під час гри у театрі. Надалі це значення було змінено. З маски як предмету, що дозволяє надавати людині певного образу, значення слова розширилось до образу людини взагалі: такої, як вона уявляється іншим людям з огляду її гідності з її недоліками і особистими перевагами включно. У такий спосіб з того, що в людині зовнішнє, значення слова "особа" (persona) з часом переноситься на те, що становить її "сутність". У такому значенні цей термін вживали деякі філософи. Так, для Локка особа (persona) – це мисляча та розуміюча сутність, здатна спрямувати свідомість на саму себе. Сучасний (нещодавно померлий) психолог та філософ Вільям Штерн окреслив особу як істоту, котра всупереч множині частин, а також множині часткових функцій творить реальну своєрідну єдність та діє однорідно й доцільно.

Зрозуміло, що значення терміну особистість формується на основі змісту поняття особа. Іноді навіть терміни особа і особистість вживають як взаємозамінні. Однак найчастіше слово "особа" вживається як назва суб'єкта, якому властива певна сукупність рис. Ця сукупність рис і є, власне, особистістю. Таким чином, особистість є чимсь, завдяки чому дану істоту зараховуємо до осіб.

Вище зазначені уточнення й наведені визначення вже в загальних абрисах вказують на зміст, який надається поняттю "особистість" в наші часи. Втім точне визначення змісту і визначення даного поняття виявляються складними. Частково причиною цього є вже згадувана популярність даного поняття. майже Різні люди, послуговуючись цим словом, надають йому дещо відмінного змісту. При цьому озвучуються відмінні точки зору, способи розуміння, інтереси. Повсякденність поняття шкодить його точності. Водночас, у самій популярності не можна вбачати чогось негативного. Оскільки вона є безсумнівним доказом того, що у цьому випадку йдеться про якусь важливу річ, про якісь питання, проблеми, які постійно насуваються, цікаві ширшому загалові, вимагають свого розгляду.

Не викликає сумніву також наступне. Те, що приховується за назвою особистість, є не лише абстрактною понятійною формою, а цілою низкою проблем філософського, психологічного та соціологічного характеру. Це живі проблеми, які цікавлять сучасну людину. Власне, це і є причиною, заради якої варто розглянути поняття особистості докладніше.

2. Визначення особистості

Безперечно, особистість перебуває в зв'язку з психікою людини, з тим, що ми називаємо її душею. При дослідженні людської психіки наявні два протилежних підходи: аналітичний та синтетичний. Перший певним чином поділяє психіку на відносно прості складові елементи, що є елементарними психічними явищами або психічними диспозиціями. В такий спосіб у людини вирізняються сфери інтелекту, почувань і волі, в межах кожної з яких проявляє себе необмежена різноманітність переживань. Визнаються у людини різноманітні здібності й схильності: кмітливість, пам'ять, фантазія, цікавість та ін. Ці ізольовані властивості можуть бути піддані окремим дослідженням та вимірам, незалежно від інших властивостей. Наприклад, можна вимірювати і оцінювати лише одну кмітливість людини, не турбуючись про те, яким є її темперамент й характер. Можна досліджувати її здібність до розрізнення кольорів чи смаків, не цікавлячись її здібністю до комунікації із суспільством.

Утім таке членування психіки людини допустиме лише в певних межах. Надмірне зловживання веде до помилок й однобічності. Забувається про те, що всередині людської психіки будь-які поділи є штучними, що тут все пов'язане між собою, переплітається і навзаєм впливає. Цей зв'язок та взаємопроникнення не мають випадкового й хаотичного характеру. В сфері психіки панує єдність, що ґрунтується на ієрархії. Все в психіці належить до одного і того ж я, яке існує незалежно від змін у психічному русі. Одне і те ж я поперемінно щось собі уявляє, радіє або сумує, прагне і приймає рішення. Всі ці уявлення, почування й рішення групуються навколо певних цілей, до яких індивід прагне різними шляхами. Все, що відбувається у нашій психіці, виходить ніби з одного пункту і до цього пункту повертається. З цієї причини деякі уявляють собі психіку людини як пучок нескінченної кількості променів, які всі проходять через один пункт. Говорячи про особистість, багато дослідників

мають на увазі насамперед цю охарактеризовану вище своєрідну будову людської психіки. Вона визначає те, що людська особа становить – як висловлюється Штерн – багатоедність (*unitas multiplex*).

Підкреслюючи єдність, пануючу у психіці людини, і вважаючи цю рису істотною для її особистості, схилиємось до синтетичного підходу, або як ще його тепер часто називають – цілісного. Цілісність, яку утворює людська особистість, є, як ми бачимо, організованою цілісністю. Вона має своєрідну структуру, яка виявляється у тому, що всі частини підпорядковуються цілісності, існуючи ніби для її послуг і знаходячи в її межах сенс свого існування.

Потрібно зазначити, що сучасна психологія – на відміну від попередньої – обов'язково вимагає звернути увагу на цілісний характер особистості та враховувати це належним чином всюди, де людина є предметом досліджень, а також усякого роду "практичних починань" (виховання, суспільна політика і т. ін.). Так наприклад, наголошується, що пізнання інтелекту конкретної особи не буде плідним й не у великій мірі збагатить наші уявлення про неї, якщо при цьому ми не будемо знати прагнень, які її оживлюють, інтересів, які нею керують, а також ступені витривалості, з якою вона може реалізувати свої рішення. Тому що інтелект у психіці людини є лише певною можливістю, певним засобом, який може бути введений у дію і застосований у той чи інший спосіб лише за допомогою чинників, що знаходяться поза інтелектом. Аналогічно фантазія діє завжди у зв'язку з певними прагненнями і жаданнями людини, а тому відокремлювати її від них можна хіба що тільки у штучний спосіб.

Відповідно до такої точки зору стає зрозумілим, чому поняття характеру, не зважаючи на його безсумнівну важливість, розглядається тепер рідше, поступаючись місцем поняттю особистості. Це відбувається тому, що говорячи про характер, ми часто маємо на увазі лише певну частину людської психіки, яка трактується як нібито щось існуюче саме по собі. Цілісний же підхід, коли йдеться про людину і про те, що є для неї суттєвим, спонукає нас до розгляду її як цілісності без залишку. З цієї точки зору, поняття характеру видається нам менш цінним, оскільки містить в собі лише уламок людської душі.

Дехто з психологів, говорячи про сутність особистості, підкреслюють ще один важливий момент, про який досі не згадувалось. А саме, звертають вони особливу увагу на той факт, що організація особистості має динамічний характер. Динамічність протиставляється статичності. Статичною буває така структура, у якій все доведено до стійкої рівноваги, що виключає рух та зміни. Таким чином, в особистості людини є все по-іншому. В середині неї діють сили і тенденції, які змагаються між собою за перевагу й викликають зміни, що йдуть у різних напрямках. В нормальній психіці ніколи немає повного застою. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо про динамічну структуру особистості.

Рису динамічності підкреслює визначення особистості американського психолога Г. В. Оллпорта, яке зараз процитуємо: "Особистість є динамічною організацією тих психофізичних систем, що містяться в індивіді, які детермінують властивий йому своєрідний спосіб пристосування до оточення".

У даному визначенні є два пункти, що вимагають додаткового обговорення.

По-перше, у ньому йдеться про психофізичну систему. Хтось може стверджувати, що організація особистості властива лише психіці людини, а отже тільки системі її психічних сил. Але численні дослідники підкреслюють той факт, що сукупність психічних властивостей не можна відокремити від тілесної конституції. Людська психіка відображається, принаймні частково, у фізичному вигляді і навпаки, тілесна структура людини обумовлює її психічну основу. Саме з цих позицій згаданий автор, як, зрештою, і багато інших, шукає підстав особистості у цілій людській структурі, що охоплює тіло і душу.

Другий пункт, менш важливий у цьому випадку, це справа пристосовуваності до оточення. Не викликає сумніву, що спосіб пристосовуваності до оточення даного індивіда зумовлюється структурою його особистості, хоча й не є визначеним згори, чи вичерпує така пристосовуваність усі її функції.

У такий спосіб ми завершили огляд найважливіших моментів, що характеризують особистість людини: єдність всупереч різнорідності функцій, підпорядкованість окремих структурних зв'язків загальній для всіх них цілісності і нарешті динамічний характер її структури.

Потрібно зазначити, що деякі автори не однакою мірою підкреслюють окремі моменти особистості, тому існує різниця у визначеннях, в основі яких йдеться все ж таки про ту саму річ.

Втім більш суттєвою є наступна розбіжність, яку ми зустрічаємо також стосовно інших психологічних понять. Так, коли комусь не вистачає "характеру", то ми зазвичай не стверджуємо, що той не має жодного характеру "взагалі". Тільки про те, що той хтось не має "правильного" характеру та має лише те, що називається "поганим" характером. Суспільство визнає певні

приписи, певні норми, які окреслюють бажану структуру характеру. У цьому значенні можна говорити про "ідеальний" характер, який уявляємо собі як бажаний, що, звичайно, у дійсності реалізується тільки частково. Таким чином, деякі схильні вживати слово "характер" лише у цьому ідеальному нормативному значенні, тоді як інші вживають це слово також на означення того, що в даній людині є в даний момент, хоча воно й далеко від ідеалу.

Аналогічно відбувається і з особистістю. Дехто вживає це слово тільки у нормативному значенні. Називають особистістю тільки ідеал людської структури, до якої людина може наближатись, ніколи її не досягаючи. Але цим словом вони не окреслюють реальної, недосконалої психофізичної структури людини. Ми приєднуємось до тих, хто вживає слово "особистість" в обох значеннях, в одному випадку говорячи про ідеальну особистість, а в іншому – про реальну особистість.

3. Структура особистості

Наведене попередньо визначення вказує, що людська особистість має своєрідну будову, структуру. Дехто, з огляду на ці міркування, визначає особистість просто – як структуру. Втім саме лише слово мало про що нам говорить, оскільки не повідомляє, який вид має ця структура. Насправді ми знаємо, що будується вона на певних зв'язках, що існують між окремими функціями або диспозиціями, на їх взаємному своєрідному відношенні. Відтак, виникає запитання, яким чином можна точніше визначити характер цих зв'язків? Що перебуває в основі створеної ними єдності і підпорядкуванні загальній цілісності?

Поняттєвий апарат, який ми можемо використати задля розуміння структури особистості, вперше був запозичений із психології. Це природно, оскільки особистість містить у собі зв'язки і відношення, що стосуються людської психіки. У структурі особистості без сумніву беруть участь різні психічні диспозиції. Серед таких диспозицій можна виокремити, з одного боку, інструментальні, від яких залежить, чого дана особа здатна досягнути. До таких належать різного роду здібності та вміння (інтелект, таланти, спостережливість, пам'ять і т.д.). Їх можна поділити на вроджені та набуті.

Здібностям можна протиставити, з іншого боку, вказівні диспозиції, від яких залежить спосіб використання здібностей. До них належать різноманітні схильності, потреби, тенденції, прагнення. Прагнення, що містяться в інстинктах, є найкращим прикладом вказівних диспозицій. Саме вони надають особистості динамічний характер, про що була мова вище.

Нерідко одна із диспозицій відіграє роль домінуючої диспозиції, такої, яка в межах особистості висувається постійно на перший план, надаючи їй своєрідних рис. Такою домінуючою рисою може бути, наприклад, певного роду захоплення чи також бажання підпорядкувати собі всі інші диспозиції.

У зв'язку із взаємним відношенням різних диспозицій визнаємо за особистістю певні риси, властивості. При ближчому розгляді значення таких рис легко переконаємося у тому, що більшість з них ми отримуємо, власне кажучи, із фізичного світу, застосовуючи їх до психіки у переносний спосіб. Так, наприклад, пластичність є властивістю глини чи воску. Душа людини може бути названою пластичною тільки за аналогією. Таке використання образів з фізичного світу, хоч і не вільне від небезпек, але є зрозумілим з огляду на відсутність наочної структури психічного світу.

Протиставляючи попередньо вказівні диспозиції інструментальним диспозиціям, ми визнали, що у межах особистості одні з них можуть керувати іншими. Так, наприклад, допитливість може керувати увагою. Потім підтвердили у цьому випадку існування відношення керування як одну із форм структурних зв'язків, що виникають між складовими елементами особистості. Думаючи про відсутність унаочнення відношень, що виникають у психічному світі, розуміємо: щоб зорієнтуватись у тому, що відбувається у структурі особистості, часто послуговуємося схемами, які відображають просторові відношення.

Однією із таких просторових схем, яку більш-менш свідомо використовують, є схема кулі. Особистість представляється в образі нібито якогось кулястого тіла. Позитивною стороною цієї схеми є те, що куля має центр, з якого на всі сторони виходять промені. Це добре демонструє відношення, що виникають в особистості, де все зосереджується біля одного "я", яке є наче серединним, центральним пунктом особистості.

Надалі можемо легко уявити кулю, що складається з низки концентричних шарів, одні з яких будуть ближчими до поверхні, інші ж, глибшими, ближчими до центру. Через свою прозорість такі схеми концентричних шарів створюють принадний образ структури особистості. Тому що в ній ми схильні розрізняти шари поверхові і глибші й відділяти те, що є більш центральним від того, що є скоріш на периферії.

Дещо інша просторова схема приходить нам на допомогу, коли говоримо про основні риси особистості. Уявляємо її собі скоріше як конус чи піраміду, маса якої покоїться на конкретній основі.

Можна ще додати, що деякі теорії особистості створюють спеціальні схеми, які цим теоріям найкраще відповідають (наприклад, психоаналітична теорія особистості); однак, не будемо ними займатися докладніше.

4. Розвиток особистості

Кожний з нас розуміє, що структура особистості є такою, якою ми досягаємо її у зрілій людині, вона не існує як щось готове від початку. В момент народження у дитини є лише зачатки особистості, які з часом, за відповідних умов, досягають розквіту. Можна навіть подумати, що людська особистість у момент народження дитини на світ є чистою дошкою ("tabula rasa"), на якій тільки життєвий досвід творить певні форми. Але такий погляд, хоча й мав представників, є хибним. Немовля володіє у своїй психофізичній системі низкою зачатків, які будуть надавати його розвитку певного окресленого напрямку. Ці зачатки є передусім результатом спадковості. Сьогодні ми знаємо напевно, що людина завдячує певним рисам власної психофізичної структури своїм предкам. Задатки цих рис приходять разом з людиною у світ і у спонтанний, "автогенний" спосіб прагнуть до прийняття певної окресленої форми. Утім вроджений характер мають не лише задатки поодиноких рис, але й тенденції до тієї чи іншої форми їх об'єднання між собою і взаємного підпорядкування.

Внутрішньому напрямку розвитку протиставляється зовнішній вплив, що походить від так званого оточення. Вирішальний вплив у цьому процесі має перш за все людське оточення, отже, суспільство, у межах якого дана людина розвивається.

Взаємні відношення спадкових чинників та впливів оточення є досить складними. Певною мірою вони підтримують та доповнюють один одного. Так, наприклад, тенденцію до розвитку мовлення можна вважати вродженою (говоріння дитини). Однак ця тенденція не мала б результату, якби не було людського оточення, яке б цій тенденції постачало матеріал та постійно її підтримувало.

Однак це може доходити й до вільного існування, до егоцентричного представлення дійсності лише з власної точки зору піддається гальмуючому тиску суспільних чинників, які наказують індивіду рахуватись з благом інших і з їх позицією по відношенню до світу.

Задатки, що містяться в людині дають про себе знати досить раннім виникненням у дитини того, що ми окреслюємо як індивідуальність, причому під індивідуальністю розуміємо тут те, що у виразний спосіб відрізняє даного індивіда від інших. Але індивідуальність є лиш однією з більш-менш помітних рис особистості, не будучи ще нею самою.

Прагнучи охопити загальною назвою всі ті елементи психіки, зачатки яких людина приносить з собою у світ, говоримо іноді про первинне наділення людини.

Говорячи про "конституцію" людини, маємо також на думці вроджені чинники, причому йдеться про їх вид і силу (напр. конституція слаба й міцна).

Важливим елементом первинного наділення є інстинкти. В кожному з них міститься певна схильність, що примушує до виконання конкретних дій, важливих для збереження життя індивіда або ж його якості (інстинкт харчування, інстинкт самозахисту, статевий інстинкт та ін.). Слід наголосити, що існує певна різниця між тваринними та людськими інстинктами. У межах тваринного інстинкту окрім схильностей присутній також готовий виконавчий механізм, який дозволяє без попередньої підготовки виконати дію, що задовольняє схильність. Так, птахи в'ють гнізда, а павуки прядуть павутину, не маючи при цьому можливості навчатися в інших тварин. Натомість, у людини вродженою є лише певна схильність, потреба, до способів задоволення яких вона повинна дійти, як правило, тільки шляхом навчання. Навчання ж людині уможлиблює інтелект (разом із пам'яттю), яким вона володіє у вищому ніж тварина ступені. Для цього людині не потрібно бути наділеною готовим виконавчим механізмом, до нього вона зуміє дійти сама, володіючи високорозвинутою здатністю до самостійного навчання. Окрім вродженого характеру не всі інстинкти дають про себе знати у момент народження людини на світ, деякі повинні спочатку дозріти (наприклад, статевий інстинкт).

Наступним важливим елементом особистості, обумовленим конституціонально, але який дуже рано дає про себе знати, є темперамент, його, як правило, складно цілком відокремити від інстинктів. Про нього дає знати життєва енергія людини, кількість якої пов'язана з конституцією людини. Втім до сфери темпераменту зараховують не тільки ступінь постійно витрачуваної психофізичної енергії (рухливість, підприємливість і т.д.), але також спосіб її витрачання, що проявляється в особливій формі перебігу чуттєвих процесів та прагнень: таким чином, окрім їхньої інтенсивності важливими є також темп наростання та тривалості. Взагалі темперамент вважається таким елементом психіки людини, який досить рано дає про себе знати, але тільки у малому ступені піддається впливу оточення, а також тому впливу, який людина може здійснювати сама на себе.

По-іншому відбувається із характером. Він є психічною формою вищого рівня, що не мала ще часу розвинути у малолітньої дитини. Саме на прикладі характеру можна спостерігати, які психічні диспозиції розвиваються самостійно, а які формуються під впливом оточення, як вони координуються між собою, створюють певну структурну цілісність, необхідну для виконання конкретних суспільно необхідних функцій.

Формування характеру без сумніву пов'язане із необхідністю пристосування індивіда до вимог суспільства, в якому він перебуває. Мала дитина, як вже про це було згадано, займає по відношенню до оточення егоцентричну позицію і – що певним чином пов'язане з цим – егоїстичну. Утім суспільство повинно вимагати на користь суспільного блага подолання егоцентризму та егоїзму. Від дитини вимагається, щоб вона поступово вросла в суспільство, цікавилася загальними справами і була здатною до гармонійної співпраці з іншими. Суспільство також вимагає від підростаючої людини, щоб її поведінка набула певної закономірності з тим, щоб оточення могло розраховувати, у певних умовах, на конкретну форму діяльності індивіда.

Отже, щоб задовольнити вимоги суспільства, повинні розвиватися у дитини суспільні почуття, також повинна вона вчитися розуміти зв'язки та залежності, які пов'язують її особу з людським суспільством, з народом і державою. Втім людина повинна досягнути ці зв'язки не лише розумом, але й зуміти підлаштувати під них свої почуття, прагнення і рішення, повинні в ній виникнути ідеал досконалого громадянина, а також воління наблизитись до цього ідеалу. Ця воля буде кристалізуватися у певних принципах поведінки, які дана людина визнає як власні та які будуть належною гарантією її співіснування із суспільством. Це власне й становить характер людини. Як бачимо, він складається однаковою мірою як з інтелектуальних, так і з почуттєвих й вольових елементів, які підпорядковуються один одному та спираються один на одного. Водночас маємо тут приклад такого психічного процесу, який окреслимо як формування цілісності.

Утворення характеру є не єдиним виявом психічної інтеграції. У межах розгляду поняття характеру ми переконалися, що інтеграція психічних елементів, регулюючих відношення людини до суспільства, це певний розвиток особистості, який вимагає надто правильного ставлення індивіда до самого себе. Він повинен узгодити свої бажання із можливостями, які має у розпорядженні. Повинен створити певний ідеал власної особистості, що відповідає задаткам, які містяться у ньому, і прагнути його реалізувати. Втім творення себе відповідно до ідеалу власної особистості вимагає попереднього пізнання самого себе і адекватної самооцінки. Це складна справа, здійснити яку може людина лише на вищому рівні психічного розвитку, а саме тоді, коли перестає бути дитиною й входить у період дозрівання. Саме тоді прокидається у ній з необхідністю здатність до виконання вище означеного завдання.

Нарешті, залишається ще відношення до "світу" як цілісності. Повне формування особистості знаходить свій остаточний вираз у формуванні певного "світогляду", що є рівнозначним відношенню людини до сукупності цікавих для неї проблем. Світогляд не випливає із самих знань людини, хоча й вимагає їх. Він містить завжди виразне відображення "я" індивіда, яке охоплює світ відповідно до власної індивідуальності. Окрім раціональних мотивів, які індивід чітко усвідомлює, певну роль тут відіграють чинники ірраціональні, підсвідомі, або несвідомі.

Деякі психологи надають цим несвідомим чинникам досить вагомого значення у формуванні особистості. Особливо наголошують на цьому представники певної психологічної школи, що зветься психоаналітичною, головним представником якої є віденський психопатолог Зигмунд Фройд. Психоаналітики стверджують, що людина дуже часто не усвідомлює істинних мотивів своїх переконань та вчинків. Окрім свідомих мотивів, можна часто відшукати глибші, несвідомі, та в дійсності справжні мотиви. В основі цих несвідомих тенденцій перебувають, як правило, – на думку психоаналітиків – придушені прагнення раннього дитинства. Витиснені із свідомості вони не перестають існувати, але продовжують діяти у таємний, прихований спосіб. Однак, аналізуючи сни та марення наяву даних індивідів, можемо виявити ці таємні джерела.

Певну схожість зі школою психоаналітиків має школа так званої індивідуальної психології, засновником якої був також віденський психопатолог Альфред Адлер. Представники цієї школи також стверджують, що людина часто не усвідомлює справжньої мети своїх вчинків. В той час як психоаналітики шукають приховані мотиви свідомої людської діяльності головним чином у статевому потязі, прихильники індивідуальної психології наголошують на подоланні кожною людиною почуття нижчості та прагненні до влади. Навіть почувачись слабкою й беззахисною, людина у неясний для неї самої спосіб може прагнути – відповідно до точки зору цієї школи – до підкорення інших людей своїй волі та до здійснення на них впливу; так наприклад, хвороба індивіда може бути засобом привертання до себе уваги інших і примушення їх рахуватися із ним. Таким чином, на думку психоаналізу й індивідуальної психології характер людини і структура її особистості взагалі обумовлені переважно діяльністю цієї прихованої сфери.

Хоча твердження цих двох шкіл є вільними від односторонності й перебільшення, все ж таки висунута ними головна теза про роль у мисленні та діяльності людини мотивів, які чітко нею не усвідомлюються, є безумовно слушною. Задля того, щоб зрозуміти як слід структуру особистості даного індивіда мусимо неодноразово проникати до глибших, несвідомих шарів її психіки, діяльність яких є нею неусвідомленою.

5. Види і типи особистості

Не дивлячись на те, що існують певні риси, повторювані у межах кожної особистості, тобто ті, які свідчать про те, що дана істота визначається як особистість, можуть виникнути значні відмінності між окремими формами її утворення. Це можуть бути різноманітні відмінності. Одні з них стосуються формальної структури особистості, інші – скоріш її сутності. Нашим завданням тепер буде ознайомлення із деякими її видами. Перед цим повинні одразу зазначити, що певні класифікації особистостей збігаються з класифікаціями характерів або темпераментів. Це знаходить своє пояснення у нечіткому визначенні, наданому цим поняттям (про що була вже мова), й частково також у факті, що певні риси характеру або темпераменту займають не рідко домінуюче становище в межах особистості, надаючи їй своєрідного забарвлення.

Спочатку обговоримо поділ особистостей на гармонійних й дисгармонійних. Зрозуміло, що абсолютно дисгармонійна особистість перестала б взагалі бути особистістю, оскільки певний ступінь гармонізації належить до її істотних рис. Однак тут може виникати значна різниця у ступені, який можна окреслити як різний ступінь психічної інтеграції. Трапляється, що у психіці даного індивіда наявні дві сильні тенденції, які намагаються підпорядкувати собі усі інші, однак самі перебувають в антагонізмі одна до одної. Тоді виникає внутрішній конфлікт, що стоїть на заваді гармонізації особистості. Так відбувається тоді, коли хтось належить до так званих чуттєвих натур і одночасно демонструє високо розвинуту соціальну альтруїстичну тенденцію. Тоді йому нелегко прийняти рішення про відмову від власного блага на користь суспільного. Така дисгармонія інколи може набувати трагічного характеру.

Далі можемо розрізнити особистості "пластичну" і "закоснілу". Пластичність особистості залежить певною мірою від віку. Психіка молодої людини легше піддається формуванню, ніж психіка дорослої людини. Але й тут має місце різниця у ступені. Зрозуміло, що надмірна пластичність легко вироджується у безформність, унеможливаючи внаслідок цього з'явлення справжньої особистості. Проте, зрозуміло, що шкідливою є й надмірна закоснілість.

Можемо далі вирізнити певні типи особистості з огляду на більшу або меншу значущість окремих шарів, що складають особистість. У одних може бути найбільш значущою та найкраще організованою сфера дії. У повсякденному житті вони звертають на себе увагу як діячі. Зазвичай цих людей характеризує одночасно сильна воля. В інших переважає сфера інтелекту. До них належать філософи і науковці. Нарешті, у третіх домінує сфера почуттєвих переживань. До цієї категорії належать з-поміж інших митці, в яких крім почуття має бути активно ще й творча фантазія.

Далі можна здійснити поділ особистостей з огляду на вид домінуючих тенденцій, що певною мірою фокусують їх.

З вище зазначеної точки зору можна вирізнити, наприклад, владних особистостей, у яких на перший план висувається тенденція до наказування і керування іншими та яким протиставити можна натури покірні, які охоче підкоряються чужій волі. Поділ людей на керівників та підлеглих наближається саме до наведеної класифікації.

Велику увагу має поділ особистостей на екстравертних та інтровертних. Інтровертів цікавить перш за все власне "я". Вони схильні зосереджуватися на самих собі, відокремлюватися від оточення. Натомість екстравертів характеризує зверненість їх зацікавлень до оточення. Велику схожість з вищенаведеним поділом, запровадженим швейцарським психопатологом Юнгом, має кречмерівська типологія. Кречмер вирізняє з одного боку шизотиміків, які характеризуються складністю у встановленні контактів з іншими людьми, тенденцією до зосередженості на самих собі, нерідко схильністю до певних дивацтв, а деякі у настроях своїх вагаються між нечулістю й вразливістю. Протилежність їм становлять є циклотиміки, яким складно жити відокремлено і які з огляду на це постійно шукають товариства інших. При цьому їх характеризує схильність до оптимізму і ентузіазму, який виявляє себе у живій активності; але іноді у них бувають періоди пригнічення і апатії.

Далі можна здійснити поділ особистостей з огляду на вартості, які в захопленнях, оцінках та прагненнях індивіда висуваються на перший план. Такий поділ запровадив німецький філософ і психолог Шпрангер, говорячи у даному випадку про різноманітні "життєві форми" (Lebensformen). Таких форм або типів Шпрангер вирізнув шість. Перший тип – це теоретична людина. Головною метою її прагнень є розкриття істини. До цієї істини вона намагається дійти за допомогою розуму, з

огляду на це легко схиляється до інтелектуалізму. Економічне чи естетичне добро її цікавить менше. – Економічний тип на перше місце ставить користь, отже, визначається утилітарною настановою, є ощадливим та практичним. Цінними для нього є тільки ті знання, з яких випливають певні практичні результати; нерідко люди даного типу бувають схильними до егоїзму. – В естетичного типу на перший план висуваються враження, які той, хто їх зазнає, формує відповідно до власної індивідуальності. Так відбувається у митців, які будучи здатними до глибоких, хвилюючих переживань, відчувають потребу виразити їх у вигляді якогось твору мистецтва. – Соціальний тип відчуває потребу жити з іншими і для інших. Любов людини є для нього найвищою чеснотою, а суспільне добро він ставить у ієрархії цінностей на перше місце. Представники цього типу є найкращими вихователями. – Владний тип, який зветься також політичним, характеризується прагненням до сили, до переваги над іншими, до нав'язування іншим своєї волі, до наказування. Обговорений нами попередньо тип керівника наближується до владного типу, але різниця між ними полягає у тому, що керівник утримується від вживання засобів насильства, а впливу на інших намагається досягти за допомогою вмовляння. – У релігійної людини на першому місці перебувають релігійні цінності. Любов Бога вона ставить вище, аніж любов людини. Намагається відшукати сенс людського життя на тлі сенсу всього буття.

Класифікації, попередньо обговорені, стосуються нормальних особистостей. Таким чином, нормальним, здоровим особистостям можна протиставити аномальних, хворих особистостей. Ми вже згадували раніше про можливу відсутність гармонії окремих елементів особистості, а також надлишок її пластичності, що можуть надавати особистості аморального відбитку. Низка психічних хвороб може призводити до тимчасового або постійного розкладу особистості. Такі крайні випадки належать до психопатології, тому ми не будемо тут ними більше займатись. Згадаємо лише про цікаві, хоча й не дуже часті випадки роздвоєння особистості. Діється тут так, що дана особа демонструє у фазах, що слідує по черзі, дві цілком відмінні форми поведінки й навіть відмінні риси характеру. Перебуваючи в одній фазі, дана особа зовсім не пам'ятає, що робила в інших фазах, а здатна відтворити тільки те, що відбувалось у фазах, які відповідають нинішній фазі.

Важливими є ті випадки, в яких структура особистості перебуває на межі аномальності. Такі особи – на противагу до виразно аномальних особистостей – не можуть бути виключені з рамок суспільного життя і відіграють у ньому часом вирішальну роль, хоч переважно негативну.

Принагідно тут згадати про параноїдальних індивідів, які, з одного боку, володіють завищеним почуттям власної цінності, а з іншого – переконанням, що є несправедливо оціненими оточенням. У всьому, що їх оточує, намагаються відшукати знаки і дії, які їх стосуються, і навпаки, які ними самими спрямовані. Тому вони вперто і нерідко у насильницький спосіб охороняють свої явні права, атакуючи при цьому невинних людей.

Іншим прикладом є фанатики, люди, в яких конкретна ідея набуває перебільшеної цінності і які не можуть втриматися від безперервної пристрасної боротьби заради її реалізації, не розбираючись зазвичай із засобами. Важливим є те, що багато фанатиків здатні впливати на маси, збираючи довкола себе безліч прихильників. Важливу роль у історії відіграв релігійний та політичний фанатизм.

6. Про пізнання особистості

Попередньо ми побачили, яку складну структуру має людська особистість. Тому ґрунтовне пізнання її є справою нелегкою. Крім загального розуміння структури людської особистості важливим є її розпізнання, діагноз структури особистості якогось конкретного індивіду. Отже, йдеться про більш точне визначення виду чи типу даної особистості, а також можливих специфічних рис, що характеризують її своєрідну індивідуальність. Це може бути потрібним рівно як у відношенні теоретичному, так і у практичному, життєвому.

Зрозуміло, що таке пізнання може мати різні ступені точності й глибини. Не дивлячись на усілякі намагання, ми не завжди здатні досягти глибин, та й часто для певних цілей вистачає більш поверхового визначення. У будь-якому разі певний ступінь пізнання особистості окремих людей є необхідним для кожного з нас і має здійснюватися нами самими. Йдеться про знайомі нам речі, які не можуть залишатись лише у сфері наукових досліджень. Маємо знати щось про особистість наших друзів, з якими часто спілкуємося. Керівник має знати особистість людей, якими керує. Вчитель повинен пізнати особистість своїх учнів, батьки – власних дітей. Для більшості цілей вистачить звичайного спостереження, пов'язаного зі спілкуванням й опертого на інтуїцію. Бачення поведінки індивідів у різних ситуаціях, слухання того, що говорять, читання того, що пишуть, споглядання результатів їхньої щоденної праці стає підставою для створення нами самими у більш чи менш свідомий спосіб певного образу їхньої особистості. Чим тоншими є наші відчуття, чим проникливішою є наша інтуїція, тим вдалішим буде створений у такий спосіб образ. Доброзичливість чи неприязнь, які відчуваємо до даних осіб, можуть однак легко затьмарити або

приховати нашу здатність до пізнання цих людей. Ми схильні – не усвідомлюючи того – вбачати переваги у тих, кого любимо, і шукати недоліки у тих, до кого ставимось неприязно. Тому вправна, безстороння й не надто поверхова оцінка людських особистостей, сперта на звичайний суспільний контакт, не є чимось буденним.

Там, де необхідним нам видається більш детальний та поглиблений діагноз, можемо скористатися спеціальними розробленими наукою методами.

Одразу потрібно зазначити, що точне пізнання особистості як певної цілісності становить у науці велику складність. Набагато легше при цьому дослідити окремо деякі загальні диспозиції, аніж їх співвідношення при взаємодії. Тому відомі на сьогодні методи мають переважно аналітичний характер. Вони дозволяють досліджувати різні сторони особистості, які лише потім потрібно зібрати у цілісний образ.

У сфері диспозицій, від яких залежить структура особистості, найдосконалішими є нині методи дослідження інтелекту. Для цієї цілі створено низку проб (завдань), які називаються тестами, пов'язаних зазвичай у довші серії, що іменуються шкалами та дозволяють досить точно визначити ступінь загального рівня розумового розвитку даного індивіда. Утім потрібно пам'ятати, що особистість характеризується не лише рівнем інтелекту, але й значною мірою також його видами. Отже, постає питання, чи є це інтелект теоретичний, чи скоріш практичний або технічний; чи самочинний, чи тільки реактивний. Важливим є не лише те, яке питання людина у даному випадку має розв'язати, але й те, наскільки вона здатна до ініціативи, до постановки перед собою конкретних завдань. У цьому місці стикаються між собою здібності та інтереси.

Далі цікавлять нас точні способи дослідження пам'яті, її рівня та видів. Важливим тут є розрізнення механічної пам'яті і пам'яті логічної. Хоча хороша пам'ять є цінною перевагою, якщо підпорядковується інтелектуальній діяльності. Пам'ять надто дріб'язкова, надто механічна може бути навіть перешкодою у цілісному розвитку особистості.

Дуже складним є вимірювання фантазії, зрозумілої як певна творча здібність. Її можна оцінити на підставі цінності її витворів. Отже, порівнювання цінностей є досить складним, оскільки вони нерідко мають нерозмірний характер.

Потреба надати пораду людям, які стоять перед вибором професії, стимулює до пошуку усіляких можливих іспитів, що мають підтвердити існування у людини спеціальних здібностей, необхідних для даної професії. Цим займається психотехніка.

Складними для дослідження є почуттєві та вольові диспозиції, а у зв'язку із цим і характер. Складно у лабораторних умовах викликати одразу і почування і рішення, які хотілось би дослідити, складно також виміряти їх ступінь і силу. Тут ми часто користуємося фізіологічними ознаками, в яких почування знаходять свій вираз (зміна пульсу, дихання і т.д.). Втім ці способи доволі незручні й часто ненадійні там, де у гру вступають найтонші чуттєві переживання.

Останнім часом здійснено спробу винайти способи дослідження характеру. У цьому напрямі зроблено безумовно певний крок уперед, хоча отримані дотепер результати є ще недостатніми. Мабуть, звертатися ми тут повинні не до точних експериментів, здійснених за допомогою спеціальних апаратів, а до планового спостереження за даними індивідами у межах їх спільного проживання.

В Америці останнім часом було також покладено початок вимірюванню "позицій" людини. Йдеться про ставлення індивіда до конкретних проблем, оскільки воно може виражатися у його думках стосовно них. Так досліджено позиції різних людей, наприклад, щодо проблем релігії, раси і т.ін. Дослідження полягає у постановці цілої низки випробуваних попередньо запитань (або тез), що відносяться до даної проблеми, і на які та особа має відповідати "так" чи "ні". Ці відповіді в усій їх сукупності відображають позицію даного індивіда. Тож тепер, підрахувавши позитивні й негативні відповіді, до того ж охарактеризувавши, можливо, ступінь прихильності або неприязні, що заявляється підтвердженням або запереченням деяких конкретних питань, можна сподіватися навіть на кількісне означення позицій.

Для прикладу наведемо кілька запитань зі шкали вимірювання позиції у відношенні до брехні, складені у Закладі психології виховання (У. Ю. П.*).

1. Брехня завжди неприємна, не дивлячись на те, що іноді вона приносить користь.
2. Погано обманювати людей, які нам довіряють і доброзичливі до нас, але поганих людей та наших ворогів можна обманювати.
3. Часто слабший, намагаючись захиститися від сильнішого, мусить обманювати, але цієї брехні не може стерпіти.

---

* У. Ю. П. – Університет Юзефа Пілсудського. – Офіційна назва Варшавського університету у 1930-ті роки. – Примітка перекладача.

4. Не викликає сорому брехня, озвучена для врятування товариша від покарання.
5. Хто обманює, той шкодить людям, яких обманює, й сам стає гіршим.
6. Потрібно обманювати для того, щоб не засмучувати тих, хто нас любить.
7. Навіть коли обманюємо заради захисту когось від неприємностей, ця брехня врешті-решт

принесе зло і нам, і іншому.

8. Лише нерозумні завжди говорять правду і роблять цим багато зла, мудрі люди завжди обманюють, коли це потрібно.

Широке використання знаходять – особливо в Америці – різного роду анкети. Особливо багато анкет розроблено для вивчення інтересів окремих індивідів у різних галузях. Іноді анкети розробляються настільки широко, що певною мірою охоплюють усю сукупність найважливіших, наскільки це можливо, інтересів і навіть поведінку, тих рис, які мають симптоматичний для особистості характер. Отже орієнтовані вони на те, щоб у межах відповідей отримати образ, певною мірою, цілісної особистості. З огляду на це їх називають іноді "особистісними каталогами" (personality inventory).

Для прикладу наведемо декілька чергових запитань із часто використовуваного в Америці опитувальника Бернр'ютерна (відповідно до перекладу, поданого у "Polskie Archiwum Psychologii"):

1. Чи часто мрієш?
2. Чи звик самостійно приймати рішення, не чекаючи порад від інших?
3. Чи переходиш на іншу сторону вулиці, щоб уникнути зустрічі з кимось?
4. Чи можеш витримати критику без відчуття себе скривдженим?
5. Чи даєш іноді гроші жебракам?
6. Чи бажаєш спілкуватися із молодшими від себе?
7. Чи часто відчуваєш себе нещасливим?

(Загальна кількість запитань у цьому опитувальнику – 125).

Низка досліджень свідчить про те, що існує зв'язок між зовнішнім виглядом людини та певними рисами її особистості. Так Кречмер, німецький психіатр, стверджував, що згадувана нами попередньо циклотимія поєднується зазвичай із так званою пікнічною, округлою формою тіла, тоді як шизотимія – із астенічною будовою.

Французький вчений Сіро вирізняє чотири типи фізичної будови: мозковий, м'язовий, дихальний, травний. У мозковому типі спостерігається перевага черепу над рештою тіла. М'язовий тип характеризується правильною будовою тіла і значним розвитком м'язів. У дихальному типі домінує грудна клітка, а у типі травному щелепна частина голови й черевна порожнина. Фізичним властивостям окремих типів мають відповідати окремі психічні властивості, на вид яких вказує сама тілесна будова.

Таким чином, пізнання фізичної будови людини може передувати й полегшити встановлення діагнозу особистості.

На сучасному етапі спеціальна увага звертається на залежність певних психічних властивостей людини від системи залоз, що виділяють у кров так звані гормони. Такими залозами є щитовидна, підшлункова, надниркова та ін. Надмірна кількість виділеного до крові гормону чи його нестача може впливати на темперамент. Так, наприклад, гіперфункція щитовидної залози спричинює надмірну збудливість та рухливість. Гіпофункція цієї залози призводить навпаки до уповільнення психічного темпу, а у крайніх випадках – до кретинізму, поєданого з розумовим отупінням.

7. Самопізнання, самооцінка і самоформування

Говорячи про розвиток особистості людини, ми побачили, що у певних межах він відбувається самостійно без свідомих і умисних зусиль окремих індивідів. Відбувається це так само, як і в фізичному плані, коли людина зростає, не думаючи про це і не докладаючи до цього зусиль. Втім цього процесу недостатньо там, де має сформуватись ідеальна особистість. Для того, щоб задатки, які містяться у психіці, могли дійти до повного розвитку і щоб не виникло між ними колізії, кожна людина повинна свідомо й цілеспрямовано турбуватися про них та спрямовувати їхній розвиток належним чином. Умови людського життя є у певному сенсі обмеженими. Людина не може задовольнити усі свої інтереси та дати повну волю усім наявним у ній тенденціям. Вона не може стати в усіх відношеннях ідеальною. Мусить концентрувати свої сили у одному якомусь одному напрямі, в якому бажає зробити велику справу. Повинна прагнути до того, щоб докласти всіх своїх духовних сил, які має у розпорядженні, до праці над однією якоюсь справою і відмовитися від багатьох таких справ, захоплення якими загрожує розсіюванням енергії. Так наприклад, складно бути водночас чудовим лікарем і великим музикантом. Лише за винятками трапляється, що хтось водночас є великим поетом та художником. Найчастіше повна продуктивність у цьому виді

творчості вимагає зречення від іншого виду творчості, яка стає можливою, мабуть, лише як вид аматорства, здійснюваного у вигляді приємного проведення часу.

Звідси постає необхідність намагатися пізнати самого себе та належним чином самого себе оцінити. В цілому це складно. Багато людей переконані у тому, що добре знають самих себе; при цьому вони піддаються численним ілюзіям. Бачать у собі різні переваги, яких не може помітити оточення. Хоча є й такі, котрі себе недооцінюють. Щоб пізнати належним чином самого себе, необхідно інколи відривати свою увагу від того, що відбувається навколо, та направляти її на власне "я". Перебільшений аналіз власної психіки може бути щоправда навіть шкідливим. Він може призвести до сумнівів і до втрати віри у власні сили. Тут потрібна деяка помірність. Однак у цілому люди скоріше мало задумуються над собою, ніж роблять це у перебільшений спосіб.

Ставлячи діагноз самому собі, не легко наважитися на безсторонність. Тому дуже хотілося б дізнатися про те, що інші думають про нас. Взагалі-то, людське суспільство зобов'язує нас бути тактовними. Люди намагаються не вказувати іншим на їх недоліки, щоб їх не образити і не накликати на себе їх неприязнь. Попри те корисно іноді звертатися до приятелів із проханням відвертого вказування на те, що потребує у нас виправлення. Отримавши таку об'єктивну, хоча й доброзичливу, критику з боку інших осіб, легко переконаємося у тому, що маємо певні недоліки, про існування яких не підозрювали.

Важливим далі є намагання вникнути у психіку інших людей і пізнати їх особистості інших. Так само як пізнання самого себе полегшує нам пізнання інших, так і заглиблення у психіку інших людей допоможе нам зрозуміти самих себе.

А тепер ще одна обставина. Безумовно, пізнання самого себе сприяє здійсненню, на раціональній основі, різних наших починань. Однак, з іншого боку, немає більш слушної нагоди для перевірки наших чеснот й виявлення наших же недоліків, як дія. Тому той, хто хоче пізнати справжню цінність власної особистості, повинен потурбуватися про можливість випробувати та загартувати власні сили. У науці та навчанні тепер наголошується на принципі навчання через дію (learning by doing). Це стосується також отримання знання про самого себе.

Аж ніяк не всі види тестів й опитувальників, про які йшлося у попередньому розділі, придатні для вивчення самого себе, не дивлячись на те, що, напевне, є серед них такі форми, які дозволяють самостійно поставити собі діагноз. Та коли йдеться про більш точне пізнання самого себе, існує можливість звернутися до відповідних психологічних чи психотехнічних консультацій, в яких це дослідження може бути виконане. Особливо, коли йдеться про вибір майбутньої професії, така порада, що ґрунтується на точних дослідженнях, може бути дуже корисною.

Чим глибшим та вдалішим є пізнання самого себе, чим більш чесною є самооцінка, тим надійнішою буде основа для самовдосконалення. Певною мірою це вдосконалення буде відбуватися в розумному спілкуванні з самим собою. Людина повинна зуміти сама себе у чомусь переконати, сама себе до чогось спонукати, запалити, але також стриматися у чомусь.

Однак не дивлячись на це контакт з іншими людьми, оскільки полегшує процес самопізнання, має також велике значення і при роботі над вдосконаленням власної особистості. Працюючи над самими собою, ми можемо в інших знайти пораду, допомогу і відповідний взірць. Молода особистість і навіть та, яка має у собі задатки до більшої самодіяльності, у певний момент розвитку охоче спирається на якісь зразки. Образ ідеальної особистості, до якого намагається наблизитися даний індивід, є дуже часто ідеалізованою постаттю осіб, які він зустрічає у своєму оточенні. Повага до даної особи чи навіть її обожнення пробуджує бажання наслідувати, а бажання наслідувати стає рушійною силою, необхідною для опанування самого себе і для цільового формування власної психіки у визначеному напрямі. Але таке наслідування, не дивлячись на користь, яку приносить індивіду, є лише перехідною фазою. Прокидається з часом критицизм навіть у стосунку до колишніх майстрів. В міру того, як структура особистості дозріває й внутрішньо укріплюється, відпадає необхідність подальшої опори на приклади. Людина стає здатною піти власною дорогою. Особистість даного індивіда здійснює тоді єдине у своєму роді, неповторне, добре влаштоване буття, яке, в свою чергу, може стати проміжним взірцем для ще несформованих особистостей.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Акунін Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.
- Баляс Ірина** – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Бардашевська Юлія** – аспірант Державного вищого навчального закладу "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Белінська Людмила** – викладач суспільних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчових технологій Національного університету харчових технологій.
- Бондаренко Володимир** – кандидат історичних наук докторант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Запорізького національного університету.
- Брегеда Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Полтавського інституту економіки і права.
- Бутенко Яніна** – асистент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Валіон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вітюк Олександр** – аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Галішевський Віталій** – аспірант кафедри історії Національного університету "Острозька академія".
- Галушка-Адайкін Антон** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Міжнародного слов'янського університету.
- Гумен Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, директор Державного архіву Тернопільської області.
- Дзісяк Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чортківського інституту підприємництва і бізнесу Тернопільського національного економічного університету.
- Зваричук Едуард** – кандидат історичних наук, директор Кам'янець-Подільського регіонального навчально-наукового центру Національного університету харчових технологій.
- Золотар Людмила** – аспірант кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.
- Киданюк Андрій** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кіцак Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клок Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Львівської комерційної академії.
- Коваль Михайло** – кандидат історичних наук, генерал-полковник, директор департаменту персоналу адміністрації Державної прикордонної служби України (м. Київ).
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Корочанська Анна** – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.
- Кравчук Леонід** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Криськов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Курзенкова Алла** – аспірант історичного факультету Донецького національного університету.
- Куницький Михайло** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
- Куценко Юлія** – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

- Мандрик Іван** – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету.
- Махобей Катерина** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Молоткіна Валентина** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Нітченко Алла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права Чернігівського державного інституту економіки і управління.
- Ночовний Олег** – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.
- Олійник Микола** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Островий Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- Островська Надія** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».
- Петрова Інна** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.
- Печеніна Наталія** – кандидат історичних наук доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.
- Попов Вячеслав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління.
- Романова Олена** – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Руденко Антон** – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.
- Савенко Тетяна** – викладач суспільних дисциплін Тернопільського вищого професійного училища ресторанного сервісу і торгівлі.
- Синенький Володимир** – здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Сіромська Ганна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Свідерська Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки Хмельницького економічного університету.
- Скрипник Олена** – викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Стадник Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стоцький Ярослав** – доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Степник Зоряна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Троханяк Олександра** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».
- Трускавецька Ірина** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри біології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».
- Фареній Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Чумак Станіслав** – здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.
- Ятищук Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Яшан Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Людмила Белінська, Едуард Зваричук	
КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1654 РР.)	3
Катерина Махобей	
КОНТРАБАНДНИЙ ПРОМИСЕЛ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	8
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	8
Микола Бармак	
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ	
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	14
Зоряна Степник	
ТЕХНІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВ ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ.....	19
Людмила Золотар	
РОЛЬ ПОШТОВОЇ СТАНЦІЇ У МЕРЕЖІ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ	
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	23
Ганна Сіромська	
ІДЕЙНІ ЗАСАДИ РУСОФІЛЬСЬКОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	26
Алла Нітченко	
ФОРМУВАННЯ НИЖЧОЇ ЛАНКИ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ У 1917 Р.	
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ).....	32
Володимир Бондаренко	
УЧАСТЬ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ВІЙСЬКОВОМУ БУДІВНИЦТВІ УНР У	
1919–1920 РР.	37
В'ячеслав Попов	
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ	
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 РР.....	42
Ярослав Дзісяк	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧОРТКІВЩИНИ.....	46
(СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1920 Р.).....	46
Олександра Троханяк	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ БЕРЕЖАНЩИНИ	
НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.	49
Оксана Свідерська	
ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ ГОСПОДАРСТВ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ У ДОБУ НЕПІВСЬКОГО	
АГРОПЕРЕХОДУ (1921–1929 РР.)	54
Микола Олійник	
ГОЛОД 1925 РОКУ НА ПОДІЛЛІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ГОЛОДОМОРУ	58
Валентина Молоткіна	
СТАНОВЛЕННЯ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ МОНОПОЛІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ	
МОЛОДІЖНОМУ РУСІ В 1920-І РР.	63
Павло Коріненко, Володимир Старка	
ПРАВО РОБІТНИКІВ НА ПРАЦЮ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ В УСРР (1921–1928 РР.)	67
Василь Клок	
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗАХІДНОЇ	
УКРАЇНИ У МІЖВОЄНИЙ ПЕРІОД.....	73
Леонід Кравчук	
СТАНОВИЩЕ МЕДИЦИНИ НА ТЕРНОПЛЬЩИНІ В ПЕРІОД 1939–1941 РР.....	77
Михайло Куницький	
СТАВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ДО ОСІБ,	
ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ДІЙ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1941–1944 РР.).....	81
Володимир Кіцак	
ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ В УРСР	
З ПИТАНЬ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ.....	88

Наталія Печеніна	
РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР РЕАБІЛІТАЦІЇ 1950-Х РОКІВ В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	91
Олег Ночовний	
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1945–1978 РР.)	95
Микола Брегеда	
ВПЛИВ АМНІСТІЇ Й РЕАБІЛІТАЦІЇ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ В УРСР (1956–1961 РР.)	99
Юлія Бардашевська	
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УРСР ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРА МІСТА В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1990 РР.).....	105
Юрій Гумен	
ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ЩОДО ВИРІШЕННЯ УРБАНІСТИЧНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ МІСТ (1960–1980-ТІ РОКИ).....	110
Михайло Коваль.....	116
УКРІПЛЕНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ	116
УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	121
Ігор Фареній	
МИКОЛА ЛЕВИТСЬКИЙ – “БАТЬКО” ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ.....	121
Юлія Куценко	
НЕКРОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ОБРАЗІВ УЧЕНОГО	126
Антон Руденко	
РЕВОЛЮЦІОНЕР ІЗ КОЗАЦЬКОГО РОДУ:	131
СКЛАДНА ДОЛЯ МИКОЛИ ДОРОШЕНКА.....	131
Володимир Островий	
ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ТА НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ.....	136
ВОЛОДИМИРА ГЕРИНОВИЧА	136
Володимир Синенький	
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ ІВАНА КАРПИНЦЯ	142
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	148
Алла Курзенкова	
ОСОБЛИВОСТІ СКАНДИНАВСЬКИХ РУНІЧНИХ НАПИСІВ У ЗАКРІПЛЕННІ ПРАВА НА ВОЛОДІННЯ ТА РОЗПОРЯДЖЕННЯ СПАДЩИНОЮ.....	148
Олена Скрипник	
КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ФРАНЦІЇ В КРАЇНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ.....	152
У XVII–XIX СТ.	152
Олександр Акунін	
ЗАРОДЖЕННЯ АБОЛІЦІОНІСТСЬКОГО РУХУ В АНГЛІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК БОРОТЬБИ ПРОТИ РАБОТОРГІВЛІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.).	156
Ірина Баляс	
ВПЛИВ ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР. НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ КАТОЛИЦЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ.....	160
Андрій Криськов	
УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ.....	163
Анна Корочанська	
ІДЕЯ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІТАЛІЙСЬКИЙ ВАРІАНТ	166
Яніна Бутенко	
РОЛЬ МІЖРЕЛІГІЙНОГО ТА ЕКУМЕНІЧНОГО ДІАЛОГІВ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ПРОЦЕСАХ ЗА ПОНТИФІКАТУ КАРОЛЯ ВОЙТИЛИ (1978–2005)	171
Антон Галушка-Адаїкін	
“РЕФОРМАЦІЯ”: ЕВОЛЮЦІЯ РЕСПУБЛІКИ ІНДОНЕЗІЯ У ПОСТСУХАРТІВСЬКИЙ ПЕРІОД (1998–1999 РР.)	177

Оксана Валіон ТЕНДЕНЦІЙ І ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ БІЛОРУСЬКОГО ЕКСПОРТУ ВПРОДОВЖ 2006–2010 РР.	181
Ярослав Стоцький КОМПАРАТИВІСТИКА ТРІАДИ “ДЕРЖАВА-ОСВІТА-ЦЕРКВА” В УКРАЇНІ ТА У ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	187
ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ	193
Олена Романова МІСЦЯ ЛОКАЦІЇ ЛІСОВИХ РУСАЛОК У СХІДНИХ СЛОВ’ЯН.....	193
Оксана Ятищук ЕТНОГРАФІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРОЗОВО-ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ.....	198
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	198
Ірина Трускавецька БІОЛОГІЧНА НАУКА УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ	204
Надія Островська КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ	208
Віталій Галішевський ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО У СФЕРІ ОХОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	211
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	219
Олександр Вітюк МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917– 1920): ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	219
Олег Полянський ЗУНР: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ТА ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ... ..	224
Тетяна Савенко НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	234
Станіслав Чумак ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЇ ВИЩОГО ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРІЇ ЗБІРНИКІВ “РУССКИЙ АРХИВ. ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ”).....	240
Андрій Киданюк ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ УПРОДОВЖ 1944–1950 РР. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	246
Ірина Стадник, Оксана Яшан ВИКОРИСТАННЯ СПОГАДІВ СВДКІВ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1944 РР. В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”	251
Інна Петрова “ЕКОНОМІЧНІ ПРИМІТКИ” ДО ГЕНЕРАЛЬНИХ ПЛАНІВ ТА АТЛАСІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРИЇ УКРАЇНИ	255
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	261
Іван Мандрик КАПІТАН Л. ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ У КОНТЕКСТІ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ, 1944–1964 РР. / ЛАРИСА ІВАНІВНА КАПІТАН. – К.: ВИДАВНИЦТВО “ВАРТА”, 2013. – 583 С.	261
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	263
ОСОБИСТІСТЬ (ПЕРЕКЛАД УКРАЇНСЬКОЮ ОЛЬГИ ГОНЧАРЕНКО (ЗА НАУК. РЕД. СВІТЛАНИ ПОВТОРЕВОЇ) ЗДІЙСНЕНО ЗА: BALEY S. OSOBOWOŚĆ / STEFAN BALEY. – LWÓW: LICEALNA BIBLIOTECZKA FILOZOFICZNA, 1939. – Т. 5. – 36 С.).....	263

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – 280 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 3.12.2013 р. Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 60×84/18.
Обліково-видавничих аркушів 32,6.
Замовлення 178. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"